VESTALA • SAECULUM I.O.

3

Ovidiu Drimba

ISTORIA CULTURII ȘI CIVILIZAȚIEI

Din sumar:

- Cultura și civilizația greacă
  - Epoca miceniană
  - Epoca obscură
  - Epoca arhaică
  - Epoca clasică
  - Epoca elenistică
- Cultura și civilizația romană
- Cultura și civilizația daco-getică

NOUTĂȚI EDITORIALE

- *Hans Biedermann*, **Dicționar de simboluri**, I–II, 304+272 p.;
- *Leon Casso*, **Rusia și Bazinul Dunărean**, 240 p.;
- *Al. Ciorănescu*, **Dicționarul etimologic al limbii române**, format 17 x 24 cm, 1056 p.;
- *Nic. Densușianu*, **Istoria militară a poporului român**, 464 p.;
- *Ovidiu Drimba*, **Dicționar de autori, opere și personaje**, 240 p.;
- *Ovidiu Drimba*, **Istoria culturii și civilizației**, vol. XI, 464 p.;
- *Ovidiu Drimba*, **Rabelais și Renașterea europeană**, 224 p.;
- *M. Eminescu*, **Traduceri literare**, 320 p.;
- *M. Eminescu*, **Viața culturală românească. 1870–1889**, 304 p.;
- *W. Froehner*, **Columna lui Traian**, 160 p.;
- *Moses Gaster*, **Studii de folclor comparat**, 432 p.;
- *Pierre Grimal*, **Dicționar de mitologie greacă și romană**, 392 p.;
- *B. P. Hasdeu*, **Arhiva spiritistă**, vol. III, 320 p.;
- *B. P. Hasdeu*, **Folcloristica**, vol. I–II, 464+320 p.;
- *B. P. Hasdeu*, **Soarele și Luna**, folclor tradițional în versuri, ediție critică, I–II, 480+400 p.;
- *Iulia Hasdeu*, **Jurnal fantezist**, 320 p.;
- *Stephan A. Hoeller*, **Gnosticismul**, 208 p.;
- *Hans–Christian Huf*, **Clipe de istorie**, 448 p.;
- *Teodor Iordănescu*, **Viața privată în imperiul roman**, 160 p.;
- *Leo P. Kendall*, **Diamante faimoase și fatale**, 240 p.;
- *Claude Lecouteaux*, **Vampiri și vampirism**, 160 p.;
- *Fosco Maraini*, **Tibetul secret**, 416 p.;
- *I. M. Marinescu*, **Figuri din antichitatea clasică**, 336 p.;
- *I. Mușlea*, **Bibliografia folclorului românesc. 1930–1955**, format 13 x 24 cm, 288 p.;
- *I. Oprișan*, **Basme fantastice românești**, I–III, 352+336+368 p.;
- *I. Oprișan*, **B. P. Hasdeu sau Setea de absolut. Tumultul și misterul vieții**, 592 p. + 16 planșe hors text;
- *I. Oprișan*, **Troițe românești. O tipologie**, 30 x 22 cm, integral color, 240 p.;
- *Victoria Ie Page*, **Shambhala**, 304 p.;
- *Maria Păun*, **Dicționar integral de sinonime**, 512 p.;
- *Simion Florea Marian – Tudor Pamfile – Mihai Lupescu*, **Cromatica poporului român**, 368 p.;
- *Pamfil Șeicaru*, **Scrieri din exil**, I–II, 416+576 p.;
- *Paul Ștefănescu*, **Inițiere și mari inițiați**, 273 p.;
- *Paul Ștefănescu*, **Magia neagră**, 176 p.;
- *Paul Ștefănescu*, **Mari scandaluri financiare**, 176 p.;
- *Paul Ștefănescu*, **„Nebunii" istoriei**, 352 p.;
- *Paul Ștefănescu*, **Din dosarele marilor procese ale lumii**, 192 p.;
- *Paul Ștefănescu*, **Enigme și mistere din toate timpurile**, I + II, 192 + 208 p.;
- *G. Dem. Teodorescu*, **Istoria limbii și literaturii române**, 464 p.;
- *Liviu Vălenaș*, **Memorialul Apocalipsei**, 352 p.;
- *Liviu Vălenaș*, **Memorialul stalinismului**, 496 p.;
- **Corpusul receptării critice a operei lui M. Eminescu. Sec. XIX**, vol. I–III, 400+ 432+448 p.

ÎN CURS DE APARIȚIE

- *Giuseppe Cochiara*, **Istoria folclorului european**, 464 p.;
- *Iulia Hasdeu*, **Cugetări**, 128 p.

OVIDIU DRIMBA

ISTORIA CULTURII ȘI CIVILIZAȚIEI
III

Coperta de DONE STAN

Coperta I

- *Victoria din Samotrake*. Epoca elenistică (Muzeul Louvre).
- Idol de aur din tezaurul de la Moigrad, jud. Sălaj (neoliticul superior).

Coperta IV

- Eros și Triton. Mozaic roman din Piazza Armerina (sec. III)

Editura SAECULUM I.O.
ISBN 973-9211-70-4
ISBN 973-9211-73-9
Editura VESTALA
ISBN 973-9200-56-7
ISBN 973-9200-59-1

© Toate drepturile sunt rezervate Editurii SAECULUM I.O.

OVIDIU DRIMBA

ISTORIA CULTURII ȘI CIVILIZAȚIEI

III

Ediție definitivă

Editura SAECULUM I.O.

Editura VESTALA

București, 2003

CULTURA ȘI CIVILIZAȚIA GREACĂ

Grecia preistorică. • Epoca micenianã. • Organizarea economică, administrativă, socială și militară. • Arta micenianã. • Religia. • Invazia dorienilor. „Epoca obscură". Colonizările. • Regimul politic, social și juridic. Tiraniile. • Polis: orașul-stat. • Literatura. Teatrul. Nașterea tragediei. • Credințele religioase. Zeii. Misteriile. • Jocurile Olimpice. • Arta. Arhitectura. Templul. • Sculptura. • Gândirea științifică și filosofică. Școala ioniană. • Pitagora și pitagorismul (în știință, religie și filosofie). Epoca clasică. Războaiele medice. • Constituția atenianã. Organizarea politică, socială și administrativă. • Justiția. • Constituția spartană. • Metecii și sclavii. • Economia. Agricultura. Meșteșugurile. Comerțul. • Cadrul urbanistic. Atena. Locuințele. • Alimentația. Ospețele. • Îmbrăcămintea. Igiena. Podoabele. • Educația. Învățământul. • Palestre. Gimnazii. Sporturi. • Căsătoria. Situația femeii. • Practici funerare. Conceptul de „pângărire". • Viața religioasă. Forme de cult. Religia de stat. • Sensurile artei clasice grecești. • Templele. Partenonul. • Sculptura. • Policlet. Myron. Fidias. • Praxitele. Scopas. Lysip. • Pictura. Ceramica. • Gândirea științifică și filosofică. Heraclit. Parmenide. Zenon din Elea. • Empedocle. Anaxagora. Democrit. • Matematica. Astronomia. Fizica. • Medicina. Școlile medicale.

Hipocrat. • Istoriografia. Herodot. Tucidide. • Filosofia. Sofiștii. • Socrate. • Platon. • Aristotel. • Muzica. • Poezia. Simonide. Bachilide. Pindar. • Tragedia. Reprezentațiile teatrale. • Eschil. Sofocle. Euripide. • Comedia. Aristofan. Epoca elenistică. • Organizarea politică, socială și economică. Viața culturală. Activitatea intelectuală. • Progresele tehnicii. • Științele. Geografia. • Astronomia. Matematica. Fizica. • Științele naturii. Medicina. • Mișcarea filosofică. Cinicii. Stoicismul. • Epicur. Scepticismul. • Arhitectura. • Sculptura. Pictura. Arta miniaturală. • Poezia. Theocrit. Callimachos. • „Romanul grec". Comedia. • Modernitatea culturii elenistice.

GRECIA PREISTORICĂ

Teritoriul Greciei actuale a fost locuit încă de la sfârşitul paleoliticului inferior. În urmă cu aproximativ 80.000 de ani au migrat aici primii neanderthalieni, probabil din Asia Mică, regiune de care pe atunci Grecia era legată printr-o punte terestră, mai târziu scufundată, din care au rămas la suprafaţă insulele Mării Egee. Din aceeaşi zonă răsăriteană a venit – în mileniul al V-lea î.e.n. – şi al doilea val migrator, cel al creatorilor civilizaţiei neolitice. Această populaţie agricolă şi pastorală nu cunoştea încă plugul, dar avea deja aşezări fortificate (ca la Dimini, în Tesalia); iar idolii săi o reprezentau – repetând-o în formele steatopige, tipice neoliticului – pe zeiţa Pământul-Mamă, simbolul fecundităţii şi fertilităţii.

În a doua jumătate a mileniului al III-lea un nou val migrator, din regiunea Anatoliei, introduce în Grecia civilizaţia bronzului. Apare aici, tot acum (probabil aduse din Creta) măslinul şi viţa de vie, ceramica lustruită şi prelucrarea metalelor; apar oraşe şi palate fortificate (Lerna, Egina) – ceea ce presupune existenţa unei bune organizări. Idolii feminini steatopigi din epoca anterioară se menţin, zeiţa-Mamă e reprezentată uneori cu un copil în braţe, iar ofrandele găsite în morminte atestă credinţa în supravieţuirea defunctului[1].

În jurul anului 2000 însă această civilizaţie pre-elenă se prăbuşeşte sub loviturile unor noi invadatori: grecii de mai târziu.

Cadrul geografic în care va apare şi va evolua noua civilizaţie şi cultură, a grecilor, cuprinde nu numai Grecia continentală, ci şi coasta apuseană a Asiei Mici, insulele Mării Egee, iar mai târziu coloniile din sudul Italiei şi Sicilia[2].

Grecia continentală este o regiune săracă; este foarte departe de

1. O formă interesantă de credinţă religioasă este reprezentată de cultul domestic al şarpelui ca paznic al casei, căruia i se aduceau ofrande de lapte şi miere, şi care personifica spiritele casei, ale morţilor din familie. Dealtminteri, în istoria religiilor şarpele este, dintre toate animalele, cel care a avut rolul cel mai important, în ipostaze variate.

2. Începând din jurul anului 700 î.e.n. grecii îşi ziceau „eleni"; denumirea de „greci" le-au dat-o romanii, iar denumirea de „Elada" nu se referea la un teritoriu anumit, – căci grecii n-au fost niciodată uniţi nici teritorial nici politic – ci indica civilizaţia şi cultura întregii comunităţi greceşti din teritoriile menţionate mai sus.

a avea resursele economice pe care le oferau văile Nilului, Tigrului și Eufratului, Indusului sau Fluviului Galben. Munții ocupă 80% din suprafața țării[1]. Pe mica suprafață cultivabilă agricultura se practica în condiții cu totul defavorabile, din cauza solului ingrat, a climei excesive, a secetei și vânturilor devastatoare. Contrastele sunt mari de la o regiune la alta. Foarte puține zăcăminte minerale: fier, cupru, plumb argentifer. În schimb, o argilă fină, excelentă și din abundență. De-a lungul coastelor marea pătrunde adânc în nenumărate golfuri. Relieful accidentat și lipsa căilor de comunicație au determinat fracționarea politică, proprie istoriei Greciei antice, și totodată i-au împins pe greci spre singurele căi de comunicație mai accesibile lor: pe mare. Numeroasele insule care înconjoară Elada au fost tot atâtea escale pentru navigatori și pentru cei plecați să întemeieze colonii în ținuturi îndepărtate, siliți de sărăcie și împinși de noii veniți în valuri succesive.

Acești noi veniți – care au apărut în Grecia poate chiar în jurul anului 2000 (cf. M. I. Finley) – aparțineau acelui conglomerat de populații cunoscute sub numele de indo-europeni. Aceștia au pornit (din zona stepelor Rusiei meridionale, sau poate mai din răsărit) sub forma unei serii de migrații, în direcții apusene diferite și cunoscând ulterior fiecare o evoluție culturală proprie. Primii migratori indo-europeni care au coborât în Grecia de azi (traversând Balcanii-?) și care vorbeau o limbă proto-greacă au fost, se pare, ionienii. Populațiile pre-elenice băștinașe – cărora grecii le-au dat numele de pelasgi – au fost supuse. Ionienii au introdus în Grecia calul și roata olarului (demult cunoscută în Creta și Asia Mică). Au intrat în contact cu cretanii, fără însă ca marea să-i atragă deocamdată. Populație războinică, organizată într-o societate de tip militar, ionienii posedau pământul în comun, repartizat spre a fi lucrat în loturi egale capilor de familie. Cu ionienii apar adevărate cetăți fortificate și sanctuare. Ionienii au ocupat întreaga Grecie, inclusiv Peloponezul; după care, sub presiunea altor invadatori – aheii – s-au transferat și pe insulele din bazinul egeean și pe coasta occidentală a Asiei Minore, unde vor juca un rol economic și cultural deosebit de important de-a lungul întregii istorii a civilizației grecești.

După invazia aheilor (către 1600 î.e.n.) a urmat cea a triburilor eolilor: iar către anul 1200 î.e.n., invazia dorienilor, care s-au stabilit în Tesalia și mai ales în Peloponez, alungându-i pe ionieni.

1. În nordul Tesaliei masivul Olimp atinge o înălțime de aproape 3.000 m.

EPOCA MICENIANĂ

Aheii au fost iniţiatorii procesului civilizatoric pe pământul Greciei, proces care va culmina în perioada clasică a istoriei greceşti. Prima epocă importantă a civilizaţiei greceşti a fost opera aheilor – nume pe care Homer îl dă tuturor grecilor – civilizaţia miceniană.

Termenul „civilizaţie miceniană" este pur convenţional, în sensul că nu presupune existenţa unei unităţi nici teritoriale, nici politice. Dintre numeroasele mici state ahee, cel a cărui capitală a fost oraşul Micene era desigur cel mai puternic (urmat de alte oraşe, ca Argos, Tirint, Pylos, Atena, Teba). Aheii sunt atestaţi în Grecia încă de prin anul 1600 î.e.n. În curând ei ocupă Grecia Centrală, nordul Peloponezului cu insulele din zona centrală şi sudică a Mării Egee. Înainte de 1400 î.e.n. cuceresc Creta şi o jefuiesc de comori, pe care le transportă la Micene. Cu aproape trei secole înainte se infiltraseră în Creta[1]. De acum datează şi scrierea denumită „Liniarul B", dezvoltată în scrierea cretană, dar care transcrie texte în limba proto-greacă. După care, începând din sec. XV î.e.n. „viaţa adminstrativă şi economică de pe continent ia forme cretane" (Matz).

Scenă de luptă, reprezentată pe un inel de aur din Micene.

1. Unii arheologi pun în legătură distrugerea palatelor cretane cu o catastrofă seismică (aprox. 1750 î.e.n.) sau o invazie a aheilor. Între 1750–1570 î.e.n. se construiesc în Creta noi palate, distruse către anul 1400 î.e.n. (cf. cronologia J.Delorme).

Ultima mare întreprindere războinică a aheilor a fost războiul contra Troiei, – război a cărui importanță însă a fost mult exagerată de poemele homerice. Pe locul unei așezări datând din neolitic au fost construite succesiv începând din mileniul al III-lea î.e.n. – de către o populație amestecată din această zonă – nouă orașe pe același loc cu acest nume. Troia VI a fost construită către 1900 î.e.n. Situată într-un punct care controla strâmtoarea Hellespontului; loc de întâlnire a caravanelor care aduceau mărfuri din Asia Mică; port care percepea taxe substanțiale pe mărfurile care ieșeau sau intrau aici, – în plus Troia poseda și un teritoriu foarte bogat, renumit și pentru creșterea berbecilor și a cailor. Prosperitatea și marea opulență a Troiei – cu care micenienii făceau comerț de trei secole – nu se putea să nu trezească invidia aheilor[1]. O coaliție de 28 de state aheene, totalizând un număr de aproximativ 100.000 de luptători, îmbarcați pe 1.200 de corăbii, cele mai mari ducând câte 120 de oameni, cele mai mici câte 50 (ne informează Tucidide), sub comanda regelui Micenei, Agamemnon, au asediat timp de zece ani Troia. Evenimentul este plasat de Eratostene în anul 1183 î.e.n.[2] După ce au cucerit orașul și l-au jefuit, aheii s-au retras. *Iliada* idealizează și dă proporții faptelor, care în esență se reduc la dimensiunile și sensul unei mari expediții de jaf.

Dar civilizația miceniană n-a durat nici șase secole. Rând pe rând palatele și cetățile miceniene au fost jefuite și distruse. Singura cetate care și-a continuat existența încă multe veacuri a fost Atena. Orașul Micene a supraviețuit până către anul 1100 î.e.n. Cauza prăbușirii civilizației miceniene a fost în principal invazia ultimului val de triburi grecești ale dorienilor. Invazie în urma căreia va dispare – pentru o perioadă de cinci secole – și scrierea în Grecia.

ORGANIZAREA ECONOMICĂ, ADMINISTRATIVĂ, SOCIALĂ ȘI MILITARĂ

În prima sa fază – miceniană – civilizația și cultura grecească erau bazate pe o solidă organizare economică, administrativă, socială și militară.

1. Motivul invocat de Homer – răpirea frumoasei regine Elena de către troianul Paris – este un motiv „romantic" întâlnit des în folclorul popoarelor.

2. Herodot situează războiul troian în anul 1250, iar istoricii moderni, între 1250–1230 î.e.n.; în schimb V. Berard urcă până în anul 1385 î.e.n. Data indicată de Eratostene nu este acceptată azi (cf. J. Delorme).

Centrele civilizaţiei şi culturii cretane şi greceşti.

Agricultura, cultura măslinului şi a viţei de vie prosperau. La fel creşterea vitelor, mari şi mici: numeroşi „regi" (basilei) posedau mii de capete de vite. Numai cei foarte bogaţi creşteau cai. Vânătoarea era rar practicată; în genere, pentru a extermina mistreţii sau pentru a prinde cai sălbatici, spre a-i domestici. Câinii, în număr mare, erau foarte preţuiţi. O mare importanţă era dată apiculturii. – Nu ştim exact care era regimul proprietăţii pământului. Regele poseda terenuri întinse. Demnitarii săi, de asemenea, – pământuri primite de la

Centrele de civilizaţie şi cultură grecească din Orientul Apropiat.

rege pentru serviciile aduse. Alte terenuri erau proprietatea păturii sacerdotale. Restul pământurilor – marea majoritate – aparţineau comunităţii poporului. Fiecare cap de familie poseda un lot. Acest sistem de proprietate comunitară însă va suferi o modificare, sub forma concesiunii gratuite sau a vânzării.

Epoca micenianã cunoştea un mare număr de meşteşugari specializaţi – care erau numiţi *demiurgoi* (demiurgi – „cei care lucrează pentru popor"). Un loc deosebit de important îl ocupau

făurarii[1], care erau totodată şi armurieri şi giuvaergii. Urmau dulgherii (în acelaşi timp şi zidari şi tâmplari), pielarii (care lucrau şi anumite opere de artă. Pe lângă profesiunile libere (medici, mesageri, scribi, ş.a.) mai sunt menţionate şi alte numeroase meşteşuguri (brutari, ţesători, meşteri de construcţii navale), uneori foarte specializate – ca de pildă al celor ce făceau arcuri.

Meşteşugarii lucrau fie pentru rege, fie pe cont propriu. În unele cazuri erau organizaţi în corporaţii meşteşugăreşti. Existau şi ateliere speciale care confecţionau veşmintele pentru rege sau pentru înalţii demnitari, exportându-şi totodată produsele şi în Egipt.

Cele trei activităţi prin care aheii îşi procurau bunuri suplimentare erau comerţul, pirateria (considerată o activitate onorabilă) şi războiul – care era tot o formă de piraterie, întrucât nu urmărea anexarea de teritorii, ci prada.

Expansiunea comercială a micenienilor a fost de mari proporţii. Drumurile comerciale erau cele deschise de cretani şi de fenicieni. La acea dată flota micenianâ reprezenta singura putere navală din Mediterană. Încărcate pe corăbii mari, cu 30 de vâslaşi, produsele miceniene au ajuns până în Sicilia, Italia Meridională şi Centrală, în Sardinia, precum şi în anumite puncte din Spania şi din sudul Franţei. Mai intense erau relaţiile comerciale cu zona orientală, şi insulele (Delos, Rodos şi Lesbos), cu Miletul şi Troada, cu Egiptul, cu Siria, Fenicia şi Palestina. Navigatorii micenieni au trecut şi Bosforul, străbătând Marea Neagră până la Odesa. Numeroase au fost reprezentanţele comerciale instalate pe coastele Mediteranei Orientale. Dar şi în zona occidentală se cunosc adevărate aşezări miceniene (de ex. în sudul Italiei, la Taranto), care au precedat aici cu câteva secole colonizările greceşti din sec. al VIII-lea î.e.n. Spre deosebire de cretani, care îşi schimbau mărfurile numai în porturi, micenienii le duceau şi în interiorul ţării respective. Făcând şi comerţ de tranzit micenienii au exportat nu numai săbii de bronz, vârfuri de săgeţi de bronz şi multă ceramică – produse proprii –, ci şi marmură, fildeş sau ouă de struţ! Printre articolele importate în schimb, locul principal îl ocupau ţesăturile şi caii.

Grecia epocii miceniene era împărţită în numeroase state (numai în Attica erau vreo 30), independente, dar probabil unite – din punct de vedere militar – într-o confederaţie. Oricum, căpetenia regatului

1. Care lucrau singurul metal cunoscut aici – bronzul; în timp ce hitiţii cunoşteau de secole şi fierul.

cu capitala probabil la Micene, se pare că avea într-adevăr - cel puțin în relațiile externe - un rol conducător. Orașele-capitale ale acestor state nu erau fortificate; fortificate erau numai palatele regilor. Structura politică și socială era, se pare, identică în toate statele.

Statele miceniene erau - după câte știm din tradiții - monarhii aristocratice ereditare. Regele, căruia în timpul vieții și după moarte i se dădeau onoruri divine, purta numele de *wanax*. Ca șef religios al comunității, „o reprezenta în fața zeilor, oferindu-le, în numele ei sacrificiile rituale" (T. B. L. Webster). Ca judecător suprem, judeca diferendele dintre demnitari și înalți funcționari. Regele era și șeful suprem al armatei în timp de război, - prerogativă în care era secondat de un *lawagetas*, comandantul armatei, al doilea personaj ca importanță în stat. Alături de rege era - ca organism politic caracteristic de democrație militară - adunarea oștenilor (ca, mai târziu, la spartani sau la popoarele germanice). Foarte probabil că această adunare avea doar o funcție consultativă; în orice caz (cf. Nilsson), este forma cea mai veche premergătoare adunării care în epoca clasică va avea rolul știut.

Regele își avea slujitorii săi, pe care îi numea „prieteni", cu care sta la masă, care își conduceau trupele lor și îl înconjurau pe rege în luptă pentru a-l apăra; lor le acorda regele proprietăți. În afara terenurilor sale de rezervă, destinate recompenselor, regele poseda personal alte mari proprietăți funciare, dăruite lui de comunitate; primea tribut (în produse agricole, vite și obiecte meșteșugărești)) și prestații în muncă. Spre deosebire însă de monarhii orientali care dispuneau de supușii lor după plac, el nu avea asupra lor alte drepturi decât cele pe care le avea pe domeniul lui un mare proprietar.

După rege, organul principal de conducere era Sfatul Bătrânilor, care îl asista pe rege la sacrificiile oficiate de el, la ședințele de judecată (căci grecii n-au admis niciodată principiul judecătorului unic), iar în timp de război examina situația operațiunilor militare cu funcția de Consiliu de Război.

Printre demnitarii care dețineau diferite funcții civile, sacerdotale, militare sau administrative, era și *basileus*; termen care mai târziu va însemna „rege", dar care la ahei indica pe șeful unei comunități oarecare, relativ autonome[1], sau pe reprezentanții autorității civile în districtele provinciale. Regatul Pylos, de pildă, era împărțit în 16 asemenea unități administrative, controlate de un

1. Funcția sa efectivă nu apare clar din documente.

guvernator. Satele erau conduse de un sfat de bătrâni și de primar, organe care ţineau evidenţa lucrărilor agricole, a prestaţiilor și contribuţiilor obligatorii. Produsele solului erau controlate și taxate. Evidenţa administrativă a statelor ahee era ţinută la zi în cele mai mici amănunte de un numeros aparat de scribi. La micenieni scrierea era rezervată exclusiv administraţiei: din cele peste o mie de tăbliţe găsite numai la Pylos, scrise în „Liniarul B", nu există nici un alt fel de text decât de natură strict administrativă.

Pe scara cea mai de jos se găseau muncitorii zilieri (*teţii*), care n-aveau un domiciliu propriu, trăiau de azi pe mâine ducând o viaţă, mizerabilă, - și sclavii. Sclavii aparţineau regelui, demnitarilor săi, sau unor simpli particulari bogaţi și aveau propriu-zis un regim de argaţi. Se pare că numărul sclavilor era relativ redus. Mai numeroși erau așa-numţii „sclavi ai zeilor" – ţăranii care lucrau pe domeniile păturii sacerdotale. Majoritatea sclavilor proveneau din acţiuni de piraterie. Din război proveneau numai sclavele și copiii, întrucât bărbaţii prinși în război erau toţi ucișI.

ARTA MICENIANĂ

Viaţa unui stat aheu în întreaga sa complexitate era controlată și impulsionată din palatul regelui.

Spre deosebire de palatele cretane, cele miceniene erau mai mici, însă fortificate. Erau situate în poziţii protejate natural și erau ordonat construite; nu în jurul unei curţi centrale, ca cele cretane, ci în jurul unei încăperi mari, dreptunghiulare, cu o vatră în centru, numită *megarón*. Nu lipseau curţile interioare . Palatul era reședinţa regelui și a casei regale. În afară de aceasta, mai cuprindea camere pentru oaspeţi, armurăria, arhivele (încăperea destinată cultului era *megarón*-ul), precum și cămări de provizii și atelierele meșteșugarilor. În afara zidurilor palatului se întindea oraşul și, mai departe, zona agricolă. Zidul de apărare al palatului din Micene avea o circumferinţă de un kilometru. Cel al palatului din Tirint (precum și al celui din Micene) avea o grosime de 6 m, cu galerii, cazemate și drumuri de rondă. Toate aceste ziduri aveau turnuri de apărare tot la 12 m distanţă. Un bastion al palatului fortificat din Micene avea o înălţime de 14 m. Intrarea în acest palat-cetate era prin faimoasa „Poartă a Leilor"[1]. Conductele subterane de teracotă aduceau apa de la un izvor din apropiere.

1. Arhitrava „Porţii Leilor", lespedea monolitică de deasupra porţii este lungă de 4,50 m și lată de 2,10 m, cântărind 20 de tone.

Orașele erau legate între ele printr-un sistem de drumuri foarte avansat pentru acel timp: drumuri pietruite, cu poduri de piatră, cu parapete, iar pe margini cu canale de scurgerea apei. Sistemul hidraulic era foarte ingenios conceput. La Micene, Tirint sau Atena apa era adusă de la distanță prin apeducte și depozitată în bazine mari de piatră aflate în interiorul cetății. De aici apa era condusă, prin tuburi de teracotă, în cartierele orașului. Evacuarea apei se făcea prin canale subterane. Și sub acest aspect (dacă nu și în concepția arhitectonică a palatelor) influența cretană este evidentă.

Puterea și bogăția regilor ahei sunt dovedite și de grandioasele lor morminte. În cimitirul din apropierea „Porții Leilor" s-au descoperit așa-numitele „morminte-cutie", datând din sec. XVI î.e.n. Dar tipul cel mai impunător de mormânt este mormântul cu falsă cupolă (*tholos*). Dintre cele nouă asemenea morminte descoperite la Micene, cel mai monumental este așa-numitul „tezaur al lui Atreu". Un coridor larg de 6 m și lung de 36 m duce – printr-o poartă de bronz de 5 m deschisă într-o fațadă înaltă de peste 11 m – într-o cameră circulară, marea sală în care se aduceau ofrandele și în care se oficiau și celelalte acte de cult funerar. (Mormântul propriu-zis era separat, săpat în stâncă). Dimensiunile acestei încăperi – diametrul de 14,50 m, înălțimea de 13,20 m – acoperite cu o falsă cupolă fac să fie considerată „cea mai frumoasă sală cu boltă fără susținere interioară pe care a edificat-o Antichitatea înaintea Panteonului lui Hadrian" (Lévêque). Un alt monument similar, „Mormântul Clitemnestrei", din apropierea Porții Leilor, era aproape tot atât de impunător.

Construcțiile miceniene impresionează și prin dimensiunile uriașe ale blocurilor folosite și fasonate, – adevărate construcții ciclopice. Într-adevăr, grecii epocilor următoare le socoteau opere ale unor giganți[1]. Marile realizări ale arhitecturii miceniene au fost palatul-cetate și mormântul boltit.

Sculptura monumentală, la micenieni, e aproape total absentă. Micenienii se formaseră, artistic, la școala cretanilor, unde asemenea modele de sculptură lipseau. Singura excepție este basorelieful de deasupra arhitravei „Porții Leilor"; cele două leoaice având în mijloc o coloană par a imita modelele hittite din Asia Mică (din sec.

1. Un singur exemplu este edificator: lespedea de arhitravă a porții „Tezaurului lui Atreu" are o lungime de 6 m; dar din spatele ei, dinspre interior deci, este lungă de 8 m, lată de 5 m, înaltă de 1,20 m și cântărește peste 100 de tone!

XII–XI î.e.n.). Impunător prin sobrietatea şi impresia de forţă pe care o creează, acest basorelief este cea mai veche sculptură monumentală greacă.

În schimb, asemenea cretanilor, micienii au preferat sculptura miniaturală – în fildeş, teracotă, sau sculptura de geme. Sigiliile, în care influenţa cretană este evidentă, figurează scene de vânătoare, de război sau de viaţă cotidiană. Caracteristice sunt măştile de aur găsite în morminte, – un gen neîntâlnit în Creta. Splendidele spade miceniene incrustate cu metale preţioase, după modele cretane, vor fi mult timp produse în Grecia, fără să le mai regăsim şi în alte ţări. Ceramica produsă într-o cantitate imensă este însă lipsită de varietate, atât ca forme cât şi ca motive decorative. Însă opere de artă de o valoare excepţională sunt obiectele de genul acelei cupe de aur cu doi porumbei – probabil tocmai cea amintită de Homer în *Iliada* (XI, 616–618).

„Cupa cu ţinte de aur bătută era şi-avea patru
Torţi, fiecare de jur-împrejur cu podoabe de aur.
Doi porumbei ciugulind; sta cupa pe două picioare".

De asemenea, vasul de argint, originală formă de cupă (*rhyton*), purtând gravată o scenă de asediu, iar în jurul oraşului asediat, elemente de peisaj, soldaţi şi populaţia civilă. Este cea mai veche reprezentare cunoscută a unui asediu (temă care va deveni frecventă mai târziu, la egipteni şi la asirieni), remarcabilă prin dinamismul dramatic al acţiunii. Dar culmea basoreliefului realizat de micenieni în metal preţios sunt cele două celebre cești de aur din Vaphió. Scena vânătorii taurului de pe prima şi cea cu taurii domesticiţi de pe a doua sunt compoziţii inspirate probabil de modele sau teme cretane, dar realizate cu o claritate şi un simţ al ordinei care în arta cretană lipseau.

În tehnică, în teme şi motive meşterii micenieni au fost în genere debitori celor cretani – meşteri dintre care probabil că mulţi au lucrat şi în Peloponez, după ce Creta a ajuns să fie dominată de ahei: încât cu greu se poate distinge cu certitudine paternitatea, cretană sau micenian㠹 a unui obiect artistic. Totuşi, artistul ahean nu este atât de spontan şi de inventiv ca cel cretan; are mai puţină vivacitate şi prospeţime, deşi execută perfect după formule date. În schimb în desen mişcarea narativă şi dramatică este mai viguroasă. Cu timpul, arta micenian㠹 va evolua treptat spre abstractizare şi stilizare. În raport cu arta cretanilor, în operele miceniene – în care se manifestă predilecţia pentru acţiune, pentru temele familiare şi pentru culorile

vii – se introduce un spirit nou: un spirit de ordine, de măsură, de claritate, un simț al proporțiilor și al echilibrului. Caractere pe care arta miceniană le va transmite artei grecești de mai târziu.

RELIGIA

Linia de continuitate între lumea miceniană și cea greacă a epocii clasice o constituie în principal religia.

Religia aheilor este o sinteză de elemente introduse indo-europene, și elemente mediteraniene, locale. În categoria celor dintâi intră divinitățile uranice, celelalte au îndeosebi caractere chtonice[1]. Originar, zeii aheilor erau divinități solare, luminoase, spre deosebire de întunecatele divinități chtonice ale lumii mediteraniene. Zeii aveau un nume, o personalitate, în jurul lor s-au creat mituri. Marele zeu al indo-europenilor ahei era Zeus, zeul cerului, al luminii și al fulgerului, stăpânul oamenilor și al celorlalți zei. Divinitățile aheilor se regăsesc în Creta, dar cu atribute diferite, pe care cu timpul le-au asimilat. Hermes, al cărui nume derivă dintr-un cuvânt cretan, era la aceștia domnul fiarelor mari și călăuza sufletelor spre viața fericită de dincolo; la ahei este mesagerul zeilor și protectorul turmelor. Poseidon, zeul apelor și al mării, ocupa la Pylos (și, după tradiție, în tot Peloponezul) primul loc între divinități. Din tabletele miceniene aflate la Cnossos rezultă și numele lui Ares. Divinitățile feminine miceniene au în mai mare măsură caractere cretane: toate aceste divinități sunt anterioare venirii aheilor. Hera era regina sălbăticiunilor, dar și protectoarea căsniciei. Figura Athenei (al cărei nume se pare că este cretan) era adorată în Creta în sec. XV î.e.n. și asociată cu șarpele și cu arborele sacru: la micenieni ea devine fecioara războinică și protectoarea palatului regal. Demeter, adorată la Pylos în sec. XIII î.e.n., era zeița Pământului-Mamă; fiica sa Persefona (alt nume de origine probabil cretană) era zeița Infernului. La Pylos era cunoscut și Dionysos[2].

Caracteristic religiei miceniene, așadar, era faptul că toți zeii – cumulând însușiri și atribuții adeseori contradictorii – aveau în parte

1. Tradițiile religioase miceniene au fuzionat cu cele cretane, absorbind divinitățile acesteia și asimilându-le atributele cu cele ale zeilor micenieni. Cele 12 divinități ale grecilor din epoca clasică au fost mai întâi adorate de micenieni – cei 7 zei (Zeus, Poseidon, Hermes, Apollo, Ares, Hefaistos, Dionysos) și cele 5 zeițe (Hera, Artemis, Afrodita, Athena și Demeter).

2. Tăblițele miceniene menționează și alte nume de zei, cu atribute imprecizate (Enialios, Pipituna, Ilitia, Manasa, Diwia, Iphimedia, Dopota, etc.).

o natură proprie divinităților cretane. Spre deosebire însă de panteonul cretan, cel micenian – în care predomină importanța zeilor, iar nu a divinităților feminine, – apare organizat într-o ierarhie după modelul societății umane. Proprie religiei miceniene este și lipsa unei elaborări sacerdotale a vreunei dogme sau a vreunui ceremonial, precum și independența religiei față de o anumită clasă conducătoare, sacerdotală sau laică. Lipsea de asemenea ideea unei pedepse – pe lumea aceasta sau pe lumea cealaltă – pentru o faptă rea, pentru un păcat săvârșit. De asemenea, micenienii aduceau ca ofrandă zeilor lor locali tot ce aveau mai bun, – dar nu plăteau, nu se simțeau obligați să plătească vreun obol de care să „beneficieze zeii" sau, concret, preoții.

Cultul zeilor era la ahei aproape identic cu cel al cretanilor. Nu existau temple[1]. Fiecare casă își avea un loc, un colț rezervat actelor de cult. În palate exista un altar în curte. Idolii micenieni, din teracotă, reprezentau – ca în Creta – divinități aproape totdeauna feminine. Preoții aduceau sacrificii sângeroase și ofrande – grâu, vin, miere, precum și piei de oaie, pentru veșmintele liturgice ale sacerdoților. Este foarte posibil ca aheii să fi adus – în cazuri excepționale – și sacrificii umane, despre care dealtfel vorbește și Homer; sacrificii care în multe tragedii grecești constituie momentul dramatic principal – dar pe care grecii din epoca clasică le dezaprobau. Este de asemenea foarte probabil ca aheii să fi preluat de la cretani și cultul misteriilor, pe care tocmai ei să-l fi transmis apoi Greciei clasice.

Un aspect deosebit de interesant al credințelor religioase miceniene – și care a căpătat aici un relief mai mare decât în Creta – se referă la cultul rezervat morților. Între aceștia, o situație specială de favoare o dețineau strămoșii familiei regale, al căror cult era obligatoriu pentru întreaga colectivitate. În această ambianță aristocratică a palatului s-a născut (încă la cretani) fenomenul de divinizare a acestor strămoși regali, înzestrați – se credea – cu puteri supranaturale. (De la cuvântul cretan *heros* – denumire dată marilor nobili – derivă cuvântul „erou"). În jurul acestor semi-zei – a eroilor – s-a dezvoltat o întreagă mitologie. Fenomenul acesta este pur micenian, și în epocile următoare va cunoaște o carieră strălucită. Dealtfel, trăsăturile de bază ale religiei Greciei clasice sunt deja definite în această perioadă micenianâ.

1. Se pare că templul a fost o creație a dorienilor – întrucâtva urmând modelul *megarón*-ului micenian.

În ambianța aristocratică a palatelor s-a născut și epopeea. În timpul serbărilor fastuoase aezii își cântau compozițiile, care aveau ca temă fie acțiuni războinice, fie aventurile pe mare ale navigatorilor. Probabil că existau asemenea compoziții, de dimensiuni mai scurte, încă din secolul al XV-lea î.e.n.[1]. Din îndepărtata epocă micenianã provin desigur și amintirile despre argonauți sau despre războiul contra Tebei, amintiri care se vor întâlni în ciclurile epice de de mai târziu. Din aceste compoziții epice nu a rămas nimic scris – căci, cum am spus, scrierea era rezervată, la această dată, exclusiv administrației, – dar existența lor este confirmată în tăbliţele epocii. Transmise timp de secole pe cale orală, ele au alimentat în mare măsură materia epopeilor homerice.

Într-adevăr, poemele homerice, deși compuse – în forma lor actuală – în sec. VIII î.e.n. (poate chiar spre sfârșitul sec. IX î.e.n.), relatează evenimente din epoca micenianã. Cunoștințele noastre privind cele mai diferite și în mod amănunțit aspecte de viață micenianã se bazează în principal pe indicațiile furnizate de epopeile homerice. Descrierea armurii lui Hector, de pildă, sau a palatului lui Priam sunt confirmate de rezultatele arheologice; iar numele lui Ahile a fost găsit și la Pylos și la Cnossos. După descifrarea (în 1952) a scrierii liniare B, informațiile căpătate au adus numeroase și fundamentale rectificări, precizări și completări datelor cuprinse în operele lui Homer. Date care, totuși, reconstituie în esență imaginea cea mai vie a civilizației și culturii miceniene.

INVAZIA DORIENILOR. „EPOCA OBSCURĂ". APARIȚIA „POLIS"-ULUI

În secolul al XIII-lea î.e.n. lumea Orientului mediteranian a fost răscolită de atacurile și invaziile „Popoarelor Mării", atacuri în urma cărora Imperiul hittit s-a prăbușit, iar faraonii egipteni cu mare greutate au reușit să le respingă (1187 î.e.n.). Misterioasele „Popoare ale Mării" erau de fapt un conglomerat de triburi de coastă asiatice și din estul Mediteranei, de piraţi și mercenari, precum și de triburi de invadatori nordici.

Este perioada când, în acest context, și civilizația micenianã va apune, în principal datorită invaziei dorienilor. Aceștia coboară în Grecia din regiunea sud-dunăreană, începând din jurul anului 2000

1. Nu lipsește aici nici influența cretană, – care s-a putut detecta chiar și în metrică.

Templul lui Tezeu din Atena. Sec. V î.e.n.

î.e.n. Oraşele miceniene se fortifică sau îşi întăresc fortificaţiile existente. Pentru a bara drumul invadatorilor construiesc un zid gigantic peste istmul Corintului. Oraşele din Peloponez nu rezistă; în cursul secolului al XII-lea toate cetăţile (cu excepţia Micenei – până către 1100 î.e.n.) sunt cucerite şi distruse. Invaziile au continuat până în sec. XI î.e.n. Singură fortăreaţa din Atena, de pe Acropole, a rezistat – ceea ce îi va conferi un caracter sacru în ochii atenienilor, care pe locul fortăreţei vor construi temple. Din Peloponez dorienii au ajuns şi pe coasta Asiei Mici, prin Creta (pe care de asemenea au supus-o) sau direct.

Consecinţa invaziei doriene a fost catastrofală. Populaţia aheilor şi eolienilor a fost supusă sau silită să migreze spre Asia Mică. Comunităţile greceşti au rămas izolate, palatele şi cetăţile au fost distruse, organizarea economică şi administrativă micenian a dispărut, scrierea de asemenea. Totuşi, câteva elemente de civilizaţie

micenianã – *megarón*–ul în planul unei construcţii, producţia ceramicã dezvoltând stilul aşa–numit „geometric", şi în special cultul şi alte elemente ale vieţii religioase – au supravieţuit.

Aportul dorienilor în domeniul civilizaţiei a fost aproape nul. Popor de rãzboinici, s–au distins de ceilalţi greci prin curaj, duritate, disciplinã, sobrietate şi orgoliu. Aceste însuşiri vor fi cultivate mai ales la Sparta – mult timp forţa militarã principalã a Greciei. Infanteria va rãmâne în istoria Greciei o armã esenţialemnte dorianã.

Societatea dorianã era bazatã pe principii egalitare. Pãmânturile erau împãrţite în loturi egale între membrii cetãţii, ca mai târziu la Sparta. Cu populaţiile supuse dorienii se purtau foarte aspru, ceea ce a dus la instaurarea masivã a scalviei. Din timpul ocupaţiei doriene datează şi obiceiul atleţilor de a se exercita şi de a concura goi. De asemenea, pederastia, practicatã cu un scop „educativ" şi militar: în luptã, cei doi „prieteni" erau tot timpul alãturi, apãrându–se reciproc – ca mai trziu spartanii, sau soldaţii celebrului „batalion sacru" teban[1]. În religie, dorienii au impus definitiv şi masiv preponderenţa zeilor asupra divinitãţilor feminine. Ei au rãspândit în Grecia şi vechiul obicei al incinerãrii.

Perioada cuprinsã între secolele XII–VIII î.e.n. este numitã de istorici „Epoca obscurã". În raport cu perioada anterioarã, apare într–adevãr ca o epocã de regres, de ruinã şi dezordine, ca o epocã înapoiatã din punct de vedere al civilizaţiei şi culturii.

Termenul „obscur" este potrivit şi în sensul cã, dupã dispariţia scrierii miceniene „Liniarul B", nu mai aveam nici un izvor de informaţie directã asupra evenimentelor şi stãrilor de lucruri de atunci[2]. Totuşi faptul important este cã „Epoca obscurã" n–a fost lipsitã de o viaţã culturalã, chiar dacã nu intensã. (Şi ca o dovadã rãmâne ceramica finã cu desene geometrice; precum şi cele douã poeme homerice, elaborate spre sfârşitul acestei perioade). Tot atât de important de reţinut este şi faptul cã „Epoca obscurã" n–a însemnat o stagnare totalã a vieţii socio–politice şi economice; dimpotrivã, a fost o perioadã de fermentaţie, de elaborare lentã a unor forme noi. Procesul evoluţiei şi în aceste sectoare se va cristaliza în epoca urmãtoare, în aşa–numita perioadã „arhaicã"; perioadã care începe aproximativ cãtre anul 750 î.e.n. şi continuã

1. În timp ce la cretani pederastia era o practicã iniţiaticã.

2. În afara poemelor homerice; dar care, dupã cum am vãzut, ilustrează în special epoca precedentã.

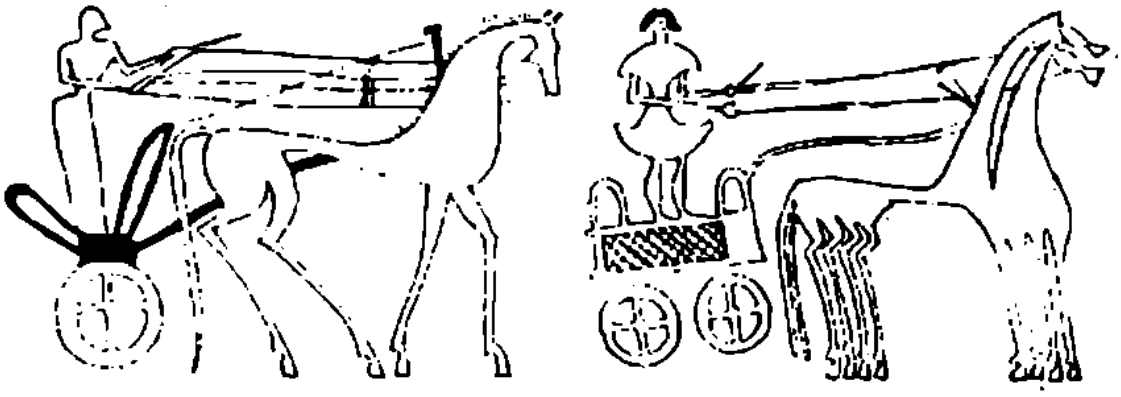

O bigă grecească din sec. VIII î.e.n. şi un car din sec. IX î.e.n.

până în jurul anului 500 î.e.n. data convenţională de la care se consideră că începe perioada clasică a civilizaţiei greceşti.

Cu privire la organizarea socială şi politică a Greciei în această „Epocă obscură", tot ceea ce se poate afirma (vd. Finley) este că nu exista un „stat" constituit; că regele, care era în primul rând supremul şef militar, supremul sacerdot, legiuitor şi judecător[1], deţinea suveranitatea exclusiv pe baza puterii sale efective, sau a bogăţiei, a marilor sale proprietăţi cu care îl dota comunitatea; că în afara păturii aristocraţiei militare - marii proprietari care acaparaseră pământurile cele mai bune şi pe care Hesiod îi denunţa ca abuzivi, avizi şi rapaci, - restul populaţiei avea un sistem de organizare insuficient cunoscut la noi; că sclavii nu aveau un regim mai rău decât al ţăranilor care lucrau pe pământurile regelui sau ale nobililor clanului; că anumiţi meşteşugari (făurarii şi dulgherii, în special) în rândul cărora erau socotiţi şi ghicitori, aezii, solii şi medicii, aveau o situaţie mai favorizată şi se bucurau de oarecare consideraţie; că întreg comerţul era în mâna fie a căpeteniilor triburilor, fie a negustorilor străini, în special fenicieni[2].

Încă de la începutul „Epocii obscure" mişcarea de colonizare a coastei vestice a Asiei Mici se intensifică. Flora ateniană devine tot mai puternică. Încât, către anul 800 î.e.n. această coastă asiatică este grecească. Se reia şi se dezvoltă progresiv comerţul maritim de-a lungul Mării Egee, proces în care rolul fenicienilor a fost - încă din sec. IX î.e.n. - hotărâtor. Contactele strânse cu Orientul Apropiat nu puteau să nu determine influenţe în diverse domenii. În religie, de pildă, se introduc divinităţi orientale: din Licia provin şi Apollo, şi

1. Cazurile de crimă însă rămâneau de competenţa vendetei clanului.

2. Legăturile comerciale intense ale fenicienilor sunt atestate nu numai cu Creta, ci şi cu Grecia (cu Sparta, cu Atena), încă din sec. IX î.e.n.

Artemis și Afrodita. În jurul anului 1000 î.e.n. numărul zeilor ajunge să se reducă, și „raționalismul crescând caută să pună ordine într-un panteon confuz" (Lévêque). Către sfârșitul acestei epoci, în sec. VIII î.e.n. apare o nouă scriere (fonetică, nu silabică, precum era scrierea miceniană; dispărută în urmă cu patru secole), – o scriere alfabetică având 24 de semne scrise, derivată din cea feniciană și perfecționată prin adăugarea unor semne și pentru vocale. Acest alfabet grec va sta la baza aproape a tuturor alfabetelor europene de mai târziu.

Dar fenomenul cel mai important apărut în „Epoca obscură" – și de consecințe decisive pe toate planurile vieții grecești de mai târziu – este nașterea orașului, a ceea ce va deveni mai târziu, orașul-stat, – *polis*, – cu structura sa politico-socială specifică. Deocamdată, orașele erau simple concentrări (relieful Greciei obliga la dezvoltarea izolată a acestor puncte, cu prea puțină câmpie în jur), uneori sate, alteori uniuni de sate. Aceste comunități erau compuse din grupuri independente de dorieni sau de emigranți greci în Asia Mică. La început orașele erau așezări cu caracter predominant militar: inițial, cuvântul *polis* însemna „fortăreață" – care, dacă era situată pe o înălțime, se numea *akropolis* („orașul de sus") – reședința căpeteniei unui grup de războinici. – Ceea ce dădea o anumită coeziune acestor formații sociale erau interesele economice comune (orașele vor deveni locul de târguri și centre de grupări meșteșugărești), sentimentul unei origini tribale comune, precum și practica aceluiași cult religios.

Punct local de apărare militară, reședință a căpeteniei comunității (*basileus*), târg de schimburi de care ținea și zona agricolă învecinată, loc firesc de adunări (dar nu pentru a delibera, ci numai pentru lua cunoștință de hotărârile luate de stăpânul *basileus*) și totodată centru religios – acesta era orașul epocii homerice, forma embrionară a *polis*ului, care își va căpăta configurația definitivă și sensul adevărat la începutul perioadei următoare.

POEMELE HOMERICE. HESIOD

Importanța și semnificația pe care o au poemele homerice pentru istoria universală a culturii și în speță pentru cea greacă sunt considerabile.

Calitățile esențiale ale artei grecești sunt prefigurate aici. De-a lungul secolelor care au urmat ele au rămas baza învățământului, a creației artistice, a formației culturale și a educației morale a gre-

Un aed. Desen după un vas grecesc din sec. V î.e.n.

cilor. Recitatori și totodată comentatori profesioniști ai acestor poeme colindau orașele grecești. Pentru greci Homer reprezenta suma științei și a înțelepciunii, iar textele sale aveau o autoritate absolută în toate domeniile. Asupra tragediei și a sculpturii, a poeziei și a picturii au avut o influență imensă, furnizându-le nenumărate subiecte, teme și motive. Eschil își numea operele „firimituri de la masa lui Homer". De o importanță socială enormă este și faptul că Homer a dat grecilor din toate locurile unde se aflau conștiința unității lor de neam și de cultură.

Creația și difuzarea prin recitare a poemelor epice a continuat de-a lungul „Epocii obscure". Erau recitate sau cântate de aezi, care erau numiți *rapsozi*: cuvântul însemna „cusători", pentru că ei „cuseau" la un loc, adunându-le în compoziții ample, diferite istorii, episoade răzlețe, inițial independente. (Între anii 800–550 î.e.n aezii ionieni și cei din insule au mai compus 6 ample poeme pe aceeași temă a războiului Troiei – care însă s-au pierdut).

În ținuturile Ioniei, de pe coasta Asiei Mici, unul din acești rapsozi – cunoscut sub numele de Homer, și de existența căruia grecii antici nu se îndoiau – servindu-se probabil de poemele de dimensiuni mai scurte din ciclul troian cântate de aezi anteriori lui, a compus cele două mari poeme epice. Primul, narează o materie epică legată de războiul Troiei (cetate numită de greci Ilion – de unde titlul *Iliada*); al doilea – aventurile eroului din războiul troian Ulisse–Odiseu[1]. Prestigiul și popularitatea poemelor au fost, până

1. Probabil că *Iliada* a fost compusă la sfârșitul sec. IX î.e.n., iar *Odiseea*, pe la mijlocul sec. VIII î.e.n. – Nu ne poate reține, în acest cadru, așa-numita „problemă homerică", deschisă în sec. XVIII, și aducând în discuție dacă Homer a existat într-adevăr, dacă poemele sunt opera unui singur poet, etc.

azi, neîntrerupte. Între anii 550–300 î.e.n. (cf. Bérard) negustorii și oamenii de cultură atenieni au multiplicat copiile poemelor și le-au răspândit în întreg bazinul mediteranian. La concursurile Panatenee rapsozii trebuiau să recite cele două poeme în întregime. La Atena poemele homerice deveniseră manuale școlare și în întreaga Eladă treceau drept enciclopedia tuturor științelor. În epoca elenistică trei critici alexandrini (din sec. III î.e.n.) au stabilit fiecare câte o ediție științifică, comparând numeroasele manuscrise care circulau și epurând ceea ce li se părea superfluu sau neautentic. Ei au fost primii care au împărțit fiecare poem în 24 de cânturi. Între sec. II î.e.n. și sec. I e.n. învățații din Pergam au reintrodus versurile neatestate – și sub această formă au fost cunoscute poemele homerice de romani[1].

Iliada – amplu, viu și detaliat cadru de civilizație miceniană – narează un episod petrecut în cel de-al zecelea an al războiului aheilor contra Troiei. Jignit de comandantul suprem Agamemnon, basileul Ahile (eroul principal al poemului) se retrage din luptă, fapt care cauzează pierderi grele aheilor; dar moartea în luptă a bunului său prieten Patrocle îl determină să se reîntoarcă pe câmpul de bătălie – și vitejia eroului va aduce victoria aheilor. Poemul elogiază deci ceea ce pentru grecii epocii constituiau virtuțile supreme: curajul, forța, onoarea și gloria, simțul demnității umane, sentimentul prieteniei și spiritul de sacrificiu.

Epopeea este construită pe un motiv central – al mâniei lui Ahile.

„Cântă, zeiță, mânia ce-aprinse pe Ahil Peleianul,
Patima crudă ce-aheilor mii de amaruri aduse".

În funcție de acest fapt moral – care este deci ideea dominantă a operei – și în funcție de evoluția lui se desfășoară și se organizează întreaga acțiune a *Iliadei*. Epopeea nu este o simplă povestire a unor exterioare fapte războinice; atenția este în întregime concentrată asupra figurilor umane. „Ceea ce formează esența poemului nu este

1. În perioada romană (sec. V e.n.) studiile homerice au fost în declin. Reînvie între secolele IX–XII, la Constantinopol, unde recapătă primul loc în educația tinerilor, devenind un model literar pentru scriitori și un cod monden pentru curteni. În sec. XIV, prin relațiile comerciale intense cu Orientul au fost aduse în Italia manuscrise grecești și profesori greci. Studiile homerice au devenit pentru umaniști o modă. Poemele au fost tipărite pentru prima oară în Florența în 1488. Cele mai vechi manuscrise existente datează din sec. X: dar în 1860 s-au descoperit în Egipt manuscrise ale poemelor homerice (scurte fragmente) de la sfârșitul sec. IV î.e.n. (cf. V. Bérard).

un fapt exterior ca războiul, ci tragicul concept că o ceartă între doi oameni poate aduce multora moartea şi dezonoarea" (Kitto). Homer accentuează ideea responsabilităţii umane, a justiţiei, a autocontrolului, a stăpânirii de sine. Eroismul este conceput de eroii homerici nu numai ca o datorie faţă de alţii, ci şi faţă de ei înşişi, spre a se realiza în sensul moral cel mai înalt. În acelaşi timp, într-un poem eminamente războinic luptătorii cei mai aprigi dau dovadă de o profundă umanitate, fapte care dau rezonanţe mai adânci poemului. Astfel, Ahile – în prezenţa lui Priam care îi sărută mâna cerându-i trupul fiului său Hector ucis de eroul aheu – este neaşteptat de sensibil:

„Teme-te, Ahile, de zei şi de mine te-ndură, amintindu-ţi
Că ai şi tu tată bătrân. Ba eu sunt mai vrednic de milă,
M-am biruit, şi făcut-am ce n-a făcut nimeni pe lume:
Mâna ce crud îmi ucise feciorul am dus-o la gură.
Zise, şi-un dor de părinte şi-o jale-i stârni lui Ahile:
El pe moşneag apucându-l de mână domol îl împinse
Şi se porniră pe plâns amândoi..."

(XXVI. v. 495–501; trad. de G. Murnu)

Perspectiva acestor idealuri morale în care Homer îşi plasează eroii creează o puternică impresie generală de grandoare. Aristotel aprecia la Homer şi capacitatea sa cu totul deosebită de a comunica imediat cititorului sau auditorului senzaţia puternică de viaţă, atât prin individualitatea puternic reliefată a personajelor, cât şi prin forţa descriptivă a scenelor de mase, – adeseori potenţată prin procedeul comparaţiei (XI, 172–177):

„Tot mai fugeau ei pe câmp întocmai cum fuge-o cireadă
Care se-mprăştie toată când noaptea se furişă leul;
Dar câte o vită rămasă-napoi îşi găseşte pieirea;
Fiara-i sfâşie cu zdravenii colţi şi pe urmă
Sângele-i soarbe şi-nfulecă toate ale ei mărunţaie;
Tocmai aşa-i urmărea pe troieni şi Atrid Agamemnon".

(trad. G. Murnu)

Odiseea continuă într-un fel acţiunea *Iliadei*: după căderea Troiei eroul aheu Ulisse-Odiseu, rege în Ithaca, datorită şireteniei căruia (introducerea imensului cal de lemn în oraş) cetatea a căzut, rătăceşte pe mări timp de zece ani. După nenumărate peripeţii – episoade care dau poemului o seducătoare varietate – izbuteşte să ajungă acasă unde, cu ajutorul fiului Telemac, îi ucide pe peţitorii soţiei sale Penelopa. – Ceea ce dă unitate materiei atât de diverse a

Odiseei este ideea sa centrală: încrederea în justiția finală, obținută grație unei îndelungate tenacități a eroului.

Într-un anumit sens, *Odissea* este și o istorie poetică a experienței maritime a grecilor de la sfârșitul perioadei miceniene. Prin intermediul marinarilor fenicieni (cf. Bérard) navigatorii ahei au cunoscut multe povestiri maritime egiptene și semitice, precum și ghiduri de navigație care au introdus în narațiunea aventurilor lui Ulisse indicații de rute, termeni de navigație și limbajul marinarilor. Asemenea *Iliadei*, și această epopee este construită pe motivul unei situații morale: dorul de casă al pribeagului urgisit. Dar structura, cadrul, natura personajelor, a conflictelor, acțiunii, – totul o deosebește de *Iliada*. Idealul moral pe care îl propune *Odiseea* este inventivitatea, iscusința, viclenia. Inferioară *Iliadei* sub raportul dramatismului și al grandorii epice (cu excepția descrierii furtunii din cântul V și a masacrului pețitorilor Penelopei din cântul XXII)[1], *Odissea* este superioară prin subtilitatea observației psihologice, prin farmecul și pitorescul decorului, prin lirismul viziunii fantastice și al elementelor miraculoase. Ceea ce aduce mai ales nou epopeea este finețea povestirii, exactitatea notației detaliilor de viață cotidiană, poezia simplă a vieții familiale. Astfel de detalii de un realism aproape vulgar apar de ex. în descrierea gospodăriei porcarului Eumeu:

„Cu gard de spini, cu steiuri mari de piatră
El staulu-și făcu, bătu în juru-i
Pari mulți și deși, tăiați frumos din miezul
Stejarului, și-nchipui cotețe
Douăsprezece-n staul lâng-olaltă.
Culcușuri pentru porci, și-n tot cotețul
S-adăposteau câte cincizeci de scroafe
Cu godăcei /.../ Pe lângă turmă
Vegheau mereu ca niște fiare patru
Zăvoi care-i crescuse Eumeu, porcarul
Mai mare-ntre păstori. Acuma dânsul
Se încălța croind frumoasă piele
De bou. Ceilalți ai lui trei oameni
Plecaseră care-ncotro cu turma".

(trad. de G. Murnu)

1. În schimb grandoarea momentelor sau tablourilor plasate în planul imaginarului (descrierea palatului lui Alcinous, de pildă) este seducătoare.

Prima personalitate literară cu o fizionomie spirituală bine definită care apare clar din opera sa, a fost poetul Hesiod (sec. VIII î.e.n.).

Era un agricultor, un om obișnuit cu viața aspră a țăranului, înzestrat cu o viziune realistă asupra vieții și oamenilor, pătruns de o profundă stimă față de muncă[1], un om care vede limpede realitățile vremii lui și care este convins de triumful final al cinstei și dreptății. Dintre cele două opere ale sale care ni s-au păstrat, prima, *Teogonia*, adună tradițiile referitoare la nașterea zeilor și la originea lumii. Opera este fundamentală pentru cunoașterea mitologiei grecești, Hesiod încercând aici pentru prima dată o sistematizare și o ie-rarhizare a divinităților.

Athena Promachos.
Statuetă de bronz, sec. VI

Un interes literar și documentar deosebit asupra vieții timpului îl prezintă poemul *Muncii și zile*. Ideea de justiție și ideea de muncă sunt axele tematice ale poemului. O importanță literară directă și precumpănitoare au primele două părți; a treia este un fel de calendar agricol, iar a patra cuprinde diferite sfaturi și maxime. Pornind de la un fapt concret din viața sa (mituind un judecător, fratele său l-a deposedat de avere), Hesiod ajunge la concluzii pesimiste privind caracterul și faptele infame ale contemporanilor săi. Ideea dominantă a operei este că bunul câștigat pe nedrept nu aduce folos. Curios e faptul că protestul poetului nu este numai social, ci Hesiod exprimă și rezerve de natură religioasă: zeii sunt tiranici, arbitrari, nedrepți și îi împing pe oameni la războaie. – În locul tipurilor umane homerice – al luptătorului, al navigatorului –

1. Dealtminteri, la această dată – dar și înainte, de-a lungul întregii epoci miceniene – munca fizică nu era încă disprețuită, cum va fi în epoca clasică.

Hesiod creează un tip literar nou: al țăranului. În descrierea vieții grele de muncă, de nedreptăți îndurate și de sărăcie a acestuia poetul introduce și mituri și fabule – cele dintâi fabule din literatura greacă.

Nici partea a doua – care cuprinde sfaturi privind practica agriculturii – nu are un caracter arid, pur didactic. Scurte tablouri idilice dau operei varietate și prospețime:

„Când înflorește ciulinul și când, așezat pe un arbor,
Greierul țârâitor își cântă sonorul său cântec
Neîncetat de sub aripi, în vremea de trudă a verii,
Vinul atunci e mai bun ... Atuncea să ai la-ndemână
Umbra cea deasă și vinul vestit din câmpia biblină,
Turta cu miere și lapte de-aplecătoare căprițe,
Carne de juncă hrănită cu muguri, ce n-a fătat încă,
Și-apoi de ied ce-i născut mai întâi. După-aceea, când foamea
Ți-ai săturat-o, întins la umbră bei vinul cel negru,
Fața-ntorcându-ți spre boarea plăcută a zefirului molcom
Și spre izvorul ce curge de-apururi c-o limpede apă...“

(trad. Șt. Bezdechi)

În cele trei mari opere literare ale „Epocii obscure“ – *Iliada, Odiseea, Munci și zile* – este reflectată viața timpului sub cele trei aspecte ale sale fundamentale: războiul, navigația, agricultura. După poemele homerice și după Hesiod în secolul următor (al VII-lea î.e.n.) au mai fost compuse și alte poeme epice, – desigur, de importanță mai mică, din moment ce nici nu s-au păstrat prin transcrieri. Dealtfel, începând de pe la mijlocul acestui secol al VII-lea publicul manifestă un interes mai mare pentru poezia lirică.

Momentul acesta de abandonare a viziunii epice în producțiile literare este simptomatic: începe acum, în jurul anului 750 î.e.n., o perioadă nouă de civilizație, fondată pe alte coordonate, care vor lărgi mult și orizonturile culturale, – perioada arhaică a istoriei grecești.

EPOCA ARHAICĂ. COLONIZĂRILE

„Epoca obscură“ s-a încheiat cu câștiguri importante, care – de-a lungul perioadei următoare, a „Epocii arhaice“ – vor fi cultivate în condiții mai favorabile și vor fructifica atingând apogeul în epoca clasică.

Astfel – s-au construit și au început să se organizeze orașele.

Sub impulsul activităţii negustorilor fenicieni a fost reactivat comerţul în bazinul Mării Egee. Religia greacă a luat formele clasice definitive. Tradiţiile orale, istorice sau mitologice, au început să fie consemnate prin noul sistem de scriere creat acum. A început să se afirme o artă stilizată, „geometrică". S-a născut o mare literatură – cu Homer, poezia epică, genul epopeii, iar cu Hesiod poetizarea miturilor, genul didactic, poezia descriptivă, inserţiunile lirice, – într-un cuvânt: poezia cu caracter „contemporan" şi „personal", care va cunoaşte o înflorire în viitorul apropiat.

În perioada care urmează, viaţa economică începe să ia avânt odată cu dezvoltarea marelui comerţ în Mediterană şi, ca urmare, a grandioasei opere de colonizare. Comerţul maritim de mare anvergură a devenit posibil numai când în locul schimbului – în natură sau luând ca unitate de schimb capetele de vite – a apărut moneda[1]. Economia monetară a însemnat o adevărată revoluţie, nu numai economică, ci şi socială. Pentru că, uşurând şi accelerând schimburile s-a ajuns la constituirea unor mari averi rezultate din practica comerţului; ceea ce a creat, prin efectele diferenţierii mari de avere, grave probleme sociale.

Criza socială s-a declanşat încă în sec. VII î.e.n. Micii proprietari erau siliţi să se împrumute cu dobânzi mari de la nobili – „graşii", „îmbuibaţii", cum erau numiţi în popor. Iar când nu-şi puteau plăti datoria, fie că erau vânduţi ca sclavi, eventual împreună cu toată familia (măsură abolită de Solon la Atena abia în 594 î.e.n.), fie că trebuiau să îşi lucreze în dijmă propriul lor pământ – devenit acum proprietatea creditorului; în care caz, datornicului nu îi rămânea decât doar a şasea parte din produse. Urmarea a fost că

1. În Orientul Apropiat a apărut – la asirieni, la hittiţi, ş.a. – încă din mileniul al II-lea î.e.n. o prefigurare a monedei, sub forma de lingouri ştampilate, din metale diverse. Invenţia monedei propriu-zise – datând din jurul anului 680 î.e.n. – este atribuită de unii unui rege lidian; după alţi autori moneda ar fi apărut simultan în mai multe oraşe-state greceşti (Argos, Egina, Paros, Milet, Efes, ş.a.) – şi această ipoteză este mai plauzibilă – în acelaşi sec. VII î.e.n. La Atena, constituţia monetară a fost introdusă de Solon către anul 600 î.e.n. În secolul următor, regele lidian Cresus a bătut monede de argint şi de aur pur. Fiecare oraş bătea monedă – în argint pur – cu stema cetăţii, mai întâi gravată, apoi în relief. (Se cunosc aproape 1400 de oraşe greceşti care băteau monedă proprie). Fiecare oraş-stat îşi stabilea independent piesa-etalon, cu multiplii şi submultiplii ei, precum şi echivalenţele cu alte sisteme monetare locale. Motivele de pe aversul şi reversul monedelor greceşti sunt de o infinită varietate (şi de o execuţie artistică remarcabilă – în fruntea tuturor stând monedele bătute la Siracuza) – personaje, divinităţi, opere de artă, construcţii, etc.; încât aproape întreaga istorie şi mitologie greacă este reprezentată în imaginile de pe monedele bătute în lumea grecească.

pământurile, bogățiile – deci și puterea – s-au concentrat în mâinile aristocraților. Bogăția acestora sporea continuu și prin practica comerțului, sau prin exploatarea unor ateliere meșteșugărești. Masa populației, în acest fel deposedată, cerea – și va cere, zadarnic, timp de secole – stingerea datoriilor și o redistribuire a pământurilor. Practic, acestei mase sărăcite nu îi mai rămânea decât sau să migreze la orașe (unde însă, din cauza numărului crescând de sclavi, nu găsea de lucru); sau să se înroleze ca mercenari, în Egipt sau într-o țară din Asia Mică; sau să emigreze în grupuri mai mici sau mai mari în punctele cele mai îndepărtate până unde puteau să ajungă, fie pe mare, fie (mai greu) pe uscat.

În felul acesta începe, încă ceva înainte de 800 î.e.n., uriașa mișcare de colonizare – care a lărgit imens orizonturile lumii grecilor. Aria de colonizare s-a extins din sudul Italiei, Galliei, Iberiei, până în Egipt și nordul Africii, precum și de-a lungul coastei occidentale a Asiei Mici până în zona caucaziană, ajungând până la gurile Donului sau în ținuturile din nordul Mării Negre. Deplasări de grupuri mai mici avuseseră loc încă din îndepărtata epocă micenian ă (în sudul Italiei, de pildă, în regiunea Taranto, asemenea înfiltrări sunt atestate încă din sec. XIV î.e.n.). Dar fenomenul colonizării, în înțelesul adevărat și complex al cuvântului, începe din jurul anului 800 î.e.n. și va dura până prin anul 550 sau chiar 500 î.e.n. Scopul acțiunii de colonizare era, în principal, găsirea de noi resurse agricole; dar odată cu țăranii pauperizați își căutau condiții mai bune de viață și meșteșugarii.

În unele cazuri colonizarea lua forma unei acțiuni spontane, aventuriere, piratere ști: un grup format mai ales din tineri dezmoșteniți (căci numai fiul mai mare moștenea întreaga avere) evada din locul său de baștină și se stabilea într-un punct îndepărtat, acaparând pământurile și reducându-i pe indigeni în stare de sclavie. Dar sistemul clasic de colonizare (cf. Starr) era cel al unei acțiuni bine organizate. Mai întâi, locul era ales după informații prealabile luate de la negustorii navigatori[1]. Orașul-stat care hotărâse să fondeze o colonie alegea familiile de emigranți voluntari, după ce se asigura că viitorii coloniști (care erau amenințați cu pedepse aspre dacă apoi nu vor ajunge la locul stabilit) erau oameni sănătoși și dispuneau de mijloace proprii pentru a se putea întreține timp de un an. Apoi, cele câteva sute de familii de coloniști – sub conducerea

1. Mai târziu vor fi consultate și oracolele – care, bazându-se pe știrile culese de preoți vor da răspunsuri în conformitate cu interesele orașului-stat respectiv.

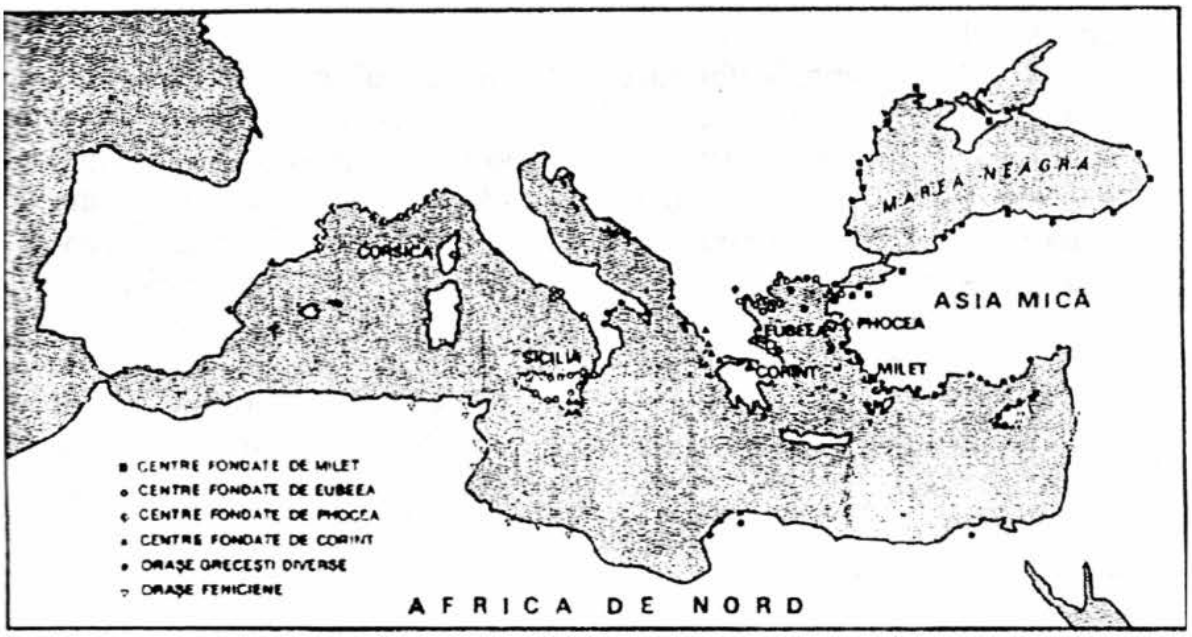

Colonii şi centre de civilizaţie greceşti şi feniciene.

unui „fondator" (*oikistes*), un nobil investit cu puteri depline şi care în caz de reuşită a acţiunii era venerat după moarte ca un erou – se îmbarcau pe corăbii mari cu pânze fiecare cu 50 de vâslaşi, luând cu ei o brazdă de pământ de acasă şi foc de pe altarul zeilor lor. Ajunşi la locul hotărât, îngropau brazda de pământ şi ridicau vatra cu focul sacru, în jurul cărora construiau noul oraş, prevăzându-l cu întărituri. Coloniştii puneau stăpânire pe pământul băştinaşilor (pe care îi obligau să le plătească şi tribut), împărţindu-l între ei în loturi egale.

Noua colonie (termenul aşadar nu corespunde deloc sensului modern al cuvântului) era organizată ca un *polis* – deci rămânea independentă de oraşul stat de origine al coloniştilor. O colonie era un stat nou, organizat după modelul oraşului-mamă, cu care colonia menţinea legăturile – şi căruia îi cerea un nou *oikistes*, un fondator, în cazul când se hotăra să fondeze la rândul ei o nouă colonie. La început, timp de un secol, acţiunea de colonizare avea un scop esenţialmente agricol: coloniştii căutau pământuri fertile. Mai târziu, deşi caracterul agricol al coloniei a continuat să se menţină (căci Grecia avea mare nevoie de grâne), s-au accentuat însă din ce în ce mai mult preocupările şi interesele comerciale. În aceste cazuri, noua colonie devenea un fel de centru negustoresc, de agenţie comercială; nu ţinea să posede mari terenuri agricole, întreţinea relaţii cu băştinaşii, menţinea raporturi strânse cu oraşul-mamă şi

căuta să-și asigure cât mai multe și mai bune legături cu alte centre comerciale.

Având asigurate astfel bazele pentru traficul lor maritim negustorii greci exportau în toată lumea în special untdelemn, vin, ceramică artistică și felurite arme. Importau în schimb fier și aramă mai ales din Rusia meridională (de unde se aduceau și sclavi), din zona Balcanilor, din Spania și Corsica; grâu – din Crimeea, Dobrogea, de pe coasta nordică a Adriaticii, din Egipt, din Cirenaica (de unde aduceau și renumiții cai) și în special din Sicilia; lemn - din Tracia și Cirenaica; apoi argint din Iberia, cositor din sudul Angliei, aur din Irlanda, iar din Egipt, produse exotice. Din multe colonii porneau drumuri comerciale spre interior, fie de-a lungul fluviilor (Dunăre, Rhône, Nipru, Don), fie pe uscat, – străbătând de pildă Asia Mică, Iliria, Panonia, centrul și nordul Italiei, Gallia, sau actuala Germanie până în regiunea Iutlandei (Danemarca), de unde se aducea și ambra.

Aria de extindere a colonizării a fost extrem de vastă. În nord, orașele ionice și dorice, Miletul și Megara, au fondat zeci de colonii de-a lungul coasteleor Mării Marmara și mai ales ale Mării Negre, străbătută pe timpuri și de corăbiile aheilor, atrași de bogățiile tracilor și sciților. Pe litoralul vestic al Mării Negre, milesienii au fondat (în sec. VII și VI î.e.n.), orașele-colonii Histria, Tomis (Constanța), Dionysopolis (Balcic); iar dorienii, Callatis (Mangalia), ș.a., – în care au adus formele lor proprii de organizare socială și culturală, și cu care au întreținut permanent relații intense, comerciale și de altă natură. Numai Miletul a fundat peste 80 de colonii. În nordul Africii, în Cirenaica, dorienii au fondat colonii puternice în care s-a dezvoltat și o strălucită civilizație. În Egipt, deosebit de importantă și ajunsă în curând la un înalt grad de rafinată civilizație a fost colonia ioniană din Naucratis – care, cunoscută de poetul Alceu și de fabulistul Esop, a fost vizitată timp mai îndelungat de filosoful Tales, de legislatorul Solon, de Pitagora, de Herodot și de Platon.

Dar cea mai mare parte a coloniștilor dorieni și ionieni s-au îndreptat spre Occident. Coloniile fondate în sudul Italiei și în Sicilia au fost atât de prospere încât mai târziu au căpătat numele generic de „Magna Grecia". Create aproximativ de-a lungul a două secole, cele mai importante – în sudul Italiei – au fost Kyme (Cumae, – ai cărei colonişti au fundat în apropiere și Parthenope, azi Neapole), Posidonia (azi Paestum), Sibaris (în Calabria) și Taranto (în Puglia).

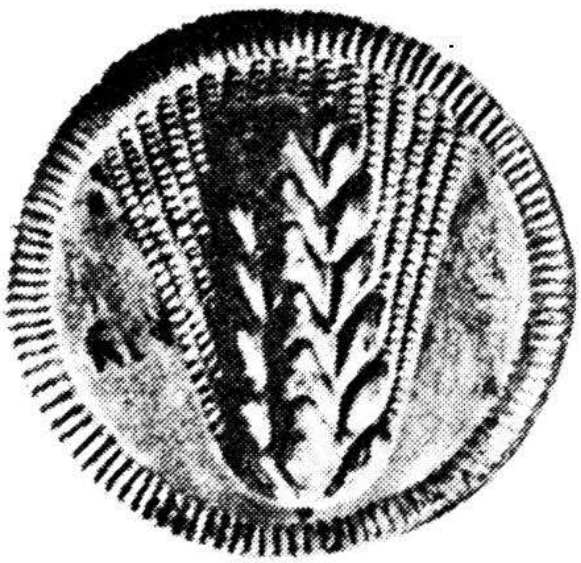

Monedă grecească din Metapont, în sudul Italiei, sec. VI î.e.n. (muzeul din Siracuza).

Decadrahmă din Siracuza. Cca 495 î.e.n. (Colecţie particulară).

În Sicilia - unde era puternică concurenţa fenicienilor, care ocupau vestul insulei şi care vor rămâne timp de secole marii rivali şi duşmani ai grecilor în Occident, precum erau perşii în Orient, - coloniştii din Rodos au fondat Gela (688 î.e.n.) - care la rândul său a fondat Akragas, azi Agrigento; dorienii - Naxos (735 î.e.n.) şi Selinunte; iar coloniştii din Corint şi Megara - Siracuza (734), Catania (729 î.e.n.) şi Messina (730 î.e.n.). Spre deosebire de coloniile din Italia meridională, rămase în izolare pe teritoriul lor, cele din Sicilia stăpâneau şi anumite regiuni din interiorul insulei. Situaţia înfloritoare a acestor colonii, în care prosperau nu numai agricultura şi creşterea vitelor, ci şi meşteşugurile - ajunse aici la nivelul cel mai înalt atins în Ionia sau în Attica - a adus Europei Occidentale (în mult mai mare măsură decât au adus fenicienii) primele elemente de avansată civilizaţie şi cultură. Dovezi în acest sens rămân splendida sculptură monumentală şi impresionantele temple dorice din Paestum, Selinunte, Segesta, Agrigento, Himera, etc., neîntrecute nici de cele mai frumoase temple din Ionia sau din Grecia continentală; sau apariţia, în Sicilia, a unui poet de talia lui Stesichoros din Himera (640-550), cel mai mare liric grec dinaintea lui Pindar.

Pe de altă parte, în coloniile din Magna Grecia religia greacă a suferit uşoare schimbări: grecii au devenit - sub influenţa concepţiilor etrusce, desigur, - mai preocupaţi de „viaţa de dincolo"; filosofia mistică a lui Pitagora a prins mai uşor rădăcini aici, iar

divinităţile greceşti (fiecare fiind în diversele *poleis*, venerată cu preeminenţă: Hera în Italia, Demeter în Sicilia, Athena la Siri, Persefona la Locri, ş.a.m.d.) au fost adeseori contaminate sau asimilate în mare măsură cu divinităţile locale.

REGIMUL POLITIC, SOCIAL ŞI JURIDIC. TIRANIILE

În epoca „arhaică" regimul politic a suferit schimbări radicale.

Încă din perioada anterioară monarhia nu mai era absolută: consiliul regelui compus din capii unor familii nobile îi îngrădea suveranitatea. Progresiv, aceşti aristocraţi (*aristoi* = „cei mai buni"), mari proprietari de pământ şi conducători ai unor înalte instituţii, vor deveni aproape tot atât de puternici ca regele; Hesiod îi numeşte „regi mâncători de daruri". În sec. VIII î.e.n. monarhia este substituită de guvernarea marilor nobili, mai întâi în Ionia, apoi în majoritatea statelor–oraşe. Titlul de rege (*basileus*) se mai păstrează, dar numai pentru a indica o înaltă funcţie administrativă, sacerdotală sau militară. În adevărata sa accepţiune regalitatea se menţine doar pe la mariginile lumii greceşti (în Macedonia, în Epir), sau în puţine oraşe, ca Sparta şi coloniile ei, Cirene şi Taranto.

În regimul aristocratic guvernarea era exercitată de acelaşi consiliu (numit *gerusia*) care fiinţase şi în perioada monarhică. Consiliul (compus după criterii care variau de la un oraş–stat la altul) administra justiţia, controla administraţia şi numea înalţii funcţionari ai statului, – care la Atena se numeau „arhoniţi", la Sparta – „efori", etc. Pentru a se evita să câştige cu timpul o putere personală ei erau numiţi numai pe o perioadă de un an. Adunarea poporului era restrânsă şi n–avea un rol important; chiar şi în statele–oraşe unde aveau dreptul formal de a alege înalţii funcţionari sau de a aproba hotărârile mai importante, în realitate adunarea nu putea să facă altceva decât ceea ce hotărâse în prealabil Consiliul Bătrânilor, *gerusia*.

Regimul aristocratic s–a menţinut datorită puterii economice a nobililor, a căror bogăţie considerabilă provenea din întinsele lor proprietăţi funciare şi din creşterea cailor, sau din afacerile comerciale cu coloniile. Declinul acestui regim începe odată cu intensificarea crizei sociale şi în urma protestelor crescânde ale ţăranilor proletarizaţi.

Un rol important în acest proces l-a avut şi transformarea tacticii militare, intervenită pe la începutul secolului al VII-lea î.e.n., care acorda preeminenţă infanteriei grele asupra cavaleriei; dar calul şi echipamentul respectiv nu şi le puteau procura decât categoria celor bogaţi. Acum însă apare - provenind din clasa medie a micilor proprietari - *hoplitul*, infanteristul dotat cu o armură grea, cu un scut mare şi cu lance, costisitoare, desigur, dar pe care mulţi şi le puteau totuşi procura. De asemenea în tactica militară navală: noile corăbii de război erau mult mai mari, cu rânduri suprapuse de vâslaşi. *Trirema*, care îşi face apariţia pe la mijlocul secolului al VI-lea î.e.n., avea 150 de vâslaşi; ceea ce însemna că era nevoie acum de un număr tot mai mare şi de oameni de echipaj, şi de luptători îmbarcaţi. - Raportul de forţe între categoria medie şi cea superioară astfel modificat în detrimentul ultimei, pe plan militar, va avea repercusiuni şi pe plan social: masele din rândurile cărora proveneau marinarii şi hopliţii căpătau tot mai mult conştiinţa că sunt indispensabile apărării patriei lor, şi că deci aveau tot dreptul să participe efectiv şi eficient la viaţa politică, pentru ca în felul acesta să-şi revendice şi o situaţie economică mai dreaptă.

Totodată masele revendicau şi legi scrise, care să fie aplicate tuturor în mod egal. - Până la această dată legile existau şi se transmiteau doar pe cale orală, cunoscute fiind numai de şefii marilor familii nobile care le aplicau arbitrar - aşa cum remarca Hesiod vorbind despre „judecăţile întortocheate şi necinstite ale regilor corupţi". În faţa revendicărilor populaţiei revoltate, multe *poleis* - mai întâi oraşele-state din Magna Grecia - au luat măsuri: cu asentimentul mulţimii au fost alese - pe un timp limitat sau pe viaţă - persoane însărcinate cu elaborarea unor legi scrise. Cei mai celebri legislatori au fost Solon şi Drakon la Atena, şi Pittakos la Mitilene. Aceşti legislatori erau investiţi cu puteri absolute. Poziţia şi activitatea lor, problemele abordate şi soluţiile pe care le stabileau variau de la un oraş la altul. De asemenea - natura pedepselor legiferate; Drakon, de pildă, a rămas renumit pentru severitatea legilor pe care le-a formulat. Primul principiu stabilit, fundamental, era înlăturarea arbitrarului şi administrarea justiţiei conform legilor scrise. În unele oraşe legislatorii au înfiinţat comisii de judecată şi chiar tribunale; sau au prevăzut posibilitatea de apel în faţa adunării populare. În materie de drept civil, se interzicea alienarea unui lot de pământ aparţinând unui individ; sau se prevedea eliminarea intermediarului dintre producător şi consumator; sau se reglementau tranzacţiile contractuale. În materie penală, se prevedea pentru prima

dată intervenţia statului prin pedepse extrem de severe în cazurile de omicid (cazuri care până acum erau lăsate în competenţa vendetei familiei lezate).

Privită în general (cf. Lévêque), activitatea legislatorilor a dus la consolidarea autorităţii statului, la recunoaşterea şi soluţionarea unor revendicări fundamentale ale poporului, însemnând deci o lovitură dată poziţiei, situaţiei aristocraţiei.

Dar opera legislatorilor, care adeseori făceau concesii aristocraţilor, n-a putut mulţumi poporul. Soluţia a fost găsită în mai multe oraşe; o anumită persoană (un arhonte, un şef militar, un aristocrat dizident, – în orice caz, un om ambiţios şi energic) punea mâna pe putere, abuziv, prin forţă; după care, rămânea conducătorul statului, uneori pe viaţă. – Noul conducător căpăta numele de „tiran" – cuvânt care, ca şi instituţia tiraniei însăşi, îşi au originea în Asia Mică. Termenul nu avea iniţial un sens peiorativ[1] – şi nici nu era cazul. Căci, deşi au existat şi tirani „tiranici", totuşi în istoria Greciei regimul tiranic a fost esenţialmente un element de progres, şi singurul regim care la acea dată putea înlătura regimul aristocratic cu toate abuzurile.

Regimul tiranilor – care n-avea nici un fundament formal legal sau religios – s-a instaurat în oraşele cele mai prospere şi mai evoluate sub raport socio-politic. Dintre oraşele mari ale Greciei, numai 4 n-au cunoscut regimul tiraniei: Sparta, Teba, Argos şi Egina. Tirania a dat un real impuls vieţii economice şi culturale. Astfel, către sfârşitul sec. VII î.e.n. Miletul atinge cel mai înalt grad de civilizaţie sub tirania lui Trasibulos; faimosul Policrat din Samos – poate singurul tiran cu ambiţii de a-şi lărgi teritoriul pe care-l stăpânea, în afară de tiranii din Sicilia – şi-a ridicat statul la o situaţie înfloritoare prin fortificaţiile şi prin construcţiile civile pe care le-a făcut; la Sicione, în zona istmului Corint, tiranul Ortagoras a instaurat o adevărată dinastie care s-a remarcat prin frumoase realizări timp de un secol; la Corint, regimul tiranic al lui Periandros a însemnat o guvernare dură, dar cu rezultate favorabile dezvoltării artei şi ştiinţei; în aceeaşi epocă oraşele-state Epidaur şi Megara au cunoscut o epocă de mare strălucire sub conducerea tiranilor; la Atena, viaţa culturală şi civilizaţia au fost în progres în timpul celor 32 de ani de tiranie a lui Pisistrate, căruia i-au urmat fiii săi, vrednici şi ei; Falaris, sângerosul (e adevărat) tiran din Agrigento a fost şi un

1. Probabil că deriva din cuvântul etrusc *turan*, care înseamnă „domn" (Se admite în general că etruscii ar fi originari din Orientul Apropiat, din zonele Lidiei).

Templul Concordiei din Agrigento. (Sicilia, sec. V î.e.n.).

mare comandant militar și un bun administrator; Siracuza a avut în tiranul Gelon, învingătorul cartaginezilor, pe salvatorul întregii Grecia Magna; fratele său, Hyeron I, la fel de popular ca Gelon, a invitat la curtea sa pe cei mai mari artiști și poeți ai lumii grecești, între care pe Pindar și pe Eschil; urmașul său (după un interludiu de 60 de ani de regim democratic), Dionysios I, prin politica sa militară a instituit hegemonia Siracuzei în Marea Adriatică.

Așadar, aproape peste tot regimul tiranic – deși a fost regimul cel mai sever criticat de retori și de filosofi – a protejat poporul contra abuzurilor aristocrației, a urmărit bunăstarea și progresul statului lor. Tiranii s-au dovedit capabili conducători politici sau militari, având și ambiția de a-și crea o curte fastuoasă la care erau cultivate artele și poezia. Tiranii s-au sprijinit în principal pe masa populației sărace. Nu au schimbat legile și vechile instituții, dar și-au plasat favoriții, oamenii devotați lor în posturile-cheie și au concentrat în mâinile lor întreaga putere. I-au persecutat pe aristo-

craţii mari proprietari (uneori chiar confiscându-le pământurile), care s-au văzut ruinaţi sau au trebuit să ia drumul exilului. Şi-au atras simpatia poporului, ameliorându-i situaţia: un tiran a împărţit ţăranilor pământurile confiscate de la nobili, un altul le-a acordat împrumuturi ca să-şi planteze măslini şi viţă de vie; unii le-au dat de lucru în construcţiile de interes public, alţii le-au creat posibilitatea de a emigra în colonii.

Este clar că toate aceste acţiuni erau pornite din vanitate şi egoism, din voinţa de putere şi din calcul: spre a se putea menţine[1]. Marile temple pe care le-au construit; cultul, popular, al lui Dionysos pe care l-au adus la Atena şi Corint; fastuoasele serbări şi marile concursuri pe care le-au organizat periodic (Panatenele, Marile Dionisii, Jocurile Istmice, cele în cinstea lui Apollo, etc.), - au contribuit de asemenea la întreţinerea popularităţii tiranilor. Din calcul şi din orgoliu erau pornite şi numeroasele, splendidele lucrări edilitare, şi ambiţia de a se înrudi cu cele mai ilustre familii greceşti sau străine, şi vanitatea de a se înconjura de artişti şi de poeţi, pe care adeseori şi-i disputau unii altora. Indiferent însă de mobilul intim, rămâne faptul că scurta perioadă a regimului tiranic (de aproximativ un secol; dar în Sicilia, din cauza ameninţătorului pericol cartaginez, regimul a durat două secole) a însemnat în general o perioadă de progres economic şi social, politic şi cultural.

După prăbuşirea tiraniei, aristocraţia reia puterea în cele mai multe state-oraşe. Foarte puţine au acordat poporului drepturi politice, drepturi de autoguvernare. Între acestea a fost în primul rând Atena. În toate celelalte oraşe guverna aristocraţia[2]. Până când un eveniment din afară - invazia perşilor şi războaiele care au urmat - au accelerat evoluţia social-politică a *polis*-ului, ducând la înlăturarea aristocraţiei şi la instaurarea guvernării democratice.

POLIS: ORAŞUL-STAT

Această formă de guvernare colectivă s-a concretizat în *polis* - creaţie originală a grecilor, tip de instituţie social-politică unică în lumea Antichităţii. *Polis*-ul - care la început nu era efectiv o instituţie democratică - îşi va căpăta forma şi sensul său plenar,

1. Conştienţi că un eventual eşec al regimului tiranic într-un oraş oarecare ar putea provoca în celelalte oraşe o „reacţie în lanţ", tiranii se susţineau reciproc.

2. Într-o bună măsură, situaţia aceasta era sprijinită şi de puternicul stat aristocratic al Spartei.

complet, după căderea regimului monarhic şi după ce clasa nobililor şi a familiilor îmbogăţite nu îşi vor mai putea menţine şi exercita puterea de clasă conducătoare.

Traducerea termenului *polis* „oraş-stat", prin „stat-cetate", redă doar parţial şi aproximativ sensul pe care îl avea pentru greci. În realitate un *polis* era o unitate teritorială, cu oraşul, pământurile şi satele din jur, dar în primul rând era o „comunitate" – de origine, de interese, de tradiţii, de credinţe religioase. În întreaga lume greacă erau peste 200 de asemenea mici state, – comunităţi autonome, suverane şi independente. În Creta – aproximativ 50. În insula Chios erau patru *poleis*: „prin urmare, erau aici patru armate, patru guverne, probabil patru calendare şi poate patru monede diferite; poate, deşi mai puţin probabil, şi patru sisteme deosebite de măsuri şi greutăţi" (Kitto). – Un asemenea stat, un *polis*, avea doar câteva mii de cetăţeni. Numărul lor trecea de 20.000 numai în trei *poleis* – Atena, Siracuza şi Agrigento. Chiar şi Micene – care în bătălia de la Platea contra perşilor abia dacă putuse trimite o „armată" de 80 de oameni – era un stat independent.

Factorii obiectivi economici şi geografici au determinat în bună parte – fără îndoială – această divizare socio-politică în atâtea *poleis*. Dar explicaţia faptului trebuie căutată cel puţin în egală măsură şi în mentalitatea grecilor. Platon stabilea – în *Republica* – numărul ideal al cetăţenilor unui stat la ceva mai mult de 5.000. O asemenea cifră redusă îşi avea justificarea sa. Căci pentru greci, un *polis* nu era atât un organism statal bine structurat, cât o „comunitate" umană concretă. Nu o entitate abstractă, cât un sentiment al comunităţii, o dorinţă şi o posibilitate reală a sa de participare nemijlocită la treburile comunităţii. O posibilitate pentru fiecare cetăţean de a vedea – în acest mic stat de numai 5.000 de cetăţeni – cu ochii lui totul, de a cunoaşte direct realităţile, faptele, oamenii. *Polis* însemna nu doar o unitate politică ci o unitate mult mai intimă. Când Pericle va face în celebrul său discurs elogiul Atenei, al vieţii şi al democraţiei ateniene, el va elogia un „mod de viaţă".

În cadrul acestuia, fiecare *polis* îşi avea formele sale de cult, zeii săi minori proprii. Zeii olimpici erau aceeaşi în toată lumea grecească – dar fiecare *polis* îi închina un cult diferit fiecăruia. Zeiţa Athena era venerată şi la Sparta – dar la Atena era protectoarea oraşului; la Atena, Hera era zeiţa căminului casei – dar la Argos era divinitatea supremă. Mult mai mult decât o simplă formă de organizare politică, *polis* însemna un sistem de viaţă. Când Aristotel

Monedă ateniană. Reversul cu bufniță și trei frunze de măslin. (Cabinetul Medaliilor, Paris).

deținea omul ca ființă socială (*politikón zoón*), el înțelegea să spună, mai exact: „o ființă care trăiește într-un *polis*". Iar când Eschil (în partea a treia a trilogiei *Orestia*, în *Eumenidele*) atribuia cetății, iar nu familiei, dreptul și datoria de a pedepsi crima, el considera cetatea, *polis*, ca mijlocul adevărat prin care legea urmează să fie respectată și îndeplinită. – *Polis*-ul îi forma grecului simțul patriotic și îi dădea sentimentul demnității; căci fiecare om liber era cetățean al acestui *polis*, era consultat, se interesa de toate problemele statului, le putea cunoaște; el împărțea dreptatea în tribunale, îi alegea pe slujbașii statului și îi controla în întreaga lor activitate.

Așadar, pentru greci *polis* însemna nu numai o importantă unitate economică (după cum sublinia Pericle în același discurs), ci „întreaga viață socială a poporului: viață politică, culturală și morală". O viață trăită activ și care acționa profund asupra lui; căci „grecul se gândea la *polis* ca la o instituție activă și formativă, capabilă să educe mințile și să făurească caracterul cetățenilor" (Kitto).

LITERATURA. TEATRUL. NAȘTEREA TRAGEDIEI

O adevărată explozie a poeziei caracterizează de asemenea cultura Epocii arhaice.

Perioada aceasta de desfășurare a unor mari inițiative, de dimensiunea vastelor acțiuni de colonizare, în care s-au afirmat atâtea personalități puternice, de colonizatori, de tirani, de legislatori, a declanșat resorturile individualismului, concentrând atenția asupra tuturor aspectelor personalității umane. Spiritul de inițiativă al epocii s-a reflectat și în creația literară, comunicându-i aceeași vitalitate. Apar forme noi, forme variate, se inventă noi metri care vor continua să fie folosiți de poeții greci și latini de mai târziu. Primatul

aparține, și de astă dată, poeților din coloniile grecești din Asia Mică. E adevărat că se mai compun încă, în secolele VII și VI î.e.n., scurte poeme epice având ca subiecte episoade din războiul troian; se mai compun, tot în hexametru, și imnuri dedicate zeilor – așa-numitele „imnuri homerice"; dar pentru gusturile contemporanilor aceste producții par învechite, impersonale, deci neinteresante. În timp ce poemele erau recitate de aezi, poezia nouă era cântată cu acompaniament de liră (de unde, denumirea de *lirică*). În timp ce epopeile exaltau virtuțile războinice evocând o lume de mult apusă, poezia nouă, „lirică", era esențialmente contemporană și personală, expresie directă a sentimentelor intime ale individului. Dar când era cântată în cor cu ocazia unor sărbători, exprima și sentimentele civice, morale, religioase, ale colectivității, îndeplinind astfel și o funcție socială. O funcție asemănătoare o avea și când era cântată în formă solistică (monodică) – funcția de a exprima reacția poetului în fața unor stări politice sau a asprelor conflicte sociale.

Primul mare poet grec după momentul marcat de Hesiod – și despre care cei vechi, după mărturia lui Platon, spuneau că aproape îl egalează pe Homer – a fost Arhiloh (din Paros, sec. VII î.e.n.). Poezia sa foarte spontană și personală, reflectă experiența sa militară (a fost mult timp mercenar) și participarea sa la lupta politică. Temperamentul său pasional și protestul contra atotputernicilor zilei se exprimă în accente de satiră violentă, în timp ce în alte forme de lirism poetul dispune de o gamă variată de teme și de tonuri – de la grația spiritualei ironii până la melancolica elegie dedicată prietenilor morți într-un naufragiu:

„Tânguie grijile noastre. S-a stins zvonul serbării-n oraș.
Vaierul mării pe cei mai destoinici i-a prins în talaziuri.
Până-n adânc i-a sorbit. Inima-i grea de suspin.
Numai că zeii, prietene, leac iscusesc pentru toate:
Cum risipim din puteri, aprig curajul ni-l cresc.
Răul pe rând ne cuprinde: pe unii, pe alții... O vreme
S-a răsucit către noi. Sângeră rana. Dă glas
Jalnic durerea. Dar mâine și-o-ntoarce cărarea spre alții.
Prindeți și voi dar curaj! Numai femeile plâng".

(trad. Simina Noica)

În poezia aristocratului Alceu (din Lesbos, n. aprox. 630 î.e.n.) apare, în viguroase cadențe oratorice, vehemența militantului politic, un timp exilat; dar majoritatea poeziilor sale (elegii, imnuri, epigrame) cântă plăcerile vieții, vinului și dragostei. – Teognis (din

Megara, s. VI î.e.n.), un alt aristocrat, cultivă o elegie vehement antipopulară, precum și o poezie didactică aridă și pedantă, rareori găsind notele unui lirism autentic. – Elegiile lui Tirteu (din Sparta, sec. VII î.e.n.) pe care soldații le cântau mărșăluind, exaltă curajul, virtuțile aristocratice și spiritul de sacrificiu. – În Sicilia, Stesichoros (din Himera, sec. VII–VI î.e.n.) celebrează eroii în imnuri corale acompaniate de chitară.

Dar poezia acestei epoci introduce, pe lângă ecoul luptelor politice, și o lirică a vieții intime. În ambianța rafinată a bogatelor orașe din Ionia, elegiile lui Mimnermos (din Colofon, sec. VI î.e.n.) cântă tinerețea, plăcerile, dragostea; dar cu deosebire îl neliniștește pe poet gândul îmbătrânirii:

„O, când își stinge–Afrodita din inima noastră lumina.
Vieții–i rămâne vreun tâlc? Eu mai degrabă–aș pieri,

Poetul Alceu și poeta Sappho. Detaliu de pe un vas attic. (Antikensammlungen, München).

Dragostea–ascunsă, culcuşul şi dorul de miere de–aş
pierde!
Anii în floare se cer fără zăbavă culeşi.
Când bătrâneţea se–apropie de tine şi–ncet te preface
Deopotrivă de slut şi de netrebnic, atunci,
Cruntă se–aşează şi grija şi–ntruna îţi macină gândul,
Nici raza soarelui blând nu–ţi mai e caldă. Pe rând,
Tinerii prind să te–alunge, femeile nu–ţi mmai ţin calea.
O, bătrâneţea, ce grea fost–a–ntocmită de zei!"

(trad. S. Noica)

Poeziile lui Alcman (sec. VII î.e.n.), marele poet al Spartei, sunt în general compoziţii în cinstea zeilor, destinate a fi cântate de coruri de fete; o lirică corală fără pasiune sau profunzime, dar cu graţioase descrieri de natură. – Celebra poetă Sappho (din Lesbos, sec. VII–VI î.e.n.) – pe care anticii o numeau „a zecea muză", unii chiar comparând–o cu Homer – cântă dragostea cu accente de pasiune intensă, chinuitoare, aproape o durere fizică. Poeta asociază sentimentelor sale întreaga natură –„fapt care conferă poeziei sale un accent modern" (R. Flacelière) – ca în următoarele trei fragmente:

„Iarăşi hora stelelor îşi ascunde
Strălucirea frunţii când luna creşte,
Risipindu–şi, plină, lumina peste
Negura lumii.
*

Blând zefirul mângâie unda rece,
Printre crengi de măr coborându–şi zvonul,
Iar din vârf ce–şi tremură frunza, molcom,
Picură somnul.
*

Vârful de creangă pe creştetul pomului leagănă, dulcea
Taină a mărului rumen. Şi culegătorii–l uitară...
Chiar l–au uitat? Cine–ar crede? Ei n–au izbutit să–l
ajungă!"

(trad. S. Noica)

Viaţa rafinată şi frivolă de la curtea tiranilor este oglindită în poezia ionianului Anacreon (sec. VI–V î.e.n.), aristocrat şi el, tipul poetului de curte care caută să placă şi să strălucească. Odele sale, care au creat o adevărată şcoală de imitatori, sunt cântece de petrecere şi de dragoste – superficială, fără pasiune. – La curţile tiranilor din Siracuza – unde se vor întâlni cu Eschil şi cu Pindar – au trăit poetul sicilian Ibicos (sec. VI î.e.n.), Simonide (din Keos,

sec. VI–5) și nepotul său Bachilide; primul – poet al iubirii, influențat de Sappho și cultivând imaginea strălucită; al doilea – autor de solemne compoziții corale glorificând victoriile atleților, de elegii, epigrame și de grațioase micropoeme de două–trei versuri; al treilea – autor de strălucitoare imnuri eroice, cântări corale dansate în cinstea lui Apollo (*peani*), ditirambi și ode (*epinicii*) închinate învingătorilor la concursuri.

În epoca arhaică se situează și momentul nașterii genului literar dramatic și al spectacolului teatral.

După Aristotel (*Poetica*, IV, 1449 a), tragedia s–a născut din ditiramb – cântec coral agitat și zgomotos, în cinstea lui Apollo și (din sec. VI î.e.n.) a lui Dionysos. Ditirambul era cântat și dansat de coriști în jurul unui altar sub conducerea unui coreg (*choragos* – conducătorul corului) care intona o arie improvizată. Pe altar i se aducea lui Dionysos ca sacrificiu un țap (în limba greacă *tragos*; de unde, numele de tragedie – „cântecul țapului"). Probabil că această formă de sacrificiu deriva din rituri străvechi de purificare – concept care va rămâne legat ca atribut al acestui gen dramatic: Aristotel subliniază în *Poetica* sa (XIII, 1453 a) această calitate esențială pe care o are tragedia de a–l purifica pe om de dăunătoarele patimi (*Katharsis*)[1].

Arion (din Lesbos, sec. VI î.e.n.) a dat ditirambului o formă literară[2]. Textul scris era învățat și cântat de coriști. Apoi corul s–a împărțit în două semicoruri cântând alternativ, conduse de doi corifei care își dădeau răspunsurile alternativ unul altuia. În momentul când unul din coriști a răspuns singur corului sau corifeilor prin cuvinte atribuite zeului, a apărut primul actor: *hypokrités* (= „cel ce răspunde" corului). Faptul acesta, legat de numele poetului Thespis s–a petrecut când tiranul Atenei, Pisistrate, a organizat cele dintâi concursuri de tragedie (534 î.e.n.).

Și originile comediei sunt legate de obiceiuri și rituri străvechi. Cu ocazia strânsului recoltei (sau poate a culesului viilor) se organiza în cinstea zeului vegetației Dionysos un *komos* – cum era

1. La început tragedia păstra caracterul preeminent de imn funebru pentru celebrarea unui erou defunct, provenind dintr–o familie aristocratică. În orice caz, originile tragediei nu sunt – pentru toți cercetătorii – lămurite definitiv.

2. S–a observat, pe de altă parte, că și ditirambul lui Arion ar datora mult poemelor homerice – care ar constitui astfel una din sursele indirecte ce stau la originea genului tragediei.

numită zgomotoasa procesiune de un comic grotesc, chiar trivial, a unui grup de tineri veseli care, purtând un imens falus de lemn, străbăteau străzile orașului, dansând, mimând și făcând tot felul de glume grosolane, satirizând persoane cunoscute, firea și obiceiurile lor . – Spre deosebire de tragedie, care s-a născut la Atena, originea comediei este legată de orașele dorice, de Megara (unde apare un tip local de farsă literară, grosolană însă) și de coloniile din sudul Siciliei.

Primul actor de comedii cunoscut a fost sicilianul Epiharm (sec. VI–V î.e.n.), care a trăit la curtea tiranilor din Siracuza – unde i-a cunoscut pe poeții Simonide, Bachilide, Pindar și Eschil. Comediile lui (din care s-au păstrat doar câteva fragmente) tratau cu o vervă spumoasă teme fie mitologice fie din viața cotidiană, cu o remarcabilă atenție dată caracterelor și moravurilor.

CREDINȚELE RELIGIOASE. ZEII. MISTERIILE

Credințele religioase ale Epocii arhaice au continuat să pătrundă, mai mult și mai adânc, în viața grecilor. „Epoca obscură" organizase după modelul societății umane panteonul de divinități homerice, în care admisese și intrarea altor zei, străini, echilibrase raportul între numărul divinităților masculine și celor feminine, și pusese bazele cultului orașului-stat, ale *polis*-ului. Încât, se poate spune că spre sfârșitul Epocii arhaice religia grecilor va ajunge să capete contururi definitive.

Este o religie – în linii generale – optimistă. O religie prin care omul caută să obțină protecția zeilor în timpul vieții, mai mult decât după moarte. O religie care, acceptând în panteonul ei și divinități străine, nu manifestă exclusivismul și intoleranța pe care o vor manifesta iudaismul, creștinismul sau islamismul. Religia greacă este superioară celorlalte religii și prin extraordinara bogăție de mituri pe care le-a creat în jurul zeilor săi, și prin implicațiile filosofice sau prin forma poetică a acestor mituri; cât și prin faptul că mitologia greacă a fecundat atât creația literară cât și domeniile artei, și chiar o mare parte din gândirea filosofică greacă.

În secolul al VII-lea î.e.n. în lumea greacă se delimitează clar două niveluri de gândire religioasă, două religii în mod substanțial diverse (și, sub anumite aspecte, chiar incompatibile una cu alta) – religia orașului-stat oficială, și religia populară.

Prima, își avea constituit panteonul încă din epoca alcătuirii poemelor homerice, în care zeii apăreau ca niște nobili divinizați, – și ca atare, era firesc ca să intereseze în special clasa conducătoare aristocratică. Principalii zei erau în număr de 12 organizați într-o familie; tatăl – Zeus, cu soția sa Hera (care, după Hesiod, îi era soră), cu fratele său Poseidon și cu surorile lui Hestia și Demeter; urmau cei șapte fii ai săi – printre numeroși alți fii și fiice – născuți (cu excepția ultimilor doi) adulterin în afara căminului conjugal: trei fete (Athena, Artemis și Afrodita) și patru fii – Apollo, Hermes, Ares și Hefaistos (cf. P. Grimal). Atributele fiecăruia erau variate, contradictorii unele, altele comune mai multora; confuzie explicabilă prin contaminările sau fuzionările cu divinități din alte zone geografice, uneori îndepărtate (Creta, Egipt, Asia Mică). – În linii principale, profilul și atributele acestor zei principali erau următoarele:

Zeus – singura divinitate greacă probabil, comună și altor popoare indo-europene, – fiul titanului Cronos pe care l-a detronat; s-a căsătorit cu sora sa Hera. La origine era zeul cerului care trimitea ploile și furtunile; mai târziu a devenit căpetenia zeilor prezidând ordinea morală, protector al familiei, al străinilor și al

Ahile și Pentesilea. Din friza templului din Bassa. Sec. IV i.e.n. (British Museum, Londra).

justiției. – Hera (care a preluat atributele zeiței cretane a vegetației și tuturor viețuitoarelor) era o divinitate locală din Argos; fire răzbunătoare, înrăită de aventurile galante ale soțului ei, a ajuns până la urmă protectoarea căsătoriei și a fidelității conjugale. – Poseidon, al cărui nume este de origine – se pare – cretană, era protectorul navigației, zeul mării (și probabil al fluviilor și râurilor), dezlănțuia cu tridentul său furtunile și cutremurele; animalul său sacru era calul, pe care el îl introdusese în Grecia. – Hestia, divinitate abstractă, era zeița focului vetrei (centrul cultului familial), apoi al focului în general, venerată în toate casele. – Demeter, care a născut–o cu Zeus, fratele ei, pe Persefona, mai târziu răpită de Hades. zeul Infernului, era zeița fecundității și a agriculturii, divinitatea cea mai importantă a misteriilor eleusine, *mater dolorosa* a Antichității. – Athena, zeița–fecioară protectoare a cetății care–i purta numele, zeița inteligenței, a înțelepciunii (se născuse din capul lui Zeus!) și a strategiei militare, era ea însăși o luptătoare, reprezentată iconografic cu coif, lance și scut. Era inventatoarea primei nave („Argo", care i–a purtat pe argonauți), era protectoarea livezilor de măslini, a științelor și a meșteșugurilor (în special a celor casnice, torsul și țesutul). Athena era divinitatea care la origine fusese probabil identică cu zeița cretană a șerpilor casei, adorată și de micenieni în mileniul al II–lea î.e.n. Pasărea ei preferată era bufnița – devenită, datorită atributelor zeiței, simbolul înțelepciunii. – Fecioara de o frumusețe neîntrecută Artemis era zeița Lunii, a vânătorii și a sălbăticiunilor, precum și a magiei și a castității. – De origine orientală și la început zeiță a fertilității, apoi a frumuseții și a dragostei (Eros era fiul ei), Afrodita era soția – nu prea fidelă – a urâtului și șchiopului Hefaistos, pe care l–a înșelat cu Ares; cultul său era slujit de prostituatele sacre (*hierodule*), iar pasărea ei sacră era porumbelul.

Apollo – divinitate anterioară epocii grecești și apărută în panteonul grec – era originar din Asia Mică (în cultele ce i se dedicau în Grecia purta peste 200 de nume). Cumula o mulțime de atribute, după localitățile unde era venerat; zeu al înțelepciunii, îi inspira pe prezicători[1], pe cântăreți și pe muzicanți; ca zeu al agriculturii proteja vitele și vegetația. Etern tânăr și frumos, dar arogant și violent, cu numeroase aventuri sentimentale la activ, Apollo a fost văzut de artiști ca prototipul frumuseții atletice. – Hermes, figură pitorească dar nu prea importantă în panteonul

1 El însuși era invocat la oracolul din Delfi, templul său principal.

Athena Farnese.
Copie romană a capodoperei lui Fidias (?)

olimpic, era mesagerul zeilor și dăruitor de bogății păstorilor; mai târziu a devenit protectorul drumurilor și al călătorilor, al comerțului, al negustorilor și – printr-o asociație malițioasă – al hoților. El a inventat flautul, precum și lira, pe care apoi a adaptat-o Apollo. – Foarte puțin popular era Ares, sângerosul și distrugătorul zeu al războiului, urât de toți: slujitorii lui erau Spaima și Groaza. A avut o aventură nefericită cu Afrodita; n-avea locuri importante de cult și nici sculptorii nu l-au reprezentat decât foarte rar. – În fine, Hefaistos, făuritorul zeilor din Olimp, zeul focului și al tuturor meșteșugarilor – mai ales al topitorilor de metale (la origine fusese, în Asia Mică, un demon al focului). Era o divinitate binefăcătoare și se bucura de multă popularitate. *Teseionul* din Atena – cel mai bine păstrat dintre toate templele grecești – îi era dedicat lui.

Mitologia îi prezenta așadar pe zeii Olimpului – zeii oficiali ai statelor grecești – concepuți după modelul individului și al familiei societății aristocratice din epoca de apogeu a civilizației mice-niene. De obicei, un *polis* venera în mod special pe unul din acești zei; cultul zeului era apoi obligator pentru toți cetățenii respectivului *polis*. În cinstea zeilor se făceau sacrificii și se organizau procesiuni,

„Apollo din Piombino". Detaliu.
Bronz, cca 500 î.e.n.
Muzeul Louvre, Paris.

acte de cult care nu mai aveau ca înainte pur și simplu scopul de a mulțumi sau de a implora bunăvoința și ajutorul zeilor, ci deveniseră adevărate serbări fastuoase, ocazii de afirmare orgolioasă a prosperității cetății și prilejuri de a insufla poporului sentimente de mândrie de a se ști cetățeni ai unui stat bogat și puternic.

Aceeași funcție o aveau și magnificele temple[1]. Nu erau locuri de reuniune a credincioșilor pentru a se ruga – ca sinagoga, moscheia sau biserica creștinilor, – ci „casa zeului" căruia templul respectiv îi era dedicat, încăpere (*cella*) în care se găsea doar statuia zeului și eventual câteva din obiectele mai de preț aduse ca ofrandă, și în care nu pătrundeau decât preoții și slujitorii templului (altarul pentru sacrificii era în fața templului). Importanța anumitor temple depășea granițele unui stat-oraș, – cum era cazul templului lui Apollo din Delfi, celebru pentru oracolul său; sau templele din Istmul de Corint, Nemeea și în special Olympia, în jurul cărora se organizau periodic faimoasele jocuri și concursuri atletice și artistice. – „Într-un anume sens templul era un monument în cinstea comunității, o demonstrație cât se poate de vizibilă a măreției, puterii și conștiinței de sine a acestei comunități. Nici măcar tiranii n-au construit palate sau morminte pentru glorificarea lor. Chiar și tiranul se închina în fața comunității" (Finley).

Pe lângă această religie oficială a *polis*-ului – care deci astfel organizată, devenea un adevărat factor de agregare socială, sporind orgoliul de cetățean și simțul patriotic – mai exista o religie populară, constituită din credințe vechi la care se adăugau influențe noi

1. Primul templu a fost construit în sec. VIII î.e.n. la Dreros, în insula Creta (cf. H. Lamer).

venite din Orient sau din Tracia, cu un caracter general mistic. Aceste forme religioase organizate într-un fel ca religii independente, cu ceremonii și ritualuri secrete, rezervate numai inițiaților, erau misteriile[1].

Misteriile – la ale căror ceremonii nu puteau participa decât cei inițiați, iar în Grecia inițiați nu puteau deveni decât cei care vorbeau limba greacă – erau originare din Creta, din Tracia sau din Asia Mică (Frigia). Spre deosebire de ceea ce oferea religia oficială a divinităților Olimpului, misteriile răspundeau unei nevoi intime a individului, de liniște și pace, promițându-i salvarea sufletului, scăpându-l de frica de moarte și „asigurându-i" o viață de dincolo senină și fericită. Ceea ce atrăgea îndeosebi toate categoriile de oameni era ritul inițierii, care însemna o „renaștere", începutul unei existențe, – adică tot ceea ce în religia oficială lipsea. Misteriile atrăgeau mai ales masele, dar și persoanele instruite, culte, pentru conduita morală pe care o predicau și pe care o pretindeau adepților.

Misteriile erau recunoscute oficial și chiar protejate. Erau conduse de preoți aparținând unei anumite familii. Candidaților la inițiere li se cerea în prealabil o minuțioasă purificare (prin stropire sau prin scufundare în bazinele rituale de pe lângă sanctuare; sau, spre a se purifica de o crimă săvârșită, prin stropire cu sângele unui animal sacrificat); li se cerea să postească și să aducă sacrificii. După care, candidatul era admis să ia parte la o instruire secretă, ținută într-o ambianță stranie, care trebuia să producă asupra candidatului un puternic efect; în cursul unei ceremonii spectaculoase i se arăta un anumit obiect sacru, i se dezvăluia semnificația simbolică, iar la urmă era pus să recite anumite formule rituale, – Dar, exact și în amănunte, nu se știe în ce consta și cum se desfășura actul inițierii. În orice caz, după acest act – la care avea acces oricine, din orice categorie socială și de ambele sexe – inițiatul căpăta convingerea că intra în contact direct cu divinitatea; fapt care îl transporta într-o stare psihică de puternică tensiune. La aceasta concura și caracterul de dramă mistică pe care îl lua desfășurarea cultului unui mister, repetând simbolic drama respectivei divinități. – Forța de convingere a maselor, popularitatea misteriilor sta în lipsa unor dogme, precum și tocmai în suscitarea acestor puternice reacții emoționale. Ceea ce este însă mai semnificativ este faptul că inițiatul căpăta idei, convingeri, norme de comportare morală care religiei oficiale a zeilor Olimpului îi erau cu totul indiferente.

1. Termenul deriva dintr-un verb care însemna „a ține gura închisă".

Între divinitățile misteriilor, „Demeter era cea mai populară dintre zeițele venerate în toate regiunile și coloniile grecești. Ea era cea mai veche; morfologic, ea continua Marile Zeițe ale neoliticului" (M. Eliade). Zeiță a agriculturii și a fecundității, Demeter era venerată prin ceremonii deosebite, prin dansuri, cântece, pantomime și prin diverse alte forme de rituri agrare. Centrul principal al cultului ei era în apropiere de Atena, la Eleusis, unde „misteriile eleusine" au continuat să fie celebrate timp de aproape două mii de ani. Ceremonia, care avea loc la o dată fixă și care era o evocare alegorică a morții și reînvierii naturii, impresiona și prin lamentațiile îndureratei mame căreia Hades îi răpise fiica. Marele preot, *hierofantul* („cel care arată lucrurile sacre") prezida ritualul și reamintea celor prezenți că li se cerea să nu fi făcut fapte rele pentru a avea cu adevărat sufletul împăcat. Urma grandioasa procesiune – unică în Antichitatea greacă prin caracterul ei spectaculos – cu cortegiul de preoți în frunte cu statuia Demetrei, adepții erau îmbrăcați în haine de sărbătoare, purtând torțe și ramuri de măslin, cântând cântece religioase; la miezul nopții ajungeau la templul din Eleusis, unde ceremonia continua cu dansuri și cântece rituale care țineau până dimineața. A doua zi adepții își reluau viața, senini și cu speranța într-o viață viitoare mai bună. – Pisistrate și Pericle au construit splendide edificii la Eleusis; de asemenea împărații romani Hadrian și Antonin cel Pios. Cicero însuși scria (*Despre legi*, II, 14) că „ceea ce a dat lumii Atena mai frumos" sunt misteriile eleusine.

Koré cu peplos. Detaliu.
Cca 500–490 î.e.n.

Al doilea zeu care domina religia populară a misteriilor era Dionysos – divinitate originară din Tracia, cunoscut în Grecia încă din epoca miceniană, și care a ajuns în Epoca arhaică la o imensă popularitate. Zeu al vegetației și în primul rând al viței de vie și al vinului, era adorat ca o încarnare a naturii și a bucuriei

de viață. Apărea înconjurat de o ceată veselă și zgomotoasă de satiri, fauni, sileni, menade și nimfe, dansând la muzica flautului. Adoratorii lui Dionysos reconstituiau, cu ocazia sărbătorii lui, cortegiul astfel imaginat al zeului.

Riturile dionisiace se celebrau noaptea, pe culmi de munți. Adepții – încununați cu coroane de iederă, uneori aplicându-și simbolic coarne de țapi, iar în Tracia încingându-se cu șerpi vii și strecurându-și-i în păr, – se excitau cu dansuri sălbatice și cu actul sacramental al consumării unei bune cantități de vin. În felul acesta ajungeau la o asemenea stare de delir încât, mai ales femeile, prindeau și sfâșiau de vii animale, consumându-le imediat carnea crudă în sânge, cu sentimentul că se împărtășesc cu însuși trupul zeului. Această isterie colectivă care elibera psihicul de toate inhibițiile aruncându-l în frenetica dezlănțuire a simțurilor, dădea adepților convingerea mistică de uniune cu divinitatea – ceea ce echivala pentru ei tot cu o „renaștere", cu începutul unei noi vieți. Dionysos oferea oamenilor ceea ce nici Zeus nu le dădea; consolarea, pacea și speranța. – Popularitatea imensă a misteriilor eleusine și dionisiace l-a obligat pe tiranul Atenei, Pisistrate, să le admită alături de religia oficială a statului.

Un loc aparte îl ocupau misteriile orfice. Orfeu, la origine numele unui zeu trac, era după tradiție un cântăreț de dinaintea lui Homer, care cu farmecul lirei lui îmblânzea fiarele; îl fermecase și pe zeul Infernului, încât acesta i-a restituit-o pe iubita sa Euridice, reluându-i-o apoi. Poet și cântăreț, inventator al lirei și născocitorul magiei, legendarul Orfeu era considerat și fondatorul misteriilor omonime și inițiatorul unei adevărate religii. Asociindu-și figura lui Dionysos, orfismul rămânea însă total diferit și infinit superior cultului dionysiac. Era o mișcare religioasă, cu asociații secrete, cu o întreagă literatură (celebrele „imnuri orfice"), cu o teogonie, o cosmogonie și o antropogeneză bine articulate, precum și cu o doctrină a salvării, elaborată în detalii.

Potrivit doctrinei orfice omul poartă încă de la naștere, moștenit din timpurile Titanilor, păcatul strămoșesc pe care trebuie să și-l ispășească prin suferințe. Sufletul omului este întemnițat în trup întocmai ca într-o închisoare. Pentru a-și elibera și salva sufletul, pentru a pune capăt ciclului etern al renașterii succesive, migrației continui a sufletelor de-a lungul altor existențe (idee identică metempsihozei buddhiste), pentru a se sustrage deci acestui destin și a

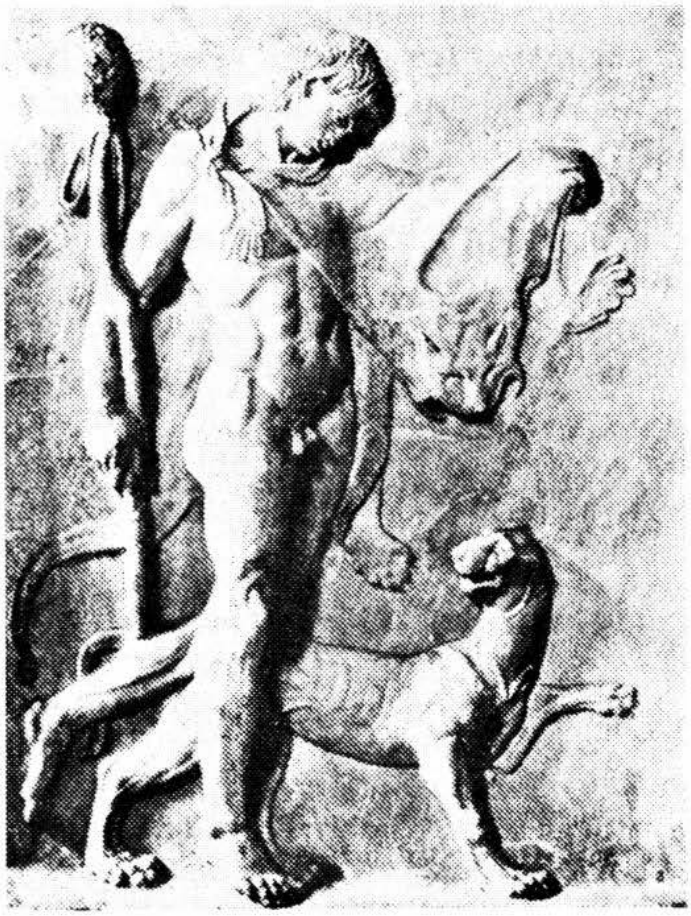

Fragment dintr-un basorelief reprezentând cortegiul bachic.
(Museo Nazionale, Napoli).

găsi calea mântuirii – care era supremul scop al vieţii, – iniţiatului nu îi rămâne – pe lângă rugăciunile şi purificările rituale – decât să se realizeze într-o viaţă morală, de îndeplinire a ritualurilor purificatoare, o viaţă de renunţări şi de abstinenţă de la orice hrană animală. Ceea ce aducea nou prin urmare orfismul era concepţia despre păcat (ideea păcatului originar va reapare şi în creştinism) şi răscumpărare, de ispăşire prin acte purificatoare şi prin ascetism. – Dar şi după moarte, în drumul său spre fericirea eternă sufletul este pândit la tot pasul de ispite şi de primejdii; pentru a fi pregătiţi să le ocolească sau să le învingă, iniţiaţii trebuiau să cunoască anumite formule salvatoare. Aceste adevărate ghiduri de comportare morală au fost găsite, în Creta şi în sudul Italiei, scrise pe mici plăci de aur, pe care în mormânt defunctul le avea atârnate la gât ca nişte amulete. O bogată literatură de acest gen, fixând doctrina şi datând încă din sec. VI î.e.n., o constituie *Imnurile orfice*, poeme scurte asemănătoare într-un fel psalmilor ebraici. Între acestea se află şi un poem având ca temă – cunoscută şi în literatura babiloniană – o „coborâre în Infern".

Imnurile orfice sunt închinate în mare parte diferitelor divinități, principale sau secundare (ca zeițelor Themis, Nemesis, Fortuna, Leucoteea, etc.). Un alt grup se adresează Nereidelor, Titanilor, Satirilor, celor trei Grații, Nimfelor, Parcelor, Furiilor, celor nouă Muze. Un al treilea grup de poeme sunt dedicate Iubirii, Victoriei, Sănătății, Soartei, Justiției, Dreptății; iar al patrulea grup sunt invocații adresate naturii, aurorei, zefirului, cerului, Selenei, Soarelui, eterului, norilor, mării, astrelor, nopții, somnului, visului, vântului de miazănoapte. – Însuși acest rezumativ repertoriu tematic este în măsură să sugereze nota dominantă de exaltare, plenitudine și generozitate, de armonie, puritate și noblețe a inspirației imnurilor orfice. Dorința de seninătate se degajă chiar și dintr-un imn ca cel adresat lui Thanatos, geniul morții:

„Ascultă-mă, cârmaciul vieții popoarelor de muritori:
Cu cât le dai mai multe zile, cu-atât ești pururi mai
aproape,
Căci tu adormi pe totdeauna și trup și suflet, deopotrivă,
Când frângi puternicile lanțuri prin care le-a legat natura
Și peste orice vietate reverși un somn adânc și veșnic!
Răpui întreaga omenire, dar te arăți nedrept cu unii,
Curmându-le deodată viața când sunt în floarea tinereții.
Judecătorul tuturora, rostești statornice sentințe
Și nu te-nduplecă nici unul prin rugăciuni sau prin libații,
Zeu crud, apropie-te însă doar după ani îndelungați
Și te implor la ceasul jertfei și-al invocației pioase
Ca oamenii să aibă parte de-o bătrânețe fericită!"

(trad. Ion Acsan)

Astfel, „orfismul este prima religie care are o carte" (Nilsson). S. Reinach găsește chiar „o analogie evidentă" între tabletele-ghiduri ale mortului în călătoria sa dincolo de mormânt și *Cartea Morților* din Egipt.

Cultul orfic a avut o durată lungă: cel puțin până în sec. VI e.n. Prin idealul preconizat de puritate spirituală, influența orfismului este vizibilă la Pindar, sau în poemul religios *Purificări* al lui Empedocle, sau la pitagoricieni, și chiar la Platon. Dar influența lui s-a manifestat și asupra ritualului creștin și a iconografiei creștine: în multe picturi din catacombe Hristos este simbolizat ca Orfeu în ipostaza „Bunului Păstor". De remarcat că creștinismul a fost marele dușman al misteriilor din lumea greacă și romană tocmai pentru că avea prea multe afinități cu aceste culte.

După războiul peloponez, din Asia Mică au pătruns în Grecia culte religioase populare noi. Cultele lui Adonis, al lui Attis, al Cybelei, al zeiţei Isis sau al zeului Mithra, s-au răspândit apoi şi la Roma. Dintre acestea, cultul lui Mithra era cel mai larg răspândit, mai ales printre soldaţi.

Spre deosebire de alte religii ale Antichităţii (precum şi de cele moderne, evident), corpul sacerdotal din serviciul religiei oficiale nu avea nici o pregătire teologică sau ştiinţifică specială, nici nu i se pretindea să dovedească o anumită vocaţie religioasă. Funcţia sacerdotală era o funcţie civică oarecare, superioară desigur, dar asemenea celor exercitate de alţi magistraţi ai cetăţii – generali, vistiernici, ş.a., – funcţionând ca sacerdoţi pe o durată limitată, prin rotaţie.

Atribuţiile şi activitatea lor erau stabilite de legile statului – chiar şi în cazul când administrarea unui cult (ca în cazul preoţilor templului din Eleusis) era prerogativa a două vechi familii aristocratice. Sacerdoţii greci erau laici; nu exista aici o castă sacerdotală ereditară. În timpul regilor, aceştia deţineau şi suprema funcţie sacerdotală; după înlăturarea lor, religia devine la greci o treabă a statului sau a comunităţii – care însă nu o monopolizează. Unele vagi reminiscenţe ale timpurilor vechi mai persistă mult timp; de pildă la Sparta, unde cei doi regi care domneau simultan erau şi principalii magistraţi ai vieţii religioase; sau la Atena, unde sacerdotului suprem, desemnat dintre cei nouă arhonţi aleşi pe timp de un an, i se spunea „regele".

JOCURILE OLIMPICE

O formă religioasă particulară, tipic grecească, iniţiată şi căpătând o mare amploare chiar în Epoca arhaică, era cea a ceremoniilor complexe numite „jocuri". Acestea erau organizate tot la un anumit număr de ani, cu ocazia marilor sărbători religioase, şi constau în procesiuni, sacrificii, alte acte de cult, urmate de concursuri atletice, alergări de care, spectacole şi întreceri între muzicanţi şi recitatori.

Aceste „jocuri" îşi aveau probabil îndepărtatele origini în serbările teatrale din palatele cretane, sau în întrecerile de forţă şi de dexteritate ale războinicilor dorieni[1]. Fapt este că „jocurile" au

1. Întreceri care, la rândul lor, proveneau dintr-un act de cult funerar: din lupte sângeroase celebrate, în timpuri străvechi, în cinstea defuncţilor nobili.

deținut un loc important chiar în viața culturală (nu numai sportivă) a grecilor, începând de la sfârșitul secolului al VIII-lea î.e.n. și atingând apogeul în sec. VI și în prima jumătate a sec. V î.e.n. Cele mai vechi jocuri au fost cele de la Olympia începând din sec. VIII î.e.n., dacă nu chiar cu un secol mai înainte. În orice caz, anul 776 î.e.n. – dată de la care grecii își încep cronologia, ca romanii de la anul 754 î.e.n., anul de „fondare a Romei" – n-a fost anul primelor Jocuri Olimpice, ci data de la care a început să se țină evidența învingătorilor. – Tradiția stabilește anul 720 î.e.n. ca data de când atleții au început să concureze complet dezbrăcați (deși în realitate obiceiul acesta este mult mai vechi). Fiecare *polis* își organiza – și fiecare cu un număr diferit de probe – jocurile sale, la intervale diferite (de 1 an, 2, 3 sau 4 ani), dându-le amploarea în funcție de importanța și de posibilitățile respectivului *polis*. Cele mai importante erau cele care erau organizate împreună de mai multe orașe și la care participau concurenți din toate orașele-state[1]. Acestea erau în număr de patru: „Jocurile Panelenice", care se țineau la templele din Delfi („Jocuri Pithice"), cele din Nemeea, cele din Istmul de Corint („Jocuri Istmice") și – cele mai vechi și mai strălucite – „Jocurile Olimpice", care se țineau regulat din 4 în 4 ani.

Olympia nu era un oraș, ci un complex sacru (vd. C. Gaspar), cu temple și altare, cu monumente și un stadion lung de 200 m, cu un *prytaneion* – edificiu rezervat și banchetelor în cinstea învingătorilor, – și cu statuia lui Zeus, în fața căreia atleții, „antrenorii" lor și arbitrii depuneau jurământul prescris. Atleții jurau că au făcut timp de zece luni antrenamentul necesar, și că vor concura în mod corect; iar judecătorii-arbitri, că vor fi drepți și că vor păstra secretul celor discutate între ei înainte de pronunțarea deciziei. – Festivitatea Jocurilor Olimpice dura o săptămână – timp în care eventualele ostilități dintre orașele-state erau suspendate. În aceste șapte zile pelerinii veniți din toate colțurile lumii grecești vizitau sanctuarele, aducând zeilor ofrande și sacrificii; îi ascultau pe rapsozii care declamau vechile cântece eroice, pe poeții și pe istoricii care își recitau operele, pe filosofii care țineau prelegeri publice, pe sofiștii care se angajau în spectaculoase dispute oratorice, urmărite de auditor cu cel mai viu interes, – în timp ce în locul unde se ținea bâlciul lumea era atrasă de acrobați, de dresori, de comedianți și de mărfurile negustorilor veniți din locurile cele mai îndepărtate.

Atleții, însoțiți de maeștrii lor antrenori (*pedotribi*), veneau cu o

1. Dar nu puteau participa străinii, și nici cei care suferiseră o pedeapsă infamantă.

lună înainte, se înscriau, li se făceau verificările cerute, se antrenau și luau cunoștință de regulile stabilite. Dacă un atlet nu respecta aceste reguli era eliminat și condamnat la o amendă considerabilă – pe care dacă n-o putea plăti el sau rudele lui, trebuia să o plătească orașul său; iar dacă nici orașul nu achita amenda, cetățenii săi erau excluși de la următoarele concursuri. Cum pregătirile și antrenamentul atleților necesitau sume mari de bani, majoritatea atleților aparțineau familiilor bogate. Alteori însă aceste cheltuieli erau suportate de orașul atleților respectivi; mai ales în cazul concursurilor hipice foarte costisitoare, pentru susținerea cheltuielilor cărora uneori se asociau mai multe orașe.

Probele[1] Jocurilor Olimpice erau în număr de 13. La aceste probe s-au adăugat – dar pentru un timp scurt de 50 de ani, între 492–444 î.e.n. – și cursa trap, și curse de care cu catâri în loc de cai; în timp ce la începutul sec. IV î.e.n. figurau și concursuri pentru heralzi și întreceri între cântăreți la trompetă. Învingătorul era anunțat rostindu-i-se propriul nume împreună cu numele tatălui și cu al orașului din care provenea; după care, era purtat în triumf toată noaptea de prieteni și admitatori – și totul se încheia cu ospețe și cântece de victorie. A doua zi, învingătorul aducea – după un ritual amănunțit stabilit – jertfe la cele șase altare. Premiul consta într-o coroană de frunze și o ramură tăiată din măslinul sacru din Olympia. De fapt, recompensele mai erau – variind de la oraș la oraș – și de natură practică. Astfel, învingătorii erau scutiți pe viitor de prestații de muncă, erau hrăniți pe spezele statului, familiile nobile comandau poeților cu renume să compună pentru învingătorii lor ode și imnuri triumfale (*epinicii*); Pindar, printre alții, a compus nu mai puțin de 13. Alteori, orașele lor le ridicau statui de bronz, băteau monede și medalii cu efigia lor, după moarte le construiau morminte impunătoare, iar în primele timpuri li se consacra chiar un cult, asemenea eroilor.

Erau onoruri prin care de fapt nu se cinstea „atletul", ci cetățeanul care, în cadrul acestor serbări de cel mai mare prestigiu cum erau Jocurile Olimpice, adusese glorie orașului său. Într-adevăr, până spre sfârșitul epocii clasice jocurile au rămas o instituție religioasă și cetățenească de o importanță excepțională pentru greci, stimulându-le dorința de a se distinge individual, dar mai ales exaltându-le sentimentul mândriei, unității și solidarității de

1. Numărul probelor, programul și regulamentul lor au suferit însă modificări în cursul secolelor.

neam. – Importanța și sensul lor civic au scăzut considerabil începând chiar din sec. IV î.e.n., odată cu apariția atleților profesioniști. Disprețuite la început de cuceritorii romani, jocurile și-au recăpătat locul de mare cinste în epoca imperială romană; până când, în anul 393 e.n., împăratul Teodosie le-a abolit.

ARTA. ARHITECTURA. TEMPLUL

Marea artă greacă începe să se afirme ca atare în aceeași Epocă arhaică, în secolele VII și VI î.e.n. Lunga perioadă de pace, gradul de prosperitate economică atins acum și ambiția orașelor-state de a se lua la întrecere prin splendoarea monumentelor lor, dorința tiranilor de a-și impune prestigiul în fața poporului, vanitatea aristocraților și a celorlalți îmbogățiți de a-și crea o ambianță luxoasă, intensificarea legăturilor cu Orientul Apropiat de unde veneau noi stimulente, sugestii, influențe, – au fost factorii care explică rapida dezvoltare a artei.

Artele plastice nu se bucurau în ochii grecilor de aceeași înaltă prețuire de care se bucurau poezia (lirică sau dramatică), muzica, filosofia, sau – în epoca clasică – chiar și elocința. Dintre cele nouă Muze, nici una nu era protectoarea artelor plastice. Arta era văzută

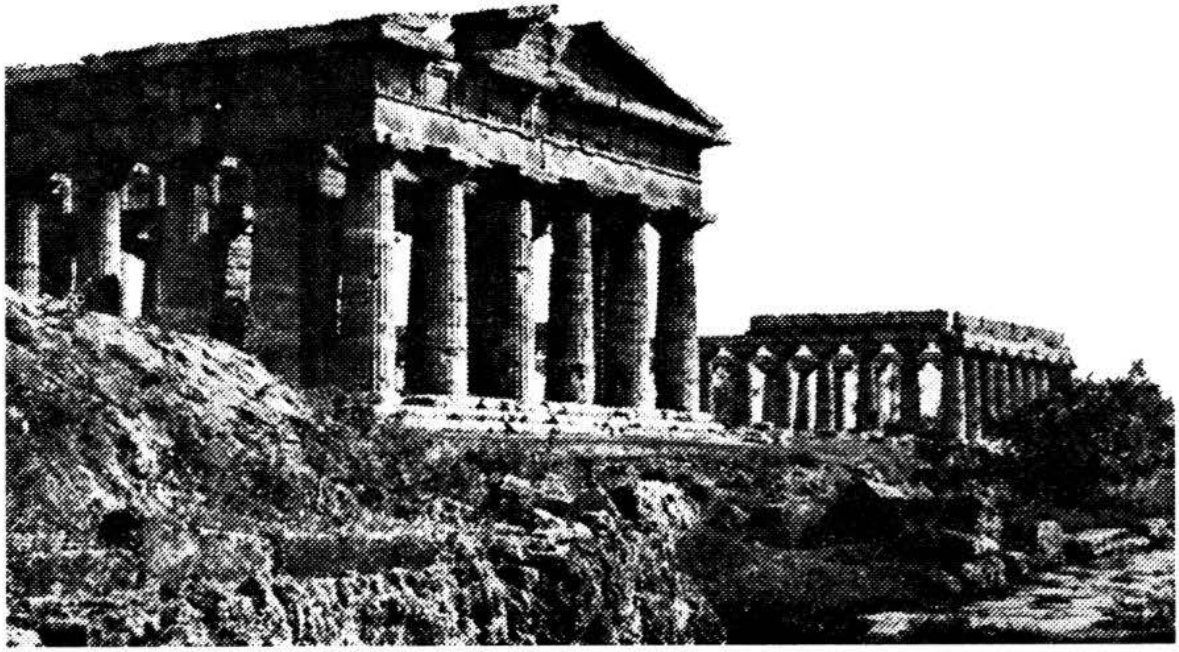

Templul Herei (numit și „Templul lui Poseidon") din Paestum.
Cca 460 î.e.n.

ca o meserie, *o techné*, iar artiştii cei mai mari erau consideraţi doar ca nişte meşteşugari excelenţi. Arhitectul, sculptorul sau pictorul nu erau socotiţi că ar crea – ca poetul – în starea de har a inspiraţiei divine. Artiştii înşişi se considerau meşteşugari îndemânateci, urmându-şi maeştrii; nu ţineau să fie originali, inovatori, chiar când de fapt erau. Această conştiinciozitate de „meşteşugar" a artistului explică şi perfecţiunea execuţiei operei. Totodată artistul era obişnuit să lucreze adeseori în echipă; opera de decorare a monumentelor cu numeroase basoreliefuri cerea o mare mulţime de meşteri executanţi. În fine, asemenea multora dintre marii artişti ai Renaşterii, nici artiştii greci adeseori nu se limitau la un singur domeniu de creaţie; Fidias, de pildă, n-a fost numai marele sculptor al epocii clasice, ci şi arhitectul care a condus lucrările de pe Acropole, (Partenonul a fost conceput şi realizat de Ictinos), fiind totodată foarte cunoscut şi ca pictor şi ca giuvaergiu.

Grecii au început să edifice temple către sfârşitul sec. VIII î.e.n. Arhitectura templului – la început de lemn, în curând de piatră – dezvolta tipul de casă comună în lumea egee (tip preluat şi de micenieni), constând dintr-o încăpere rectangulară, cu o singură uşă pe latura mică, flancată de pilaştri care susţineau acoperişul, iar în faţa uşii un portic cu doi stâlpi sau coloane. Concepute deci după modelul unei case, în forma lor cea mai simplă templele aveau 4 coloane în faţă şi 4 în spatele edificiului; în forma sa mai evoluată edificiul avea acoperişul – pentru a proteja construcţia de intemperii – mult mai larg, ceea ce făcea să fie înconjurat pe toate laturile de coloane (*templu peripter*). O mare atenţie dădeau constructorii amplasării templului, perspectivei în care apărea, cadrului său natural. Templele erau plasate totdeauna într-o poziţie care să le armonizeze cu peisajul din jur şi în acelaşi timp să le confere un aspect impresionant, de calm, de grandoare, de solemnitate: în vârful unei coline, în mijlocul unei câmpii sau pe ţărmul mării. Coloana – care sugera forma unui trunchi de copac, formă din care s-a născut, dealtfel – era rareori monolită; de obicei era formată din cilindri de piatră suprapuşi şi prinşi unul de altul – procedeu original grecesc. Cei dintâi care au arătat o predilecţie deosebită pentru coloană au fost egiptenii; dar spre deosebire de greci, egiptenii făceau coloane prea masive şi le aşezau prea aproape unele de altele, fără a le dispune – în raport cu restul edificiului – cu eleganţa şi armonia templului grec.

Partenonul din Atena.

Cum un templu grec era prin definiție „lăcașul zeului", partea cea mai importantă o constituia încăperea centrală (*cella*) care adăpostea - cum am spus - statuia zeului: în fundul încăperii, în întuneric, singura sursă de lumină fiind ușa unică a *cellei*, mereu deschisă. În jurul statuii și pe pereți - numeroasele ofrande aduse zeului, cele mai de preț statuete, vase, ș.a. Templele mai mari aveau, pe lângă sala centrală, principală (*cella* sau *naos*) și alte două încăperi - un vestibul în față (*pronaos*) și un altul în dos (*opistodom*). În templele cele mari sala centrală era împărțită pe lungime în trei nave, de două rânduri de coloane (fiecare rând, format din două serii de coloane suprapuse). Dimensiunile obișnuite ale unui templu erau de circa 30 m pe 60 m; dar existau și temple care depășeau lungimea de 100 m și lățimea de 50 m (de ex., cele din Efes și Samos; sau, în Sicilia, cele din Selinunte și Agrigento). În apropierea templului erau alte construcții, asemănătoare dar mult mai mici, așa-numitele tezaure care conțineau „comoara" templului, prețioasele ofrande aduse de cetățeni, de oaspeți străini, sau de tiranul respectiv.

Clădirea, corpul templului era deci - în forma sa evoluată - înconjurată de coloane: fațada avea 4 sau 6 (cel mult 8 coloane), iar

laturile, de două sau trei ori numărul coloanelor din faţă. Uneori puteau lipsi coloanele laterale, sau cele din dos, căci erau mai multe tipuri de temple. Mai mult: între sutele de temple pe care le-au construit grecii nu există două la fel. – Materialul de construcţie era exclusiv piatra (rareori marmura). Când coloana era de piatră, era acoperită cu stuc uşor decorat în aşa fel încât să imite marmura. Zona orizontală a construcţiei cuprinsă între capiteluri şi acoperiş (*antablamentul* – alcătuit din cele trei elemente suprapuse: *arhitrava, friza* şi, sub acoperiş, *cornişa*) era zugrăvită în culori vii. Zona centrală a antablamentului, friza, era divizată în *metope* (separate de *triglife*), cu sculpturi în basorelief – la templele de stil doric; la templele ionice basorelieful frizei era continuu, de jur-împrejurul construcţiei, fără a mai fi împărţită în *metope* separate de *triglife*.Frontonul triunghiular al faţadei şi cel al părţii posterioare erau bogat ornate (în special cel al faţadei) cu statui şi basoreliefuri.

Toate statuile şi basoreliefurile (inclusiv ale frizei) erau – se presupune – colorate. Acoperişul era din ţigle, de asemenea multicolore; la colţuri acoperişul avea anumite elemente decorative (din bronz, marmură sau teracotă), reprezentând figuri umane, animale, fiinţe fantastice ş.a. În ansamblul sobru , sever, geometric al arhitecturii templului grec, elementele sculpturale ale frizei, frontonului şi – uneori la templele în stil ionian – ale coloanei-statuie (*cariatida* – probabil de inspiraţie egipteană), aduceau mişcare, culoare, varietate, viaţă.

După forma coloanei şi a antablamentului se disting două ordine arhitectonice fundamentale: doric şi ionic. Primul, mai suplu şi sever, apare în Peloponez în jurul anului 680 î.en., devenind cel mai răspândit ordin arhitectural în întreaga lume greacă. (Toate marile temple din Sicilia aparţin acestui ordin). Coloana dorică, masivă şi greoaie, este aşezată direct pe sol, pe o platformă dreptunghiulară de piatră (*stilobat*); are trunchiul uşor tronconic, cu 20 de caneluri, cu capitelul în linii drepte, format dintr-o pernă rotundă (*echină*) şi deasupra o placă pătrată (*abacă*). „Coloanele dorice sunt puţin îngroşate la mijloc, pe de o parte pentru a preveni inevitabila impresie optică de subţiere la mijloc, impresie determinată de forma strict cilindrică; pe de altă parte, pentru a accentua impresia de tensiune, de efort, cauzată de greutatea sarcinii pe care ele o suportă" (Alpatov).

Ordinul ionic – care a predominat în lumea grecească din Orientul Apropiat – apare mai târziu decât cel doric, dar în acelaşi

secol; în aria culturală ioniană, insula Samos a fost unul din principalele centre de răspândire ale acestui ordin. Coloana ionică nu are masivitatea și gravitatea celei dorice, este zveltă și ușoară, nu stă direct pe sol, ci se sprijină pe o bază circulară așezată pe un soclu (*plintă*); trunchiul are tot forma tronconică, dar mai puțin vizibilă și mai mult subțiată, și totodată cu mai multe caneluri. Coloana ionică – spunea Vitruvius – are armonia și grația trupului feminin. Coloanele unui templu ionic sunt mai distanțate între ele decât cele ale templului doric; capitelul – inspirat de modele iraniene – are două volute în chip de melc; iar friza, sau lipsește (în primele două secole), sau este ornată cu figuri continui, înconjurând edificiul, în basorelief.

Dintre alte ordine care au derivat din cel doric și cel ionic, important a rămas ordinul corintic (apărut la sfârșitul secolului al V-lea î.e.n., în Arcadia). Este un ordin analog celui ionic, de care se deosebește numai prin forma capitelului – cu ornamente în formă de frunze de acant care înlocuiesc volutele ionice. Stilul ordinului corintic este fastuos, bogat și elegant; motiv pentru care a fost preferat și a predominat în epoca elenistică, în orientul grecesc, iar la Roma, în epoca imperială.

SCULPTURA

Către anul 650 î.e.n. în sculptură – care până la această dată rămăsese în general la opere de mici dimensiuni și la un accentuat schematism în execuție – apar statuile de dimensiuni mari. În același timp se observa o tendință marcată spre reprezentarea realistă. O influență în formarea noii concepții a sculptorului au avut-o și statuile egiptene sau asiriene, din care multe exemplare fuseseră aduse și în Grecia. Continuă reprezentările de animale, dar locul preponderent va fi acordat de acum înainte figurii umane.

Sculptura monumentală împodobește frontoanele templelor cu statui în *ronde-bosse*, în timp ce basoreliefurile frizelor redau scene mitologice sau legendare cu o deosebită predilecție pentru un stil narativ. În temple statuile zeilor demonstrau că sculptorii studiaseră cu atenție – în gimnazii și palestre, unde atleții se antrenau dezbrăcați – musculatura corpului, pozițiile, atitudinile, mișcările, redându-le perfect în operele lor. Nu dădeau atenție expresiei figurii. Nu rămâneau la o pur și simplă reproducere a corpului în repaus sau în mișcare. Își fundamentau meșteșugul pe redarea

proporţiilor în raporturi numerice studiate – cum făcea, de pildă, Policlet stabilindu-şi „canonul" său, – deci şi pe calculul unei inteligenţe artistice lucide, care compune, ordonează, interpretează. „Arta greacă, chiar şi cea mai realistă în aparenţă, rămâne scăldată în intelectualitate" (Chamoux).

După cum se ştie din lectura *Călătoriei* în Grecia a lui Pausanias, primele statui monumentale greceşti erau de lemn; statuile în piatră apar abia spre sfârşitul sec. VII î.e.n. Statui de cult, ele au continuat până în epoca clasică, în variante diferite: fie lucrate în tehnica *acrolitului* (părţile descoperite erau în piatră, iar torsul şi picioarele, uneori îmbrăcate cu ţesături, erau din lemn); fie în tehnica *hriselefantină* (lemnul statuii era îmbrăcat, în chip de veşmânt, cu plăci de fildeş sau de aur); fie de tipul *palladion* (statuie de lemn îmbrăcată cu veşminte sau cu o armură) – tip din care a derivat la romani statuia de piatră aşezată în vârful unui *tropaeum*, asemenea edificiului de la Adamclissi.

Încă de la începutul perioadei arhaice statuile prezintă bărbatul nud (*kouros*), cu braţele lipite de corp şi cu piciorul stâng adus înainte; iar femeia (*koré*), într-un drapaj bogat şi de obicei ţinând în mâna dreaptă o floare, o pasăre sau un obiect. Reprezentarea persoanei umane într-un bloc compact atestă influenţa orientală (mesopotamiană sau egipteană), – aportul original grec constând în expresia mai vie a figurii. Anumite convenţii domină statuia arhaică: părul bogat, buzele pline, ochii migdalaţi şi enigmaticul „surâs arhaic", – convenţii la care sculptorii vor renunţa doar spre sfârşitul secolului al VI-lea î.e.n. Se observă şi aici alte particularităţi stilistice, după regiuni. Statuile dorice – de obicei statuile de bărbaţi – sunt mai masive şi mai severe, dând totodată o impresie de staticitate. Cele ionice – care preferă modelul feminin, precum şi subiecte animaliere – sunt mai delicate, mai graţioase, cu o constantă tendinţă spre eleganţă şi decorativ. Sparta a manifestat o vădită preferinţă pentru statuetele de bronz şi pentru măştile groteşti. În schimb cetăţile-state din Sicilia şi din Italia meridională, arată o accentuată predilecţie pentru pitoresc şi teatral – ceea ce va rămâne (cf. Lévêque) o caracteristică a artei greceşti din această arie culturală.

La Atena sculptura s-a dezvoltat mai târziu. Dintru început s-a remarcat aici influenţa eleganţei şi graţiei ionice; dar Atena va şti să introducă în curând notele proprii spiritului atic: echilibrul, armonia şi simţul măsurii.

O particularitate ciudată a sculpturii epocii arhaice – precum și a celei clasice – era policromia. Sculpturile grecești în piatră, inclusiv cele în basorelief, erau pictate în culori pale sau vii, – fapt care le accentua caracterul de conformitate cu modelul real, le făcea mai ușor accesibile gustului maselor și totodată le comunica un aer vesel. Materiale diferite erau introduse adeseori și în statuile de bronz, – incrustații din alte metale, sau de pietre semiprețioase. Pe de altă parte, grecii – care puneau mare preț pe finisajul statuii de bronz, retușând–o și șlefuind–o după turnare – nu apreciau patina verzuie a bronzului, curățindu–l și lustruindu–l des.

Pictura era prețuită, se pare, în aceeași măsură ca și sculptura; dar aproape nimic din Epoca arhaică nu ni s–a păstrat. O idee ne putem totuși face din transpunerile unor pictori în tehnica mozaicului, – și în special din ceramica pictată a epocii, de o mare valoare artistică.

Față de perioada „secolelor obscure", ceramica în general a trecut brusc, încă de la jumătatea secolului al VIII–lea î.e.n., la un stil nou. Au apărut forme noi, grațioase, de obicei vase de mici dimensiuni; iar în locul decorației geometrice, caracteristică sfârșitului „epocii obscure", a apărut o decorație utilizând motive florale, animale și chiar umane, în desene de o mare precizie și finețe a liniei. S–a remarcat că eliberarea de convențiile stilului geometric s–ar datora influenței Asiei Mici – ceea ce este în cea mai mare parte adevărat. Începe acum a doua așa–numită „perioadă orientalizantă" (prima fiind cea din epoca miceniană). Semnificativ, în același timp, este faptul că în sec. VII î.e.n. olarii se inspiră în desenele lor din tradițiile mitologice și ale epocii eroice. Corintul produce acum celebra sa ceramică difuzată în toată lumea. În secolul următor al VI–lea î.e.n. Atena își elaborează stilul său propriu de ceramică cu siluete negre pe fond roșu (urmată apoi de cea cu figuri roșii pe fond alb), întrecând orașul rival, Corintul. Adeseori pictorii de vase își semnau lucrările. Între numele mai cunoscute, un maestru al stilului de figuri negre a fost Exechias; în celălalt stil, celebru a rămas numele lui Euphronios.

Marea artă greacă începe așadar să se afirme în secolele VII și VI î.e.n. În arhitectură, sculptură și pictură, în lirică, muzică și teatru, s–au creat toate premisele, toate formele și notele esențial caracterizante. Epoca clasică va prelua și dezvolta aceste achiziții, imprimându–le sensul unei maturizări depline, dându–le o strălucire

superioară; chiar dacă, în schimb, va pierde din prospeţimea şi spontaneitatea ce caracterizează arta Epocii arhaice.

GÂNDIREA ŞTIINŢIFICĂ ŞI FILOSOFICĂ. ŞCOALA IONIANĂ

S-a spus că lumina - atât de pură şi de intensă în Grecia - a influenţat puternic viziunea grecilor asupra lumii. Îndeosebi viziunea sculptorului, care este legată de claritatea conturului şi de un simţ al volumului corpurilor situate în spaţiu. „Aceasta explică de ce grecii au avut mari sculptori şi arhitecţi, şi de ce în pictura lor la baza oricărui desen este linia dreaptă şi decisă". - Dar şi „simţurile filosofilor erau ţinute treze de forţa luminii. Astfel încât, nici una din filosofiile grecilor nu este mulţumită până când nu şi-a fixat o idee printr-o definiţie clară şi până când nu i-a desenat, fenn şi inteligibil, conturul" (C. Bowra).

Începuturile filosofiei greceşti se confundă cu cele ale ştiinţei, limite clare între ele nu se pot trasa.

Gândirea ştiinţifică şi cea filosofică a secolului al VI-lea î.e.n. au în comun faptul, de importanţă primordială şi de hotărâtoare consecinţe, că în interpretarea fenomenelor naturii gânditorii renunţă la vechile interpretări ale miturilor. Gânditorii greci ai acestui secol au fost cei dintâi care au încercat să dea o explicaţie raţională a lumii şi fenomenelor vieţii. Problemele care în primul rând le-au reţinut atenţia au fost: ce formă are Universul, ce structură şi care sunt legile care îl guvernează? în ce constă natura intimă a lucrurilor? care este originea materiei? care sunt elementele ei ultime? ce transformări suferă materia şi care sunt cauzele ce le determină?

Elemente de gândire nesistematică asupra naturii se pot găsi şi în mituri, şi în poemele homerice, şi în sentenţele - de fapt, sfaturi de viaţă practică - atribuite de tradiţie celor „şapte înţelepţi" (printre care tradiţia punea, în afară de Tales, şi cunoscuţi oameni de stat, ca Solon ş.a.)[1]. Aspecte de cunoaştere colectivă se găsesc nenumărate în poemele lui Homer, - observaţii meteorologice, observaţii asupra

1. Tradiţia grecească cea mai răspândită îi include în acest număr pe următorii oameni de stat şi înţelepţi, toţi din sec. VI î.e.n.: Bias din Priene, Chilon din Sparta, Cleobulos din Lindos, Periandros din Corint, Pittakos din Mitilene, Solon din Atena şi Tales din Milet. - În realitate, numărul „înţelepţilor Greciei" era mai mare (Plutarh, de pildă, enumeră 16) - căci fiecare oraş-stat avea ambiţia să introducă şi un reprezentant al său în această listă de onoare, convenţional limitată la cifra simbolică de 7.

sistemului de măsuri și greutăți, asupra energiei naturale, a rocilor, a rolului greutății în accelerarea căderii corpurilor; observații asupra unor fenomene ale termodinamicii, ale opticii, ale acusticii, etc. Toate acestea însă nu sunt decât simple observații, uneori naive, de cele mai multe ori juste. Totdeauna însă când Homer încearcă o sistematizare, sau chiar o cauză eficientă, pentru el principiul este o divinitate, forța motrice este voința unui zeu. Cei dintâi care renunță la o explicație mitico-religioasă au fost „fisiologii" din Ionia („cei ce studiază natura" - *physis*). Cetățeni ai unui oraș-stat, Miletul, în care experiența intensă a navigației, a comerțului și meșteșugurilor formase spirite practice, concrete, active, ei trebuiau să dea concetățenilor lor răspunsuri sigure, precise, raționale, întrebărilor pe care aceștia și le puneau asupra naturii, fenomenelor și principiilor lor.

Nașterea speculației filosofice și științifice fără o referire la considerații practice - fenomen fundamental propriu culturii grecești - a fost fără îndoială facilitată și de contactul cu gândirea babiloniană și egipteană. Dar a fost în mod esențial determinată de mediul acelui *polis* în care nu s-a constituit o ideologie religioasă autoritată și inderogabilă, ca în palatele regale orientale, și nici o clasă sacerdotală dominantă nu exista, care să impună în mod absolut un sistem de gândire dogmatică. „Fisiologii" deci (*physiologoi*) s-au substituit - într-un fel - preoților și suveranilor absoluți. Lumea acestui *polis* își formase, datorită tuturor acestor împrejurări - mai ales în ambianța mai evoluată din punct devedere economic, social și cultural, a orașelor-state din Asia Mică - o mentalitate laică și rațională. Totodată, gânditorii greci aveau și o concepție proprie privind implicațiile sociale ale activității lor de cercetători. „Ei erau convinși că activitatea lor de cercetare îi face pe oameni mai buni din punct de vedere moral și intelectual; și că această cercetare impunea anumite răspunderi sociale, și în același timp contribuie la micșorarea diferenței dintre un om și altul" (C. Bowra). Aici era mediul cel mai favorabil apariției gândirii științifice și filosofice grecești.

Tales din Milet (624-cca 546 î.e.n.) - pe care Aristotel îl consideră cel mai important dintre filosofii ionieni și fondatorul filosofiei - a avut ocazia să călătorească mult (se ocupa și de comerț), ajungând și în Egipt, țară care era socotită de greci patria celei mai vechi înțelepciuni. Avea cunoștințe vaste în toate domeni-

ile. Din Mesopotamia și din Egipt și-a adunat cunoștințe de matematică și de astronomie. S-a ocupat de studiul forței magnetice, pe care o punea în analogie cu calitățile ambrei. A subliniat importanța constelației Ursa Mare pentru navigația în timpul nopții. A prevăzut eclipsa de soare din anul 585 î.e.n. A calculat înălțimea piramidelor egiptene măsurând lungimea umbrelor lor. A rezolvat problema înscrierii triunghiului într-un cerc. Avea cunoștințe despre raporturile dintre unghiuri și triunghiurile din care acestea fac parte. Cunoștințele matematice le-a folosit pentru a rezolva probleme de ordin practic. Astfel, Tales – „cel mai iscusit în tehnici", cum îl definea Platon – a calculat distanța dintre navele aflate în largul mării și a făcut previziuni meteorologice care s-au confirmat. Alteori, cunoștințele de matematică l-au dus la aplicații de-a dreptul de inginerie – atunci când, de pildă, a deviat cursul unui fluviu.

Tales s-a îndepărtat de explicațiile mitice asupra naturii din momentul când a afirmat că lumea este „plină de zei"; ceea ce înseamnă mai întâi că el scotea divinitatea din ambianța sacră a templului transferând-o în întreaga natură, pe care apoi „fisiologul" o putea investiga cu instrumentele gândirii pur laice și raționale. Cunoscând legile naturii omul putea ajunge să stăpânească natura „plină de zei"; deci, implicit, să devină – prin propriile-i puteri ale gândirii și ale rațiunii – cel puțin egal divinității.

Urmărind să reducă multiplicitatea fenomenelor la o singură cauză, la cauza originară, Tales – la fel ca urmașii săi – și-a pus problema „primului principiu" (*arché*). După el, elementul primar, elementul generator care întreține viața întregii naturi și care îi explică sau chiar îi determină schimbările, devenirea, este apa[1]. Mituri vechi orientale sau grecești afirmau că toate lucrurile s-au născut din oceanul primordial (teorie expusă și de Homer și de Hesiod). Dar Tales ajunge la această concluzie în urma unor observații concrete, de natură practică; el care, în călătoriile sale prin Egipt și Mesopotamia văzuse că viața oamenilor era dependentă de efectele ciclurilor aluvionare ale fluviilor din aceste țări și chiar că prosperitatea propriului său oraș se datora folosirii intense a drumurilor comerciale pe apă. Principiul naturii este deci apa – condiția vieții animale, umane și vegetale; mai precis: umedul, izvorul vieții, care fertilizează pământul, condiția germinării; umedul, elementul

1. „Cele patru mult discutate elemente, dintre care afirmăm că primul este apa și într-un anume fel îl considerăm drept element unic, se amestecă laolaltă în vederea unirii, combinării și constituirii lucrurilor din cosmos". Acest fragment din opera lui Tales *Despre Principii* este reprodus de Galenos (cf. *Filosofia greacă până la Platon*, I, 1 – vd. bibliografia).

originar și vivificator al tuturor fenomenelor vitale. Mai mult: apa determină și formarea altor elemente a căror origine este ea – căci prin condensarea apei se nasc corpuri solide, iar prin evaporarea ei apa devine aer, din care ia naștere apoi și focul.

Ipotezele formulate de Tales (ca și cele ale celorlalți filosofi greci din același secol) sunt naive, evident. Dar ceea ce este nou, semnificativ și fundamental pentru începuturile și evoluția ulterioară a gândirii filosofice (cf. M. Vegetti) este faptul că filosofii ionieni, începând cu Tales, încearcă să găsească un principiu (sau cât mai puține, cel mult patru) pe baza căruia să poată explica fenomenele și schimbările din natură. Cu Tales și cu ceilalți filosofi ionieni s-a constituit un nou stil de a gândi: stilul care încearcă să depășească, să treacă dincolo de aparența nemijlocită a faptelor observate, căutând originea, condiția și rațiunea obiectelor și fenomenelor. Nu este, desigur, o speculație, care să opereze exclusiv în abstract; este însă concluzia teoretică a unor observații și a unei selecții a fenomenelor semnificative; și este în fine o operație de generalizare a observației. Importanța lui Tales și a celorlalți filosofi ionieni constă în îndrăzneala lor de a fi crezut că gândirea poate reduce la un singur, sau doar la câteva principii infinita varietate a naturii: „o luare în stăpânire a naturii prin mijlocul gândirii, care deschide calea celeilate mai directe, – calea pe care tehnicile cetății o realizau rând pe rând" (M. Vegetti).

Concepția lui Anaximandru (cca 610–546 î.e.n.) este mai bine articulată și la un nivel de abstracție superior concepției lui Tales. Anaximandru a avut activități civice importante, fiind și conducătorul acțiunii de întemeiere a unei colonii milesiene. Înzestrat cu o bogată imaginație științifică, el a întocmit – pentru prima dată în istorie – o hartă geografică a lumii pentru uzul navigatorilor, și tot el a desenat și o hartă a cerului. Interesant de remarcat este că această hartă a lumii se pare că dădea indicații asupra popoarelor străine, asupra originii și a obiceiurilor lor. Anaximandru s-a ocupat de toate științele naturale existente la acea epocă. A inventat un orologiu solar – și a scris prima carte de filosofie (din nefericire pierdută, cu excepția unui singur fragment), intitulată *Despre natură*.

Anaximandru a emis (anticipându-l pe Darwin!) și o ipoteză privind originea vieții. Cele dintâi viețuitoare s-ar fi format, după el, într-un mediu acvatic, în nămol, sub acțiunea razelor soarelui; omul însuși ar deriva, printr-o lungă evoluție, din viețuitoare acvatice, din

pești, care ulterior s-au adaptat condițiilor tereste. Ipoteza lui Anaximandru – în care se găsește formulată pentru prima dată ideea de evoluție – reprezintă un moment foarte semnificativ în istoria gândirii filosofice: în procesul apariției și evoluției vieții este eliminat acum orice act de intervenție directă a divinității, care nu mai este concepută ca acționând decât în cadrul forțelor naturale.

Asemenea lui Tales, Anaximandru stabilește și el un singur principiu care ar sta la originea lucrurilor; după mărturia lui Teofrast, el „susține că elementul primar și cauza materială a lucrurilor este «*apeiron*»-ul". Principiul lucrurilor nu este însă un element material: *apeiron*-ul este substanța primară indeterminată și infinită, din care în mod treptat s-au dezvoltat cele patru elemente (aerul, apa, focul și pământul) și deci toate lucrurile materiale din lume. *Apeiron*-ul conține în sine toate aceste elemente; este, într-un fel, haosul, amorful, din care se structurează toate luminile și lucrurile, prin opoziția dintre stările lor de cald și rece, și prin separarea lor din sânul *apeiron*-ului[1].

Și concepția cosmologică a lui Anaximandru – de asemenea de o remarcabilă forță imaginativă – reprezintă un înalt grad de laicizare și de îndrăzneală. Universul, total independent de voința sau de puterea divinității, este un imens mecanism natural. Pământul, a cărui suprafață este curbă (ceea ce înseamnă sfericitate) – susține cel dintâi Anaximandru, contrar părerii lui Tales – este situat în centrul acestui univers sferic, unde rămâne nemișcat, susținându-se prin însuși faptul poziției sale centrale. În jurul său se învârt trei mari inele de lumină (inele care la Anaximene vor deveni sfere), închise într-un înveliș opac; lumina se zărește doar prin niște orificii – ceea ce pentru noi sunt Soarele, Luna și ceilalți aștri; orificii ale căror variații de formă produc fazele Lunii; iar când orificiile sunt total obturate se produc eclipsele.

Al treilea mare filosof ionian, influențat în bună măsură de Anaximandru (dar față de care reprezintă un moment de regres sub raportul capacității de abstractizare) a fost Anaximene (cca 586–cca 528 î.e.n.). A scris o operă intitulată tot *Despre natură* (din care de

1. „Anaximandru a afirmat că «începutul lucrurilor este *apeiron*-ul... De acolo de unde se produce nașterea lucrurilor, tot acolo le vine și pieirea, potrivit cu necesitatea, căci ele trebuie să dea socoteală unele altora, pentru nedreptatea făcută, potrivit cu rânduiala timpului», exprimându-se astfel în termeni poetici". – Simpl., *Phys.*, 24, 13. – în *Filosofia greacă până la Platon*, I, 1 (vd. bibliografia).

asemenea s-a păstrat doar un fragment) și s-a ocupat de diferite științe, în special de meteorologie și de astronomie.

În domeniul cosmologiei el revine la ideea lui Tales, susținând că pământul este plat, mai ridicat spre nord; atribuind însă Lunei o lumină proprie, este în regres față de Tales, pentru care lumina Lunei era o lumină reflectată. Dar Anaximene este primul care afirmă că planetele și stelele nu sunt de natură identică; stelele sunt imobile, fixate în cristalul sferei cerești, în timp ce Luna, Soarele și celelalte planete sunt în continuă mișcare, fiind mereu purtate de mișcarea aerului.

Anaximene marchează un evident progres sub raportul metodei de a explica. Asemenea lui Tales, el ia ca principiu originar și universul un element material, perceptibil de simțurile noastre: aerul[1]. Elementul originar din care printr-un proces mecanic de

„Dioscurii". Ceramică votivă din sec. V î.e.n.
(Museo Nazionale, Taranto).

rarefiere sau prin condensare, s-au dezvoltat toate fiinţele şi lucrurile este aerul; chiar şi lumea organică, – dat fiind că aerul este conceput de filosof şi ca respiraţie, care are o funcţie vitală fundamentală pentru toate organismele. Asemenea *apeiron*-ului lui Anaximandru, aerul este în concepţia lui Anaximene substanţa primară a Universului, indeterminată şi infinită. Transformările în natură, din care derivă multiplicitatea lucrurilor sunt explicate şi descrise cu relativă precizie de Anaximene ca rezultate ale unor diferenţieri şi ale unui proces mecanic în care, pe lângă condensare sau rarefiere, intervine şi acţiunea caldului sau a recelui. Infinitatea fenomenelor Universului corespunde gradelor diferite de densitate ale substanţei elementare.

Dacă asupra gândirii primilor filosofi ionieni se mai proiectau încă – foarte vag, e adevărat, – umbra unor reminiscenţe de gândire mitică, aceasta dispare total în gândirea lui Xenofan (cca 570–480 î.e.n.). Filosofia sa – care nu porneşte de la observaţii asupra naturii, este deci lipsită de implicaţiile ştiinţifice ale predecesorilor săi – are un net şi categoric caracter polemic la adresa societăţii şi a religiei. Originar din Ionia (Colofon), s-a refugiat şi a trăit 70 de ani în Sicilia şi la Elea (în sudul Italiei), unde a format una din primele şi dintre cele mai importante şcoli filosofice greceşti. A scris şi multe elegii şi – se pare – două poeme epice (*Întemeierea Colofonului* şi *Colonizarea Eleei*).

Xenofan combate ideologia religioasă şi poziţia socială a aristocraţiei. Mai întâi, combate concepţia antropomorfică a religiei oficiale, aşa cum apare în poemele homerice. „Dacă boii, caii şi leii – se exprimă filosoful, pe un ton violent, – ar avea mâini şi ar putea să picteze şi să facă cu mâinile lor opere de artă ca oamenii, caii ar reprezenta chipuri de zei şi ar făuri statui asemănătoare cailor, boii – boilor, în felul corespunzător chipului pe care îl au ei". Pentru a respecta divinitatea omul nu ar trebui să o conceapă asemenea lui, în forme umane. Xenofan combate misticismul, miracolele, divinaţia şi ideea metempsihozei, căutând să identifice adevărata esenţă a divinităţii nu pe calea revelaţiei, a viziunii mistice sau a obişnuitelor practici de cult, ci pe calea deducţiilor logice, – deducţii care se

3. Anaximene „a arătat că aerul este originea tuturor lucrurilor; căci din el se produc toate şi din nou în el se absorb. *Precum sufletul nostru*, zice el, *care este aer, ne stăpâneşte pe noi, tot astfel şi întregul Univers este cuprins de suflare* (aer şi suflare sunt întrebuinţate ca sinonime"). Aët., I, 3, 4 (D. 278). În *Filosofia greacă până la Platon*, I, I (vd. bibliografia).

dovedesc de o rigurozitate încă neîntâlnită la nici un alt gânditor grec. Dacă divinitatea este însăși natura , înseamnă că ea se va dezvălui, va vorbi oamenilor pe măsură ce aceștia o vor întreba cercetând științific, rațional, natura[1]. Adevărata esență a divinității transcende sensibil (tradus prin imaginea antropomorfică a zeului) și poate fi concepută numai cu ajutorul rațiunii: este Unicul, care conține Multiplul și care este deasupra opozițiilor, conciliind deci imuabilitatea cu schimbarea, esența cu aparențele, eternitatea cu devenirea. În felul acesta Xenofan este un precursor și al pitagrosimului și al eleatismului.

Xenofan atacă, direct și vehement, și poziția socială a aristocrației – căreia i se dau onoruri absurde. Căci – continuă filosoful – aristocrații nici nu asigură cetății legi drepte, nici nu contribuie la bunăstarea ei economică. Un înțelept valorează mai mult decât un aristocrat, un atlet sau un erou; căci înțeleptul poate da sfaturi bune și știe să facă apel la rațiune pentru a găsi soluțiile necesare societății noi – conchide Xenofan.

Un moment important în știința greacă l-a însemnat (la sfârșitul sec. VI și începutul sec. V î.e.n.) medicul Alcmeon (din Crotona, în Magna Grecia), a cărui gândire a avut o mare influență asupra lui Anaxagora și a medicilor hipocratici. Alcmeon a fost cel dintâi care a făcut disecții pe animale, fapt care l-a ajutat să ajungă la concluzia că organele simțurilor sunt în legătură cu creierul. Creierul este cel care organizează datele percepțiilor senzoriale și care le dă funcția de cunoaștere. Cunoașterea prin urmare nu înseamnă pur și simplu percepere a realității externe, ci ea se realizează în urma actului ulterior, un act de elaborare al creierului, un act de construcție mintală.

Gândirea orientală și cea greacă până la Alcmeon susțineau – la fel ca, în secolele următoare, Empedocle și chiar Aristotel – că nu creierul, ci inima are rolul principal în procesele vitale, inclusiv în procesul cunoașterii, care ar fi un act pasiv, simplă receptare pasivă a realității. Alcmeon este primul care afirmă că senzația nu este identică cu cunoașterea, că actul cunoașterii este elaborat în creier, și că deci cunoașterea este un efort al creierului omenesc de a stăpâni natura.

1. Xenofan însuși a încercat, pe baza fosilelor marine pe care le găsise pe munți, să reconstruiască o primă fază din istoria pământului fără să recurgă la explicații de natură mitico-religioasă.

PITAGORA ȘI PITAGORISMUL (ÎN ȘTIINȚĂ, RELIGIE ȘI FILOSOFIE)

Cu Pitagora (cca 580–500) în știința și filosofia greacă se introduce un filon de gândire religioasă, mistică.

Născut în insula Samos, Pitagora s-a transferat la Crotona, unde orfismul era foarte răspândit, fondând o confrerie religioasă și filosofică, răspândită apoi în toată lumea greacă, mai ales în Magna Grecia. Pentru adepții săi, care i-au atribuit multe din ideile lor proprii, Pitagora a devenit repede o figură semidivină. De fapt, îndeplinea condițiile pentru a deveni încă din timpul vieții un personaj legendar: avea o mare putere de sugestie, cuvintele lui erau rostite ca sub inspirație divină, pretindea că descinde din Apollo în urma unor succesive reîncarnări, ș.a.m.d. Adepții săi au pus mâna pe guvernarea Crotonei și altor cetăți din jur, instituind o politică ultraconservatoare, antidemocratică, până când o răscoală populară i-a alungat, menținându-se numai la Taranto.

Adepților li se revela învățătura secretă a maestrului, rezervată exclusiv inițiaților. Membrii confreriei – în care erau admise și femeile – se deosebeau printr-un anumit fel de a se îmbrăca, prin faptul că erau vegetarieni și în general prin rigiditatea concepțiilor lor morale. Platon lăuda în mod deosebit modul de viață al pitagoricienilor. Caracterul lor inflexibil, exclusivist, aristocratic și conservator a făcut să fie priviți cu ochi răi, încât confreria s-a stins pe la începutul sec. al IV-lea e.n. Totodată casa lui Pitagora era și un centru de studii matematice, cultivate pentru sensurile mistice și morale atribuite de filosof numerelor. Influența lui în secolele următoare va fi sensibilă atât în domeniul filosofiei și religiei cât și în cel al matematicii.

Divinitatea – afirma Pitagora – se identifică cu „sufletul lumii"; este omniprezentă și poate fi percepută peste tot în Univers. Sufletul este nemuritor, dar întemnițat în corp și contaminat de acesta cu impuritatea sa – instincte, nevoi materiale, dorințe frivole, etc. Sufletul va plăti păcatul impurității prin obligația absolută de a se reîncarna încontinuu, chiar în animale sau în plante. Pentru a scăpa de pedeapsa acestei transmigrații omul trebuie să ducă o viață de puritate, – să nu consume carnea animalelor (care poate că adăpostesc suflete omenești condamnate la reîncarnare), să ducă o viață ascetică, să nu poarte podoabe, etc. Dar mai presus de toate, omul

trebuie să-şi cultive facultăţile sufleteşti, raţiunea, memoria, cunoaşterea. Cel mai bun mijloc pentru suflet de a se feri de impuritate, de a scăpa de eterna reîncarnare, de a se purifica, de a se pregăti pentru mântuire, de a ajunge la divinitate, este să practice filosofia – „dragostea de înţelepciune" (termenul a fost creat de pitagoricieni) – ceea ce înseamnă nu numai o anumită conduită morală, ci cultivarea spiritului şi pe calea ştiinţei.

În viaţă omul trebuie să respecte „limita", adică ordinea şi măsura. „Limita" este principiul care pătrunde întregul Univers şi îl organizează. Expresia supremă a acestui principiu de „limită" este numărul. „Lucrurile sunt numere" spunea Pitagora; prin urmare, legile numerelor urmează să fie considerate drept legi ale lucrurilor. Numărul, care stă la baza matematicii, explică ordinea lumii. Numărul poate fi reprezentat spaţial – asemenea unor particole materiale – prin puncte care, juxtapuse, formează figuri plane (pătrate, triunghiuri, dreptunghiuri). Elementele constitutive ale materiei se exprimă prin numere. Toate fenomenele naturii sunt regizate de numere. Totodată, aritmetica generează şi armonia socială. Astfel, geometria este simbolul justiţiei care stabileşte echitatea în societate. Exerciţiul ştiinţei, deci, are şi implicaţii morale şi sociale. – Dar Pitagora manevrează teoria sa a numerelor şi în mod mistic şi în sens magic. Fiecare număr de la 1 la 10 reprezintă o anumită proprietate particulară a Universului; 10 este „cifra sacră" care reprezintă armonia Universului; primele patru numere sunt şi cele mai importante, pentru că suma lor dă „cifra sacră"; cifra 5 simbolizează căsătoria; cifrele 4 şi 9 – justiţia; cifra 7 – prilejul favorabil. Purificarea religioasă însăşi se îndeplineşte şi prin contemplarea numerelor.

Studiul armoniei muzicale le-a confirmat pitagoreicilor că numărul este şi codul şi norma întregii realităţi. Ei au descoperit că între lungimea corzii unei lire şi, pe de o parte înălţimea sunetului emis de coardă, pe de altă parte acordurile fundamentale (de octavă, de quintă şi de quartă) există o relaţie constantă. Aceleaşi raporturi numerice care definesc aceste acorduri se regăsesc şi în distanţele dintre corpurile cereşti. Legile muzicii se regăsesc şi în legile Universului: cele 10 stele fixe (Soarele, Luna, cinci planete, etc.) se mişcă producând o armonie minunată, o muzică însă care, din cauza continuităţii ei, nu poate fi percepută de muritori. – Cercetările pitagoreicilor în domeniul acusticii i-au dus la descoperirea principalelor intervale muzicale şi la elaborarea unei teorii a naturii

sunetelor (dezvoltată mai târziu de Aristotel), precum și la o detaliată și complicată teorie matematică a gamei – care cuprinde și o teorie a diezilor și bemolilor. „Construcția gamei a fost aplicată și în astronomie, intervalele dintre note fiind asimilate cu distanțele planetelor față de Pământ" (P.–H. Michel).

Pentru Pitagora, proprietățile numărului – expresie simbolică a ordinei Universului – traduc anumite legi științifice ale lumii reale. Astfel, pitagoreicii acordă un rol important antinomiei par–impar, – antinomie de mare importanță și în aritmetică. Potrivit tradițiilor antice Pitagora a pus bazele aritmetice ale geometriei, procedând prin abstractizare, pretinzând demonstrații riguroase și formulând definiții precise. Pitagora este cel care a descoperit numerele iraționale, cantitățile inexprimabile printr–un număr întreg sau fracționar. Pitagoreicii au demonstrat non–comensurabilitatea diagonalei și laturei triunghiului dreptunghi isoscel. Ei au încercat să rezolve ecuațiile de gradul II cu așa–numita metodă de aplicare a ariilor. Au studiat proporțiile aritmetice raportate la numere întregi (teoria proporțiilor). Au cunoscut patru din cele cinci poliedre regulate, precum și determinarea sumei unghiurilor interne ale unui triunghi. Este probabil că pitagoreicilor trebuie să li se atribuie elaborarea noțiunilor abstracte de punct, de linie, de dreaptă, ș.a. Sigur însă este că, în studiul ariilor, celebra „teoremă a lui Pitagora"[1], teoremă cunoscută demult de babilonieni, a fost pentru prima dată demonstrată de Pitagora și de discipolii săi.

Contribuții care trebuie subliniate au adus pitagoreicii și în domeniul astronomiei. Ei au fost primii care au susținut ideea sfericității Pământului (nu prin alte argumente decât din motive de „frumusețe geometrică"). După modelul Pământului sferic au conceput ideea unei sfere imense care susține stelele fixe, precum și alte șapte sfere concentrice primei, fiecare având–și mișcarea sa proprie. Acestea erau – în ordinea distanței lor de Pământ – sfera Lunei, apoi cele ale planetelor Mercur, Venus, Soare, Marte, Jupiter și Saturn. „Pitagoreicii au făcut efortul de a matematiza astronomia, legând–o simultan de aritmetică, de geometrie și de muzică" (P.–H. Michel).

În acest sistem de gândire este angrenată organic și problema devenirii timpului, a succesiunii evenimentelor și fenomenelor sociale, și chiar opiniile oamenilor. Problema este tratată de pitagoreici în spiritul ideologiei lor aristocratice conservatoare: evenimentele se

1. În triunghiul dreptunghi pătratul ipotenuzei este egal cu suma pătratelor celor două catete.

succed ciclic în timp, asemenea rotației aștrilor în jurul centrului Universului; în această evoluție ciclică, după o perioadă determinată totul se repetă, identic ca înainte, la infinit. Este repetiția ciclică în care se exprimă acel plan divin reprezentat de număr. Progresul social, schimbările sociale – în care spera și pe care le aștepta poporul – nu sunt altceva, în concepția conservatorilor pitagoreici, decât perioade fragmentare, care se vor repeta: vor apare și – vor dispare!

Pentru viitorul științei este de o importanță excepțională concepția lui Pitagora despre matematică, văzută de el ca fiind forma fundamentală a științei. Această apreciere dată matematicii va fi reluată de Platon și, după el, de anumite direcții de gândire filosofică și științifică, din Antichitate până azi.

Privită în ansamblu, concepția lui Pitagora – moment de un nivel științific mult superior celui marcat de școala ioniană – apare genială și în același timp diminuată de naive contradicții. În doctrina sa elementul științific este alterat de idei, perspective și interferențe mistice. Influența sa în cultura greacă a fost imensă – în matematică, în medicină, în teoria muzicii, ș.a.m.d. Teoriile pitagorice au fost însușite și de Empedocle. Policlet a căutat să stabilască în sculptura sa un canon privind proporțiile corpului uman, canon formulat în raporturi numerice sub influența doctrinei lui Pitagora. Platon, în special, „va datora concepțiilor pitagoreice multe elemente ale sistemului său" (H. Lamer). Unii cercetători văd până și „în teoriile cuantice moderne o supraviețuire a anticei moșteniri pitagoreice sub forma de concepție discontinuă a energiei" (Geymonat).

EPOCA CLASICĂ. RĂZBOAIELE MEDICE

Epoca clasică a civilizației și culturii grecești se situează cronologic între momentul eroic al războaielor contra colosului persan și momentul lipsit de glorie al luptelor fratricide care au pus capăt vieții libere a cetăților grecești, deschizând drumul dominației macedonene. „Secolul de aur" al Atenei începe cu perioada – de 50 de ani – a războaielor medice (499–449 î.e.n.) și se încheie cu perioada – de 27 de ani – a războiului peloponeziac (431–404 î.e.n.). După care, următoarea perioadă a democrației ateniene – de lupte între diferite state grecești, de mișcările și răscoalele sclavilor, de descompunere internă, morală și politică, – se termină cu înfrângerea coaliției democrate a orașelor grecești (337 î.e.n.) de către regele

Macedoniei, înfrângere care pune capăt istoriei orașelor-state elenice din peninsulă.

După victoria lui Darius asupra regatelor din Asia Mică teritoriile grecești de pe coastă au fost încorporate în marele Imperiu persan. Orașele-state grecești din această regiune vor avea o independență și o autonomie pur formală; în realitate ele vor plăti anual un tribut și vor fi guvernate de tirani susținuți de perși. Pe de altă parte, ocuparea Traciei și supunerea Macedoniei de către perși lovea și în interesele grecilor din peninsulă privind comerțul din Marea Egee.

În anul 499 Miletul se răscoală. Celelalte orașe-state din Ionia și Lesbos se declară și ele independente. Garnizoanele persane sunt învinse de milesieni, care incendiază și orașul de reședință din Lidia al regelui persan. Dar milesienii rămân singuri: Sparta refuză să le dea ajutor, iar Atena le trimite doar 20 de corăbii. Cinci ani mai târziu, o flotă de 600 corăbii a fenicienilor – aliații perșilor – înfrânge ușor mica flotă a răzvrătiților. Miletul este complet distrus, statele grecești de pe coastă își pierd din nou independența, după care perșii recuceresc cu ușurință și insulele grecești. În anul 492 î.e.n. generalul persan Mardonius pornește cu mari forțe spre Grecia balcanică, cucerește câteva insule, dar în urma unei furtuni pierde jumătate din flotă și 20.000 de oameni. Peste doi ani, în urma refuzului Atenei și Spartei de a se supune, Darius organizează o nouă expediție maritimă și debarcă în Attica, pe câmpia de la Maraton. Atena, rămasă fără ajutorul spartan promis, încredințează comanda supremă a armatei strategului Miltiade. Infanteria persană (căci cavaleria – care era forța principală a perșilor – nu ajunsese la timp) nu rezistă atacurilor armatei atenienilor, în rândurile căreia luptau acum și sclavii, fu pusă pe fugă și puțini perși reușiră să se întoarcă în Asia Mică.

Bătălia de la Maraton – prima victorie a grecilor contra „barbarilor" perși – le-a dat învingătorilor un sentiment de încredere în forța morală a patriotismului lor, dar și conștiința că pericolul rămâne în continuare. Victoria de la Maraton fusese o victorie a Atenei și a democrației ateniene. De aceea șeful partidului democrat radical din Atena, Temistocle, i-a convins pe atenieni să-și construiască un nou port militar și comercial, Pireul, precum și o flotă puternică de 200 de corăbii cu câte trei rânduri de vâslași (*trireme*), fapt care a făcut din Atena prima putere maritimă din Marea Egee.

La zece ani după bătălia de la Maraton (la care participase și

Eschil) regele persan Xerxes, fiul lui Darius, întreprinde o campanie contra grecilor cu o imensă armată de 150.000 de oameni din 46 de popoare ale imperiului și cu o flotă de peste 500 de corăbii. Flota greacă era în marea ei majoritate atenianã; iar ca armată terestră cele 31 de orașe-state care se coalizaseră (între care și Sparta) trimiseseră un contingent de abia 10.000 de oameni. În lupta din strâmtoarea Termopile regele spartan Leonida rezistă eroic până la ultimul său om fără a reuși să țină defileul, în timp ce în bătălia navală de la Artemision pierderile fură grele de ambele părți. Flotei grecești nu-i rămânea decât să se retragă în direcția insulei Salamina, în timp ce la Atena (unde Temistocle evacuase din timp populația) perșii distrug și incendiază orașul, inclusiv templele de pe Acropole. La Salamina îngustimea strâmtorii nu permitea perșilor să-și desfășoare forțele; flota lui Xerxes a fost înfrântă, multe corăbii capturate (perșii pierdură 200 de corăbii, grecii doar 40), - și regele persan se întoarse în Asia lăsând în Tesalia o armată de 100.000 de oameni sub comanda lui Mardonius[1]. Restul flotei persane în retragere fu distrusă în fața coastei ioniene, la Mycale.

Victoria contra perșilor - pe care Herodot o prezenta ca pe o victorie a libertății contra tiraniei - a salvat Grecia de a deveni o satrapie persană, a salvat însăși civilizația elină și a dat un mare avânt progresului vieții civice. Glorificarea victoriei de către artiști și poeți în atâtea capodopere ale literaturii și artei a contribuit să facă din Atena centrul culturii grecești. Victoria - în principal a Atenei - a avut și înalta semnificație, subliniată mai târziu de Platon: „Din această gigantică invazie pe uscat și pe mare, care ne-a inspirat o frică disperată, a rezultat o mare unire între noi" (*Legile*, 698 c). O unire care însă n-a durat mult; după ce pericolul persan a trecut, sub efectele luptei de clasă și pe de altă parte a ambițiilor, egoismului și miopiei politice a conducătorilor *poleis*-elor, această unire s-a des-trămat.

În orice caz, bătălia de la Mycale i-a descurajat definitiv pe succesorii lui Xerxes. Ostilitățile dintre greci și perși vor mai dura încă mulți ani; dar de acum înainte inițiativa operațiilor va aparține grecilor. În anul următor se va încheia o alianță între mai multe state grecești și se va constitui (în 478 î.e.n.) „Liga maritimă de la Delos", numită astfel după numele insulei unde aveau loc întrunirile aliaților.

1. Eschil, care luase și el parte la bătălia de la Salamina, va imortaliza victoria în tragedia sa *Perșii*.

În cadrul acestei federații statele aveau drepturi egale și fiecare stat își asuma obligația de a trimite un număr de soldați, de a contribui la întreținerea lor și la echiparea flotei comune. Cum flota ateniană, compusă din 300 de trireme, era mai numeroasă decât a tuturor celorlalte state confederate la un loc, firește că rolul conducător al Atenei în această Ligă s-a afirmat de la început. Dealtfel prestigiul Atenei – care luptase și suferise cel mai mult, care fusese rasă la pământ de două ori de perși, care repurtase victoriile de la Maraton și Salamina – era necontestat.

Liga de la Delos, aflată sub conducerea reală a lui Temistocle, asigura Atenei hegemonia, puterea executivă și conducerea operațiilor. Dar partidul conservator din Atena – condus de marii proprietari de pământ și sprijinit de statul rival al Spartei – reușește să-l ostracizeze pe Temistocle (care se va refugia și va trăi până la moarte în Persia, ca supus al regelui persan!). Sub conducerea energică a influentului aristocrat Cimon, Liga de la Delos se va extinde și se va întări. Timp de 30 de ani Liga a fost în luptă aproape permanentă cu perșii – pe care Cimon îi va alunga de pe litoralul tracic, le va desființa bazele navale de pe coasta ioniană și în 469 î.e.n. le va distruge flota. Când în anumite state din Ligă vor izbucni răscoale, Cimon le va reprima cu violență, aducând statele insubordonate la ascultare. Auto-

Athena. Copie în marmură după originalul lui Myron.

nomia statelor Ligii va rămâne o simplă aparență; în realitate ele erau la discreția Atenei, supuse forțat Atenei – și în curând confederația de la Delos se va transforma într-un adevărat imperialism atenian.

După o jumătate de secol de războaie, în 449 î.e.n. Atena încheie pace cu regele persan, care recunoaște autonomia statelor grecești din Asia Mică. Liga de la Delos, deci, constituită în vederea apărării contra perșilor, n-ar fi avut sens să ființeze. Dar noii stăpâni și conducători ai politicii ateniene, șefii partidului democrat, Efialte și Pericle, continuă și consolidează această politică imperialistă[1]. Hegemonia Atenei (a cărei populație, în întreaga Attica, ajungea la 400.000 de oameni) se extindea asupra a 200 de orașe-state grecești, aproximativ, care totalizau – se apreciază – între 10-15 milioane de locuitori.

La patru ani după pacea cu perșii Atena încheie un tratat de neagresiune, pe o durată de 30 de ani, și cu Sparta. Înțelegerea însă nu putea dura. Statul spartan atât de puternic avea toate motivele să se teamă de influența și de posibilitățile economice considerabile ale Atenei. Interesele comerciale ale Spartei și ale altor orașe (în primul rând, ale Corintului, Megarei și Tebei) se ciocneau cu cele ale Atenei. Pe de altă parte, pe teren politic Sparta sprijinea elementele aristocratice și oligarhice din statele supuse hegemoniei ateniene, precum și pretențiile acestor state la autodeterminare. Ceea ce însemna subminarea autorității și puterii Atenei, atât în exterior cât și în interior.

Împotriva hegemoniei ateniene se constituie „Liga peloponeziacă" – care ceru Atenei să recunoască autonomia efectivă a tuturor statelor care făceau parte din Liga de la Delos. Cererea fiind refuzată, orașele-state din Peloponez începură ostilitățile, invadând în mai multe rânduri Attica și pustiind-o. „Războiul peloponeziac", început în anul 431, va continua până în 404 î.e.n.; aproape în toate bătăliile armata ateniană a fost înfrântă. După o pace de compromis și de alianță a Atenei cu Sparta („pacea lui Nicias", 421 î.e.n.) ostilitățile au reînceput în urma propagandei războinice a unui foarte influent strateg, exponent al partidului democrat, Alcibiade – una din figurile cele mai paradoxale ale istoriei grecești, prin extrava-

1. Uneori această ambiție a comportat și grave pierderi: într-o expediție în Egipt spre a-i ajuta pe cei răsculați contra perșilor grecii au pierdut 100 de corăbii.

ganţa, capriciile şi inconstanţa sa. După ce a organizat o expediţie (la care totuşi n-a luat parte, din cauza unui proces politic) în Sicilia – unde două puternice corpuri de armată ateniene au fost aproape complet distruse – Alcibiade a fugit la Sparta, complotând cu spartanii şi determinându-i să pornească o campanie contra Atenei. Campania s-a terminat printr-un dezastru: Attica a fost pustiită şi jefuită, în timp ce 20.000 de sclavi atenieni au fugit la Sparta. Mulţi membri ai Ligii maritime s-au separat de Atena, dezagregând astfel complet hegemonia ateniană.

În Atena, o lovitură de stat (441 î.e.n.) instaură un regim oligarhic, al aristocraţiei şi marilor bogătaşi, care dădu o puternică lovitură – ce convenea Spartei aristocrate – democraţiei ateniene. Dar Alcibiade fu rechemat la Atena (unde în 410 î.e.n. regimul oligarhic fusese răsturnat şi guvernarea democratică restaurată); dându-i-se comanda flotei ateniene Alcibiade obţinu câteva răsunătoare victorii contra flotei peloponeziace. Evenimentele care urmară fură însă în defavoarea atenienilor: spartanii încheiară un tratat cu regele persan care le dădu ajutoare importante. După câteva bătălii navale – câştigate alternativ de cele două părţi – atenienii fură complet înfrânţi de Sparta aliată cu Persia şi, în 405 î.e.n., 3.000 de prizonieri atenieni fură executaţi. Armatele spartane ocupară Atena obligând-o să accepte (în 404 î.e.n.) o pace fără condiţii, prin care se obliga să recunoască hegemonia Spartei asupra întregii lumi greceşti, să-şi dărâme până în temelii toate fortificaţiile şi să predea întreaga flotă, militară şi comercială. Dezastrului militar îi urmă dezastrul politic intern: la Atena fu instaurat un regim oligarhic, un „guvern al celor 30 de tirani" care a guvernat cu o extremă cruzime, – până când democraţii din emigraţie au reuşit să învingă trupele guvernului oligarhic şi în 403 î.e.n., să restaureze constituţia democratică.

Sparta rămâne acum cel mai influent stat din Grecia continentală şi coasta Asiei Mici, răsturnând regimurile democratice din toate oraşele-state supuse ei, guvernând abuziv şi violent. După o lungă campanie militară persană, de cinci ani, contra Spartei, statul spartan intră într-o perioadă de rapid declin. Oraşele aliate se ridicară împotriva hegemoniei spartane. În coaliţia lor intră şi Atena, împreună cu alte state importante (Corint, Megara, Argos ş.a.). Cu ajutorul persan, flota spartană fu nimicită (394 î.e.n.). Dar cu acelaşi ajutor persan, în urma unui tratat încheiat în 387 î.e.n. Sparta îşi va

menține hegemonia asupra Mării Egee - de fapt, mai mult ca apărătoare a hegemoniei persane.

În curând însă Atena sprijini formarea unei noi alianțe contra Spartei, sub hegemonia Tebei, creând o nouă ligă maritimă în care intrară aproximativ 70 de state grecești. După ce înlăturase guvernul oligarhic susținut de Sparta, democrația tebană avea acum ca șefi pe marii patrioți Pelopida și Epaminonda. În două bătălii rămase celebre - din Leuctra, 371 î.e.n. și Mantinea, 362 î.e.n. - tebanii au înfrânt armata spartană. Acest fapt a avut ca urmare destrămarea Ligii peloponeziene, locul ei fiind luat acum - dar pentru un scurt timp - de hegemonia tebană. Atena încearcă să profite de rivalitatea dintre Sparta și Teba pentru a-și restaura hegemonia - dar fu învinsă (358-355 î.e.n.) și Liga maritimă atenian fu dizolvată.

În Sicilia grecii au avut de luptat împotriva unui inamic foarte puternic - cartaginezii. În orașele siciliene tirania - mult mai consolidată aici decât în celelalte regiuni grecești - alterna cu regimurile democratice. În anul 480 î.e.n. victoria tiranului Siracuzei, Gelon, asupra cartaginezilor a adus orașului o pradă enormă. În 474 î.e.n., siracuzanii au distrus flota puternică a etruscilor. Ca urmare a victoriei tiranului (renumit pentru cruzimea sa) Dionysios I asupra Cartaginei (339 î.e.n.) și a cuceririi unor orașe-state din sudul Italiei, Siracuza deveni o mare forță maritimă, asigurându-și hegemonia în Magna Grecia.

În secolul al IV-lea î.e.n. tabloul general al vieții politice din orașele grecești se prezintă în culori întunecate, - cu alianțe de scurtă durată, cu rivalități, revolte și răscoale ale sclavilor, lovituri de stat, alternări de regimuri politice, egoisme, trădări, crime. Numeroasele războaie fratricide aduc peste tot devastări și sărăcie. Sistemul armatelor formate din mercenari a slăbit atașamentul cetățeanului față de statul său. Orașele-state cele mai importante erau epuizate, lipsite de o consecventă și viguroasă viață politică. Fluctuația alianțelor dintre orașele-state, alianțele unora cu dușmanul comun persan, egoismul acestor state grecești și lipsa lor de perspectivă politică, au făcut ca solidaritatea lumii grecești, sentimentul de unitate elenică manifestat atât de glorios în timpul războaielor medice să apară acum ca aparținând unui trecut foarte îndepărtat și greu de înțeles. O situație de dezorganizare generală, pe multiple planuri, căreia îi va pune capăt ocuparea peninsulei de către regele Macedoniei.

CONSTITUŢIA ATENIANĂ. ORGANIZAREA POLITICĂ, SOCIALĂ ŞI ADMINISTRATIVĂ

Victoria grecilor în războaiele contra perşilor a dat, după cum am spus, un mare avânt vieţii politice democratice, mai ales la Atena. Firește că nu în toate statele grecești funcţiona o guvernare democratică; în acelaşi timp cu acest tip de guvernare, în alte oraşe conduceau tiranii, iar în altele oligarhii. Nici la Atena, cum s-a văzut, n-a existat permanent un regim politic democratic, opo-ziţia aristocratică a fost aproape continuă. Dar în secolul al V-lea î.e.n. statul democrat atenian s-a afirmat pe scena istoriei grecești într-un mod atât de pregnant, încât foarte puţine alte centre politice – asupra cărora, dealtminteri, informaţiile noastre sunt sau extrem de sumare sau lipsesc cu desăvârşire – pot reţine atenţia în acest sens. Din aceste motive Atena rămâne pentru noi o adevărată „Eladă a Eladei" – după expresia lui Pericle. Modelul democraţiei greceşti rămâne modelul atenian[1].

Bustul lui Pericle.
Cca 440 î.e.n. Copie romană.
(Muzeul din Berlin).

Originile sistemului democratic grecesc trebuie căutate în formele de guvernare colectivă ale *polis*-ului, forme care s-au consolidat în decursul secolului al VI-lea î.e.n. Într-adevăr, prima din câte se ştie constituţie adevărată a Atenei – cea dată de Solon în 594 î.e.n. – şi care a rămas în vigoare timp de 86 de ani, deci de-a lungul aproape a întregului secol, avea un caracter democratic cert. Dar totodată

1. Atitudinea grecilor faţă de străini a variat de la o epocă la alta. La început, cuvântul „barbari" (*barbaroi*) însemna doar „străin". Dar după războaiele medice – care au arătat ce dezastre cumplite aduc invadatorii („străinii" – *barbaroi*) – cuvântul „barbar" a căpătat sensul de azi. – „Grecii deplorau, în primul rând, la popoarele străine, tendinţa acestora de a se comporta sub nivelul de oameni liberi şi responsabili" (B. Bowra).

prevederile ei făceau multe concesii clasei oligarhilor. Conducătorul mișcării democratice ateniene Clistene, după ce a ajuns la putere (508 î.e.n.) a modificat în sens democrat radical constituția lui Solon. Aceste reforme au făcut din Clistene fondatorul democrației ateniene. El a restrâns atribuțiile Areopagului - acel consiliu format din arhonți după expirarea funcțiilor lor, consiliu cu caracter aristocratic care avea înainte un rol hotărâtor în administrația statului și justiției. A împărțit teritoriul statului atenian în 100 de circumscripții teritoriale (*deme*), pe care le-a grupat în 10 triburi. A instituit „Consiliul celor 500", din care făceau parte, prin tragere la sorți, câte 50 de membri din fiecare trib. Adunarea Poporului a fost investită cu drepturi suverane. Diverse funcții - ca cea de arhonte - au devenit pur onorifice. În fine, spre a-și apăra reformele - în primul rând contra eventualității tiraniei - a instituit ostracismul, procedură exclusiv ateniană.

Instituția arhontatului a apărut probabil în jurul anului 800 î.e.n., când aristocrația a impus regelui doi arhonți - unul ca șef al administrației, celălalt al armatei. În sec. VII î.e.n., numărul arhonților s-a ridicat la nouă, aleși pe un an și cu atribuții care s-au menținut și în secolele următoare. Cel mai important dintre arhonți, judecătorul suprem, era „arhontele eponim", cu alte cuvinte cel care dădea numele său anului în care fusese ales. Urmau - în ordine: „arhontele basileu", șeful cultului religios, supraveghetorul, organizatorul și îndrumătorul serbărilor religioase și al sacrificiilor publice; „arhontele polemarh", conducătorul treburilor militare; ceilalți șase erau *tesmoteții* (legislatorii), cei care dictau legi și dispoziții juridice în toate cauzele civile. - Clistene a făcut ca arhonții să nu mai fie aleși numai dintre aristocrați, ci să fie propuși de *deme*; iar începând din 457 î.e.n. a făcut ca funcția de arhonte să fie accesibilă oricărui cetățean.

Instituția ostracismului a fost creată de Clistene (în 507 î.e.n.) pentru a preîntâmpina revenirea tiraniei, - când un cetățean devenit prea popular, prea influent, era bănuit că aspira să devină conducătorul cetății. În fiecare an Adunarea Poporului era întrebată dacă avea asemenea bănuieli; în caz afirmativ cetățenii scriau pe un ciob de vas numele în cauză; dacă 6.000 de cetățeni scriau același nume, persoana respectivă era trimisă în exil pe timp de 10 ani. Nu i se formula vina, nu era vorba de o sentință; ostracizarea era doar o măsură preventivă, nu o pedeapsă. Cei ostracizați - printre care au fost nume ilustre de bărbați cărora Atena le datora recunoștință, ca

de pildă Temistocle sau Aristide – nu își pierdeau prin aceasta nici drepturile politice, nici patrimoniul, nici onorabilitatea. – Adevărul este că această procedură a fost practicată doar de 10 ori în decurs de 90 de ani – până în anul 417 î.e.n. când ostracismul a fost abrogat.

În timpul războaielor medice instituțiile democratice au cunoscut o perioadă de declin, în timp ce autoritatea Areopagului a sporit. După sfârșitul războaielor însă situația se schimbă. Victoria contra perșilor se datorase în cea mai mare parte eroismului, enormelor sacrificii și suferințe ale maselor. Miile de soldați și vâslași de pe trireme, cetățeni atenieni, erau conștienți de aceste merite și sacrificii făcute – și vor pretinde să se țină seama de ele. Desfășurarea ulterioară a vieții politice va fi fără îndoială determinată și de această atitudine populară, fermă. Consecințele – traduse prin consolidarea continuă a patrimoniului popular – se vor vedea în curând. Astfel, în 461 î.e.n. Cimon aristocratul care domina viața politică a Atenei este ostracizat din inițiativa căpeteniilor partidului democrat, Efialte și Pericle. Din acest moment începe perioada de maximă afirmare a democrației ateniene.

Prima lovitură dată aristocrației a fost desființarea autorității supreme a Aeropagului, căruia nu i s-au mai lăsat decât puține prerogative: supravegherea cultului public și competența de judecată în cazuri de incendieri premeditate și de omicid. Prin transferarea tuturor drepturilor supreme în competența Adunării Poporului aceasta a devenit autoritatea suverană a statului. – Cel care a luptat timp de 30 de ani pentru democratizarea statului atenian a fost Pericle (cca 500–429 î.e.n.), adevăratul conducător – în ultimii 15 ani ai vieții – al Atenei în calitate de strateg. Culmea atinsă în timpul său de regimul democratic, de economia, de cultura și arta ateniană a justificat denumirea acestei epoci de „secolul lui Pericle".

Constituția ateniană a secolului al V-lea î.e.n. organiza întreaga viață a Atenei – politică, socială, administrativă, juridică, militară, – pe baza suveranității Adunării Populare (*ecclesia*), organul suprem al statului din punct de vedere legislativ, executiv și judecătoresc. Membrii ei – toți cetățeni bărbați care împliniseră vârsta de 20 de ani – participau direct la guvernarea statului. (Nu erau considerați „cetățeni" femeile, străinii stabiliți în Attica – *metecii* – și sclavii; precum nici cei ai căror părinți nu erau amândoi atenieni de origine). Adunarea Poporului se întrunea pe colina Pnyx din apropierea

Acropolei, de patru ori pe lună, pentru a hotărâ în chestiunile mai importante: în cele privind războiul și încheierea păcii, în aprovizionarea orașului, în afacerile juridice sau administrative, controlând și activitatea slujbașilor statului, până la cei mai înalți. Pentru a se lua o hotărâre mai importantă era nevoie de un minimum de 6.000 de votanți (din totalul de circa 40.000 de membri, de cetățeni atenieni). Ordinea de zi era anunțată cu 4 zile înainte. Votarea se făcea prin ridicare de mână; dar în anumite cazuri, prin scrutin secret. Orice cetățean putea lua cuvântul (dacă era autorizat de adunare) și, în limitele constituționale, putea face orice propunere. Opinia publică nu admitea ca un cetățean să se dezintereseze de treburile statului; dealtminteri, cetățeanul atenian înțelegea că interesele sale individuale nu pot fi separate de cele legate de prosperitatea colectivității, a statului. Mai târziu, cetățenii care luau parte la adunările *ecclesiei* primeau o oarecare îndemnizație. Măsura aceasta era dreaptă – în primul rând pentru cetățenii mai săraci: această îndatorire civică, această activitate politică îi sustrăgea suficient de la interesele lor private, căci o întrunire dura uneori o zi întreagă – iar întrunirile aveau loc săptămânal.

O emanație a Adunării Poporului și strict subordonat acesteia, organ consultativ care funcționa permanent, era „Consiliul celor 500" (*bulé*), compus din cetățeni care împliniseră vârsta de 30 de ani (*buleuți*), câte 50 de fiecare trib, trași la sorți. Înainte de intrarea lor în funcție, Consiliul al cărui mandat expira îi supunea unui examen riguros privind competența și moralitatea lor. „Consiliul celor 500", al cărui mandat era pe timp de un an, pregătea lucrările Adunării și ordinea de zi a ședinelor, îndeplinea și controla toate funcțiile administrative, ocupându-se de rezolvarea problemelor curente. Membrii Consiliului primeau o indemnizație – inferioară însă salariului unui lucrător zilier. Cum cei 500 de membri ai Consiliului nu se puteau întruni zilnic, în sânul ei funcționa permanent un fel de comitet executiv (*pritania*), compus din cei 50 de membri ai fiecărui trib, care funcționa pe rând fiecare câte 36 de zile. În fiecare zi unul din *pritani*, ales de ceilalți, prezida lucrările zilei respective, păstra sigiliul statului și cheile anexelor templelor în care era depozitat tezaurul statului, și – dacă în acea zi se reunea și Adunarea Poporului – prezida și lucrările Adunării, devenind astfel, pentru o zi, adevăratul șef al statului. Pe toată durata funcției lor (de 36 de

zile) pritanii locuiau zi și noapte într-o clădire specială (*Prytanéion*), - care era totodată și „casa de onoare" a orașului, unde erau găzduiți invitații statului, ambasadorii altor state și învingătorii la Jocurile Olimpice.

Pritanii constituiau deci magistratura supremă a statului. Firește că în afara lor mai erau și ceilalți funcționari administrativi ai statului, reuniți aproape totdeauna în colegii de câte 10 (unul de fiecare trib) - cu toții fiind controlați, direct sau indirect, de Adunarea Poporului. Toți funcționarii superiori trebuiau să prezinte periodic Adunării rapoarte asupra activității lor; erau discutați de Adunare și, dacă era cazul, puteau fi destituiți sau condamnați.

În ierarhia funcționarilor civili primul loc îl ocupau arhonții; funcționari militari supremi erau strategii. Cei 9 arhonți (număr la care Clistene adăugase pe al zecelea, cu funcție de secretar, pentru ca numărul să corespundă cu cele 10 triburi) se ocupau fiecare dintre ei de un trib. Prerogativele lor de odinioară, numeroase și de maximă importanță, erau reduse acum la câteva funcții religioase și la instrucția unei anumite categorii de procese. Nici chiar arhontele strateg - odinioară comandant suprem al armatei - nu mai avea acum decât competența proceselor privindu-i pe străini, sau organizarea funeraliilor naționale pentru cetățenii atenieni căzuți în luptă. Funcțiile militare de comandă reveneau acum exclusiv celor 10 strategi; date fiind atribuțiile lor care necesitau o precisă competență specifică, ei erau aleși de Adunarea Poporului, iar nu prin tragere la sorți ca arhonții, - și, tot spre deosebire de aceștia, puteau fi realeși de mai multe ori. Atribuția prin definiție a strategilor era apărarea militară a statului; dar influența lor în toate domeniile treburilor statului era considerabilă. Aceasta explică și faptul că Pericle a fost conducătorul real, unic, al Atenei timp atât de îndelungat, deși calitatea lui era doar de prim-strateg. - Spre deosebire de toți ceilalți funcționari ai statului, strategii erau singurii care nu prezentau dări de seamă anuale Adunării Poporului[1].

În atribuția arhonților și a strategilor intra și desemnarea cetățenilor celor mai bogați cărora le revenea îndatorirea de a îndeplini o prestație în beneficiul poporului (*leiturghia*), suportând

1. În schimb puteau fi judecați - cum s-a întâmplat chiar cu Pericle - și supuși unor pedepse grele, ca: ostracizarea, confiscarea averii, deportarea, și chiar pedeapsa cu moartea - în caz de trădare sau de dezastruoase înfrângeri militare.

pe cheltuiala lor primirea fastuoasă a unor înalți oaspeți străini, sau spezele festivităților cu ocazia unor sărbători; sau organizarea concursurilor teatrale[1], sau echiparea unei nave de război[2], sau patronarea timp de un an a unui „gimnaziu"[3]. Sarcina unei *leiturghia* nu putea fi refuzată; în perioada de mare prosperitate a Atenei era considerată o cinste și era îndeplinită bucuros – căci satisfăcea din plin și orgoliul celui care o îndeplinea; dar în unele cazuri obligația era atât de apăsătoare, de costisitoare, încât pentru a nu-l ruina pe cel ce trebuia să o suporte (precum s-a și întâmplat, nu o dată), sarcina era împărțită între mai mulți bogătași. Oricum, instituția *leiturghiei* era fondată pe un principiu democratic: cel bogat trebuie să aibă nu numai beneficii, ci și obligații – sub forma acestor servicii publice – față de colectivitate.

În concordanță cu aceste principii generale ale constituției democratice ateniene erau și structura și organizarea justiției grecești (Numai despre cea atenianã avem informații).

JUSTIȚIA

Administrarea justiției era încredințată (cu excepția cazurilor citate mai sus, rămase de competența Areopagului) Adunării Poporului. Instanța judiciară supremă era tribunalul cu jurați (*heliaia*) – emanație a *ecclesiei*. Heliaia se compunea din 6.000 de jurați (*heliaști*) trași la sorți din listele propuse de cele 10 triburi – deci câte 600 de fiecare trib. Jurații erau distribuiți în diferite tribunale, în competența cărora (fiecare tribunal își avea competența sa specifică) intrau cele mai variate cauze, cu excepția celor rezervate Areopagului și a crimelor contra siguranței statului – crime judecate direct de Adunarea Poporului. Distribuirea heliaștilor în diversele tribunale era însoțită de infinite și foarte complicate precauțiuni, care să garanteze că acuzatul sau acuzatorul nu cunosc pe nici un membru al juriului.

Nu existau nici judecători nici avocați de profesie. De formă,

1. Recrutând în acest caz coriștii, furnizându-le costumele, asigurându-le întreținerea completă pe timp de aproape un an cât dura pregătirea spectacolelor, și alegând autorul dramatic ce urma a fi reprezentat în cadrul concursului.

2. Inclusiv cheltuielile de reparații și de întreținere a navei pe timp de un an; perioadă în care cel ce suporta această *leiturghia* figura în calitate de comandant al navei, comanda efectivă însă deținând-o un ofițer.

3. Cu obligația de a îngriji edificiile, terenurile, instalațiile sportive, de a plăti salariile instructorilor și antrenorilor, ș.a.m.d.

unul dintre heliaşti îndeplinea rolul de preşedinte. Nu exista nici acuzator public, – ceea ce este azi procurorul. Un proces era pornit nu din iniţiativa unuia dintre magistraţii statului, ci totdeauna din iniţiativa unui simplu cetăţean – fie pentru că fusese lezat el, fie pentru că el socotea că fusese lezat statul. Cum delaţiunea era încurajată oficial printr-o consistentă recompensare în bani a delatorului (recompensă care echivala cu o jumătate sau chiar cu două treimi din amenda aplicată celui condamnat), s-a ajuns să se constituie categoria delatorilor de profesie, a *sicofanţilor* – una din petele negre ale democraţiei ateniene. – Cetăţenii implicaţi într-un proces, fie ca acuzatori, fie ca acuzaţi, îşi expuneau singuri cauza, verbal. Dacă cel implicat nu se simţea în stare să o facă, îşi comanda textul expunerii unui profesionist (*logograf*), text pe care apoi trebuia să-l înveţe pe de rost. Putea, de asemenea, să fie ajutat (sau chiar înlocuit) de un prieten mai elocvent, care pleda, se apăra sau acuza în locul său.

Minorii, femeile, străinii (metecii) şi sclavii erau reprezentaţi în proces de părinţii, de soţii, de tutorii sau de stăpânii lor. Heliaştii tăceau tot timpul, n-aveau voie să pună întrebări. Sentinţa era dată fără o prealabilă deliberare: fiecare heliast potrivit conştiinţei sale, şi prin vot secret. Dacă acuzatul era absolvit, acuzatorul era condamnat la o mare amendă, sau chiar la pierderea drepturilor civile[1]. Mărturia sclavilor nu era valabilă decât dacă era obţinută prin mijloace de tortură; drept care, partea în cauză îşi aducea sclavii proprii ca să fie supuşi la cazne. (La Atena, un om liber nu putea fi niciodată supus la tortură). În cauze de omucidere sclavul putea depune ca martor, dar numai cu asentimentul stăpânului său şi dacă partea adversă consimţea la aceasta; şi în acest caz, sclavul martor era supus în prealabil la tortură. Dacă pentru anumite cazuri pedeapsa nu era stabilită de lege, mai întâi i se cerea vinovatului să-şi propună singur pedeapsa – pe care apoi i-o fixa definitiv juriul. Sentinţele acestor jurii populare erau fără drept de apel.

În ultimii ani ai secolului al V-lea î.e.n. a apărut în organizarea judiciară a Atenei un element original: arbitrii publici, – aleşi dintre cetăţeni în vârstă de cel puţin 60 de ani. Intervenind în numeroase acţiuni private spre a degaja tribunalele cu juraţi de cauze prea numeroase, arbitrii publici aveau sarcina de a încerca să îi împace pe împricinaţi. Dacă în această primă fază – obligatorie într-un mare număr de procese civile – arbitrii publici reuşeau să împace părţile,

1. Măsura aceasta urmărea să limiteze acţiunile abuzive ale sicofanţilor, ale denunţătorilor de profesie.

Tipuri de vase grecești: un *stamnos*, o amforă și o hidrie.
(Muzeul Louvre, Paris).

ei dădeau o sentință care rămânea definitivă numai dacă părțile o acceptau; în caz contrar, sentința arbitrilor publici era apelabilă în tribunal.

Natura pedepselor aplicate varia în funcție de condiția socială a celor vinovați: pedepse pecuniare (amenzi, confiscarea parțială sau totală a averii), exilul temporar sau definitiv, pierderea drepturilor civile, închisoarea (pedeapsa care nu se aplica însă cetățenilor) și supliciile, aplicate exclusiv sclavilor, – jugul, însemnarea cu fierul roșu și tragerea pe roată. Trădătorii și profanatorii locurilor sacre erau condamnați la moarte, uciși cu pietre sau aruncați într-o prăpastie. – În schimb, nu se știe care era modul obișnuit de pedeapsă capitală.

Justiția ateniană avea carențe evidente. Lipsa unui cod de legi și a unui corp juridic specializat – ca să nu mai vorbim de caracterul de clasă al acestui sistem – lăsa loc mult arbitrarului și exceselor unor heliaști fără nici o pregătire în materie și adeseori conducându-se după dispozițiile lor de moment, subiective. Dar în raport cu trecutul, această justiție înregistrase progrese indiscutabile, – suprimând de pildă „legea talionului"; sau pedeapsa colectivă; subliniind în schimb responsabilitatea personală și preocupându-se de a fi – în limitele arătate mai sus – imparțială.

Privită în ansamblul ei, sub multe aspecte constituția democrației ateniene nu era perfect democratică (cel puțin în înțelesul modern al cuvântului). Treburile publice erau cât mai mult posibil încredințate diletanților. Aversiunea atenienilor pentru profesionism în acest domeniu este cât se poate de clară.

Totuşi , acest „guvern de amatori" avea pasiunea de a discuta, de a administra şi în general de a îndeplini toate funcţiile în care se angaja, – funcţii de obicei nerentabile, sau retribuite aproape numai simbolic. Dar faptul cel mai important şi absolut evident este că acest „amatorism" sau „diletantism", era eficient. Grecii din statele cu o constituţie democratică nu şi-au delegat câteva persoane care să îi reprezinte – ca în sistemul parlamentar modern – tocmai pentru a putea participa ei înşişi, în mod direct, la viaţa şi treburile statului. Nu şi-au creat un guvern reprezentativ tocmai pentru a nu fi guvernaţi de alţii. În felul în care era structurat sistemul lor politic, cu marele număr de buleuţi, pritani, arhonţi, heliaşti, etc., oricare cetăţean avea posibilitatea să ajungă, măcar pentru un timp cât de limitat, la cele mai înalte funcţii în conducerea treburilor statului.

Dar eficienţa, perfect dovedită, a acestei forme de guvernare se explică (cf. Kiotto) în primul rând prin faptul că statul grec, un *polis*, fiind mic, cetăţenii cunoşteau în mod direct toate problemele principale ale cetăţii lor; în al doilea rând, problemele de rezolvat erau – prin însăşi natura organizării statului – infinit mai puţin complexe decât cele de azi. – Cât priveşte posibilitatea practică a cetăţenilor de a-şi dedica într-o atât de mare măsură timpul lor liber participării active, intense şi multilaterale, la viaţa statului, aceasta se mai explică şi prin faptul că aceşti cetăţeni erau proprietari de sclavi (cel puţin unu sau doi sclavi) care îi ajutau sau îi suplineau în muncile pe care stăpânii ocupaţi cu treburile publice nu le puteau face; precum şi prin felul de viaţă extrem de simplă – sub raportul nevoilor – pe care o duceau vechii greci.

Formula de viaţă politico-socială a grecilor epocii clasice ne apare azi într-o dublă perspectivă. Când democraţia ateniană asigura doar unei minorităţi de aproximativ 40.000 de cetăţeni dreptul de a participa direct la guvernarea unui stat de peste o jumătate de milion de locuitori, – o anumită imagine convenţională care idealizează instituţiile democraţiei ateniene se cere neapărat revizuită.

Dar nu e mai puţin adevărat, pe de altă parte, că viaţa şi constituţia democratică a Atenei au realizat pentru prima dată în istoria antichităţii idealul libertăţii civice a omului – chiar dacă numai pentru o minoritate de cetăţeni. Pericle lăuda libertatea din Atena, unde domneşte legea imparţială, iar demnităţile şi onorurile publice sunt rezervate celor ce le merită; unde lipseşte orice formă de violenţă, unde domneşte toleranţa în raporturile sociale şi moderaţia în viaţa publică, – motive care explică de ce Atena este plină

de atâtea bunuri spirituale, intelectuale și materiale. „Noi – adaugă Pericle, cu cuvintele pe care ni le relatează Plutarh – suntem generoși nu din oportunism, ci din convingere; în sfârșit, orașul nostru stat este un model de educație pentru întreaga lume"[1]. – Cuvinte de autoelogiere retorică, desigur. Dar în felul acesta s-a proiectat și s-a conturat idealul – chiar dacă nu deplina realitate – democrației ateniene.

CONSTITUȚIA SPARTANĂ

Drumul parcurs, progresele realizate, nivelul vieții politice atins de statul democrat atenian sunt mai clar apreciabile când luăm în considerare instituțiile unui alt stat grec, din aceeași perioadă – instituțiile Spartei.

Sparta oferă exemplul tipic al unui stat extrem de conservator și anacronic, legat ca nici un altul de schemele politice străvechi. Nici un alt stat grecesc nu avea un sistem de viață atât de inuman, – de viață personală și familială complet sacrificate și subordonate militarismului brutal care a făcut din Sparta cel mai puternic stat militar grec. Nici un alt oraș-stat grec n-a fost atât de gelos de izolarea sa voită, interzicând cetățenilor săi să călătorească în afara granițelor statului și supraveghindu-i sever pe străinii aflați pe teritoriul său, sau chiar interzicându-le intrarea. Nici un alt stat grec n-a avut un sistem social atât de rigid, cu cele trei clase sociale ale sale atât de net și de categoric ierarhizate.

Din prima clasă făceau parte „egalii" (al căror număr se ridica la maximum 9.000), singurii care aveau drepturi politice, care fuseseră de copii educați de stat, care își dedicau toată viața serviciului militar, care trăiau din veniturile lotului lor de pământ lucrat de hiloți și perieci, și cărora le era interzisă orice activitate agricolă, comercială sau meșteșugărească. – În a doua clasă intrau *periecii*, țărani proprietari de pământ sau crescători de vite, negustori sau meșteșugari, situați în regiunile de periferie ale statului spartan; oameni liberi dar lipsiți de multe drepturi cetățenești și trebuind prin contribuțiile lor să-i susțină pe „egali". – A treia clasă era cea a *hiloților* (numeric, de zece ori mai mulți decât „egalii"), străvechii băștinași subjugați de spartani, țărani legați de pământ, aparținând cu drept de

1. Model de educație care urmărea cultivarea celor patru virtuți morale (pe lângă cele civice) cardinale ale cetățeanului; curajul, cumpătarea, spiritul de dreptate și înțelepciunea.

proprietate statului, obligați să plătească dijme proprietarilor spartani ai pământurilor – dijme echivalând cu o jumătate din recoltă – și să servească în armată. Nu aveau nici un statut juridic, nu erau protejați de lege, trăiau într-o mare mizerie și într-o teroare permanentă, putând fi adeseori de-a dreptul vânați de tinerii „egali"; o stare nenorocită care i-a împins pe hiloți la numeroase revolte.

Sparta a fost singurul stat grec mai important în care monarhia s-a menținut până în sec. IV î.e.n. Dar puterea monarhică era întrucâtva limitată de faptul că în loc de unul singur, funcționau doi regi. Constituția spartană era o formă politică mixtă, reunind (în proporții și grade diferite) trei organe de guvernământ – monarhic, aristocratic, democratic. – fără ca unul din aceste organe să aibă o preeminență categorică asupra celorlalte. Astfel, cei doi regi dețineau cele mai importante funcții religioase, erau judecători supremi, iar ca șefi militari aveau puteri absolute; în fond însă rolul lor era mai mult onorific, de reprezentanță, ceremonial. Căci începând din sec. VI î.e.n. ei erau strict supravegheați (chiar și în viața lor particulară) de cei cinci „efori", – în fața cărora regii depuneau în fiecare lună jurământul că vor respecta legile statului. Adunarea Poporului (*apella*) – în principiu, primul organ de guvernare și care se întrunea o dată pe lună – era constituită din toți „egalii" trecuți de 30 de ani. *Apella* alegea eforii, pe membrii Consiliului Bătrânilor (*gerusia*) și decidea asupra tuturor problemelor statului.

Această Adunare a Poporului însă nu avea – cum s-ar părea judecând după numele ei – un caracter cu adevărat democratic, întrucât poporul nu exercita aici în mod real o putere suverană. Adunarea nu putea dezbate (de fapt, nu „dezbătea", ci doar asista la dezbateri) decât strict punctele de pe ordinea de zi care cuprindea probleme propuse de regi sau de Consiliu. Nu puteau lua cuvântul decât eforii și membrii Consiliului Bătrânilor; cetățenii erau doar consultați, fără să poată interveni cu propuneri sau să exprime opinii personale; încât rolul Adunării se reducea doar la ratificarea de către ea (ratificare care trebuia să fie făcută în unanimitate; și care se exprima nu prin vot, ci prin aclamații) a măsurilor propuse de regi și de Consiliu.

Eforii, numiți pe o perioadă de un an, aveau sarcina de a se ocupa de educația copiilor și a tineretului, de a veghea ca legile să fie respectate, de a-i controla pe regi și pe magistrați, și de a judeca ei înșiși cauzele civile; de a convoca *apella*, și de a-i conduce

lucrările; de a incrimina dacă socoteau că e cazul pe oricine, inclusiv pe regi, pe care puteau chiar să-i destituie; de a-i însoți – doi dintre efori – pe regi în campaniile militare, înlocuindu-i eventual la comanda supremă; de a supraveghea administrarea bunurilor statului, ordinea publică, viața publică și privată a cetățenilor și întreaga activitate a regilor. Puterea eforilor – adevărații deținători ai puterii executive – era atât de întinsă și aproape absolută încât, la expirarea mandatului, nu trebuiau să dea un raport asupra activității pe care o desfășuraseră decât succesorilor lor. Colegiul eforilor este instituția de guvernământ cea mai interesantă din istoria Spartei.

Al treilea organ de conducere era Consiliul Bătrânilor, *gerusia*, compus din cei doi regi plus 28 de cetățeni în vârstă de cel puțin 60 de ani, aleși pe viață, – tot prin aclamații. Rolul Consiliului era să decidă în materie de politică externă (deși în realitate diplomația spartană era condusă de efori); să judece procesele importante în materie criminală, să pregătească lucrările *apellei* și să aprobe (sau să respingă) hotărârile ei. Totuși, și puterile *gerusei* erau limitate, fie de faptul că nu putea să se reunească decât (și când) era convocată de efori, fie pentru că nu își putea alege ea singură președintele (funcție pe care o îndeplinea din oficiu unul din regi).

Constituția spartană, pur oligarhică, fals democratică, cu cele trei organe de conducere care își limitau reciproc puterile, a fost elogiată în Antichitate de personalități (evident, cu vederi aristocratice) precum Xenofon; sau de Platon, care includea anumite aspecte ale constituției spartane în formula utopicului său stat ideal.

METECII ȘI SCLAVII

Fundamental diferită de cea spartană, constituția atenian democratică dădea cetățenilor – membrilor *ecclesiei* – un sentiment de demnitate umană, chiar de orgoliu și de superioritate față de cetățenii altor state, sentiment derivând din conștiința că sunt oameni liberi care se guvernează singuri. Și într-adevăr, în cadrul democrației ateniene, pentru prima dată în istorie poporul își hotăra singur soarta. – Pe de altă parte însă, Atena a dus – în mod paradoxal – și o intensă politică de cucerire, dominând și exploatând multe alte state-orașe grecești; așa după cum, în interior, acest regim democratic se dovedea a fi – într-un anumit sens – totalitar, întrucât priva de drepturi politice mai mult de trei sferturi din populația Atticei.

Cele două categorii excluse de la drepturile cetăţeneşti erau metecii (dar numai parţial excluşi) şi sclavii.

Primii (*metoikoi* – „cei care locuiesc împreună cu cetăţenii") erau străinii – în majoritate greci – stabiliţi pe teritoriul statului atenian: foşti prizonieri de război, sclavi eliberaţi, de profesie negustori, meşteşugari, artişti, medici, etc. Numărul lor se ridica la jumătate din numărul cetăţenilor atenieni. Comerţul era aproape în întregime în mâna lor. Metecii erau cei mai mari şi mai numeroşi comercianţi, zarafi, bancheri, precum şi meşteşugari de prim-ordin. Nu aveau acces la magistraturi, nu luau parte la adunări şi nu puteau fi proprietari de pământ. În viaţa publică nu puteau ocupa decât funcţii subalterne (de medici, antreprenori, perceptori de impozite, ş.a.m.d.). Erau obligaţi să plătească anual o taxă specială şi să servească în armată ca *hopliţi* (infanterie grea), sau ca vâslaşi pe corăbiile de război. Trebuiau să îndeplinească (cei mai bogaţi dintre ei, ca dealtfel toţi cetăţenii atenieni foarte bogaţi) importante şi costisitoare servicii publice (*leiturghiai*).

Pe de altă parte, statul le garanta libertatea cultului şi le apăra proprietatea. Erau protejaţi de legi, îşi puteau exercita în mod liber profesiunea, iar căsătoriile între meteci şi cetăţeni atenieni erau permise (dar copiii născuţi din aceste căsătorii mixte nu puteau deveni cetăţeni). Erau admişi în gimnazii şi la unele serbări oficiale; şi pentru a-i încuraja şi susţine în activităţile lor utile statului, regimurile democratice le acordau uneori scutiri de impozite, recompense şi chiar onoruri. Prosperitatea economică a Atenei – precum şi prestigiul său intelectual, cultural şi artistic – datora foarte mult metecilor. – Printre cei cărora li s-au acordat privilegii şi drepturi aproape egale celor ale cetăţenilor s-au numărat nume dintre cele mai ilustre de pictori, de arhitecţi, de medici, de astronomi, de filosofi sau de retori, – dintre care cei mai mulţi avuseseră statutul de „cetăţeni" în statele lor de origină. Este suficient să fie amintiţi printre aceştia în primul rând ilustrul Aristotel, apoi Hipodamos, constructorul Pireului, marii pictori Zeuxis şi Polygnot, filosoful Anaxagora, medicul Hipocrat, sofistul Protagoras, sau „părintele istoriei", Herodot. Toţi aceştia au fost meteci.

A doua, era categoria celor neliberi: sclavii. Proveneau din rândurile prizonierilor de război, ale supravieţuitorilor din oraşele cucerite, sau din practica pirateriei ale cărei victime căzuseră. Dar mai existau şi surse „interne" de sclavie. Astfel, un părinte îşi putea

vinde fiii (chiar cetățenii atenieni!), sau își putea abandona copilul nou-născut, care devenea sclavul celui ce îl lua acasă și îl creștea. Debitorul care nu-și putea plăti datoria era vândut ca sclav (măsură interzisă însă la Atena). Un muritor de foame se putea vinde pe sine însuși ca sclav. Metecii care contraveneau în mod grav legilor cetății erau de asemenea reduși la starea de sclavie.

Negustorii de sclavi aprovizionau Atena cu sclavi aduși din alte părți (mai ales din Tracia). Existau numeroase târguri de sclavi, care se țineau periodic, la date fixe. Cele mai importante erau cele din insule (Delos, Cipru, Chios, Samos); dar și la Atena se ținea un asemenea târg, în fiecare lună. Vânzarea se făcea la licitație. Prețul unui sclav, în epoca clasică, varia între 200 și 600 de drahme (ceea ce echivala cu câștigul unui lucrător pe 3, respectiv pe 10 luni).

Sclavii erau de două categorii: sclavii aparținând unor particulari și cei care erau proprietatea statului. În agricultură - cu excepția latifundiilor - lucrau puțini sclavi. Mai numeroși erau sclavii la orașe, în servicii domestice. Un atenian bogat avea aproximativ 50 de sclavi; unul de condiție medie - cam 10; cetățenii săraci - eventual nici unul. Majoritatea sclavilor erau întrebuințați în ateliere meșteșugărești și în manufacturi mari. Se citează cazul unei „fabrici" de arme în care lucrau 120 de sclavi: este numărul maxim cunoscut de sclavi folosiți de un particular. În porturi, majoritatea docherilor erau sclavi. Dar mai existau și mari proprietari de sclavi - unii ajungeau să aibă o mie, și chiar mai mult, pe care îi închiriau meșteșugarilor care luau în antrepriză mari lucrări publice. Cu mâna de lucru recrutată în felul acesta, de închiriere, erau exploatate și minele de plumb argentifer din Laurion, nu departe de Atena, în infernul cărora erau concentrați până la 20.000 de sclavi. - A doua categorie era cea a sclavilor proprietatea statului și a sanctuarelor. Dintre aceștia se recrutau lucrătorii din monetăria statului, măturătorii de stradă, călăii și corpul de poliție, format din o mie de arcași sciți.

Condițiile de viață ale sclavilor variau de la un stat la altul și de la o categorie de sclavi la alta. La Sparta, de pildă, sclavii, alături de hiloți, erau atât de desconsiderați ca oameni încât puteau fi chiar vânați dacă erau întâlniți pe stradă după apusul soarelui. Dar în statul atenian situația sclavilor domestici era mai bună: după o ceremonie rituală sclavul cumpărat era încorporat familiei cumpărătorului, i se dădea un nume, participa la viața religioasă a stăpânilor, era înmormântat alături de membrii familiei acestora, iar celor greci de origine

li se permitea și să fie iniţiaţi în misteriile eleusine. Mai mult: legea ateniană îl apăra pe sclav împotriva exceselor de violenţă ale stăpânilor (de pildă, nu puteau fi pedepsiţi cu mai mult de 50 de lovituri de bici). Sclavii statului atenian duceau o viaţă destul de suportabilă; primeau un mic salariu și puteau locui unde voiau (afară de cei din corpul de poliţie). Uneori stăpânii chiar îi cointeresau, într–o oarecare măsură, în afacerile lor.

În schimb viaţa cea mai nenorocită o aveau sclavii care lucrau, în condiţii oribile, în minele de plumb și la morile de măcinat.

Numărul mare al sclavilor și condiţiile lor de viaţă – mai ales al celor din Sparta – au dus la numeroase răscoale care nu o dată au pus în pericol existenţa statului sclavagist respectiv. Aceste răscoale se înscriu în cadrul general al luptei de clasă din orașele–state grecești. „Orice oraș, oricât de mic ar fi, are întotdeauna în sine două orașe vrăjmașe: unul al săracilor, celălalt al bogaţilor" – recunoștea Platon (*Republica*, IV, 422 e–423 a). Mișcările sclavilor luau forme aparent pasive: furtul din avutul stăpânului, distrugerea inventarului agricol sau domestic al acestuia, fuga individuală sau în masă, ș.a. Dar o formă foarte primejdioasă pentru stat o reprezentau dezertările în masă în timp de război (ca în cazul hiloţilor spartani, dezertori în timpul războiului peloponeziac) și trecerea de partea adversarului. Când, în 413 î.e.n. armata ateniană a fost învinsă de spartani, 20.000 de sclavi au fugit la inamic – așa cum s–a mai spus, – iar în anul următor, fuga sclavilor vâslași a cauzat înfrângerea atenienilor de către siracuzani[1].

Cele mai numeroase răscoale ale sclavilor au avut loc în orașele–state cu un număr mai mare de sclavi (Argos, Megara, Tirint, orașele siciliene, ș.a.) – între care locul întâi l–a deţinut Sparta, unde cea mai mare răscoală a durat nu mai puţin de 10 ani. Contra acestor mișcări care ameninţau însăși structura economică și politică a statului s–a ajuns până acolo încât orașele rivale se aliau pentru a face front comun[2].

1 Răscoalele sclavilor au dus uneori la ocuparea și distrugerea unor orașe (Argos în 494, Selinunte în 486 î.e.n., ș.a.). Alteori sclavii se alăturau sărăcimii răsculate, sau partidului democraţilor în lupta contra tiranilor (cum s–a întâmplat în Siracuza în sec. V î.e.n., sau în insula Corcyra în 427 î.e.n.); sau contra regimului monarhic – ca în Sparta, în 399 î.e.n.

2 Astfel, în 464 î.e.n. Sparta a cerut ajutorul Atenei spre a înăbuși răscoala hiloţilor; în tratatul de armistiţiu din 423 î.e.n. din timpul războiului peloponeziac părţile se obligau să nu primească sclavi fugari; iar în tratatul din 421 î.e.n. Sparta impunea Atenei obligaţia de a o ajuta oricând hiloţii s–ar răscula.

În principiu, în nici unul din statele grecești sclavii nu aveau nici un drept. N-aveau drept de proprietate, n-aveau acces la gimnazii sau la serbări, căsătoriile lor n-aveau caracter juridic, erau considerați simple „vite cuvântătoare", niște „vite umane" – după expresiile curente ale anticilor, – simple obiecte ce puteau fi oricând vândute sau cumpărate. Când un sclav fugea de la stăpân nu putea găsi adăpost decât în temple (în anumite temple) – unde însă nu puteau rezista mult timp contra foamei; și unde preotul templului dispunea asupra lui, îl putea restitui vechiului stăpân, sau îl putea vinde altuia; iar dacă preotul îl alunga din templu după un timp, aproape sigur că era „vânat" de urmăritorii plătiți de stăpân.

Nici chiar marii filosofi greci n-au recunoscut injustiția și inumanitatea sistemului sclavagist în sine. Singurul lucru în acest sens pe care îl recomanda Platon (în *Legile*) era ca sclavii să fie tratați omenește, și să nu fie recrutați dintre greci. Aristotel exprimă într-un mod mai clar și mai violent concepția cetățeanului grec: „Războiul este într-un fel un mijloc legitim de a procura sclavi; căci războiul comportă firesc această vânătoare ce trebuie făcută contra animalelor sălbatice și contra acelor oameni care, sortiți fiind din naștere să asculte, refuză să se supună" – scrie Aristotel în *Politica* (I, 1–2). – „În specia umană există indivizi aflați în același grad de inferioritate unul în raport cu celălalt precum este trupul față de suflet sau animalul față de om; aceștia sunt oamenii la care întrebuințarea forței corporale este cel mai bun lucru ce îl poți obține de la ei. Acești indivizi sunt de la natură destinați sclaviei, căci nu există nimic altceva mai bun pentru ei decât să se supună". – Asemenea opinii însă nu trebuie să ne surprindă; căci – cum observă R. Flacelière – „Aristotel își dă perfect de bine seama că singura justificare a sclaviei este necesitatea sa; pentru că întreaga viață economică, în orașul grec, se baza pe munca sclavilor"[1].

ECONOMIA. AGRICULTURA. MEȘTEȘUGURILE. COMERȚUL

Afirmația de mai sus se verifică mai puțin în agricultură – ocupația principală a grecilor – în care rolul muncii sclavilor era neînsemnat.

1. Dar Aristotel, în *Politica*, afirmă că atunci când suveica se va mișca singură nu vor mai fi necesari sclavii. Iar prin testament, filosoful a dispus eliberarea sclavilor săi.

Situaţia agriculturii şi regimul proprietăţii agricole varia în funcţie de condiţiile geografice ale respectivei zone şi de legile statului respectiv. Spartanii, de exemplu, lăsau în întregime cultivarea lotului lor pe seama hiloţilor, care le predau o anumită cantitate – stabilită o dată pentru totdeauna – de produse în natură; de rest, dispuneau liber cei ce lucraseră pământul. Dealtminteri, mari proprietăţi funciare existau în foarte puţine regiuni (în Teasalia, în Beoţia, în Macedonia). Predomina mica proprietate, lucrată de ţăran cu familia lui[1].

Micul proprietar – care uneori mai lua în arendă o bucată de pământ, sau lucra pământul celor de la oraş – trăia greu, dar nu în mizerie. Cultiva cereale, orz şi grâu; dar posibilitatea unui surplus de produse i-o dădeau numai smochinii, măslinii şi via sa. Cum în Grecia continentală terenurile cultivabile cu cereale erau foarte restrânse, populaţia oraşelor era aprovizionată cu grâne importate din Sicilia, Tracia şi Egipt. Zonele cu păşuni bune asigurau creşterea vitelor – cai, vaci, capre şi oi, – în timp ce pe lângă gospodărie se creşteau în primul rând porci şi păsări. Intens practicată era apicul-

Culesul măslinilor. Detaliu de pe o amforă din sec. VI î.e.n. (British Museum, Londra).

1 În lumea greacă munca ţăranului se bucura de o preţuire superioară celei a unui meşteşugar sau a oricărui muncitor manual salariat.

tura, mierea fiind un articol foarte căutat atât pe piața internă cât și la export.

În epoca clasică producția artizanală casnică se rezumă în special la țesături și broderii. Iau în schimb acum o dezvoltare rapidă meșteșugurile specializate, care se grupează pe regiuni în funcție de materiile prime corespunzătoare, de posibilitățile locale și de tradițiile regiunii: cele textile erau mai active la Milet, Megara și Taranto; cele de prelucrarea metalelor erau mai dezvoltate la Corint; Atena era renumită prin ceramica sa, domeniu în care urmau apoi câteva centre din sudul Italiei. Meșteșugarii erau grupați pe ramuri de produse. Locuiau – după specialitatea lor – în același cartier sau pe aceeași stradă, se ajutau cu un număr cât mai mic de lucrători și își vindeau singuri marfa. Specializarea ajunsese până acolo încât unii meșteșugari lucrau, de pildă, încălțăminte numai pentru femei, alții făceau numai încălțăminte bărbătească. Foarte numeroși erau olarii – căci grecii foloseau ca material argila pentru confecționarea unei mari varietăți de obiecte pe care noi azi le avem din lemn, din metal, din sticlă, din mase plastice, ș.a. Îndeosebi la Atena meșterii ceramiști și pictorii de vase au ajuns la cel mai înalt grad de rafinament artistic, – la fel ca cioplitorii de piatră sau ca foarte numeroșii sculptori, mulți din ei adevărați artiști, rămași anonimi.

Marile ateliere angajau grupuri mai mari de lucrători, oameni liberi și sclavi, – dar se pare că numărul maxim al acestora nu trecea de aproximativ 120. O mare cantitate de manoperă absorbea producția de materiale de construcție și în genere lucrările edilitare. Exploatarea minieră întrebuința cel mai mare număr de lucrători, în exclusivitate sclavi. Nu exista nici un fel de legislație a muncii, și

Scene de muncă la țară. Desene după un vas grecesc din sec. V î.e.n.

Un război de țesut; în față – Ulise și Penelopa.
După un vas grecesc din sec. IV î.e.n.

nici măsuri de protecție a muncii. Salariul unui muncitor necalificat abia dacă îi putea asigura subzistența personală. În anumite ateliere munca era ritmată de sunetele unui instrument, iar sclavii care lucrau prea încet sau care greșeau erau biciuiți. În mine[1], unde galeriile nu aveau înălțimea nici de un metru, iar aerisirea era foarte slabă, sclavii lucrau încontinuu zi și noapte, pe echipe, – culcați sau în genunchi.

Schimburile de produse și vânzarea produselor se efectuau adeseori direct, de la producător la cumpărător, fără intermediari. Existau, firește, și foarte mulți comercianți – o categorie care nu se bucura nici de considerație, nici de o bună reputație. Schimburile comerciale pe piața internă erau slabe, căci țăranii puteau cu greu obține un plus de produse agricole disponibil pentru a-l destina pieții. Traficul comercial pe uscat era redus, date fiind drumurile (mai degrabă potecile) foarte greu practicabile. Căile comerciale

1. Grecii săpau puțuri miniere cu secțiune rectangulară de 1,90 m pe 1,30 m. Adâncimea lor maximă (atestată arheologic) atingea 118 m, iar înălțimea stâlpilor de susținere, până la 9 m. Foloseau două sisteme de ventilație: naturală (prin puțuri și galerii intercomunicante) și artificială, aprinzând focuri pentru a crea curenți de aer. Apa o drenau servindu-se de găleți; iar când era prea abundentă, abandonau mina (cf. Alb. Mondini).

cele mai obișnuite erau pe mare. Comerțul exterior dispunea de corăbii cu o deplasare până la 400 de tone, – dimensiuni considerabile pentru acele timpuri. (Se apreciază că portul Pireu putea adăposti 370 de nave). Navigația (numai în timpul zilei, iar iarna, deloc) era asigurată de protecția unor nave de război, contra piraților. Se importau mai ales grâne, lemn pentru construcția corăbiilor și materii prime necesare feluritelor ateliere meșteșugărești; în compensație se exporta vin, untdelemn și ceramică de artă în mari cantități. Atena exporta de asemenea moneda ei, care avea curs în toată lumea cu care grecii veneau în contact. Cu excepția importului de cereale, statul lăsa deplină libertate comercianților – care plăteau texe vamale ce puteau ajunge până la 2% din valoarea mărfurilor comercializate.

Sistemul de măsuri și greutăți prezenta ușoare variații de la o localitate la alta. Măsurile de lungime erau etalonate aproximativ după membrele corpului uman[1]. Măsurile de suprafață erau stabilite pornind de la suprafața de pământ pe care o puteau ara o pereche de boi într-o zi; iar măsurile de capacitate – fie pentru solide, fie pentru lichide – în funcție de produsele de bază (cereale, vin și untdelemn). Anumiți funcționari aveau sarcina să controleze periodic exactitatea măsurilor folosite.

Dat fiind faptul că în lumea greacă circulau monede diverse, operațiunile comerciale erau facilitate de agenți de schimb. Spre sfârșitul secolului al V-lea î.e.n. a apărut la Atena o categorie de adevărați bancheri. Este cunoscut cazul unui mare om de afaceri, Passio (un fost sclav, eliberat și care a ajuns omul cel mai bogat din Atena), care primea bani în depozit efectuând operațiuni financiare în contul clienților, dădea cu dobândă împrumuturi cu gaj sau pe ipotecă, și uneori chiar elibera – în schimbul sumelor primite în depozit – o scrisoare-ordin de plată la vedere, pe baza căreia clientul său încasa în alte orașe suma indicată în scrisoare. Dar practica curentă era transferul de bani lichizi.

CADRUL URBANISTIC. ATENA. LOCUINȚELE

Imaginea intimă, reală, a vieții poporului grec se completează cu aspectele vieții cotidiene – materiale, familiale și spirituale. Infor-

1. Piciorul (a cărui valoare varia de la un stat la altul) – între 27–35 cm; degetul (circa 2 cm); palma (8 cm); brațul (aproape 50 cm); cotul (între 36–38 cm); pasul (80 cm).

În atelierul unui fierar. După un vas grecesc din sec. V î.e.n.

maţiile de care dispunem în această privinţă permit să o reconstituim aşa cum se prezenta îndeosebi la Atena.

Nucleul primitiv al oraşului Atena – aşezare datând din timpuri străvechi – se înfiripase pe o stâncă (înaltă de 75–90 m) dominând colinele din jur, a cărei suprafaţă plană forma cu aproximaţie un patrulater cu laturile de 270 m pe 156 m. Aşezarea purta numele generic de *acropolis* (= „oraşul de sus"). Pe această rocă – deja fortificată pe la începutul mileniului al II–lea î.e.n. – localnicii găseau refugiu în caz de pericol. În plină epocă micenianâ zidul de apărare a fost reconstruit, din blocuri enorme, era înalt de 10 m, cu un bastion masiv, iar palatului regelui i se adăugară construcţii–anexe. În sec. VI î.e.n. tiranul Atenei, Pisistrate, vrând să dea o nouă strălucire oraşului, construi ziduri de susţinere de jur–împrejurul platoului, iar în locul palatului regal, un templu închinat zeiţei Athena, protectoarea oraşului; totodată institui (în anul 560 î.e.n.) şi „Jocurile Panatenee", devenite numaidecât celebre în toată lumea greacă. După 480 î.e.n. locuinţele private şi celelalte edificii civile fură demolate. Dar adevărata strălucire a Acropolei – care în felul acesta va deveni centrul religios al oraşului – o vor da cele patru edificii construite din iniţiativa lui Pericle după distrugerea oraşului de către perşi, şi anume: Partenonul – templul Fecioarei (*Parthenos*) Athena, adăpostind statuia înaltă de 15 m a zeiţei, lucrată de Fidias în tehnica hriselefantină; Propileele – intrarea monumentală, cu cinci porţi deschise spre intrarea sacră şi găzduind într–o aripă Pinacoteca, unde erau expuse operele marilor pictori; micul templu din dreapta intrării dedicate Athenei Niké (= Victoriei); şi originalul Erechteion,

cu nouă sanctuare (edificii despre care se va vorbi la capitolul dedicat arhitecturii epocii clasice).

Restul orașului, așezat pe mai multe mici coline, care s-a născut și a crescut fără nici un plan edilitar, avea o înfățișare destul de modestă. Viața orașului s-a desfășurat mai intens în cartierul olarilor, în care era situată (încă din sec. VIII î.e.n.) piața publică a Atenei – *Agora*, – centrul vieții publice, loc de întruniri și ceremonii, locul vieții politice, al activității judiciare, al tribunalelor și arhivelor publice, cu monumente, portice și temple, dar și cu barăcile, locuințele, atelierele și prăvăliile meșteșugarilor. În timpul lui Pisistrate și al urmașilor săi s-a construit primul zid de apărare al întregului oraș, amplificat în timpul războaielor medice până la o lungime de 6 km. Alte două ziduri de apărare, paralele, cu un spațiu de 160 m între ele, legau Atena de portul său Pireu, pe o distanță de peste 6 km. În afara orașului, la mică distanță, erau locurile de plimbare și recreație, parcurile și piscinile gimnaziilor și palestrelor, ansambluri de terenuri și clădiri destinate exercițiilor fizice și sporturilor. Spre sfârșitul secolului al IV-lea î.e.n. aceste zone deveniră și locuri de întâlnire ale cercurilor de intelectuali, adevărate (într-un fel) școli superioare, unde filosofii, retorii și savanții își predau disciplinele lor. În aceste grădini publice-gimnazii și-au întemeiat școlile lor Platon (Academia), Aristotel (Lykeion), etc.

Străzile Atenei erau înguste și întortocheate, nepavate, în mijloc cu o rigolă neacoperită, în care era evacuată apa menajeră. (Canalizarea subterană a apărut abia în sec. IV î.e.n., dar a rămas mult timp o raritate). Lipsa de igienă publică explică răspândirea rapidă a epidemiilor – cum a fost teribila epidemie de ciumă din 429 î.e.n. care a secerat o jumătate din populația orașului. Locuințele celor mai săraci erau săpate în calcarul colinelor sau erau rezemate de un perete de stâncă. Majoritatea caselor erau foarte mici; casele cu un etaj – unde erau cel mult două camere – erau o excepție. Balcoane sau logii nu existau, fiind interzise de lege ca prezentând pericolul de a se prăbuși. Pereții caselor erau de lemn, din cărămidă uscată la soare sau din pietriș amestecat cu lut. Acoperișurile erau plane, formând o terasă, ușa dădea direct în stradă, iar ferestrele erau foarte puține, foarte mici, mai mult late decât înalte. Până în sec. IV î.e.n. casele nu aveau bucătăria în interior; coșuri nu existau, evacuarea fumului se făcea scoțându-se ocazional o țiglă din acoperiș. În alte părți ale lumii grecești erau și case bogate, cu portice și curți

interioare, cu încăperi pictate de artişti cunoscuţi, cu fresce şi decorate cu mozaic, cu tapiţerii şi vase preţioase. La Atena însă, în epoca clasică, asemenea case erau foarte rare: regimul democratic atenian ar fi văzut cu ochi răi locuinţele spaţioase şi bogat decorate, luxul prea vizibil şi ostentativ etalat ar fi trezit invidie şi suspiciuni. Casele cu mozaicuri, coloane şi paviment de marmură, case cu pereţi decoraţi cu stuc policrom, ornate cu vase artistice şi cu statui de marmură în curte, apar mai mult începând din sec. IV î.e.n. Deocamdată, locuinţa epocii clasice tinde să fie esenţialmente funcţională. Îndeosebi casele celor bogaţi răspundeau exigenţelor lor imediat practice, – în primul rând aceleia de a adăposti numărul de sclavi necesari casei. Foarte puţine erau casele particulare care dispuneau de o baie; iar când aveau, aceasta nu se putea compara cu cea dintr–o casă cretană.

Şi mobilierul din casele păturilor mijlocii era destul de simplu. Mobila cea mai importantă era patul, care servea atât pentru dormit cât şi în timpul mesei: asemenea etruscilor şi romanilor, grecii mâncau întinşi pe paturi, aşezate de–a lungul pereţilor. Alături de pat, pentru servit erau măsuţe pentru fiecare persoană. (Resturile de mâncare se aruncau pe jos – ca la romani). Scaunele erau de mai multe feluri – printre care cele pliante şi cele cu spătar, care erau rezervate femeilor. Hainele şi alte obiecte erau ţinute în lăzi, cu încuietori mecanice şi cu chei. Căzi de baie din teracotă şi lighene mari de metal, montate pe picioare de metal uneori artistic sculptate, serveau pentru igiena personală. Uşi erau numai cele dinspre stradă şi cele care separau camerele bărbaţilor de ale femeilor (inclusiv în clădirile rezervate sclavilor); restul încăperilor aveau, în loc de uşi, o perdea mai groasă. Încălzirea se făcea cu ajutorul cuptoarelor metalice portative cu jeratic. Pentru iluminaţie serveau lumânările de ceară, dar mai mult opaiţele de teracotă sau de bronz; iar torţele, care dădeau o lumină mai puternică dar şi mult fum şi un miros neplăcut, erau purtate pe stradă mai ales, de sclavii care îşi însoţeau stăpânii.

În epoca clasică deci, locuinţa devine pur funcţională şi strict familială, proprietăţile sunt mai mici, luxul mai redus, – caracteristici care fac ca diferenţele între diferitele pături sociale să fie mai puţin accentuate în această privinţă. Evoluţia societăţii în sensul democratic al epocii a determinat indirect şi evoluţia locuinţei. Şi va continua să o determine şi mai târziu – dar în sens contrar – când epoca următoare va duce la caracteristicul fast elenistic.

ALIMENTAȚIA. OSPEȚELE

O evidentă tendință spre simplitate și sobrietate se notează în epoca clasică și în regimul alimentar.

În general grecii erau sobri la mâncare, majoritatea se limitau la două mese pe zi. Dimineața – câteva bucăți de lipie înmuiate în vin; eventual câteva măsline și smochine. Lipia - articolul principal în alimentație – era din făină de orz, secară, ovăz sau de grâu (care însă era mult mai scump). În afară de lipie – uneori condimentată cu diferite arome de plante – pentru cei săraci alimentul cel mai obișnuit era peștele sărat sau afumat. Ciorbele de asemenea erau mâncarea sărăcimii. Legumele erau consumate crude sau fierte, pregătite în formă de salate, cu oțet, sare și untdelemn. Măslinele se găseau din abundență. O importanță deosebită aveau în bucătăria grecilor ceapa și usturoiul. Laptele (mai ales de capră) și brânzeturile se consumau mult; iar ca desert – fructe (nuci, smochine uscate, struguri) și turtă dulce. - Firește că regimul alimentar varia după posibilitățile economice ale fiecăruia, precum și după regiuni: în bogata regiune a Beoției se mânca mai mult și mai bine, în timp ce Sparta, cu faimoasa ei „ciorbă neagră" ca fel de mâncare obișnuit, era renumită prin alimentația ei primitivă.

Peste tot carnea (scumpă, - mai puțin însă cea de porc) și vinul erau articole rezervate celor bogați. În loc de vin se bea un amestec de miere cu apă (hidromel) în fermentație alcoolică. Majoritatea grecilor mâncau carne aproape numai la sărbători, cu ocazia sacrificiilor, când carnea animalelor sacrificate se împărțea celor de față. La mesele celor bogați se servea nu numai carne de animale domestice, ci și vânat (mistreț, cerb, etc.); carnea cea mai prețioasă era cea de iepure. Carnea era pregătită cu felurite sosuri, care erau în același timp dulci și picante. Vinul se bea amestecat în proporție de două părți apă și o parte vin. Nici la mesele cu invitați, la mesele de ocazii, la sărbători familiale, nu se servea un menu prea variat și copios: se dădea mai multă atenție felului în care erau prezentate mâncările și în care era organizată masa. La sărbătorile familiale luau parte copiii și femeile, care însă nu mâncau întinși pe paturile-sofale, ci șezând pe taburete.

Când se organizau ospețe – la care soțiile erau riguros excluse – invitații bărbați contribuiau cu toții, sau fiecare își aducea mâncarea de acasă.Un invitat își putea aduce un alt invitat personal, al său. La intrare un sclav scotea încălțămintea oaspeților și le spăla picioarele. Oaspeții se așezau, întinși câte doi pe un pat-sofa, rezemându-se în

Vânzător de pește. Detaliu de pe un vas grecesc din sec. IV î.e.n. (Muzeul

cotul stâng. Li se aducea mai întâi un lighean cu apă ca să-și spele mâinile, apoi la fiecare pat-sofa câte o măsuță pe care erau aranjate mâncările. Se mânca cu degetele, din strachini de lemn, de ceramică sau din farfurii de metal; se foloseau un fel de linguri și – mai rar cuțite. Bineînțeles că nu existau fețe de masă sau șervețele; comesenii își ștergeau buzele și degetele cu miez de pâine. În timpul mesei nu se bea decât apă. La sfârșit oaspeții se spălau din nou pe mâini. Măsuțele erau scoase, sclavii curățau încăperea de resturile de mâncare aruncate pe jos, apoi aduceau alte măsuțe, vinul, apa și un vas mare (*crater*) în care urma să fie făcut amestecul. – Din acest moment începea partea a doua a ospățului, adevăratul *symposion* (cuvânt care înseamnă „întrunire de băutori"). Cina propriu-zisă avusese doar rostul să pregătească pofta de băut.

Simpozionul începea cu libații și cu un imn cântat în cinstea lui Dionysos. Cei prezenți alegeau – sau trăgeau la sorți – pe „regele simpozionului". Acesta stabilea proporția de apă cu care trebuia amestecat vinul – care uneori era dres cu plante aromatice: cimbrișor, mentă, scorțișoară ș.a. – și cantitatea pe care urma s-o bea dintr-o dată comesenii. Dar scopul adevărat al simpozionului nu era băutura (grecii beau cumpătat; iar a bea vinul neamestecat cu apă socoteau că este un obicei barbar), ci acela de a crea prilejul unei

întâlniri plăcute: era unica formă de reuniune mondenă, la care uneori erau angajați și cântăreți sau cântărețe, actori și acrobați. În epoca clasică, de la aceste ospețe erau nelispite curtezanele, dansatoarele sau cântărețe. Dar în numeroasele scrieri asupra acestui subiect, autorii – Aristofan, Xenofan, Lucian, ș.a. – nu uită să menționeze de asemenea că aceste simpozioane nu dovedeau întotdeauna prea multă cumpătare din partea grecilor...

ÎMBRĂCĂMINTEA. IGIENA. PODOABELE

Și îmbrăcămintea – asupra căreia desenele de pe vase furnizează o documentație suficientă – a devenit în epoca clasică mai simplă decât în timpurile eroice. Diferența între cei bogați și cei mai săraci era marcată în mod esențial nu prin forme deosebite ale veșmintelor, ci doar prin broderiile sau prin calitatea țesăturilor și a culorilor. Nici chiar sclavii nu se îmbrăcau deosebit de cetățeni. Țesături din țări îndepărtate, ca mătasea sau bumbacul, erau aproape inexistente; excepție făceau țesăturile de in – la început importate din Asia Mică; apoi inul a fost cultivat și în Grecia continentală și în câteva insule din Marea Egee. Materialul folosit în mod curent era lâna; părul de capră – pentru veșmintele grosolane ale păstorilor și ale populației sărace.

Hainele – tunica, mantia, hlamida – nu erau confecționate și ajustate prin tăieturi și custături după forma corpului, ci constau dintr-o bucată dreptunghiulară de stofă, care se purta drapată, lăsată să cadă liber pe corp, prinsă doar la mijloc cu o centură, pe umăr cu o agrafă sau cu un nod, și doar cu câteva puncte cusute. Tunica, scurtă până la genunchi, legată la mijloc cu un cordon, fixată pe umărul stâng cu o fibulă, lăsând liberă partea dreaptă a bustului, era veșmântul cel mai obișnuit, purtat chiar și de sclavi sau de mateloți. – O variantă era tunica prinsă cu câte o agrafă pe amândoi umerii și cu multe pliuri la mijloc. Uneori putea avea – după model persan – și mâneci lungi, cusute. Se mai purta, apoi, și în epoca clasică vechea tunică ioniană, lungă până la glezne; o purtau preoții și, în general, era o haină de ceremonii. – Tunica se purta direct pe corp (lenjerie intimă nu exista) și nu se scotea nici noaptea. Peste tunică se purta drept manta (*himation*) o bucată dreptunghiulară de stofă (pe care cei eleganți o aveau cu dungi în culori), nefixată cu nimic, înfășurată liber în jurul corpului, cu multă eleganță și lăsând libertatea mișcărilor. Cum tinerii spartani purtau această manta fără

tunică, direct pe corp, mulți atenieni – probabil cei mai săraci – îi imitau. Mantaua soldaților și a călăreților, de culoare purpurie – hlamida – era mai scurtă și prinsă pe umăr cu o agrafă. – Veșmintele femeilor nu se deosebeau esențial de cele ale bărbaților decât prin calitatea mai fină și uneori prin transparența țesăturilor (femeile purtau mult țesături de in), prin culorile mai vii și, desigur, printr-o ajustare mai cochetă.

Simplitatea caracteriza și încălțămintea. Sclavii și oamenii din popor umblau mult desculți (în casă de obicei toți stăteau desculți). De obicei se purtau sandale (ale femeilor erau elegante și în modele mai variate); dar în afara orașului sau la drumuri mai lungi, un fel de ghete. Bărbații nu purtau nimic pe cap, decât cei de la țară – un fel de bonetă înaltă, de fetru sau chiar de piele; în călătorii purtau pălării, cu boruri largi care apărau de soare sau de ploaie. Femeile își acopereau capul cu un colț al mantalei – dar uneori purtau și ele pălării, înalte și cu boruri largi. Umbrele pliante, evantaie, poșete, sutiene, apoi piepteni de fildeș sau de os și oglinzi de bronz sau de argint, bijuteriile obișnuite și panglicile care susțineau formele variate de coafură, perucile confecționate din păr natural, depilatoare, parfumuri și coloranți pentru vopsitul părului (preferința categorică era pentru părul blond), – toate aceste articole completau garderoba și nevoia de cochetărie a unei femei elegante. – Bărbații nu foloseau bijuterii – în afara unui inel cu pecete. Unii bărbați însă purtau – sub influența modei ioniene – și colane și cercei. Purtau părul tuns scurt (dar tinerii eleganți îl aveau foarte lung, ca spartanii), barba tăiată ascuțit sau oval (atenienii, mai scurtă decât spartanii), – pentru ca la sfârșitul secolului al IV-lea î.e.n. barba să dispară complet în toată lumea elenistică. În epoca clasică însă (dar și înainte, de obicei) sclavii și atleții își rădeau barba și capul. Femeile elegante aveau feluri variate și complicate de pieptănături, dar și bărbații eleganți se coafau.

EDUCAȚIA. ÎNVĂȚĂMÂNTUL

Aceeași varietate – după regiuni și în funcție de condițiile economice și sociale – este evidentă și în domeniul educației, al obiceiurilor, al vieții familiale. În linii generale însă acestea au aspecte constante în întreaga lume grecească a epocii clasice.

La nașterea unui băiat era obiceiul să se atârne la ușa dinspre stradă o ramură de măslin, iar la nașterea unei fetițe, o coroană cu panglici de lână. După câteva zile de la naștere avea loc ceremonia

de purificare[1] când în mod simbolic noul născut era „prezentat" flăcării focului din cămin. Apoi tatăl îl lua în braţe – semn că îl recunoştea ca fiul său legitim[2]. După care, toţi membrii familiei – şi sclavii casei – îi aduceau noului născut un dar. Dacă tatăl nu-l recunoştea, sau dacă familia nu avea mijloace să-l crească, copilul era părăsit într-un loc public, lăsat cui voia să-l ia; şi de obicei se găsea cine să-l ia şi să-l crească; dacă nu de altceva, cel puţin ca să-l vândă mai târziu ca sclav. Dacă nu se găsea nimeni să-l ia, îl lua statul, şi copilul era crescut pe spezele statului – fapt pentru care el urma apoi să despăgubească statul, altminteri putea să rămână sclav[3]. Dar, cel puţin la Atena şi mai ales în perioada clasică, abandonarea unui nou-născut era un fapt rar – iar nu un fapt curent, ca în Sparta.

Informaţiile de care dispunem cu privire la educaţia copiilor sunt cele referitoare la situaţia din Sparta şi Atena.

Sistemele educative în cele două state erau fundamental opuse. În statul spartan copilul aparţinea familiei numai până la vârsta de 7 ani; după care, un spartan era total la dispoziţia statului – până la vârsta de 60 de ani! Educaţia spartană consta în exerciţii fizice dure şi antrenament militar, urmărindu-se să i se formeze copilului sau tânărului un desăvârşit spirit de disciplină, de supunere oarbă, precum şi capacitatea de a suporta cele mai absurde privaţiuni şi mizerii fizice; umblând desculţ şi cu capul ras, antrenându-se complet gol, mâncând mizerabil şi insuficient, dormind pe o saltea de trestie şi adeseori fiind biciuiţi numai pentru a se deprinde să suporte durerea. În rest – o instrucţie intelectuală absolut minimă (şi de care foarte probabil că nu toţi copiii beneficiau); scris-citit, eventual câteva noţiuni elementare de aritmetică şi de muzică militară. Viaţa permanentă de cazarmă ducea la practica curentă şi în mod deschis a pederastiei. Fetele primeau şi ele o instrucţie premilitară: alergări, marşuri, luptă, aruncarea discului şi a suliţei.

Cu totul diferită era educaţia copiilor şi a tinerilor la Atena (şi probabil că aproape în toate celelalte state greceşti).

Tatăl dispunea de educaţia copiilor până la vârsta de 18 ani.

1. Căci atât naşterea cât şi moartea erau considerate de greci ca fiind momente „impure" evenimente care „pângăresc".

2. De notat că şi avortul era permis de lege, dacă soţul consimţea la aceasta.

3. În statul spartan, era obligatorie abandonarea copiilor născuţi imaturi sau cu malformaţii congenitale.

Mamele, secondate uneori de sclavele casei, se îngrijeau de creşterea lor. La vârsta de 7 ani începeau şcoala. La Atena – dar nu şi în alte părţi ale lumii greceşti – legile prevedeau obligaţia statului de a se ocupa de instrucţiunea copiilor ca de o esenţială problemă civică. Dar aici, chiar dacă n-ar fi fost obligaţi părinţii să-şi dea copiii la şcoală, această obligativitate deriva dintr-un obicei. Fapt este că încă de la începutul secolului al V-lea î.e.n., puţini ţărani din statul atenian mai rămăseseră analfabeţi.

Statul atenian suporta cheltuielile şcolare numai pentru copiii orfani de război. Părinţii îşi trimiteau copiii la şcoala particulară – singura formă existentă – ţinută de un învingător. Acesta le preda – în casa lui, sau sub porticele oraşului – noţiuni de scris-citit, de aritmetică şi de muzică, timp de cinci, şase ani sau şapte ani; nu mai mult, pentru că după vârsta de 14 ani educaţia fizică lua aproape complet locul educaţiei intelectuale. Elevii scriau pe tăbliţe cerate (în epoca elenistică – pe foi de papirus) texte literare şi elemente de aritmetică, limitate la cele patru operaţiuni. (Tabla înmulţirii exista încă din timpul lui Pitagora).

Locul principal în programa şcolară îl deţineau poeţii Solon, Hesiod şi în primul rând Homer, pentru că aceştia puteau influenţa asupra formării morale şi politice a viitorului cetăţean. Studiul muzicii corale şi instrumentale (lira înaintea tuturor, dar şi harpa sau flautul) dezvoltau în tineri simţul autocontrolului, al moderaţiei, al măsurii şi – prin formaţia corală, de pildă – al participării la viaţa colectivităţii. Imnurile şi cântecele dedicate zeilor, eroilor sau învingătorilor la Jocurile Olimpice contribuiau de asemenea la formarea şi cultivarea sentimentelor cetăţeneşti. Iar educaţia fizică le fortifica corpul în vederea fie a îndeplinirii îndatoririlor militare, fie a oricărei alte activităţi din viaţa civilă, mai ales manuale. „Dascălii – ţine să sublinieze Platon într-un dialog al său – după ce i-au învăţat literele şi sunt în stare să înţeleagă cuvintele scrise, îi pun să citească, în bănci, poemele poeţilor buni şi îi silesc să le înveţe pe de rost, căci în ele sunt multe sfaturi bune, multe deslușiri, îndemnuri şi elogii ale oamenilor de ispravă din trecut, astfel încât copilul silitor să-i imite şi să se străduiască să devie asemenea lor. Dascălii de cithară (...) le dau să înveţe şi operele altor poeţi de vază care au alcătuit şi muzică, punându-i să execute şi făcând ca armoniile şi ritmurile să pătrundă în sufletele copiilor, insuflându-le mai multă blândeţe şi astfel devenind mai mlădioşi şi mai armonioşi să fie destoinici la vorbă şi la faptă. În afară de asta îi trimit şi la

instructorul de gimnastică pentru ca având trupuri mai sănătoase să le poată pune în slujba unei gândiri folositoare și să nu le lase lașității, din cauza stării rele a trupurilor, în caz de războaie și în alte împrejurări. Dar acestea le fac mai ales cei ce dispun de mijloace; or, de mijloace dispun în cea mai mare măsură cei bogați" (*Protagoras*, 325 c și urm.).

„Cei ce dispun de mijloace" își continuau studiile la școlile sofiștilor și ale retorilor. Această unică formă de învățământ superior[1] avea un scop eminamente practic: să-i învețe pe tineri arta elocinței și tehnica convingerii publicului printr-un bine studiat sistem și un întreg arsenal de argumente și de formulări abile. (Un sistem de învățământ pe care Aristofan îl ridiculizează cu voluptate în comedia *Norii*). Aceasta era un lucru indispensabil celui care se pregătea pentru viața politică sau pentru activitatea din tribunale. În schimb, alte discipline nu erau considerate indispensabile: celebrul profesor de retorică Isocrate (436–338 î.e.n.) susținea că, de exemplu, geometria, astronomia sau științele naturale n-au nici o valoare educativă, întrucât nu au nici un efect asupra vieții practice, sociale, și nici asupra destinului oamenilor; dimpotrivă, forma filosofică de învățământ are prin excelență acest caracter practic, întrucât dă tânărului pregătirea și îi formează capacitatea de a judeca și de a-i conduce pe ceilalți.

Toate aceste forme de învățământ era rezervate numai băieților; educația fetelor, care se făcea exclusiv în familie, se reducea la gospodărie, la tors și la țesut. Abia mai târziu, în perioada elenistică femeia va putea primi o oarecare cultură. În epoca clasică, o femeie care ar fi urmărit să-și facă o educație culturală și artistică ar fi fost bănuită că este de o moralitate foarte dubioasă.

PALESTRE. GIMNAZII. SPORTURI

Când tânărul atenian – la fel ca cel din majoritatea statelor grecești – împlinea vârsta de 18 ani începea stagiul militar (*efebia*), care dura doi ani[2]. După ce adunarea *demei* sale și Senatul (*bulé*) îi verificau vârsta și controlau dacă aparținea unei familii de cetățeni liberi, tânărul depunea jurământul în cadrul unei ceremonii religioase. Primul an, tânărul *efeb* îl petrecea în cantonament, practicând

1. Retorica s-a născut în Sicilia în prima jumătate a secolului al V-lea î.e.n., cam în același timp cu apariția primilor sofiști.

2. În epoca elenistă durata stagiului militar va fi redusă la un an.

intens exerciţii gimnastice şi sporturi, şi antrenându-se în gimnazii la mânuirea armelor. La Atena *efebii* erau cantonaţi în portul Pireu şi instruiţi de şase ofiţeri. Tânărul era tuns scurt, purta o pălărie cu boruri largi şi îmbrăca o hlamidă, mantaua militară. – În anul al doilea după ce în cadrul unei alte ceremonii publice i se încredinţau armele (o lance şi un scut), era trimis într-una din garnizoanele-fortăreţe unde continua instrucţia militară. Pe lângă aceasta primea şi o oarecare instrucţiune sub îndrumarea unor retori şi filosofi, studiind legile şi funcţiunile statului. În timpul efebiei tinerii primeau şi soldă. La sfârşitul serviciului militar statul îi dăruia scutul şi lancea – şi din acel moment tânărul devenea un cetăţean.

Educaţia fizică a băieţilor şi efebilor se făcea în palestre şi gimnazii, sub conducerea unui instructor (*pedotrib*).

Palestrele erau terenuri de sport, publice sau particulare, având alături clădiri cu vestiare, săli de odihnă, băi, magazine de untdelemn şi nisip. Tinerii – atleţii luau parte la antrenamente şi concursuri complet goi – mai întâi se spălau, apoi îşi ungeau tot corpul cu untdelemn şi cu nisip pe care, după antrenament îl răzuiau cu o spatulă, apoi din nou se spălau. În tot timpul exerciţiilor fizice un cântăreţ cânta din oboi ritmând mişcările exerciţiilor. – Gimnaziile erau complexe sportive de dimensiuni mai mari decât palestrele, având mai multe terenuri de sport şi edificii anexe mai mari, cu bazine, cu o piscină pentru înot, cu portice, fântâni, statui ş.a. – totul situat în afara oraşului, într-un mare parc, o grădină publică pe aleile căreia cetăţenii petreceau câteva ore plimbându-se în zilele prea călduroase. Fiecare oraş, oricât de mic, ţinea să aibă un teatru şi un gimnaziu. La Atena erau trei gimnazii mai importante: Academia, unde Platon şi-a întemeiat ulterior şcoala sa filosofică ce a funcţionat timp de 40 de ani („devenind astfel prima universitate din lume" – R. Flacelière); Liceul (*Lykeion*) – în crângul sacru închinat lui Apollo, unde Aristotel ţinea prelegeri de ştiinţă şi filosofie; şi Cinosarges – probabil un gimnaziu rezervat metecilor şi, într-o vreme, locul de întrunire al cinicilor (şcoala filosofilor care îşi trăgeau numele tocmai de la acest gimnaziu).

Exerciţiile atletice şi sporturile practicate încă din şcoală erau variate. Principala combinaţie de exerciţii era pentatlonul, cuprinzând – cum arată şi numele – cinci probe; alergări, sărituri, aruncarea discului, aruncarea suliţei şi lupta. Alergările (exerciţii la care în unele oraşe-state – de ex. la Sparta – erau admise să participe şi

femeile) aveau loc pe stadioane[1]. O altă probă era alergarea în care atletul concura echipat cu tot echipamentul greu de război. – De o imensă popularitate se bucurau cursele de cai și mai ales alergările de care. Aceste curse aveau loc pe hipodrom[2]. Atelajul unui car era de un cal, doi sau patru cai; ultima categorie, cursele de cvadrige (la cursele de care participau concomitent mai multe care, până la 40) erau cele mai spectaculoase dar și cele mai periculoase pentru conducătorii carelor. Era întrecerea de mare prestigiu – atât pentru conducători, cât și pentru marii bogătași proprietari de grajduri, cărora le reveneau de fapt laurii unei victorii (iar nu conducătorilor de care)[3].

O altă combinație de probe era cea în care lupta cu pumnii (precursorul boxului de azi) și lupta liberă – asemănătoare luptei greco-romane, în care victorios era declarat cel care punea adversarul la pământ de trei ori. Pugilistul avea pumnul și antebrațul înfășurate în fâșii de piele care atenuau duritatea loviturilor; dar începând din sec. IV î.e.n. pugiliștii luptau fie cu pumnul liber, fie că adoptau un fel de mănuși de box, dar atât de dure încât loviturile puteau provoca moartea adversarului, pe loc sau mai târziu. Înfruntarea era continuă, fără reprize (întâlnirea dura de obicei 4 ore), și pe un podium mai lung decât ringul de azi, – condiții care făceau ca lupta să se desfășoare într-un ritm mai lent. Nici aici nu se ținea seama de greutatea, de „categoria" boxerilor. – În fine, lupta liberă, *pancrațiul* cum era numită, era sportul cel mai brutal, mai periculos și de-a dreptul dezgustător. Lovituri cu pumnii și cu picioarele (chiar și în stomac sau în cap), răsucirea membrelor, apucarea de gât

1. Stadioanele erau terenuri speciale de formă dreptunghiulară, lungi de 190 m (lungime devenită unitate de măsură cu numele de *stadiu*) și largi de 30 m, de jur-împrejur cu bănci pentru spectatori, iar în cele două capete cu câte o coloană trunchiată pe care alergătorul trebuia să o ocolească. Probele de viteză erau fie de un stadiu, fie de un dublu stadiu, fie de patru stadii; alergarea de fond varia între 7 și 24 de stadii (deci 1.300 m, respectiv 4.500 m).

2. Un hipodrom era mult mai mare decât un stadion, având o pistă lungă de aproximativ 1.500 m. O cursă însemna parcurgerea unui număr de piste, între 8 și 12 (deci un parcurs de 12–18 km).

3. Celelalte probe ale pentatlonului erau: saltul (saltul în lungime, dar probabil și triplu salt), aruncarea discului (discul de piatră avea 7 kg; greutatea celui de bronz varia între 1 și 5 kg), aruncarea suliței – asemănătoare celei noderne, lungă de 1,5 m – și lupta. Lupta (în limba greacă: *pali* – de unde denumirea *palestrei* – ceea ce arată importanța pe care grecii o dădeau acestui sport) nu ținea cont de greutatea, de „categoria" atletului, ci – ca în modernul judo – doar de abilitatea luptătorului, care trebuia să respecte anumite reguli precise.

– orice era permis, afară de înfigerea degetelor în ochii adversarului... Un spectacol respingător, în totală neconcordanţă cu imaginea prea idealizată pe care suntem înclinaţi să ne-o facem citind versurile poeţilor sau privind statuile şi basoreliefurile sculptorilor care glorificau pe atleţii greci ai epocii clasice.

CĂSĂTORIA. SITUAŢIA FEMEII

La vârsta de 20 de ani, după ce îşi termina stagiul militar, *efebia*, tânărul se putea căsători (deşi nici o lege nu-l împiedica să o facă şi la 18 ani). Fetele se măritau de obicei la 14–15 ani. Celibatarii erau rău văzuţi şi dispreţuiţi, în toată lumea grecească; la Sparta erau chiar pedepsiţi de lege.

Căsătoria o hotărau părinţii tinerilor[1]. În concepţia grecilor antici scopul adevărat sau mobilul unei căsătorii era nu dragostea, ci procreaţia, – şi în primul rând, pentru a avea copii de sex masculin. Dar grecii nu ţineau să aibă mai mult de doi copii. Băieţii erau preferaţi fetelor nu numai din motive practice economice – ajutându-şi tatăl la muncile gospodăriei – ci şi religioase: fiii asigurau continuitatea îndeplinirii obligaţiilor legate de cultul fami-lial al strămoşilor. La Atena – şi probabil că nici în celelate state greceşti – nici o lege nu interzicea relaţiile incestuoase dintre frate şi soră, dar opinia publică le considera un act oribil care ar fi atras după sine o teribilă pedeapsă a zeilor. În schimb căsătoria între fraţi vitregi era posibilă, şi cu atât mai mult între veri sau între unchi şi nepoată.

Actul căsătoriei consta într-un ritual foarte simplu: în prezenţa familiei şi a unor martori cei doi tineri îşi dădeau mâna, în timp ce mirele şi tatăl (sau tutorele) fetei, îşi declarau solemn consimţământul, oral, fără nici un act scris. De preferinţă, căsătoriile se încheiau iarna (era o superstiţie a grecilor) şi în zilele cu lună plină. Asupra ceremonialului nunţii informaţiile sunt prea puţine: se aduceau sacrificii zeilor protectori ai căsătoriei, mireasa oferea drept ofrande jucăriile şi alte obiecte personale din copilăria sa, casele tinerilor se împodobeau cu ghirlande de frunze de măsllin şi de laur, mireasa făcea baia rituală de purificare cu apa adusă dintr-o fântână sacră de un cortegiu de femei purtând torţe, cortegiu precedat de un cântăreţ din oboi. În casa părinţilor miresei avea loc ospăţul, mirele primea darurile, după care un cortegiu de tineri cântând cântece nupţiale îi însoţeau în noua lor casă, unde mireasa era primită cu nuci, smo-

1. Deşi, în sec. V î.e.n., în Attica părinţii nu mai aveau drepturile absolute asupra copiilor – cel puţin dreptul de a-i vinde – ca în alte părţi.

Cortegiu nuptial. Detaliu de pe un vas attic. Cca 560 î.e.n. (Metropolitan Museum of Art, New York).

chine, curmale și cu rituala turtă cu miere și susan. Nunta continua și a doua zi, când se aduceau darurile și zestrea miresei; după câteva zile mirele oferea un ospăț tuturor membrilor fratriei – grupării de familii din respectivul trib – căreia îi aparținea[1].

Situația femeii în lumea greacă a epocii clasice – situație mult degradată față de epoca miceniană, când statutul femeii era aproape egal cu cel al bărbatului – nu era deloc demnă de prestigiul unui regim democratic.

Chiar și în statul spartan, unde femeile nu aveau nici un drept politic, ele cel puțin își tratau soții de la egal la egal, luau parte la procesiuni și serbări îmbrăcate foarte îndrăznеț, iar la exercițiile sportive fetele apăreau în public alături de băieți. Dar la Atena (și probabil că în marea majoritate a celorlalte orașe-stat grecești) situația femeii era cu totul diferită. Femeia trebuie – spune Xenofon – „să vadă cât mai puțin, să audă cât mai puțin și să pună cât mai puține întrebări. Să aibă grijă de casă și să dea ascultare soțului ei". Iar Sofocle, prin gura personajului Aiax din tragedia omonimă: „Podoaba de preț a femeii e să tacă"; și, mai departe: „Viața unui

1. Cântecele de nuntă au fost – asemenea bocetelor (*threnoi*) – prelucrate și în literatura cultă. „Principalele cântece de nuntă, însoțite de strigături și refrene voioase, erau *epithalamul*, intonat de tineri și de tinere în ajunul sau în prima zi a unei căsătorii, și *himenéul*. Sappho a compus câteva *himenee*, celebre în antichitate" (cf. M. Marinescu-Himu, Adelina Piatkowski).

bărbat valorează mai mult decât viaţa a o mie de femei". Cât despre Aristofan, în comediile sale nu scăpa ocazia de a dispreţui şi ridiculiza femeia. – În Grecia clasică femeia nu avea de fapt un statut juridic. Spre deosebire de băieţi, fetele nu primeau nici un fel de instrucţiune. La actul căsătoriei nu li se cerea adeziunea. Ca soţie, zestrea femeii era administrată de soţ, căci ea era supusă tutelei lui. Soţul îşi putea repudia oricând soţia, chiar fără a trebui să invoce nici un motiv (era obligat de lege să o repudieze dacă se dovedise adulteră). Dar cum în caz că o repudia soţul avea obligaţia de a-i restitui dota, acesta evita divorţul, putând găsi uşor alte expediente: nici legea nici obiceiurile nu-l împiedicau să aibă alt fel de legături – cu o concubină, o curtezană, sau cu sclavele casei. Femeia avea dreptul să ceară divorţul (bineînţeles că adulterul soţului nu era un motiv valabil) adresându-se arhontelui printr-o petiţie – care însă nu era luată în considerare decât dacă dovedea că fusese maltratată; încât acest drept rămânea pur teoretic. Rămasă văduvă, femeia revenea sub autoritatea tatălui ei, care o putea remărita după bunul său plac; sau putea indica prin testament cu cine să fie remăritată; sau acest drept de a dispune de văduvă rămânea moştenitorilor tatălui; sau însuşi primul soţ putea indica, înainte de a muri, cu cine trebuie să se remărite!

Femeia ateniană aparţinând categoriei celor bogaţi sau celei medii îşi ducea viaţa retrasă în camera sau apartamentul rezervat femeilor (*gineceu*), ferită de privirile bărbaţilor, chiar ale sclavilor casei. Bărbaţii îşi aveau apartamentul lor (*andronitis*). Se pare că obiceiul ca soţii să nu ia masa împreună era general în Grecia clasică: soţul mânca împreună cu băieţii, soţia cu fetele, în gineceu. Când soţul îşi invita prietenii la masă soţia nu apărea în sala de ospăţ – şi bineînţeles că nici nu-şi însoţea soţul la ospeţele date de prieteni. La ospeţe nu erau prezente decât sclavele care serveau, cântăreţele la flaut sau cithară, dansatoarele şi curtezanele[1]. În oraş, femeile nu ieşeau decât rar, şi totdeauna însoţite de sclave. Dar puteau să asiste la spectacolele teatrale (numai la tragedii; la spectacolele de comedie – numai femeile de condiţie inferioară), la sărbători religioase[2] şi la serbări familiale – botezuri, căsătorii, funeralii. La ceremoniile funebre nu puteau lua parte dintre femei decât rudele cele mai apropiate ale defunctului.

1. Casele de toleranţă erau numeroase la Atena, cele dintâi le autorizase Solon, în 594 î.e.n.

2. La sărbătoarea rezervată femeilor, Tesmoforii, bărbaţii erau excluşi.

PRACTICI FUNERARE. CONCEPTUL DE „PÂNGĂRIRE"

Ritualul funebru se desfășura potrivit unor norme unanim acceptate și respectate. Astfel, în epoca clasică o lege interzicea risipa prin organizarea de funeralii prea luxoase. Perioada de doliu obligatoriu varia după orașe și gradul de rudenie cu cel decedat – între 30 și 150 de zile. Un număr de ceremonii dedicate memoriei defunctului aveau loc la anumite date fixe. Mormântul era marcat cu o stelă funerară, cu numele și uneori figura defunctului.

Defunctul era îmbrăcat în veșminte albe, pe cap cu o cunună de flori, i se punea alături o turtă de miere iar în gură o monedă – pentru a-l plăti pe Charon, luntrașul care îl va trece peste râul morților Styx; iar turta, pentru a-l domoli pe câinele-monstru Cerber care păzea palatul zeilor Infernului, Hades și Persefona. Timp de două zile defunctul era jelit de rude și prieteni, care în semn de doliu își tăiau părul, își puneau cenușă pe cap, se loveau cu pumnii în piept și își zgâriau obrajii. Înmormântarea se făcea noaptea – pentru ca moartea să nu pângărească razele soarelui! În fruntea convoiului funebru, o femeie ducea vasul cu vin pentru libații. Din convoi mai făceau parte și bocitoare de profesie care cântau cântece de jale (*threnoi*) și cântăreți din oboi. Se vărsa deasupra mormântului vin și untdelemn. În anumite cazuri deosebite – de pildă, pentru cei căzuți în război – o personalitate a orașului rostea un discurs (*epitafios*), La mormânt se plantau arbori, pentru ca sufletul celui mort să găsească la umbra lor un loc de pace. Locul mormântului era sacru – și pedeapsa cea mai grea pentru un grec era să fie lipsit de cinstea înmormântării. Trădătorii de patrie și jefuitorii de temple erau aruncați într-o groapă comună, fără ritualul funerar. Unele orașe-state refuzau cinstea înmormântării și sinucigașilor[1]. De cultul morților – care includea ceremonii periodice, cu libații, ofrande, sacrificii și rugăciuni – era legată și interdicția (prevăzută de o lege dată de Solon) de a ultragia un mort; în caz contrar, urmașii defunctului aveau datoria religioasă de a-l da în judecată pe cel care, prin defăimare, pângărise memoria mortului.

După înmormântare, la locuința defunctului avea loc – înainte de ospățul funerar – ceremonia purificării: casa era stropită cu apă

1. La Atena, sinucigașului i se tăia mâna și i se îngropa separat de corp.

adusă dintr-un izvor sacru, iar rudele mortului și cei care asistaseră la înmormântare îndeplineau și ei ritualul purificării.

Grecii antici priveau moartea cu multă seninătate și fără să îi preocupe prea mult. „Înțeleptul consideră că moartea prietenului său nu este un lucru înspăimântător" – spunea Platon; „nu se poate spune că el nu ar simți nici o durere, dar se stăpânește". În schimb erau obsedați de ceea ce ei numeau *miasma* – pângărirea. Nu numai moartea, sau contactul cu obiectele ori cu locuința mortului, sau o crimă, aveau ca efect pângărirea, ci și nașterea unui copil. Și fiindcă pângărirea era socotită contagioasă, și aducând după sine – prin simpla prezență a celui „impur" – un rău și celorlalți, prin faptul că atrăgea o pedeapsă a zeilor și pentru cei din jur, și chiar pentru întreaga cetate-stat, era necesar, ba chiar obligator, un întreg și complex ritual de purificare.

Actul purificării consta în stropirea cu apă adusă din anumite izvoare „sacre". Înainte de a se ruga, sau de a se aduce un sacrificiu ori o ofrandă zeilor, sau de a intra în casa în care recent cineva a decedat ori o femeie a născut, sau într-o incintă sacră, a unui templu – și chiar înainte de a intra în agora –grecii îndeplineau ritualul purificării, stropindu-se sau înmuindu-și degetele în bazinul cu apă sacră. Dacă însă pângărirea deriva din săvârșirea, voluntară sau involuntară, a unui omor (cu excepția războiului), purificarea trebuia să fie făcută, în loc de apă, tot cu sânge, – cu sângele unui animal sacrificat cu care cei de față se stropeau și pe corp.

Conceptul de „pângărire" deci nu implica ideea de „păcat", în sens moral. În general, la greci nici ideea de „pedeapsă" și de „răsplată" nu se întâlnește nici în perspectiva „lumii de dincolo". Pentru prima dată apare o instanță de judecată transcendentă la Platon, la care cei trei judecători din Hades, din lumea subpământeană în care ajung sufletele morților (și anume: Minos, Eakos și Radamanthys), judecă actele săvârșite de defuncți pe pământ; dar această viziune este o creație a imaginației filosofului, fără o corespondență în credințele populare. Misteriile eleusine promit inițiaților lor, în „lumea de dincolo", o stare de beatitudine (provizorie: până la o nouă reîncarnare a lor) – dar pentru faptul de a fi fost inițiați, deci pentru un merit de ordin religios, și nicidecum de ordin moral sau civic. Însăși despre „lumea de dincolo", poporul grec nu avea decât o viziune cât se poate de vagă și de aproximativă – pentru simplul motiv că acea lume nu-l preocupa.

VIAȚA RELIGIOASĂ. FORME DE CULT. RELIGIA DE STAT

În epoca clasică viața religioasă a grecilor, fără să fi suferit schimbări fundamentale, capătă o fizionomie mai complexă decât în epocile precedente. Nu lipsesc nici unele accente contradictorii.

Pe de o parte, tradiția populară menținea încă străvechile credințe animiste și practicile superstițioase. Și pentru grecul acestei epoci de asemenea – a cărui mentalitate continuă să fie impregnată de sentimentul sacrului – întreaga natură era populată de spirite, de divinități inferioare, malefice sau binefăcătoare, a căror bunăvoință trebuia câștigată prin practicarea diferitelor rituri. Și practicile superstițioase se mențin, deși nu cu aceeași autoritate. Oracolele, mai puțin consultate acum de către conducerea statelor[1], sunt departe de a avea marele prestigiu de care se bucuraseră în perioada colonizărilor. Nici chiar oracolul din Delfi nu mai avea marea influență morală de dinainte[2]. Practicile magice erau dezaprobate ca nefiind în conformitate cu religia și cu interesele colectivității; iar diferitele forme de divinație – prin interpretarea viselor, a zborului păsărilor, prin cercetarea viscerelor animalelor sacrificate, sau prin evocarea spiritelor morților[3] – nu mai găseau credibilitatea de altădată. În fine, nici prestigioasele „jocuri" care se celebrau la sărbători importante pe lângă marile sanctuare în cinstea divinităților respective, nu mai sunt concepute acum esențialmente ca ceremonii cultice, nu mai au acum nici un sens religios; nici atleții care participau la concursuri nu țineau să aducă prin aceasta un prinos vreunui zeu, ci încep să fie tot mai preocupați de ideea de a deveni atleți profesioniști.

Formele de cult rămân aceleași: rugăciunea, purificarea, sacrificiul și respectarea sărbătorilor. Rugăciunea, rostită în mod obișnuit

1. Fiind în general suspectate acum că prin răspunsurile lor, fie echivoce, fie explicite, sunt totuși lipsite de obiectivitate; mai precis; că sunt interpretate într-un mod interesat, în sensul intereselor cuiva.

2. În schimb, zeul oracolului din Delfi, Apollo, aproape că îl întrecea acum în importanță pe însuși Zeus. Cultul lui Apollo cerea credincioșilor săi o măsură în toate, pretindea supunere zeilor, respectarea regulilor de conduită derivate din prescripțiile legate de cultul strămoșilor. Apollo era considerat apoi nu numai domnul și conducătorul Muzelor, ci și zeul actelor rituale de purificare și al răscumpărării. (La Roma, unde i se dedicase un templu încă din sec. V î.e.n., Apollo a devenit divinitatea principală a lui Augustus, care i-a ridicat un templu pe Palatin. (Cf. A. Bertholet).

3. Forme care, dealtminteri, în lumea greacă n-au avut niciodată importanța pe care au avut-o în lumea etruscilor și a romanilor.

și individual, rămâne tot o formulă magică; dar forma cea mai înaltă de rugăciune, mod de manifestare a spiritului colectiv, este acum imnul, recitat și cântat în grup. Conceptul de purificare își pierde din vechile sensuri magice. Continuă ofrandele și mai ales sacrificiile de animale – fiecare zeu avându-și „preferințele" sale: Athena – vaca, Poseidon – taurul, Afrodita – capra, Asclepios –cocoșul, ș.a.m.d. Sărbătorile – foarte numeroase – au un caracter tot mai puțin religios, pentru a deveni acum simple ocazii de petrecere și de odihnă, într-un calendar în care nu era prevăzută „ziua a șaptea" ca o zi de repaos. În luna octombrie, de exemplu, erau nu mai puțin de opt zile de sărbători.

La începutul istoriei grecești, în epoca homerică, zeii erau atotputernici. Deasupra lor, mai puternic decât ei, domnea doar Destinul – *Arsa*, lege supremă a Universului căruia îi asigura stabilitatea și ordinea. În epopeile homerice, prin calitățile lor zeii rămâneau modele care puteau stimula pe om, invitându-l să-i imite, să-i urmeze, să-i asculte. Dar devenind tot mai mult asemenea oamenilor la chip și la fapte, antropomorfizându-se, zeii au fost investiți cu calități și defecte, fizice și morale, cu toate virtuțile și viciile omului. În același timp cu această umanizare a zeilor, s-a laicizat tot mai mult însăși religia. „Statul și zeii formează, din acel moment, o unitate indisolubilă. Templele ridicate la Atena de către Pisistrate și apoi de Pericle, slăvesc nu mai puțin decât gloria zeilor pe aceea a comunității care le-a construit". Mândria și orgoliul atenienilor, sentimentele lor patriotice și cetățenești se împletesc acum cu sentimentul religios – și chiar îl depășesc: pe primul plan trece imaginea, interesul statului. „Dar identificându-se cu mândria civică, religia zeilor umanizați se îndepărtează din nou de inima omului și îl hrănește mai puțin decât își închipuie el" (A. Bonard).

Caracteristic pentru epoca clasică este în general un declin al misticismului. Chiar și aspirația de salvare a individului pe care o traduc misteriile capătă acum un caracter mistic mai moderat. Vechile credințe sunt tot mai mult subminate de progresele gândirii raționaliste și ale gândirii științifice. Atât rămășițele animiste sau practicile magice, cât și divinitățile Olimpului sunt tratate acum nu numai cu tot mai mult scepticism, ci și supuse fie ironiei, fie criticii directe. În special filosofii și sofiștii – dar și autorii de comedii, ca Aristofan în *Pacea*, în *Broaștele* sau în *Norii* – îi atacă pe zei ca pe

niște ființe lipsite de importanță și de putere, corupte și chiar ridicole[1].

Încă înaintea epocii clasice Xenofan formulase critici la adresa credințelor mitologice și a concepției antropomorfice despre zei – nu numai pentru că sunt închipuiți în mod cu totul arbitrar ca având aspect exterior uman, ci și pentru faptul că li se atribuiau aceleași patimi, greșeli și păcate ca cele ale oamenilor. „Homer și Hesiod au pus pe seama zeilor tot ce, între muritori, e lucru de rușine și de hulă: hoții, adultere și înșelăciuni reciproce"[2] – spune Xenofan. În veacurile următoare, această atitudine critică s-a accentuat – mai ales la sofiști. Pericle sau Tucidide nu credeau în oracole, în practicile superstițioase sau în ceremoniile religioase. Fidias a fost pus sub urmărire și condamnat pentru că a îndrăznit să-și pună imaginea proprie și pe cea a prietenului său Pericle pe scutul zeiței Athena, opera sculptorului. Platon însuși aduce critici vehemente mitologiei homerice. În secolele V și IV î.e.n. multor filosofi atenieni – printre care Anaxagora și Protagoras – li se intentează procese de impietate. Pentru acuzele aduse – printre altele, de a nu crede în zeii recunoscuți de stat – Socrate a fost silit să se sinucidă. Chiar poeții tragici cei mai mari – Eschil și Euripide – au fost suspectați de impietate, care era socotită de legi ca o crimă.

În realitate, nu propriu-zis pentru împietate în sine erau urmăriți sau condamnați toți acești filosofi sau poeți, spirite libere, ci pentru că religia devenise în epoca clasică o importantă problemă de stat. Încă de mult, comunitatea întreagă a cetății și organismele ei mai mici, până la familie, erau puse sub protecția unui zeu. Nici o adunare cetățenească nu începea fără oficierea unui act de cult. Pe calea oracolelor zeii „dădeau îndrumări" activității sociale sau politice a statului, colonizării, începerii unui război sau încheierii unei păci. Religia grecilor devenise de mult un aspect particular al vieții lor politice, inseparabilă de viața civică.

Dar în epoca clasică această situație a dus la un fel de secularizare a religiei. Raporturile comunității cu divinitatea erau o datorie cetățenească. Statul se considera că are o responsabilitate precisă față de zei și de practicile religioase. Statul, prin legile sale,

1. Față de această atmosferă de scepticism religios, spre sfârșitul epocii clasice și începutul celei elenistice vom asista la dezvoltarea – prin reacție – a unui curent de misticism, prin importarea de zeități și de practici religioase din Tracia, Egipt și Asia Mică.

2. Sext., *Adv. math.*, IX, 193. – În *Filosofia greacă... op. cit.* (vezi bibliografia).

considera impietatea – cum am spus – o crimă, sancționând-o cu pedepsele cele mai aspre. De o libertate religioasă nu se poate vorbi – nici de drept, nici de fapt – la Atena (și foarte probabil că nici în celelalte state grecești). Existau la Atena – și în alte *poleis* grecești – și culte de origine străină, e adevărat; dar totdeauna acestea erau cel puțin suspectate, dacă nu chiar urmărite; Platon însuși le condamna foarte sever și categoric. (Nici sub acest raport deci regimul atenian nu se dovedea prea democratic). Nu conștiința morală a individului, ci statul însuși, ca entitate politică, avea obligații față de zei. Ca urmare, instituțiile religioase depindeau de instituțiile politice.

Întreaga activitate a templelor, a preoților și a tuturor slujitorilor lor era subordonată legilor și controlului autorităților statului. Preoții și ceilalți slujitori ai templelor erau slujbași ai statului, delegați ai comunității pe lângă divinitatea pe care o serveau. În cadrul unei religii fără dogme și fără texte sacre, cum era religia greacă, preoților nu li se cerea nici o pregătire teologică specială – ca în alte țări ale lumii antice[1]; nu constituiau o pătură socială suprapusă și privilegiată – ca în Egipt, Mesopotamia, India, etc. Nu li se pretindea să aibă o vocație religioasă. Orice cetățean care se dovedise loial statului putea deveni preot, nu pe baza unei competențe specifice, ci prin alegere, sau cu totul întâmplător – prin tragere la sorți. Durata funcției era de obicei de un an; în unele cazuri, era și pe un anumit număr de ani, iar alteori pe viață[2]. Unele forme de cult – cum erau cultul domestic și cultul morților, anumite ceremonii colective sau serbări oficiale – nici nu pretindeau să fie oficiate de preoți. Chiar sacrificiul sângeros putea fi oficiat de un laic – dar era prezidat de un sacerdot, care pronunța formulele rituale și rostea rugăciunile.

În primul rând, însuși capul familiei era preotul care oficia toate actele de cult, ritualurile, ceremoniile, legate de cultul domestic. Și din moment ce zeii erau considerați a fi protectorii colectivității statului, era o obligație a demnitarilor civili ai statului să exercite și funcția de cult. Sacerdoții purtau veșminte deosebite – de culoare albă sau purpurie – doar în timpul ceremoniilor. Pentru administrarea bunurilor templelor (ofrande, terenuri, clădiri, sclavi) erau ajutați de un grup de cetățeni; dar statul efectua un control foarte strict în materie financiară.

Această fizionomie reală și această funcție socială a religiei

1. Excepție făceau sacerdoții unor culte misterice.

2. Când funcția sacerdotală – cum era cazul în cultele misterice – aparținea ereditar unor anumite familii.

grecești explică importanța și influența ei în diferitele domenii ale artei.

SENSURILE ARTEI CLASICE GRECEȘTI

Arta greacă a epocii clasice este în mare măsură legată de religie; de viața religioasă așa cum o concepeau și o practicau grecii epocii, atribuindu-i o precisă funcționalitate civică. Religia greacă a influențat arta; dar – spre deosebire de cazul culturii mesopotamiene, egiptene, indiene, mai târziu bizantine, ș.a. – fără a o domina autoritar și fără a o devia inculcându-i sensuri mistice.

Ceea ce distinge arta greacă de arta altor culturi antice – și acesta este marele său titlu de glorie, care a fundamentat și a influențat în mod decisiv asupra dezvoltării de mai târziu a artei europene – este umanismul său. Umanism – adică plasarea omului (sau a divinității – dar umanizate) în centrul interesului. Căci – „Multe lucruri minunate sunt în lume, dar nimic nu e mai minunat decât omul"[1]. Subiectul artei (vd. R. Huyghe) nu mai este acum animalul – cum era atât de frecvent în arta egiptenilor, a asirienilor sau a perșilor. Tema unică a artei a devenit omul. Imaginea lui este creată de artist nu investită cu un sens simbolic sau cu o funcție magică, ci pentru frumusețea sa proprie. – „Omul este măsura tuturor lucrurilor": dictonul acesta este (cu un sens independent de cel pe care i-l da Protagoras) însăși formula artei și întregii culturi grecești. Lumea este privită și interpretată în raport cu omul: nimic nu-l domină, nimic nu-l strivește, – nici divinitatea, nici ideea morții sau gândul vieții „de dincolo". Totul în el este echilibrat; corpul este în armonie cu spiritul, fără un conflict ireductibil între Bine și Rău, între spiritualitate și viața biologică, între trup și suflet, – acel conflict care, în viziunea artistului creștin medieval va zdruncina unitatea și armonia ființei umane. Arta greacă este atentă la realitatea imediată, directă, – nu se lasă sedusă de tentația sugestiei, a unui mai îndepărtat sens transcendent, simbolic, esoteric, mistic. Nu cedează mijloacelor care acționează mai mult asupra sensibilității decât asupra rațiunii. Omul grec și arta sa vor certitudini – și certitudinile le dau forma, echilibrul, armonia, raporturile logice. Este o artă care – în expresia sa perfectă, cea a clasicismului – „reproduce natura, așa cum se vede, dar totuși corectând-o, ameliorând-o potrivit normelor gândirii"; o artă care, „fondată pe adevărul exact al aparențelor, le supune regulilor celor mai subtile

1 Sofocle, *Antigona*, v. 332–333.

ale gândirii raţionale; dar mai ales această veracitate şi această logică se depăşesc şi se unesc în comunitatea unui scop: acela al plăcerii privirii şi spiritului" (R. Huyghe).

Această concepţie a artistului grec, acest sens al artei epocii clasice sunt în perfect acord cu normele societăţii; sunt un rezultat – indirect, – o consecinţă a acestor norme sociale. Regimul democratic i-a dat cetăţeanului o demnitate şi l-a învestit cu un simţ al responsabilităţii – faţă de sine (deci judecând şi decizând singur) şi faţă de societate (deci respectând tradiţiile şi normele cetăţii). Ca atare, artistul grec se simte solidar cu publicul său, îl respectă, nu ţine să se singularizeze, nu caută ostentativ să fie original, să rupă cu tradiţia; dimpotrivă, ţine să exprime înainte de toate ideile şi sentimentele concetăţenilor săi, să creeze opere accesibile înţelegerii lor, să continue firul tradiţiei; al tradiţiei în care va aduce şi o notă personală, dar fără să violenteze neapărat formele anterioare şi fără să ţină neapărat să introducă teme noi. De fapt, în arta greacă numărul temelor este redus; dar varietatea de detalii, de atitudini şi expresii noi exclude impresia de monotonie. „Originalitatea, artistul o caută nu atât în invenţia unei teme inedite, cât în perfecţiunea tehnică, în adevărul anatomiei, în armonia ritmului, în simetrie, în ştiinţa modelului". Artiştii nu se sfiesc să reia teme tratate de predecesori, să-i imite – căci „noţiunea de plagiat, de proprietate intelectuală şi artistică, nu există în Grecia... Opera nu este personală, ea este socială; reflex al comunităţii, ea rămâne proprietatea acesteia" (W. Deonna).

Grecii nu situau artele plastice pe planul superior pe care situau operele artiştilor care creau sub puterea „inspiraţiei divine": muzicienii şi poeţii. Între cele nouă muze[1] nici una nu figura ca protectoare a artelor plastice. Arhitectul, sculptorul, pictorul, se bucurau de toată consideraţia concetăţenilor lor, dar care îi stimau doar ca pe nişte meşteşugari: pricepuţi, talentaţi – dar la fel ca meşterii olari sau

1. Muzele – fiicele lui Zeus şi ale Mnemosinei, personificarea Memoriei – erau cântăreţele care îi înseninau şi îi înveseleau pe Zeus şi pe ceilalţi zei. Corul lor era condus de Apollo. Numărul lor a fost fixat definitiv la nouă, în sec. IV î.e.n. Primul loc îl ocupa Caliope, muza poeziei epice, dar care patrona şi filosofia şi retorica. Clio era muza istoriei;Polihymnia – a poeziei lirice şi a pantomimei. Euterpe era muza flautului şi a corurilor din tragedii; iar Terpsichora – a poeziei uşoare şi a dansului. Erato era muza poeziei erotice şi a liricii corale, precum şi a elegiei; Melpomene – muza tragediei; Thalia – a comediei; iar Urania – muza astronomiei (fiindcă această ştiinţă mai păstra încă amintirea originii sale poetice) şi protectoarea celor care se dăruiesc studiului ei. – În mitologia greacă muzele nu figurează cu un ciclu de legende proprii.

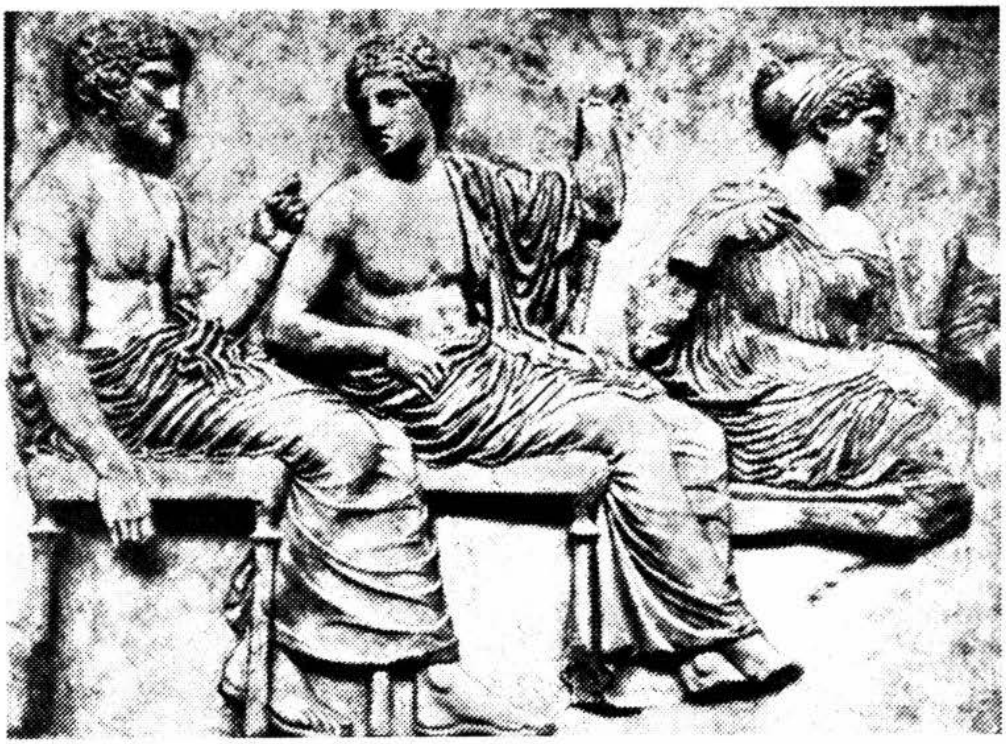

Poseidon, Apollo și Artemis. Din friza Partenonului (sec. V i.e.n.).

giuvaergii. Pentru noțiunile de „artă" și de „tehnică" grecii aveau – amănuntul este semnificativ – un singur cuvânt: *techné*. – Pentru ei „arta este o necesitate; ea este asociată existenței cetății și a individului; ea îi însoțește în actele lor, de la cele mai mici până la cele mai mari. Frumusețea nu există pentru ea însăși, ea are totdeauna o preocupare de ordin practic" (*id.*).

Consecințele semnificative pentru spiritul artei grecești are și faptul că aici arta n-a fost expresia vanității sau autoglorificării unui suveran, ca în marile monarhii ale Egiptului și Asiei Mici. Astfel, în arhitectură primul loc îl deține templul; dar templul grec nu caută să impună prin dimensiuni colosale, ci prin armonia proporțiilor, perfecțiunea tehnică a construcției, frumusețea unei ornamentații sobre și plasarea lui într-o ambianță naturală de efect. Dimensiunile lui sunt modeste; numai la periferia lumii grecești – în Asia Mică templul din Efes, sau în Sicilia templele din Agrigento și Selinunte – au fost construite temple gigantice. Nici statuile nu depășesc mărimea naturală[1]. Măsura, simplitatea, sobrietatea sunt calitățile fundamentale ale artei clasice grecești.

1. Cu excepția câtorva „coloși" – ca cel din Rodos, înalt de 34 m, în bronz; sau ca statuile hriselefantine ale lui Fidias, Policlet, etc.

TEMPLELE. PARTENONUL

Un ansamblu arhitectonic conceput ca un complex urbanistic monumental a apărut în lumea greacă: abia odată cu întemeierea oraşului elenistic Alexandria, în anul 331 î.e.n. Până la această dată oraşele greceşti s-au dezvoltat haotic, fără nici un plan. Foarte rareori a apărut o preocupare de sistematizare a străzilor – cum a fost cazul (prin 440–430 î.e.n.) oraşului Olint; sau tot în sec. V î.e.n., construcţia după un plan bine conceput a Pireului de către Hipodamos. Dar şi în aceste cazuri, fără a fi fost prevăzute opere de arhitectură monumentală. Arhitectura civilă din epoca clasică are o însemnătate infinit mai redusă decât cea religioasă (de menţionat în acest sens doar palestrele, gimnaziile şi porticele). Palate noi, edificii mai deosebite în jurul unei Agora, sau teatrele de piatră, apar abia în jumătatea a doua a secolului al IV-lea î.e.n., deci spre sfârşitul epocii clasice.

Încât, templele rămân singurul capitol demn de atenţie al arhitecturii secolelor V şi IV î.e.n. În prima jumătate a secolului al V-lea î.e.n. – templul lui Zeus din Olympia şi templele Herei şi al lui Poseidon din Paestum, în sudul Italiei; apoi, în Sicilia, templul Olimpeion din Agrigento, cel al Athenei din Siracuza şi Olimpeionul din Selinunte. După 450 î.e.n. se construiesc templul doric din Segesta şi templul Concordiei din Agrigento; dar în primul rând trebuie menţionat, firește, ansamblul de edificii de pe acropola Atenei, refăcut de Pericle. În secolul următor – templul Alcmeonizilor din Delfi şi marele sanctuar al lui Asclepios din Epidaur – oraş în care se construieşte acum şi cel mai frumos teatru grec.

În acest secol al IV-lea î.e.n. în lumea greacă din Asia Mică apar edificii de dimensiuni colosale, cu o decoraţie sculpturală exuberantă, în stil ionic, între care cele mai impresionante sunt templul Artemidei din Efes şi templul-mormânt al regelui Mausolos din Halicarnas (*mausoleul*) ridicat pe un mare soclu decorat cu frize de cei mai mari sculptori greci ai vremii; ciudatul ansamblu – templu ionic surmontat de o piramidă în trepte – avea o înălţime de 45 m şi era considerat de antici una din cele şapte minuni ale lumii.

Cel mai splendid complex arhitectural al antichităţii greceşti era ansamblul de patru edificii de pe Acropole (Propileele, Partenonul, templul Athenei Niké şi Erechteionul); splendid prin perspectiva pe care de la mare distanţă i-o crea terasa masivei stânci abrupte pe care apăreau construcţiile; şi mai ales prin unitatea armonioasă a

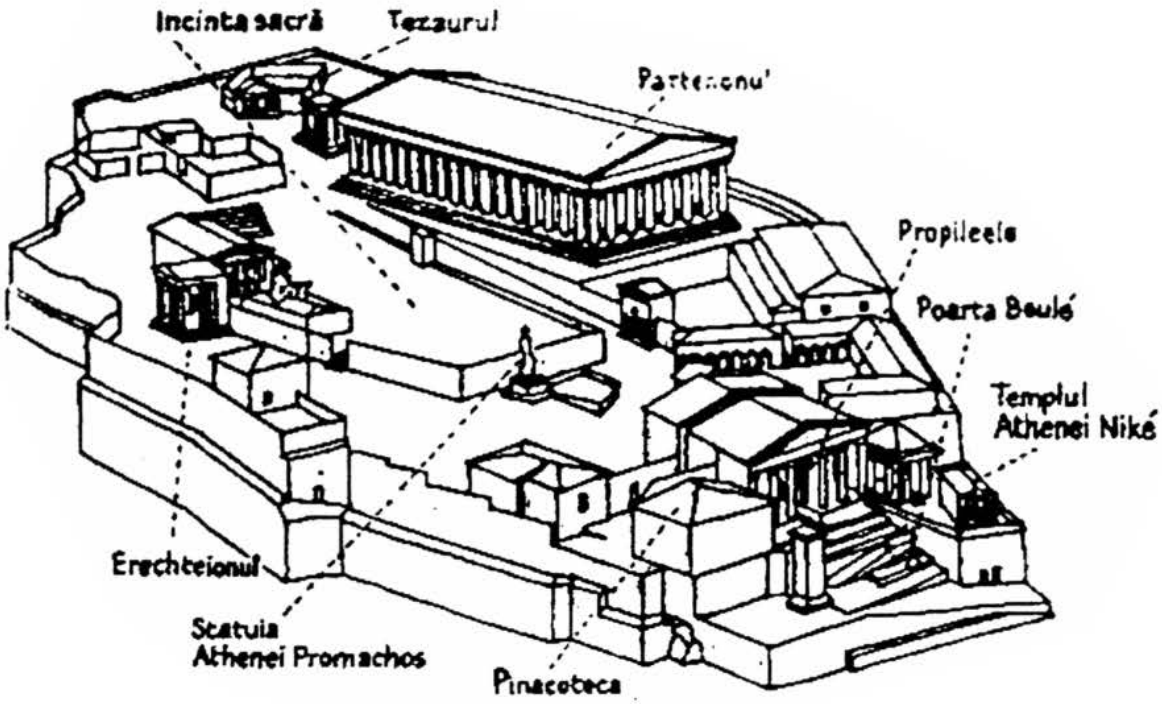

Reconstituire ideală a Acropolei din Atena.

ansamblului cuprinzând construcții atât de variate ca dimensiuni, ca destinație și stil (doric și ionic). Pentru a realiza această operă uriașă Pericle dispunea de fondurile considerabile pe care i le punea la dispoziție confederația atenian; dar și de o pleiadă de talentați arhitecți (Ictinos, Callicrates, Mnesicles, Corribos), de sculptori strălucițti, în frunte cu Fidias (în același timp și arhitect însărcinat de Pericle cu direcția generală a lucrărilor), precum și de numeroase ateliere cu excelenți meșteșugari sculptori.

Complexul de edificii de pe Acropole oferea un cadru ideal desfășurării ceremoniilor dedicate zeiței protectoare a orașului Atena, serbărilor numite Panatenee, instituite de Pisistrate în 566 î.e.n. Văzute -la distanță de douăzeci și cinci de secole - în acest cadru somptuos, solemn, cu participarea tuturor cetățenilor, aprecierea estetică a complexului arhitectonic însuși se completează cu noi sensuri și sugestii.

Sărbătoarea zeiței Athena (*atheneele*) avea loc în fiecare an; dar din 4 în 4 ani sărbătoarea lua o amploare cu totul deosebită (*panatheneele*). Ceremoniile religioase și jocurile care urmau cuprindeau întreceri sportive, gimnastice și hipice, asemănătoare celor din Olympia, precum și un concurs muzical-poetic. Rapsozii, cântăreții ambulanți de poeme epice - ultimii reprezentanți ai aezilor epocii miceniene - recitau fragmente lungi din poemele homerice,

în timp ce producţiile lirice erau acompaniate la cithară şi flaut (manifestări muzicale pentru care Pericle construise în mod special Odeonul). Câştigătorilor li se oferea drept premiu un număr de amfore frumos pictate (numite *panathenaice*), cu untdelemn din livada sacră de măslini a templului zeiţei Athena[1].

Ceremonia inaugurală se desfăşura cu un fast impresionant.

După o noapte pe care atenienii o petreceau cu dansuri, cântece, muzică de instrumente şi alergări cu torţe, în zorii zilei următoare pornea din Kerameikos – cartierul olarilor care se întindea pe locul vechiului cimitir al oraşului – procesiunea solemnă. În fruntea cortegiului (descris pe larg de Aristofan în *Broaştele*) era adus, pe un car împodobit, darul zeiţei, *peplos*-ul, lucrat timp de 9 luni de fetele nobililor din oraş, o bogată broderie reprezentând o scenă mitologică de luptă între zei şi Giganţi. Urma grupul fetelor care lucraseră veşmântul şi un alt grup de fete care aduceau zeiţei daruri şi obiecte sacre: apoi personalităţile statului, sacrificatorii cu taurii şi berbecii care urmau să fie sacrificaţi; apoi delegaţii statelor aliate, atleţi învingători la concursurile trecute, delegaţii străinilor rezidenţi în oraş, ale căror soţii aduceau vasele pline cu miere şi alte ofrande; în fine, grupuri de ostaşi călări, urmaţi de mulţimea cetăţenilor atenieni, cu toţii încununaţi cu cununi de laur. Cortegiul făcea scurte opriri în faţa altarelor din drum, până să ajungă la poalele colinei Acropolei. De aici, urcau pe un drum în serpentină, treceau prin faţa micului templu al Athenei Niké[2] şi, prin porţile edificiului Propileelor, intrau în incinta sacră. În centrul incintei se înălţa statuia de bronz – opera lui Fidias – de proporţii colosale a Athenei Promachos („luptătoare în primele rânduri"), înaltă de 7 m pe un piedestal de 2 m, al cărei coif aurit precum şi vârful de aur al lancei se vedeau de departe de pe mare. În spatele statuii şi puţin în stânga era Erechteionul, micul sanctuar în care era adăpostită vechea statuie de lemn a zeiţei Athena, căreia i se aducea în dar, în fiecare an, un nou *peplos*. În dreapta – grandiosul Partenon.

Propileele (*propylaion* = „avanpoartă"), în întregime din marmură de Pentelic, erau o intrare monumentală, cu aspect de fronton al unui templu, flancată de două corpuri de clădiri cu coloane dorice. Prin porticul central, cu coloane de asemenea în stil doric, cinci porţi

1. De pildă, atleţilor învingători la pentatlon, li se acordau 60 de amfore drept premiul I, şi 12 drept premiul II; învingătorilor la lupte, 40 şi respectiv 8 amfore, etc.

2. Mai degrabă o „capelă": cu faţada de 5,45 m, lungimea de 8,25 m, în stil ionic, cu basoreliefurile frizei între care şi bine cunoscuta Niké legându-şi sandala.

deschideau intrarea – printr-un vestibul cu coloane ionice, mai zvelte – în marea incintă sacră. (Poarta centrală, cea mai mare, era rezervată intrării călăreților și animalelor de sacrificiu). Într-una din cele două clădiri laterale era așa-numita Pinacoteca, ce adăpostea picturile de seamă aduse ca daruri votive zeiței. Mnesicles, arhitectul care concepuse Propileele, știuse să-și adapteze construcția, maiestuoasă prin chiar simplitatea liniilor ei, la diferențele de nivel ale terenului. Totodată contemporanii puteau admira compoziția care unifica armonios cele două stiluri ale coloanelor, precum și contrastul armonios de culori dintre marmura albă a coloanelor și soclul lor de calcar cenușiu.

Din fața Propileelor se deschidea o splendidă vedere panoramică a orașului, precum și, în imediata apropiere, asupra templului Athenei Victorioase (*Niké*). Ridicat pe locul unui vechi altar al zeiței, micul templu ionic era plasat în vârful unei stânci din colțul drept al terasei Acropolei. Sculptura frontonului și a frizei ionice reprezenta figuri de zei și scene de bătălie contra perșilor; iar pe parapetul de marmură al platformei templului, o serie de tinere Victorii aducând taurii ce urmau să fie sacrificați Athenei. Aceste figuri feminine în basorelief, elegante și grațioase, respirând bucuria tinerilor, cu veșmintele fluturând în vânt sau mulându-se pe formele perfecte ale corpului și redate cu o tehnică atât de rafinată încât realizează uimitor parcă însăși transparența veșmintelor, introduc – în raport cu stilul mai ponderat, mai „clasic" al sculpturilor Partenonului – un ritm încântător prin libertatea și ușurința formelor.

În incinta sacră, cele două mari sanctuare – Partenonul și Erechteionul – apăreau într-o perspectivă grandioasă: nu frontal, ci oblic, spre a fi văzută încă de la intrare și o parte laterală a lor.

Partenonul („Casa Fecioarei") era într-adevăr „marele templu" al antichității grecești – dar totodată reprezenta și o (genială) derogare de la tipul clasic al genului[1]. Coloanele exterioare erau dorice – dar mai zvelte ca de obicei, – în timp ce în interior tavanul unei încăperi era susținut de 4 coloane ionice. Incinta sacră a templului era separată în două încăperi; în cea din față (în grecește *naos* sau *domos*; în lb. latină, *cella*) era plasată statuia imensă a Athenei, înaltă (inclusiv postamentul) de 15 m, lucrată de Fidias în plăci de fildeș și de aur aplicate pe un suport de lemn, și cu incrustații de

1. Lung de 69,50 m și larg de 31 m, are 8 coloane pe latura scurtă (în loc de 6 câte aveau celelalte temple) și 17 pe latura lungă.

pietre semipreţioase. Încăperea din spate era rezervată tezaurului zeiţei şi celui al statului. În afară de metopele exterioare – în număr de 92 –separate de triglife, de pe friza dorică, încăperea centrală (*naos* sau *cella*) era decorată în exterior de jur–împrejur de o friză continuă, în stil ionic, desfăşurată pe o bandă lungă de 160 m şi înaltă de 1 m, incluzând aproape 400 de figuri omeneşti şi 200 de animale. Sculpturile în basorelief reprezentau desfăşurarea întregii procesiuni a Panateneelor. Este pentru prima dată când într–un templu doric incinta sacră (*cella*) este în exterior decorată de o friză[1]. În exterior, metopele reprezintă episoade grupate în jurul a patru subiecte, fiecare corespunzând unei laturi a edificiului: lupta zeilor contra Giganţilor, a atenienilor contra Amazoanelor, a Lapiţilor contra Centaurilor, şi a cuceririi Troiei. Elementul comun al acestor patru subiecte ale frizei dorice era intenţia de a arăta ororile războiului – în opoziţie cu binefacerile păcii, pe care le sugerează friza ionică a procesiunii Panateneelor.

Partea cea mai importantă a decorului sculptat o constituie frontoanele – desigur opera lui Fidias (măcar în cea mai mare parte; sau cel puţin executate după desenele sale). Statuile în *ronde–bosse* erau angajate – ca temă şi execuţie – într–o perfectă unitate de stil şi aveau acelaşi sens ca al frizei ionice, – de glorificare a zeiţei. Pe frontonul faţadei – naşterea zeiţei Athena din capul lui Zeus, într–o scenă de ceremonie solemnă care îi mai grupează aici şi pe Dionysos, Hera, Apollo, Afrodita, Hefaistos, etc. Pe frontonul opus – cearta dintre Athena şi Poseidon pentru protecţia Atticii; de fapt un concurs, o întrecere care are loc în faţa eroilor Atticii chemaţi să–şi aleagă liber stăpânul – simbol al regimului democratic care îşi alege singur conducerea. Legendele figurate erau deci subiecte sacre; dar sensul lor era un sens civic, naţional, patriotic şi politic, pe cât era de religios[2].

Dacă Partenonul glorifica mai mult sensul civic al religiei grecilor, în schimb cultul propriu–zis religios era legat de Erechteion – ultimul monument ridicat pe Acropole.

Edificiul este plasat pe locul cel mai venerat de greci de pe Acropole. Căci pe acest loc era stânca cu urmele fulgerului cu care

1. Dealtminteri, cu atât mai greu vizibilă, cu cât trebuia privită de aproape.

2. Partenonul a fost văduvit în sec. V e.n. de statuia lui Fidias, care a fost dusă la Constantinopol; apoi în sec. VI templul a devenit biserică creştină, iar în sec. XV a fost transformat în moscheie, – pentru ca în 1687 un bombardament al veneţienilor să–l distrugă. În 1816 cele mai multe sculpturi, fragmente de pe metope, frontoane şi din friza procesiunii au fost duse la British Museum.

Zeus îl lovise pe Erechteus – pe care tradiția îl socotea a fi fost unul din primii regi ai Atenei, inventatorul carului și fondatorul serbărilor Panatenee; aici creștea măslinul pe care zeița îl sădise dăruindu-l cetățenilor a căror protectoare era; aici se afla și izvorul cu apă sărată pe care îl iscase Poseidon, în timpul disputei lui cu Athena; și tot aici se afla mormântul primului rege al Atenei, bunul și pașnicul Cecrops, care inventase scrierea și îi învățase pe atenieni să-și clădească orașele și să-și îngroape morții. – Pe lângă sanctuarele celor amintiți, se mai aflau aici și cele închinate lui Hefaistos, Poseidon, fiicei lui Cecrops, Pandrosos – inventatoarea torsului – și fratelui ei Boutes, marele sacerdot al lui Poseidon și al Athenei. – Deci, pe o suprafață de numai 15 m pe 30 m edificiul Erechteionului adăpostea nu mai puțin de 9 sanctuare.

Dar genialul arhitect – probabil Mnesicles – a știut să rezolve problema utilizării unui teren denivelat, a unui spațiu foarte limitat și a unificării arhitectonice a asamblului atâtor obiective distincte. Trei corpuri de clădiri adiacente au fost în mod ingenios unificate și înconjurate de două frize cu basoreliefuri reprezentând subiecte din legende legate de personajele respective. Fiecare corp avea câte un portic cu coloane ionice, de dimensiuni diferite și plasate pe niveluri diferite. Spre sud, deasupra mormântului lui Cecrops se află faimosul „portic al cariatidelor", unde în fiecare an se celebra în timpul nopții un rit agrar secret: două tinere *arefore* – servitoarele zeiței Athena – duceau pe cap coșuri cu obiecte sacre până în grădina sanctuarului unde, în mare taină, le schimbau cu alte daruri, pe care le aduceau apoi în Erechteion. Cele 6 coloane care susțin acoperișul logiei, înalte de 2,60 m, redau figurile acestor fecioare arefore, coșul cu obiecte sacre constituind echina capitelului. –

Spre deosebire de stilul înalt, solemn al arhitecturii și sculpturii celorlalte monumente de pe Acropole, compoziția Erechteionului a constituit – prin ingeniozitatea soluțiilor tehnice și a viziunii artistice – un lucru cu totul nou în istoria arhitecturii grecești. „Farmecul deosebit al cariatidelor Erechteionului constă în echilibrul dintre semnificația lor plastică și cea arhitectonică" (Alpatov). Grația corpurilor, eleganța atitudinii, supleţea veșmintelor mulate pe bust, cutele căzând în draperii drepte, mișcarea pe care o sugerează piciorul drept dus înainte, constituie – împreună cu frizele, din care însă au rămas prea puține fragmente – cea mai bogată și mai rafinată ornamentație arhitectonică din arta greacă, și cea mai de efect decorativ, nu numai a Erechteionului, ci și a întregului complex de edificii de pe Acropole.

SCULPTURA

În sec. al V-lea î.e.n. importante ateliere de sculptură activează în Peloponez (în primul rând la Olympia), în sudul Italiei și în Sicilia (cu Pitagora din Rhegion, în special); dar cel mai important, mai activ și care a căpătat mai devreme o fizionomie proprie era centrul atenian.

La Atena înfloresc - succesiv, în perioade bine delimitate și definitive - „stilul sever" al preclasicismului (aproximativ în prima jumătate a sec. V î.e.n.); stilul primului clasicism, din a doua jumătate a aceluiași secol, cu Myron, Policlet și Fidias[1]; și stilul clasicismului secolului al IV-lea î.e.n. (ilustrat de Scopas, Praxitele și Lysip), când sculptorii sunt atrași de marile lucrări programate de orașele ioniene, introducând totodată inovații îndrăznețe sub raportul concepției și al execuției.

În perioada războaielor medice și până la apariția lui Fidias sculptura greacă este caracterizată de așa-numitul „stil sever" - stil de simplitate, austeritate și chiar de o oarecare rigiditate. Tipul fizic ideal al acestei perioade este diferit de cel imediat anterior al epocii arhaice: personajul reprezentat are cutia toracică mai mare, fruntea mai înaltă, bărbia mai pronunțată, ochii nu mai sunt oblici, zâmbetul misterios și stereotip a dispărut. Legea frontalității, dominantă în epoca arhaică, este acum abandonată: fapt care îi permite sculptorului să-și lărgească mult gama de atitudini și de situații pe care el vrea să le reprezinte. Dar în orice moment psihic ar fi fost surprins

Sculptor lucrând, în atelier, la o statuie de bronz.
Desen după un vas grecesc din sec. IV î.e.n.

1. Când artiștii nu mai sunt legați de un anumit atelier, ci lucrează în diferite orașe, - fapt care face ca diferențele între școli să se estompeze.

„Afrodita din Siracuza". Replică romană. Marmură, sec. III î.e.n. (Muzeul din Siracuza).

modelul, chiar de încordare dramatică, expresia figurii rămâne gravă, senină, impasibilă, aproape rece. În schimb, chiar dacă este surprins într-o atitudine de completă imobilitate, de repaus, personajul reprezentat este animat de o încordare musculară reținută, de o tensiune nervoasă controlată, de o luciditate, de o voință, de o încredere în sine care dă statuii o forță interioară și o evidentă bogăție sufletească. Severitatea și bărbăția unui asemenea model artistic transcrie însăși experiența dramatică pe care poporul atenian a trăit-o în decursul îndelungatelor războaie de rezistență contra perșilor. Nimeni n-a știut ca artistul „stilului sever" să surprindă un anumit moment, îmbinând observația realistă cu elaborarea mentală, și să recompună într-o perfectă sinteză artistică sobrietatea și simplitatea cu vigoarea și expresivitatea, seninătatea aproape impasibilă a figurii cu intensitatea trăirii momentului, gestul violent cu expresia calmă și controlată – sinteză care dă compoziției forță, demnitate și măreție.

Marea majoritate a statuilor create în epoca clasică au dispărut. Au rămas doar descrieri ale contemporanilor (sau ale celor care, după ei, au mai putut să le admire) și copiile lor romane executate începând din sec. I î.e.n. și până în sec. II–III e.n. Căci romanii țineau să-și împodobească cu asemenea copii templele, bazilicele, termele, porticele, bibliotecile, casele, vilele și grădinile

lor, copii pe care le comandau atelierelor specializate greceşti, mai ales celor ateniene[1].

Sculptura greacă era, cum s-a spus, policromă. Încă din epoca anterioară, arhaică, stratul de culoare aplicat avea şi rostul de a proteja lemnul statuilor. Statuile şi basoreliefurile de piatră sau de marmură erau pictate: corpul întreg, ochii, părul, buzele, chiar şi amănuntele veşmintelor şi ale podoabelor. Uneori sculptorul recurgea la colaborarea unui pictor; alteori era el însuşi şi pictor: Fidias însuşi îşi începuse cariera de artist ca pictor. Prin acest fel de colaborare a picturii cu sculptura – care azi ni se pare o anomalie, de un gust artistic lamentabil – artistul urmărea să dea operei mai multă viaţă, un spor de realism brut, şi prin aceasta să o facă să devină mai accesibilă mulţimii. – Acelaşi efect îl urmărea şi prezentarea statuilor de bronz – care erau întotdeauna lustruite şi foarte des curăţite de patină. Aceste statui aveau „ochii acoperiţi cu o pastă de sticlă şi încrustaţi cu pietre colorate, buzele acoperite cu o lamă subţire de aramă roşie, iar dinţii erau adesea figuraţi printr-o placă de argint cizelat, strecurată între buzele întredeschise" (Fr. Chamoux). – Nu mai puţin de un gust cel puţin dubios ni se pare azi şi statuile în hriselefantină, lucrate cu foi de aur (veşmintele) şi plăci de fildeş (părţi cărnoase, vizibile), aplicate pe o armătură de lemn: dar erau statuile – din care nu s-a păstrat nici una – cele mai mult preţuite de greci şi erau comandate celor mai renumiţi sculptori. Între aceştia – şi lui Policlet.

POLICLET. MYRON. FIDIAS

Policlet a exercitat o îndelungată influenţă în epocă, prin puţinele opere pe care le-a realizat în bronz. Statuile lui cele mai celebre – cunoscute doar din numeroasele copii din epoca romană, în marmură, – sunt în primul rând *Doriforul* (sau „Purtătorul de lance"; copia cea mai fidelă se află la Muzeul Naţional din Neapole). Apoi: *Diadumenos* (Muz. Naţional din Atena; indicăm pentru fiecare operă copia considerată cea mai bună), *Discoforul* (Louvre), *Ama-*

1. E adevărat – cum observă G. Becatti –că aceste copii „au contribuit să ne dea o imagine cam rece şi academică despre plastica greacă, fiindcă lipseau din ele fie vibraţia şi vitalitatea originalului, calităţi care s-au pierdut prin operaţia mecanică, de meşteşugar a copistului şi prin gustul clasicist al perioadei romane, fie valoarea de colorit care înviora marmorele originale şi care, prin policromia vivace, susţinea intim şi sublinia efectul plastic al sculpturilor arhaice".

zoana rănită (Metropolitan Museum, New York) și *Efebul* (British Museum, Londra). În orașul său natal Argos artistul a lucrat și o uriașă statuie hriselefantină a Herei. Policlet însă a înfățișat aproape numai atleți. Creator al „canonului" artei clasice – pe care l-a expus într-un tratat cu acest titlu despre proporțiile corpului omenesc – Policlet l-a conceput probabil sub influența teoriei despre „numere" a lui Pitagora, formulându-l sub forma de raporturi matematice: față de înălțimea corpului proporția tipică a capului este de 1/8, de 1/10 a palmei, de 1/6 a labei piciorului, etc.

Acest echilibru compozițional calculat matematic este verificat de Policlet printr-o observație directă a realității anatomice umane, anatomie pe care artiștii greci o studiau pe stadioane și în palestre. Statuile lui vizează un ideal de perfecțiune fizică, fapt care duce la o austeritate și la o frumusețe rece, nu lipsită poate și de o oarecare monotonie. Rigiditatea și principiul frontalității din statuile epocii arhaice au dispărut, Policlet urmărește perfect ritmurile corpului omenesc, statuile sale cer să fie privite din toate unghiurile. „Policlet a fost cel dintâi dintre sculptorii greci care a redat plastic mișcarea în stare potențială a unui corp în repaus" (Tumminelli). Perfecțiunea anatomică, echilibrul compozițional al poziției brațelor, picioarelor, capului, euritmia perfect calculată a liniilor, comunică viață statuii lui Policlet; dar concepția sa artistică esențialmente rațională lipsește opera de vibrația unei adevărate vieți spirituale.

În opoziție cu Policlet, care preferă în operele lui echilibrul stabil, poziția statică și atitudinea austeră, contemporanul său Myron aduce pentru prima dată în sculptura greacă reprezentarea echilibrului instabil, reprezentarea mișcării.

Myron a lucrat mult la Atena, în special opere în bronz (între care, și numeroase imagini de boi); nu s-au păstrat însă – în copii romane – decât două: celebrul *Discobol* (în marmură; copia păstrată complet, la Muz. Național, Roma) și grupul *Athena și Marsias*, conservat în parte la Frankfurt (zeița Athena) și la Muzeul Lateran din Roma (silenul Marsias). Corpurile modelelor lui Myron sunt înfățișate începând sau terminând o mișcare; dinamismul statuilor rezidă în reprezentarea cu intensitate a unui singur moment, a unei acțiuni instantanee și violente. Aruncătorul discului – „un exemplu perfect până la virtuozitate de ponderație" (G. C. Argan) – este o figurare plastică în spirală a mișcării și atitudinii atletului, realizată cu o capacitate a artistului (notă ce apare acum pentru prima dată în

sculptura greacă) de a rezuma, din orice punct ai privi opera, totalitatea formei în spațiu a statuii (*id.*). – În grupul statuar amintit, brutala figură rustică a silenului Marsias este reprezentată retrăgându-se în momentul în care grațioasa zeiță îi aruncă o privire disprețuitoare: astfel în arta lui Myron apare (ceea ce era absent în figura inexpresivă a *Discobolului*) o ușoară schițare a unui sentiment, reprezentarea abia perceptibilă a unui conținut spiritual.

Fidias (n. circa 485 î.e.n.), cel mai ilustru dintre sculptorii greci, cu puțin mai tânăr decât Myron și Policlet, n-a fost un inovator ca aceștia și nici n-a avut influența lor asupra sculptorilor care i-au urmat. Contemporanii l-au stimat cu deosebire pentru cele două statui hriselefantine – cea a lui Zeus din Olympia (de 14 m înălțime împreună cu soclul) și cea a Athenei Parthenos (pentru realizarea căreia se spune că artistul a folosit o cantitate de 1.150 kg de aur!).

„Poseidon din Artemision". Bronz (460–450 i.e.n.).
(Muzeul național, Atena).

Fidias, pictor și arhitect conducător al lucrărilor Partenonului, ca sculptor a lucrat nu numai în marmură și hriselefantină, ci și în bronz și fildeș. Nici una dintre lucrările lui Fidias nu s-au păstrat decât în copii romane: *Diadumenos* (British Museum, Londra), *Amazoana* (Muzeul Vaticanului, Roma), o reducție de circa 1 m în marmură a *Athenei Parthenos* (Muz. Național, Atena), capul *Athenei Lemniane* (Muz. Arheologic, Bologna), *Kora* (Villa Albani, Roma) și un fragment din scutul Athenei Parthenos cu autoportretul artistului (British Museum). Ca lucrări originale, îi sunt atribuite câteva fragmente din metopole, frizele și frontoanele Partenonului - probabil sculptate în colaborare cu ajutoarele sale, dar unele socotite opera sa directă.

Fidias a interpretat plastic divinitățile într-o perspectivă umană ideală, realizând imaginea ideală a echilibrului sufletesc, a purității morale și a măreției caracterului. Manifestând un gust pronunțat pentru fastuos, în atitudinile personajelor figurate preferă simplitatea și o imobilitate gravă, solemnă. Marele sculptor a creat astfel impresia de noblețe, de demnitate și de grandoare, evitând detaliile[1] și căutând precizia în ritmul variat al volumelor. - În schimb, metopele frizei dorice și scenele frizei ionice ale Partenonului (executate sub îndrumarea și probabil după schițele sale) revelează alte aspecte ale geniului lui Fidias. Aici apare un interes dominant pentru mișcare și detalii, - pentru mișcarea de un intens dinamism în scenele de lupte de pe metope, sau de o mișcare mai lentă, maiestoasă, corespunzătoare solemnității temei și personajelor, în sculpturile de pe friza ionică și frontoane. În general, în contribuția lui Fidias la decorarea Partenonului se remarcă un efect de ansamblu echilibrat prin alternarea armonioasă a figurilor (umane și animale) în repaus cu cele în mișcare; și totodată o interpretare mai liberă - deși ponderată - decât cea a „stilului sever".

Istoria artei grecești înregistrează în sec. V î.e.n. și opere - sau numai nume - ale altor sculptori contemporani ori discipoli ai lui Fidias (ca Pitagora din Rhegion, Cresilas, Callimachos, Alcamene - un urmaș ilustru al maestrului); operele lor, păstrate aproape numai în copii romane, dau o idee despre volumul producției și nivelul artistic al sculpturii epocii clasice.

1. Chiar dacă statuia Athenei Parthenos era încărcată cu numeroase accesorii simbolice.

PRAXITELE. SCOPAS. LYSIP

Față de secolul al V-lea î.e.n. sculptura secolului următor prezintă o mai mare diversitate de stiluri individuale, o accentuare a aspectelor intime ale sufletului omenesc, și în general mai multă îndrăzneală în căutarea unor drumuri noi.

O explicație a acestei situații o dă faptul că numeroasele edificii monumentale pe care le construiesc acum prosperele orașe ioniene au atras aici numeroși artiști din afară, care în acest mediu au devenit receptivi la sugestiile artistice venite și din cultura, din tradițiile și preferințele publicului din Asia Mică. În schimb, în Grecia continentală din acest timp nu se mai construiau mari complexe arhitectonice care să fi solicitat numeroasele ateliere ale sculptorilor. În Grecia acestei perioade prosperitatea unor anumite categorii sociale sporea gustul pentru un lux rafinat; dar instituțiile culturale cu funcții educativ-civice - așa cum se afirmase a fi în secolul anterior tragedia - se aflau acum într-o evidentă stare de decadență. - O cauză nu mai puțin importantă este - odată cu progresiva decădere a *polis*-ului și a spiritului cetățenesc de odinioară - și influența unei anumite gândiri filosofice (a lui Socrate, a sofiștilor, a cinicilor și a stoicilor), care își concentrau mai mult preocupările și interesul asupra individului în sine, a individului degajat de raporturile sale sociale, de integrarea sa socială; asupra cugetării libere și cultivării propriei personalități, a sentimentului, a sensibilității.

Consecințele în sculptură vor fi imediat vizibile. Figurile exprimă acum sentimente pur umane, fără nici o nuanță de solemnă religiozitate convențională. Atitudinile și expresiile par a nu mai fi guvernate de controlul calm al rațiunii, ci de impulsul - adeseori impetuos, chiar frenetic - al sentimentelor. Nudul feminin - inexistent în trecut - capătă ondulații și curbe languroase care îi accentuează tot mai mult senzualitatea, dezvăluită uneori de veșmintele foarte aderente care scot în evidență formele corpului; veșminte lucrate cu atâta finețe încât creează o senzație de transparență; veșminte care mai mult trădează, mai mult arată decât ascund. Artistul preferă atitudinile de tensiune nereținută, mișcarea declanșându-se brusc; în timp ce grija de asemănare cât mai fidelă cu obiectul real merge până la notarea unor gesturi și amănunte dintre cele mai des întâlnite în mod obișnuit. Totul în acest stil pregătește drumul pe care va merge sculptura elenistică.

Marele sculptor al secolului a fost Praxitele (390–cca 330). Cu el triumfă în arta greacă nudul feminin, grațios și senzual. Pentru prima dată în arta greacă un sculptor îndrăznește să înfățișeze o zeiță complet goală. Acest fapt a provocat un mare scandal; dar și succesul îndrăznelii lui Praxitele a fost imens: nici una din operele lui n-a fost atât de des copiată ca *Afrodita din Cnidos* (Muzeul Vaticanului; capul statuii se află la Louvre). Platon însuși i-a dedicat o grațioasă epigramă:

„Iat-o spre Cnidos venind, pe un val călărind, Afrodita,
Numai anume să-și vadă statuia cu geniu sculptată;
Zise zeița privind spre statuie cu dulce pudoare:
– Goală? Din ce ascunziș, Praxiteles, văzutu-m-ai goală?"

(trad. Al. Andriţoiu)

Praxitele a sculptat aproape numai zeițe și zei (Afrodita, Artemis, Hermes, Apollo – ultimul reprezentat de o celebră copie romană, aflată la Louvre), și în repetate rânduri pe Eros; dar preferând divinități „care încarnau sentimente umane, mai mult decât puteri divine" (Argan); și întotdeauna numai zei frumoși și tineri, care în reprezentările lui, deloc grave sau convențional solemne, capătă o notă dominantă de voluptate, de eleganță, de grație ușor lascivă. – Ceea ce se remarcă imediat nu numai la nudurile sale feminine (ca, de pildă, la *Afrodita din Arles*, cu veșmintele alunecându-i senzual pe șolduri), ci și în cazul divinităților masculine, ca în celebra statuie a lui Hermes cu Dionysos copil (copia unică la Muz. Arheologic din Olympia). Statuile lui Praxitele sunt concepute în poziții de echilibru instabil, în atitudini lipsite de gesticulație – în timp ce ochii ușor migdalați au o expresie de nepăsare, de lene și o privire visătoare. Nici una dintre puținele opere presupuse originale nu îi pot fi atribuite cu certitudine ; dar numeroasele copii romane și elenistice[1] confirmă marele succes pe care l-a cunoscut Praxitele.

Arhitectul și sculptorul Scopas (cca 420–cca 350), originar din insula Paros, a lucrat mult în orașele grecești din Asia Mică, la ornamentația monumentală a templului Artemidei din Efes și a Mausoleului din Halicarnas[2]. În Grecia continentală a lucrat la

1. Numai după statuia sa *Apollo Sauroctonul* se cunosc peste 70 de copii.

2. Din cele 17 basoreliefuri ale Mausoleului din Halicarnas, păstrate la British Museum, unele sunt atribuite lui Scopas.

construcția și decorația mai multor temple, între care cel din Epidaur.

Sculptura lui Scopas exprimă – pentru prima dată în arta greacă într-un fel atât de pregnant – neliniștea, pasiunea, durerea: asemenea contemporanului său Euripide în tragedie. Este o sculptură patetică, violentă chiar, de un dramatism intens, exprimând ideea că „omul trebuie să găsească în el însuși forța de a înfrunta drama existenței, și această forță face din el un erou, dar și un răzvrătit contra injustiției cerului" (Argan). Atenția sculptorului este concentrată asupra mișcării exasperate, dar și asupra figurii, în care, accentuând adâncimea ochilor, privirea apare mai încordată. Semnificativă pentru arta lui Scopas este energia violentă, frenetică, dionisiacă ce apare din celebra sa *Menadă dezlănțuită* (Muz. din Dresda). „În arta greacă această statuie reprezintă prima reflectare a unui misticism isteric care pare să ateste influența puternică a cultelor irațională din Asia asupra lui Scopas" – cu acel patos vehement „pe care el l-a introdus pentru prima dată în arta greacă" (P. Devambez).

Lysip, pictor și sculptor preferând ca material bronzul, a lucrat în Grecia continentală și în Sicilia, și a fost sculptorul cel mai apreciat de Alexandru Macedon, căruia i-a făcut numeroase portrete-busturi, în bronz. Dintre cele 1.500 de opere ale sale despre care vorbesc anticii, nici una nu i se poate atribui cu certitudine ca originală. Din copiile romane însă (*Apoxyomenos* – Muzeul Vaticanului, *Atlet legându-și sandala* – Gliptoteca din Copenhaga, *Agias* – Muz. din Delfi, *Eros încordându-și arcul* – Muz. Capitolin, Roma) noutatea artei lui Lysip se descifrează ușor.

Sculptorul a stabilit un nou canon, fixând raportul de 1/8 între cap și restul corpului uman – ceea ce face ca statuile sale să fie mult mai suple decât ale predecesorilor săi. În structura corpurilor reprezentate de el prevalează liniile lungi și unduitoare, fapt care dă corpului o suplețe, o eleganță și o elansare ce evocă coloana ionică – în timp ce expresia figurii trădează intenția artistului de a fixa și nuanțe psihologice. Lysip ține să reprezinte corpul omenesc, nu atât așa cum este în realitatea sa anatomică exactă, cât așa cum îi apare ochiului. Astfel, în căutările sale centrate pe problema mișcării Lysip a descoperit jocul de lumini și umbre, rolul luminii reflectate pe suprafața bronzului; iar prin aducerea înainte a picioarelor sau a brațelor (ca în *Apoxyomenos* – adică atletul, „cel ce-și răzuiește corpul", la ieșirea de pe stadion, înlăturând cu strigilul nisipul

amestecat cu untdelemn) a creat o a treia dimensiune, a profunzimii – când spre a-i aprecia pe deplin valoarea plastică, statuia nu mai poate fi privită numai frontal.

PICTURA. CERAMICA

Grecii antici prețuiau mai mult pictura decât sculptura și, prin urmare, pe pictori mai mult decât pe sculptori. O operă a unui pictor celebru era plătită mai scump decât o statuie de marmură.

Multă vreme grecii n-au considerat pictura ca o artă independentă, ci ca un auxiliar decorativ al arhitecturii și al sculpturii. (Metopele templelor din sec. VII î.e.n., de pildă, erau pictate; statuile – și în secolele următoare). Cu toate acestea, de multe ori realizările picturii grecești au fost superioare celor ale sculpturii – lipsită de varietatea de atitudini și gesturi, sau de libertatea în mișcare a picturii, și de la care sculptura a învățat să fie mai îndrăzneață. Pictura a rămas mult timp o simplă artă decorativă și pentru că se limita doar la desen. Cu timpul însă pictura greacă a învățat – pe lângă folosirea unei bogate și nuanțate game cromatice – organizarea compoziției, structura euritmică, legile perspectivei (studiate, în unele elemente, de Apolodor), iar cu Cimon din Cleonai a descoperit racursiul.

Printre primii pictori cunoscuți cel mai renumit a fost Polygnot. El a fost cel dintâi care a dat o expresie individuală personajelor, care a știut sugera transparența veșmintelor și care, prin dispunerea figurilor în planuri suprapuse, a știut crea impresia de spațiu. După Polygnot și contemporanul său Micon, în pictura greacă apar – cu Zeuxis și Parasios – peisajul și tehnica degradeurilor, contrastele între lumină și umbră, impresionismul luministic, în timp ce coloritul se îmbogățește și ce complică. Pictorii amestecă acum cele patru culori pe care le folosea Polygnot (alb, roșu, galben și negru) obținând un fel de albastru și, adăugând drojdie de vin, un indigo. Zeuxis și Parasios „se pare că au fost primii greci care au conceput o pictură asemănătoare celei de astăzi" (P. Devambez).

Secolul al IV-lea î.e.n. a fost marea epocă a picturii grecești – cu Protogenes, Aetion și în primul rând cu renumitul Apelles, pictorul de curte al lui Alexandru Macedon. După mărturia anticilor (căci nu s-a păstrat nici o operă originală a vreunuia din toți acești pictori) Apelles era un desenator de mare clasă, maestru al racursiului, excela în nuduri și portrete; și cu toate că folosea numai cele

patru culori fundamentale (alb, negru, galben și roșu), obținea – atenuându-le și nuanțându-le – admirabile efecte de lumină și culoare.

Pictorii greci lucrau – când nu decorau elemente ale templelor, statui sau vase de ceramică – în general pe panouri de lemn. Foloseau paleta, cunoșteau șevaletul și – începând din sec. IV î.e.n. – cadrul, chiar cadrul cu voleuri. Tehnica frescei, a frescei propriu-zise, probabil că nu o cunoșteau; în schimb practicau pictura în tempera. De menționat și faptul că în Grecia epocii clasice aveau loc și adevărate concursuri de pictură.

Întrucât aproape nimic din această pictură murală sau pe lemn nu s-a păstrat, nu ne putem face o idee despre pictura greacă decât din descrierile contemporanilor; sau – prin deducție – eventual din picturile și mozaicurile mai târzii din Pompei, inspirate din modele ale epocii elenistice. O informație mai directă și mai apropiată de adevăr ne dă pictura vaselor de ceramică.

Nicăieri ca în Grecia ceramica nu păstrează o asemena importanță pentru cunoașterea picturii și totodată – prin valoarea de document a temei, figurilor, cadrului – pentru însuși studiul civilizației și al culturii grecești.

Repertoriul de forme al vaselor a rămas cel definitivat încă în epoca arhaică; dar aspectul, stilul și tehnica decorației se schimbă începând din jurul anului 530 î.e.n. În locul tehnicii „figurilor negre", al siluetelor pictate în negru pe fondul roșcat-natural al vasului și în care detaliile sunt redate prin incizii simple – figuri realizate înainte de sec. VII î.e.n. într-un stil solemn și rigid – apare acum și va deveni dominantă tehnica „figurilor roșii"[1]. În epoca clasică decoratorul schița siluetele „figurilor roșii" pe fondul galben-roșcat al vasului, indicând doar contururile corpului, desenând apoi cu o pensulă foarte subțire liniile veșmintelor și chiar încercând, cu ajutorul hașurilor curbe, să redea modelul corpului.

În prima etapă a ceramicii perioadei clasice (aproximativ între anii 530–470 î.e.n.) decorația urmează „stilul sever", dominant și în sculptura timpului. Caracterele arhaice și orientalizante dispar, în locul lor apărând un stil pur grecesc. Dispar din decorația ceramicii animalele, păsările, peisajul (care vor reapare abia peste două veacuri, în marile centre elenistice), – pentru ca unicul subiect al

1. Tehnica „figurilor negre" va fi păstrată mai departe numai pentru decorarea vaselor mari, care erau oferite ca premiu învingătorilor la concursurile Panathenee.

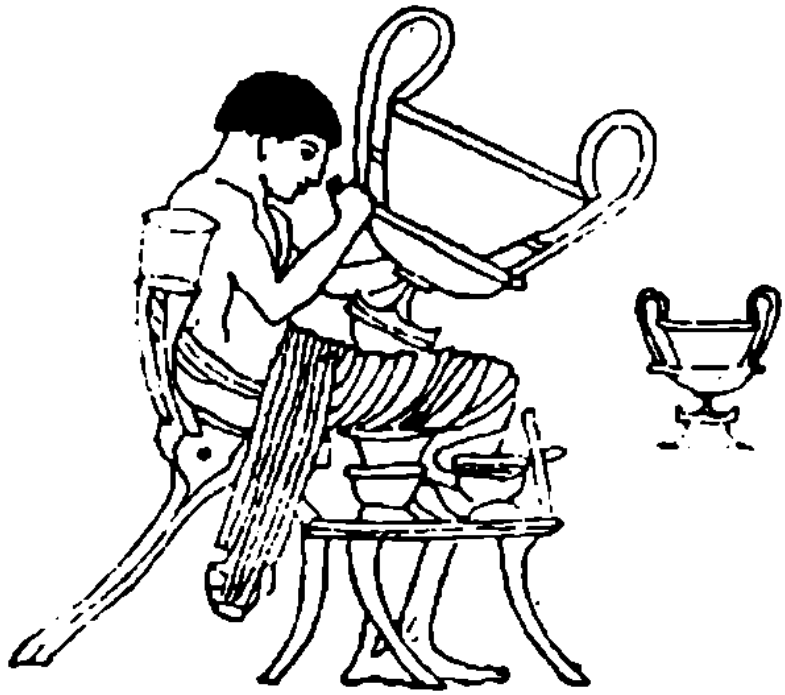

Olar lucrând un *kántharos*. După un vas grecesc din sec. V î.e.n.

decoratorului să rămână acum omul, cu toate amănuntele de viață familială și de fiecare zi. Explicația (cf. Metzger) stă în faptul că majoritatea vaselor nu mai sunt destinate ceremoniilor religioase, ci uzului laic, casei, ospețelor; de unde, subiectele familiale, scene de viață cotidiană, imagini din palestre, din teatru, de la diferite sărbători, apoi numeroase scene erotice și de banchete, cu figuri de curtezane, cântărețe și dansatoare. Deși mai rare, nu sunt excluse nici scenele mitologice, în reprezentarea și compoziția amplă a cărora se poate remarca ușor influența spectacolelor dramatice, din ce în ce mai frecvente și mai populare acum.

Epoca clasică aduce alte noutăți și sub raportul măiestriei execuției, comune desigur și picturii, din care decorația ceramicii se inspiră des. Astfel – renunțând, eliberându-se acum de canonul „frontalității", pictorul are posibilitatea de a reprezenta corpul omenesc din trei poziții (din față, din profil sau din trei sferturi), precum și să combine într-o scenă cu mai multe personaje aceste trei posibilități. Sub influența picturilor de dimensiuni mari pictorul vaselor de ceramică va învăța – la fel ca sculptorul, și acesta învățând tot de la pictori – să redea adecvat pliurile veșmintelor și felul în care cad sau în care se așează firesc pe corp. În fine, pictorii secolului al V-lea î.e.n. au descoperit – cum s-a văzut – și racursiul, și să obțină anumite efecte de perspectivă.

Ceramica primei etape clasice, a „stilului sever", înregistrează numele unor pictori talentaţi, cu o personalitate bine delineată[1]. Cel mai important dintre toţi este Euphronios, de la care s-au păstrat cinci vase semnate, plus alte zece care nu i se pot atribui cu deplină certitudine. Euphronios este un maestru al compoziţiei, al gesturilor agitate, al contrastelor dintre tipuri, atitudini şi expresiile figurilor.

Ceramica attică „cu figuri roşii" atinge culmea artistică a stilului clasic (aprox. între 470–400 î.e.n.) sub influenţa frescelor lui Polygnot şi a sculptorilor lui Fidias. Perioada aceasta mai este bogată şi în producţia unei delicate ceramici de lux, cu întregul decor executat pe fondul alb al vasului; printr-o pictură miniaturală pe vase de parfumuri şi farduri; prin scene cu muzicanţi şi satiri. – Odată cu sec. IV î.e.n. se dă o atenţie deosebită şi vaselor de dimensiuni mari. Ceramica attică este acum, din punct de vedere artistic, al decoraţiei, în regres; compoziţia este încărcată, încep să se folosească aurituri, de un gust dubios. Numeroase sunt şi reprezentările unor scene din operele tragicilor, în special ale lui Euripide.

GÂNDIREA ŞTIINŢIFICĂ ŞI FILOSOFICĂ. HERACLIT. PARMENIDE. ZENON DIN ELEA

Până la Socrate, gândirea ştiinţifică a grecilor nu şi-a delimitat domeniul faţă de cel al gândirii filosofice. Cei ce se ocupau de ştiinţă erau în primul rând filosofii, care considerau ştiinţa (sau mai precis: gândirea ştiinţifică, încă embrionară) ca un domeniu în serviciul filosofiei. Pentru ei filosofia era „ştiinţa ştiinţelor", care sintetiza toate cunoştinţele; ceea ce a făcut ca speculaţiile lor să îi împiedice să dea cuvenita atenţie cercetării atente a fenomenelor lumii sensibile.

Începuturile filosofiei odată cu şcoala ioniană au coincis cu începuturile ştiinţei; dar nu în sensul că filosofia şi-ar fi condus speculaţiile pornind de la datele observaţiei ştiinţifice, ci că ideile ştiinţifice erau determinate *a priori* de o concepţie filosofică. Situaţia aceasta continuă şi în sec. V î.e.n., domeniile de investigaţie filosofică, de fizică, de cosmologie se întrepătrund; încât contribuţiile acestor gânditori nu pot fi studiate separat.

1. Aceştia sunt: Douris – de la care s-au păstrat 40 de cupe de ceramică, semnate şi care reprezintă scene de luptă, de viaţă familială şi din viaţa şcolarilor; Makron –scene din legende, dar şi scene de cult cu figuri transfigurate de extaz dionisiac; pictorul anonim care a decorat vasele executate de olarul Brygos cu scene în care gesticulaţia figurilor vizează efecte dramatice.

Heraclit din Efes, născut în a doua jumătate a sec. VI î.e.n. într-o familie aristocratică, este autorul unei opere (care avea titlul convențional *Despre natură*) din care au rămas fragmente și aforisme în proză. În gândirea lui, tradiția ionienilor continuă prin faptul că Heraclit afirmă existența unui element primordial, focul; dar acest element este în permanentă schimbare, ca întregul Univers, în care nimic nu rămâne imobil. Totul este în continuă transformare: „Lumea a existat dintotdeauna, ea este și va fi un foc mereu viu... Toate lucrurile se schimbă în foc și focul se schimbă în toate lucrurile, ca mărfurile în aur și aurul în mărfuri". Focul este simbolul mișcării continui – căci în Univers totul se naște și moare, totul se descompune și se recompune. Legea fundamentală a lumii este transformarea; acest principiu este originea și rezultatul unui continuu conflict al contrariilor, exprimat prin metafora războiului: „Războiul este tatăl tuturor și regele tuturor" Fără acest „război" Universul ar fi distrus și „totul ar dispare". Dar totodată acest conflict generează și armonia lumii; căci prin acest conflict forțele opuse se limitează și se compensează reciproc, creând astfel un echilibru instabil: „Oamenii nu știu că ceea ce e discordant este în acord cu sine – o armonie de tensiuni opuse, ca cele ale arcului și lirei" (obiecte în care se opun două contrarii – coarda și lemnul). – Importanța deosebită a gândirii lui Heraclit constă în faptul că „el este primul care a conceput cu atâta forță opoziția contrariilor și legea devenirii care leagă aceste contrarii, simultane sau succesive... Heraclit este precursorul lui Hegel și chiar al dialecticii marxiste" (P. Bonssel).

Polemizând cu gânditorii timpului său, Heraclit afirmă că știința nu înseamnă a ști multe lucruri, ci a cunoaște principiul unic din care derivă faptele. Acest principiu, pe care omul îl găsește în sine, este rațiunea: „Eu m-am studiat pe mine însumi". – Apare aici, pentru prima dată în istoria gândirii, contrastul (care va reveni des în decursul istoriei culturii) dintre știință și filosofie: prima, căutând să studieze materialul pe care i-l furnizează natura externă; a doua, adoptând ca metodă de cercetare reflexia omului asupra lui însuși (cf. N. Abbagnano).

În orașul Elea din Italia meridională s-a format, către 540 î.e.n., prima adevărată „școală" filosofică a Antichității, fundată de Xenofan. Reprezentanții acestei „școli eleate" sunt Parmenide și discipolul său Zenon.

În opoziţie cu „filosofia devenirii" a lui Heraclit, Parmenide - din a cărui operă, compusă în hexametri şi intitulată *Despre natură*, ne-au rămas 154 de versuri - dezvoltă o „filosofie a fiinţei". El distinge între „adevăr" şi „părere", între gândirea logică (încredinţată raţiunii) şi gândirea empirică (cea care se serveşte de simţuri). În prima parte a operei Parmenide tratează despre adevăr. Raţiunea ne asigură că fiinţa, adică „ceea ce este", există dintotdeauna, este neschimbătoare şi indivizibilă. Nu se naşte şi nu piere - căci dacă „s-ar naşte" ar trebui să se nască din nimic (ceea ce este de neconceput, căci din „nimic" nu se naşte „ceva"); iar dacă „ar pieri" înseamnă că s-ar dizolva în „nimic" - ceea ce de asemenea e de neconceput. Fiinţa deci, ceea ce „este", este eternă şi imuabilă; dar ea este şi indivizibilă - căci îşi păstrează incontinuu calităţile: deci este totdeauna egală cu sine însăşi, oricât de repetat s-ar divide. - Într-o asemenea lume, în care nu există nici început, devenire sau pieire, nu există nici „trecut" sau „viitor", ci numai „prezent", timp imobil şi finit, complet şi perfect - asemenea unei sfere. „Sfera" este imaginea fiinţei (a ceea ce „este") astfel concepută de Parmenide.

În partea a doua a operei sale Parmenide tratează despre „părere", despre aparenţă, despre condiţiile gândirii empirice, operând asupra lumii sensibile prin intermediul simţurilor. Pentru a-l orienta pe om şi în lumea simţurilor (nu numai a raţiunii - cum făcuse în prima parte) filosoful expune o fizică a aparenţelor: „cum îi par a fi lucrurile aparente celui ce le examinează". Lumea aparenţelor este condusă, după Parmenide, de o divinitate situată în centrul ei, căreia îi aparţin timpul şi spaţiul. Realitatea fizică este un amestec de două elemente în conflict, un produs al acestor două elemente - focul şi pământul; mai precis: caldul şi recele. - Contribuţia lui Parmenide la cultura greacă este prin urmare mai mult de ordinul metafizicii decât al ştiinţei. Acest lucru este evident şi în alte două domenii pe care gândirea sa le-a atins. Întâi - al astronomiei: după el, Universul este constituit din numeroase inele concentrice - în centrul cărora stă Pământul - compuse unele din foc, altele din pământ, altele din amestecul acestor două elemente. Al doilea - al biologiei: Parmenide concepe că temperamentul, caracterul şi deci natura gândirii unui om sunt determinate de preponderenţa fie a caldului, fie a recelui, - şi că moartea n-ar fi decât rezultatul dispariţiei elementului cald.

Zenon (n. cca 489 î.e.n.), discipolul preferat şi prietenul lui Parmenide, i-a dezvoltat şi argumentat ideile despre unitatea şi imobilitatea lumii.

Raţiunea umană, afirmă Zenon, nu poate concepe că numărul, materia, timpul sau spaţiul ar fi indivizibile, dar nici divizibile la infinit. Gândirea nu poate încerca să conceapă nici pluralitatea, devenirea sau mişcarea, fără să ajungă în inevitabile dificultăţi sau impasuri logice. Astfel, pentru a demonstra absurditatea mişcării – şi deci a apariţiei sensibile a lumii fenomenelor în genere – Zenon a enunţat faimoasele argumente, al săgeţii şi al lui Ahile „cel iute de picior". O săgeată în zbor este numai „aparent" în mişcare, dar în realitate e mereu imobilă; căci în fiecare fracţiune de moment săgeata ocupă un singur spaţiu egal cu mărimea ei. Iar Ahile nu va ajunge niciodată din urmă broasca ţestoasă, pentru că în momentul când „se pare" că ar fi ajuns-o, broasca a şi parcurs un mic fragment de spaţiu. – Cu aceste argumente paradoxale Zenon nu nega mişcarea ca aparenţă sensibilă, ci doar că ceea ce simţurile noastre percep, raţiunea nu poate admite, – şi că deci raţiunea nu poate concepe nici mişcarea.

Argumentele lui Zenon au avut importanţa lor în gândirea matematică, în domeniul calculului infinitezimal; iar pe plan mai general au rămas importante întrucât au stabilit pentru prima dată principiul potrivit căruia, în cercetarea ştiinţifică, de asemenea, experienţa sensibilă trebuie să ţină seama şi de legile gândirii logice, de normele raţiunii.

EMPEDOCLE. ANAXAGORA. DEMOCRIT

În opoziţie cu eleaţii, medicul, poetul şi filosoful Empedocle din Agrigento (cca 490–cca 430 î.e.n.) nu numai că recunoaşte realitatea mişcării şi a transformării, dar caută să le dea şi o explicaţie. În opera sa *Despre natură* el revine la premisele filosofilor naturalişti ionieni.

După Empedocle, Universul şi toate lucrurile existente s-au născut şi continuă mereu să se nască din agregarea (iar moartea fiinţelor şi dispariţia lucrurilor se explică prin dezagregarea) celor patru elemente fundamentale, invariabile şi eterne, ale lumii şi fenomenelor – apa, aerul, focul şi pământul. Aceste patru „rădăcini" ale tuturor lucrurilor, fiinţelor şi fenomenelor, sunt dominate şi guvernate de două forţe opuse, pe care filosoful le numeşte, metaforic, „iubire" (adică, principiul atracţiei, al agregării, al alcătuirii) şi „ură" (procesul respingerii, al dezagregării, al distrugerii). Predominanţa primei dintre aceste forţe determină ordinea şi armonia, în timp ce predominanţa celeilalte creează haosul şi discordia.

Gândirea lui Empedocle se apropie deci de cea a lui Heraclit, ea reprezentând totodată şi ultimul ecou al şcolii ioniene; dar în acelaşi timp se apropie şi de concepţia lui Pitagora – prin cea de a doua operă a sa, *Purificările*, în care tratează despre migraţiile sufletului şi consecinţele de ordin moral ale reîncarnării.

Originar din oraşul ionian Clazomene, Anaxagora (cca 498–cca 427 î.e.n.) a fost cel care a introdus cercetarea filosofică la Atena, unde a trăit 30 de ani, fiind prietenul şi profesorul lui Pericle. Spirit raţionalist, Anaxagora a combătut superstiţiile, inclusiv divinaţia, afirmând că Soarele şi Luna (care este locuită) sunt corpuri materiale. Duşmanii lui Pericle l-au acuzat de impietate şi l-au exilat.

În opera sa *Despre natură* Anaxagora afirmă că lumea este compusă din „seminţe", elemente materiale extrem de mici, divizibile la infinit şi indivizibile, eterne, date dintotdeauna, indestructibile şi având calităţi diferite. Le-a numit „seminţe" pentru că din ele se nasc – printr-un proces de reunire sau dimpotrivă, de separare – toate corpurile materiale: „Nimic nu se naşte, nici nu piere, ci lucrurile deja existente se combină şi apoi se separă din nou". Dar forţele care le unesc sau le separă, deci forţele care organizează lumea, nu sunt „procese" – ca „iubirea" sau „ura" din teoria lui Parmenide – ci o forţă, raţiunea ordonatoare: Spiritul (*Nous*). Fără intervenţia acestui *Nous*, materia ar rămâne inertă, nu s-ar putea nici mişca nici organiza. – Este pentru prima dată când apare, cu Anaxagora, principiul unei Inteligenţe universale, supreme, care ordonează lumea; dar filosoful nu face apel la acest principiu decât când, ajuns în impas, nu mai poate da fenomenelor o altă explicaţie.

Concepţia lui Anaxagora, care prin teoria „semînţelor" se apropie de atomişti – dar de care se îndepărtează când susţine că „semînţele" sunt divizibile la infinit, – este fundamentală pentru începuturile raţionalismului grec, reprezentat în principal de atomişti.

Fondatorul atomismului a fost, potrivit tradiţiei, Leucip din Milet, despre care însă nu se ştie nimic. Continuatorul său, cel care a sistematizat şi a dezvoltat larg teoria atomistă a fost Democrit din Abdera (n. cca 460 î.e.n.). Personalitate celebră în epoca sa, filosof şi autor a peste 50 de tratate din cele mai diverse domenii (s-au păstrat fragmente din operele sale de matematică, fizică, medicină, tehnică, agricultură, etică, poezie, pictură, fonetică, artă militară),

Democrit a fost dotat cu un excepțional spirit de observație și cu o deosebită capacitate de sinteză.

Tot ce există – afirmă Democrit și ceilalți gânditori atomiști – este compus din particule de materie în mișcare, indestructibile, invizibile (fiind prea mici) și indivizibile din punct de vedere fizic (fiind prea dure), – deosebindu-se între ele prin poziție, formă și mărime, dar identice fiind sub raportul calității. Aceștia sunt atomii (*atomos* – indivizibil). Procesul de apariție, dispariție sau de schimbare a lucrurilor este determinat de mișcarea atomilor, – mișcarea fiind atributul lor esențial. Atomii se mișcă în vid (în „golul" – pe care Parmenide nu-l admitea) și, agregându-se între ei în moduri diferite – și prin singura lege a hazardului – dau naștere la corpuri diferite[1]. Așadar, varietatea corpurilor rezultate în urma acestui proces mecanic de agregare se datorează formei atomilor, durității, numărului și mișcării lor – care constituie calitățile efectiv obiective ale atomilor sau corpurilor. Celelalte calități – recele, caldul, gustul, mirosurile sau culorile corpurilor – sunt calități subiective, indicate simțurilor noastre de către o anumită combinație a atomilor[2]. „Însemnătatea distincției stabilită de Democrit constă în faptul că, în virtutea ei, fizica va fi îndrumată exclusiv spre cercetarea determinărilor cantitative ale naturii, adică a acelor caractere care pot fi definite în mod exact prin măsura matematică. Sub acest aspect, contribuția atomismului este extrem de importantă" (N. Abbagnano).

Și în alte domenii pe care le-a investigat, gândirea lui Democrit a adus contribuții originale. În matematică, el a fost un precursor în domeniul calculului infinitezimal. În astronomie, a conceput astrele ca având o structură asemănătoare Pământului – dar care au luat foc datorită marii viteze a mișcării lor. Cât privește sufletul, pentru Democrit acesta este de natură fizică, fiind compus din atomi extrem de subtili și de mobili; sufletul este răspândit în tot corpul, funcțiile lui având-și sediul în diferitele organe ale corpului. – Iar în domeniul moralei, filosoful pune mai presus de orice „viața teoretică", viața omului de știință. Asemenea acestuia, orice om trebuie să urmărească, nu plăcerea, ci o comportare demnă: „Trebuie să ai cel mai mare respect față de tine însuți și să impui

1. Teoria corpusculară și teoria mecanicistă, din fizica epocii moderne, își au un îndepărtat precursor în Democrit.

2. Deosebirea pe care o face Democrit între calitățile obiective și cele subiective ale atomilor va fi reluată în știință de Galileo Galilei, iar în filosofie, de John Locke, care vorbește de calități „primare" și „secundare".

sufletului tău această lege: să nu faci ceea ce nu trebuie să faci". - Până la Platon şi Aristotel, nici un sistem de gândire din antichitate n-a fost atât de complet şi de coerent ca sistemul lui Democrit.

MATEMATICA. ASTRONOMIA. FIZICA

Spre sfârşitul secolului al V-lea î.e.n. domeniul ştiinţei începe să se separe de cel al filosofiei. Gânditorii tind să-şi delimiteze câmpul problemelor şi metodele, disciplinele vor urmări tot mai mult calea unei proprii specializări, - pentru ca peste o jumătate de secol Aristotel să indice clar cum poate deveni gândirea ştiinţifică domeniu de cercetare independent de filosofie.

Situaţia este mai evidentă în domeniul ştiinţelor exacte, al matematicii, astronomiei, opticii; dar şi în altele, ca cel al istoriografiei şi în primul rând al medicinei.

Dacă Pitagora a fost - cum sublinia un autorizat comentator grec din sec. IV e.n., Proclos, - cel dintâi care în domeniul geometriei „s-a înălţat la principiile superioare şi a căutat teoremele în mod abstract şi cu ajutorul raţiunii", el şi urmaşii săi au fundamentat şi matematica greacă, prin faptul că au considerat numărul ca principiul tuturor lucrurilor. În epoca clasică şcolile matematice au devenit mai numeroase; cea mai activă era la Atena, unde disciplina era predată şi dezvoltată în cadrul Academiei lui Platon.

Aceste şcoli, continuând şi îmbogăţind contribuţiile pitagoreicilor, au dezbătut problema numerelor figurative, a antinomiei par-impar, a medietăţilor, a iraţionalelor, a rapoartelor, a aplicării ariilor şi a geometriei în spaţiu. Matematicienii au urmărit în cercetările lor anumite probleme speciale, de matematică superioară, dintre care cele mai importante au fost a cuadraturii cercului[1], a dublării cubului şi a trisecţiunii unghiului, probleme la care se adaugă şi cea a secţiunilor conice. Caracteristica generală a matematicii greceşti - şi care îi conferă o superioritate asupra celei orientale - este depăşirea evidenţei sensibile sau experimentale şi exigenţa demonstraţiei raţionale.

Printre matematicienii mai importanţi ai secolelor V-IV î.e.n. se numără Democrit, Hipocrat din Chios, Architas, Antifon, Bryson şi, îndeosebi, Eudoxos din Cnidos, creatorul unei utile metode în

1. Problemă a cărei imposibilitate de soluţionare a putut fi demonstrată abia la sfârşitul secolului al XIX-lea.

calculul infinitezimal, matematician a cărui teorie a proporţiilor a rămas acceptată *tale-quale* până la sfârşitul secolului trecit. (Contribuţiile lui Platon şi Aristotel vor fi menţionate la capitolele respective).

Remarcabile au fost în această epocă şi progresele astronomiei. La sfârşitul sec. V î.e.n. Philolaos afirma că Pământul este rotund, că nu este situat în centrul Universului şi că se mişcă în jurul unui Foc central. După un alt învăţat, Heracleitos din Pont (cca 388–312), Pământul ocupă în Univers poziţia centrală, se învârte în jurul axei sale, iar în jurul lui se rotesc Soarele (cu doi sateliţi ai săi) şi planetele. Teoria geocentrică susţinută de Heraclit din Pont (şi reluată mai târziu de Platon şi de Aristotel) a fost însă fomulată pentru prima dată de Eudoxos din Cnidos (cca. 408–355).

Pentru a explica mişcările aparente ale corpurilor cereşti (căci el considera că Pământul este imobil) Eudoxos susţine că aştrii sunt legaţi între ei nu prin inele cereşti – cum afirmase Anaxagora – ci de sfere transparente, al căror centru unic este însuşi centrul Pământului. Stelele fixe sunt toate cuprinse în sfera cea mare care se învârte în jurul axei Universului; Soarele, Luna şi cele 5 planete sunt învăluite fiecare de câte trei sau cinci sfere concentrice. Sistemul de sfere al fiecăreia din aceste şapte corpuri cereşti se mişcă – fiecare sistem independent de celălalt – circular şi uniform; şi această mişcare a sferelor este ceea ce dă impresia de mişcare a însuşi astrului respectiv. – Această schiţă a Universului imaginată de Eudoxox a fost acceptată în astronomie timp de 2.000 de ani; a admis-o şi Copernic, – şi abia Kepler a fost cel dintâi care a respins teoria sferelor concentrice[1].

Între ştiinţele exacte cultivate de grecii epocii clasice trebuie menţionată şi optica; dar primul *Tratat de optică* va apare abia în epoca alexandrină (fiindu-i atribuit lui Euclid). În ce priveşte natura fizică a luminii, pentru Heraclit şi Empedocle lumina este o revărsare continuă a unei substanţe de natura focului, dar extrem de subtilă. În schimb Democrit şi Platon vor explica fenomenul luminii ca fiind un bombardament discontinuu şi extrem de rapid de par-

1. Callippos, discipolul lui Eudoxos, a ridicat numărul de 27 de sfere stabilit de maestrul său la 33, – ceea ce i-a permis să determine cu mai mare exactitate solstiţiile, echinocţiile şi numărul zilelor fiecărui anotimp. – Spre sfârşitul sec. IV î.e.n. Autolycos este singurul dintre gânditorii epocii clasice ale cărui două tratate de astronomie s-au păstrat până azi complet, – opere în care el formulează teorii *Despre mişcarea sferei* şi *Despre răsăritul şi apusul stelelor fixe*.

ticule materiale – atomi plini pentru Democrit, tetraedri goi în interior pentru Platon. În locul acestor teorii corpusculare ale luminii Aristotel va propune alte explicaţii, procedând şi la analiza unor fenomene optice din atmosferă şi dezvoltând mai amplu şi mai adecvat decât predecesorii săi ştiinţa opticii.

MEDICINA. ŞCOLILE MEDICALE. HIPOCRAT

Medicina grecilor antici, care a stimulat, a influenţat şi îndrumat medicina arabă şi europeană, a fost legată de religie şi de magie nu numai la începuturile sale, ci şi mai târziu. Exista şi o „medicină" – a vrăjitorilor şi o „medicină" a templelor practicată cu ajutorul incantaţiilor, oracolelor sau al diferitelor ritualuri religioase. Această medicină magico-religioasă, întreţinută şi de anumite influenţe din Asia Mică sau de misticismul orfismului şi pitagorismului, a persistat şi în epoca clasică. Platon însuşi susţinea că vrăjile ajută la vindecarea bolnavului.

Adevărata medicină însă a avut încă din epoca homerică un caracter pozitiv, acordând cuvenita atenţie simptomelor, descriind riguros cazurile, posedând anumite cunoştinţe de anatomie (deşi rudimentare), preocupându-se de indicarea unui regim alimentar adecvat şi fiind practicată de medici care, folosind mijloace raţionale şi vindecând fără să facă apel la magie, se bucurau de multă consideraţie. Homer ne confirmă că însuşi zeul medicinei Asclepios (la romani, Aesculap) a fost de fapt un medic din sec. XI sau X î.e.n. care, pentru meritele lui deosebite, a fost apoi divinizat.

În sec. V î.e.n. existau mai multe şcoli de medicină. Cele mai vechi şi mai renumite erau cea din Crotona, în sudul Italiei (ilustrată de primul mare medic grec, Alcmeon, născ. cca 540 î.e.n.), cea din Cirene, în nordul Africii; cea din insula Rodos, şi – deasupra tuturor – şcoala din Cnidos (în sudul Anatoliei) şi şcoala din insula Cos, aproape de Asia Mică.

Ceea ce era comun acestor şcoli era buna lor organizare şi un remarcabil spirit de solidaritate şi de responsabilitate profesională, socială şi umană, – spirit pe care îl exprimă perfect textul „jurământului lui Hipocrat". Prin acest text (din sec. V î.e.n.) pe care viitorul medic îl rostea în mod obligatoriu (obicei respectat până azi) medicul se leagă prin jurământ să-şi cinstească maestrul; să-i dea tot ajutorul de care ar avea nevoie şi să-i instruiască gratuit copiii

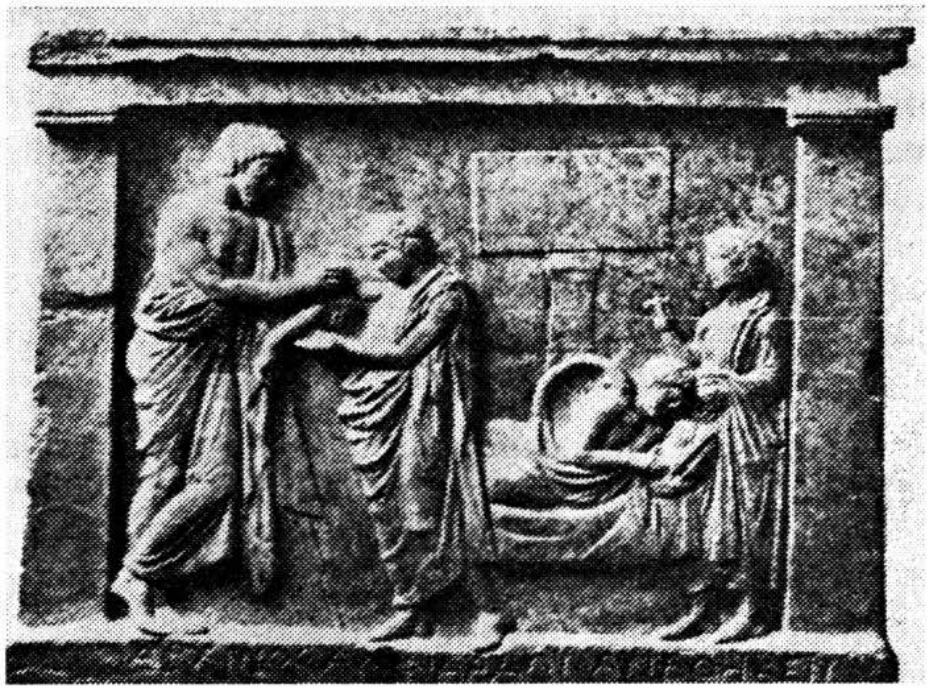

Basorelief votiv, dedicat lui Asclepios. Cca 380–350 î.e.n. (Muzeul Național, Atena).

care ar vrea să studieze medicina; să-i îngrijească pe bolnavi „cu toată știința și putința" lui; să nu folosească tratamentul și medicamentele în vreun scop reprobabil sau criminal; să se abțină de la orice fel de abuzuri pe care i le-ar înlesni profesiunea sa, și să păstreze cu toată strictețea secretul profesional.

Medicii erau organizați în corporații, care stabileau pentru membri anumite norme ce trebuiau riguros respectate. Medicii nu aveau un domiciliu stabil, ci străbăteau ținuturile poposind câte doi sau trei într-un oraș. Călătoreau însoțiți întotdeauna de ajutoarele lor – care în felul acesta își desăvârșeau pregătirea de viitori medici – și de sclavi. În orașul unde se stabilea temporar medicul își amenaja un local ce servea în același timp drept cabinet pentru consultații, pentru operații (căci orice medic era și chirurg) și ca farmacie. O categorie specială (redusă ca număr) o formau medicii „independenți", neîncadrați într-o școală, care erau în același timp și filosofi și oratori[1].

Informațiile asupra medicinei grecești din sec. V î.e.n. le deținem în cea mai mare parte din cele aproximativ 70 de opere medicale (compuse între anii 450–350 î.e.n) alcătuind așa-numita

1. Acestei categorii îi aparținea și renumitul medic Diocles din Caristos (sfârșitul sec. VI î.e.n.), autor a 17 lucrări tratând problemele cele mai diverse (despre digestie, igienă, bolile femeilor, plantele medicinale, stările febrile, etc.).

Colecţie hipocratică; lucrări atribuite odinioară în mod greşit lui Hipocrat, în realitate având o mare diversitate de tendinţe, uneori chiar contradictorii.

Cele două mari şcoli medicale ale epocii – cea din Cnidos şi cea din Cos – aveau profiluri diferite. În prima, predomina tendinţa empirică; totul se baza pe observaţii foarte numeroase şi precise. Medicii acestei şcoli au remarcat, de pildă, deosebirea dintre gută şi artrită, au recunoscut chisturile hidatice pulmonare, au indicat exact stadiile succesive în scrofuloză, au efectuat remarcabile intervenţii chirurgicale, au practicat cu succes trepanaţia, inciziile renale şi punctiile pleurale pentru evacuarea lichidului purulent acumulat în pleură; au practicat cei dintâi auscultaţia pentru depistarea unei pleurezii – practică reluată numai după ce fusese apoi abandonată timp de două milenii. Şcoala din Cnidos s-a remarcat şi prin descrierea foarte atentă şi în detalii a maladiilor, precum şi printr-o infinitate de preparate medicamentoase folosite. – Dar impresionantul număr de observaţii, descrieri şi formule erau rezultatul nu al unei experienţe directe şi personale a medicului consultant, ci al unei înregistrări mecanice, enciclopedice a datelor acumulate de predecesori; în timp ce explicaţiile cauzelor maladiilor erau întâmplătoare şi arbitrare, iar procedeele utilizate erau pur empirice, rudimentare.

În schimb, dacă şcoala din Cos s-a ridicat la o adevărată gândire medicală, aceasta s-a datorat tendinţei sale dominant raţionaliste. Cel mai mare medic al Antichităţii, Hipocrat (născut în insula Cos către 460 î.e.n.), „părintele medicinei", este – aproape cu certitudine – autorul acelor scrieri, cunoscute sub titlul de *Corpus hipocratic*, care definesc clar această şcoală (*Vechea medicină, Aer, ape, locuri, Boala sacră – epilepsia, Prognosticul, Regimul în maladiile acute*; şi scrierile cu caracter chirurgical: *Rănile corpului, Articulaţiile, Fracturile*; precum şi *Aforismele* şi *Jurământul*).

Caracteristic şcolii din Cos (şi – în cea mai mare măsură – concepţiei medicale a lui Hipocrat) este ordonarea, corelarea şi interpretarea unui mare şi complex volum de cunoştinţe asupra faptelor observate în mod direct; prevalenţa interpretării raţionale, bazate pe principii clare, în studierea materialului de date acumulat; îmbinarea speculaţiei cu experienţa, gândirea medicului reflectând asupra semnificaţiei faptelor observate concomitent în toate părţile organismului; aplicarea tratamentului nu în mod automat şi rigid, ci diferenţiat, de la caz la caz, şi ţinând seama de evoluţia bolii, precum

și de un număr cât mai mare de simptome; folosirea unei medicații cât mai restrânse, și în schimb stimularea activității naturale a organismului. – Observația medicului nu se limita la datele biologice ale pacientului, ci era extinsă și asupra unei mari varietăți de date, inclusiv psihice. „Cunoașterea noastră se întemeiază – spunea Hipocrat – și pe caracteristicile fiecărei persoane... pe substanțele administrate... pe datele atmosferice, geografice...pe obiceiurile, felul de viață, ocupațiile, vârsta fiecărui pacient... pe vorbele lui, pe comportările, semnificația tăcerii lui, pe gândurile, somnul, perioadele de insomnie, pe felul și timpul când visează... pe gesturile dezordonate ale mâinilor... pe momentele de paroxism, scaunele, urina, sputa, vărsăturile lui... pe felul bolilor pe care le-a avut... Suntem atenți la transpirație, frisoane, tuse, strănut, sughiț, râgâieli, hemoragii și hemoroizi. Trebuie să examinăm cu atenție aceste date și ceea ce relevă ele" (*Col. Hipocr.* II, 668–670).

În felul acesta, atenția medicului hipocratic se concentra mai puțin asupra originii cât asupra evoluției bolii; tratamentul era stabilit și dirijat în spiritul unui raționament riguros, rezultat al experienței personale a medicului. Hipocrat și școala sa observau și studiau boala în ansamblul complex al organismului uman, inclusiv al vieții sale psihice; organism pe care îl consideră ca fiind în corelație și în mare măsură determinat de ambianța sa fizică, socială, chiar și politică (dacă pacientul trăia și își desfășura activitatea într-un regim despotic sau într-unul de libertate!) și, evident, de condițiile vieții cotidiene a bolnavului. Din aceste motive principiile medicinei hipocratice au rămas, până în zilele noastre, la baza medicinei moderne.

ISTORIOGRAFIA. HERODOT. TUCIDIDE

Apariția – cu Hecateu din Milet și Herodot – a istoriografiei tocmai în Ionia se explică desigur prin spiritul pozitiv, fidel unei mentalități aproape laice, libere, precum și cercetării empirice, – aplicații care s-au afirmat pentru prima dată în filosofie și în știință tocmai în această arie de cultură greacă. Iar explicația faptului că se constituie ca știință în sec. V î.e.n. „este intim legată de dezvoltarea democrației: un popor care își face singur istoria se pasionează pentru povestirile și analizele ce i se prezintă și care privesc trecutul său" (P. Cloché).

Primii pași îi face logograful Hecateu din Milet (n. cca 540

î.e.n), ale cărui *Genealogii* cercetează originea familiilor nobile într-un spirit nou, cu o încredere absolută în realitatea empirică: el confruntă miturile cu realitatea, întrucât „poveștile grecilor sunt variate și, după părerea mea, ridicole". Și în domeniul geografiei Hecateu este precursorul lui Herodot; lucrarea sa intitulată *Înconjurul pământului* descrie – din călătorii personale și din alte informații – țări din Europa, Asia Mică și nordul Africii, fiind astfel prima operă de geografie universală.

Satir odihnindu-se. Detaliu. Replică romană după originalul lui Praxitele (Muzeul Capitoliului, Roma).

Herodot (cca 485–cca 425 î.e.n.), originar din Halicarnas, oraș din Asia Mică, a făcut călătorii lungi în Egipt și Mesopotamia, Sciția și Macedonia, Siria și sudul Italiei, adunând impresii directe și bogate informații în opera sa intitulată *Istorii*. Herodot și-a conceput opera nu ca o simplă înșiruire cronologică de fapte, ci ca o reconstrucție ordonată a trecutului, căutând să releve legăturile dintre fapte și cauzele lor. În primele 5 cărți (din totalul de 9) ale *Istoriilor* Herodot descrie formarea Imperiului persan și regiunile pe care le cucerise; cu totul remarcabilă este descrierea Egiptului cucerit de perși. Războaielor medice le sunt dedicate ultimele cărți, relatare rămasă principala noastră sursă de informație asupra subiectului.

Pentru Herodot, scopul istoricului este de a informa obiectiv și imparțial, de a reda adevărul faptelor, de a delecta auditorul cu descrieri și narațiuni plăcute, dar și de a-i inspira sentimente patriotice. Lipsit însă de spirit critic aplicat, Herodot se mulțumește să semnaleze și să nareze, introducând uneori în narațiunea sa fapte fanteziste, alteori crezând în vise și în miracole. Nu arareori observațiile sale asupra oamenilor și locurilor sunt superficiale, ceea ce face să se introducă aici – în aceste cazuri – confuzii, inexactități sau

judecăți prea grăbite. – Interesându-l tot, în toate domeniile, Herodot înregistrează un material imens de fapte și amănunte care vor deveni extrem de utile pentru viitorii istorici. Îl pasionează tot ce e spectaculos și extraordinar, relatează mereu aventuri, fapte ciudate, anecdote, tot ceea ce poate să surprindă și să facă plăcere auditorului – căci *Istoriile* erau citite în public. Dau o mare noblețe operei sentimentele permanente exprimate aici, de dragoste de țară și de libertate; precum și faptul că istoricul nu disprețuiește alte popoare, ci le admiră virtuțile morale și realizările lor mai deosebite în domeniul culturii și al civilizației. Compoziția lasă mult de dorit; dar cantitatea uriașă de informații și seducătorul talent literar al naratorului cu stilul său clar și fluent i-au asigurat „părintelui istoriei" o imensă popularitate.

Meritul de a fi dat istoriografiei o bază științifică, elaborând-o într-un spirit critic, îi revine însă lui Tucidide (cca 462–395). Dintr-o familie bogată[1], a primit o educație foarte îngrijită, având ca maeștri pe cei mai renumiți sofiști ai epocii. Om politic și militar cu experiență, a îndeplinit funcția de strateg; dar în urma unui eșec a fost condamnat la exil pe 20 de ani, timp în care și-a redactat marea operă, rămasă neterminată, *Istoria războiului peloponeziac*.

Om de studiu metodic, spirit critic riguros, căutând să scoată în evidență cauzele evenimentelor, studiind – primul dintre istoricii antici – condițiile economice și sociale, Tucidide acordă totuși rolul decisiv în mersul evenimentelor inteligenței umane, mai mult decât determinismului socio-economic. În orice caz, nu admite ideea fatalității în istorie. Divinitățile, elementul supranatural, nu își găsesc loc în narațiunea faptelor, pe care el le explică exclusiv prin motive strict umane. Faptele relatate, precis și exact, sunt cunoscute de Tucidide fie direct, fie dintr-o informație serioasă și preluată critic, inclusiv din operele altor istorici. Scopul său este să dea o judecată obiectivă asupra faptelor, procurând prin aceasta publicului său o orientare în viitor.

Faptele sunt explicate cu aceeași pasiune pe care istoricul o arată și pentru analiza psihologică. În acest sens, un loc important îl ocupă discursurile unor personaje de seamă, transcrise „cât mai apropiat cu putință de discursurile realmente rostite", și care dau într-adevăr un relief deosebit caracterelor și contribuie să explice mobilul acțiunilor lor. În acest scop istoricul caută (cum declara el însuși) să aco-

1. De la tatăl său, Tucidide a moștenit mine de aur în Tracia.

modeze limbajul personajului la natura împrejurărilor în care acesta vorbeşte. Datorită operei lui Tucidide, datorită exactităţii informaţiei, preciziei analizelor faptelor şi spiritului său critic, perioada descrisă de el este cea mai bine cunoscută din toată istoria grecilor. Principiile care călăuzesc această operă au rămas în cea mai mare parte valabile şi pentru istoriografia modernă.

FILOSOFIA. SOFIŞTII

Începând cam de la mijlocul secolului al V-lea î.e.n. şi continuând până pe la jumătatea secolului următor gândirea ştiinţifică şi filosofică greacă este marcată de momentul cultural al „sofiştilor".

Termenul de „sofist" a putut căpăta un sens peiorativ – în mare măsură nemeritat – pentru faptul că ideile sofiştilor nu le cunoaştem decât mult prea puţin din texte originale (s-au păstrat mai multe fragmente), ci doar din relatările adversarilor lor – de pildă Aristofan, Platon, Aristotel, etc.; deci din surse care, în loc să prezinte concepţiile în mod fidel, obiectiv, adeseori le remaniau, le deformau, le pastişau, le simplificau şi chiar le caricaturizau. În realitate, contribuţia acestei mişcări – în acelaşi timp filosofice şi culturale – deşi o contribuţie nu în întregime pozitivă, trebuie situată într-o altă perspectivă.

Pe la mijlocul secolului al V-lea î.e.n. în gândirea greacă spiritul critic se aplica şi asupra domeniului politic, discutând originea sau natura statului şi validitatea legilor. Odată cu progresul formelor de guvernare democratică sentimentul de demnitate al cetăţeanului nu mai accepta caracterul „aristocratic" al ştiinţei, care se adresa unei infime minorităţi de persoane instruite. Procesul de progresivă specializare a ştiinţelor şi meşteşugurilor, precum şi tot mai prospera activitate comercială au contribuit de asemenea la consolidarea unei mentalităţi individualiste. În locul speculaţiilor metafizice, a problemelor şi soluţiilor abstracte privind Universul, natura, materia, tot ceea de constituia în general obiectul ştiinţelor pozitive, se manifestă acum tot mai mult interesul pentru firea umană, pentru condiţia omului, pentru situaţia individului în raport cu societatea. În locul cercetării lumii sensibile se preferă acum reflecţiile asupra conduitei umane, asupra normelor de morală practică, asupra constituţiei societăţii, asupra sensului fericirii individuale. Centrul de interes al speculaţiilor se deplasează acum de la natură asupra omului. Culturii cu predominant caracter ştiinţific, noile curente de gândire îi con-

trapun acum cultura „umanistă" - cu accentul cu care însuși sensul conceptului de „cultură" va rămâne același până azi.

În acest complex de împrejurări și răspunzând unor asemenea nevoi morale și exigențe intelectuale, apar sofiștii („profesorii de înțelepciune"). Intelectuali multilateral cultivați, cu vaste cunoștințe în multe domenii, ei cutreierau ținuturile stabilindu-se temporar în diferite orașe și dând lecții tinerilor, contra plată. (Ideea însăși de a da lecții de filosofie contra plată - ceea ce nici un filosof nu făcuse până acum - repugna mentalității unei societăți pentru care munca salariată era rezervată unor prestații manuale, considerate deci prin definiție inferioare). Materiile pe care le predau sofiștii erau - mai presus de filosofie, artă, literatură, astronomie sau gramatică - disciplinele politico-sociale: constituția și administrația statului, arta militară, etica și, în mod deosebit, oratoria - arta succesului unui tânăr, în viața societății. - Adevărul este că, popularizând cunoștințe științifice, filosofice, literare, etc., sofiștii au făcut o importantă operă de cultură într-un mediu mai larg, - chiar dacă sumele mari pe care le pretindeau discipolilor pentru lecții făceau ca cercul auditorilor lor să fie limitat la fiii celor bogați. Odată cu această operă de răspândire a culturii sofiștii difuzau și idei noi, îndrăznețe. Nu e mai puțin adevărtat că în anumite cazuri activitatea desfășurată de sofiști a fost considerată nocivă - fie pentru progresul gândirii științifice pe care ei o declarau inutilă, fie pentru ordinea socială pe care o considerau arbitrară și abuzivă. Dar sub raport cultural și filosofic aportul lor nu poate fi neglijat.

Pentru a putea participa cu succes la viața politică și socială a cetății - susțineau sofiștii - nu sunt suficiente cunoștințele filosofice, științifice sau tehnice; este indispensabil să posezi capacitatea de a convinge - retorica, deci, care îl învață pe cetățean „virtutea" politică. Sofiștii nu erau organizați într-o școală, ci activau independent fiecare. Ca poziție de principiu, majoritatea manifestau o atitudine de scepticism general, fără să cruțe nici ordinea socială nici viața religioasă (motiv pentru care mulți au fost urmăriți și acuzați de impietate). În lecțiile lor nu acordau atenție, în mod preponderent, fondului problemelor[1]. Metoda folosită pentru a convinge era critica permanentă, discuția, controversa, disputa; iar ca mijloace - paradoxul, antiteza, compoziția strânsă și frumoasă a discursului: un formalism verbal perfect, urmărind cu orice preț succesul în fața

1. O gândire filosofică personală se întâlnește doar la Protagoras și la Gorgias.

publicului. Temele lor predilecte erau: imposibilitatea cunoașterii lucrurilor în esența lor, opoziția ireductibilă dintre natură și convenție (legile cetății, de pildă, erau pentru ei simple convenții), individul și intelectul uman ca măsură a realului și ca centru al interesului, importanța formei argumentării și a limbajului.

Sofiștii din prima perioadă a curentului (Protagoras, Gorgias, Prodicos și alți câțiva dintre cei mai reprezentativi) erau filosofi empiriști, disprețuind științele exacte – matematica în primul rând –, combătând raționalismul școlii eleate și susținând că orice cunoaștere se poate obține numai pe calea simțurilor[1]. Mai târziu, cu sofiștii din Megara arta de a purta o discuție va degenera într-un abil joc de cuvinte pentru a formula deducții false („sofisme").

Prin doctrinele pe care le profesau, influența sofiștilor asupra vieții sociale și culturale grecești a fost – în ceea ce a avut pozitiv – considerabilă. Scopul urmărit de sofiști (de cei onești, se înțelege) era să formeze cetățeni pregătiți pentru viața activă social-politică, cetățeni care să posede întinse cunoștințe de cultură și să promoveze progresul general al statului, orientându-l spre probleme concrete și sprijinindu-l cu luminile rațiunii. Acțiunea lor a fost importantă în difuzarea cunoștințelor de cultură generală, precum și în fundamentarea metodelor unora dintre științe. Prin căutarea argumentelor subtile și prin sensul dat valorii formale a raționamentului sofiștii au contribuit la dezvoltarea logicii; iar prin studiul formelor și prin grija elaborării frumoase a discursului, ei au pus bazele gramaticii și ale prozei artistice grecești.

Spiritul sofisticii a exercitat o mare influență asupra mișcării filosofice antice imediat următoare – asupra cinicilor, a scepticilor, a cirenaicilor, a epicureilor. „Dar datorăm în mod esențial spiritului sofisticii faptul că Renașterea a descoperit libertatea omului ca individ. În felul acesta, libertatea gândirii este, în parte, un fruct al moștenirii sofiștilor" (H. Lamer).

Mai renumiți dintre sofiști au fost Protagoras, Gorgias, Prodicos și Hippias.

Cel mai ilustru, Protagoras din Abdera (485–411 î.e.n.) era prietenul lui Pericle și al lui Euripide. Însărcinat de orașul sicilian Turii să redacteze legile cetății (cf. Enriques Santillana), a enunțat cu

1. Această poziție filosofică va reveni, în epoca modernă, în empirismul lui Berkeley – *esse est percipi*– și va fi dezvoltată de J. Stuart Mill în sensul idealismului empiric; așa după cum polemica sofiștilor antimatematicieni se va repeta în polemica aceluiași Berkeley dusă cu Newton, pe tema analizei infinitezimale.

această ocazie conceptul modern de pedeapsă ca mijloc social preventiv de intimidare a celorlalți, iar nu de răzbunare sau de expiație rituală. Protagoras se îndoiește de posibilitatea cunoașterii absolute și obiective a realității; nu concepea lucrurile decât ca simple fenomene percepute de om. Omul fiind „măsura tuturor lucrurilor", rezultă că actul cunoașterii este un act subiectiv, nu reprezintă un adevăr absolut, obiectiv, general valabil. Agnostică este poziția lui Protagoras și când atinge problema existenței zeilor – afirmând că „despre zei nu se poate ști nici că există, nici că nu există, nici care este natura lor" – ceea ce aproape echivala cu o negație a existenței zeilor (motiv pentru care a fost condamnat pentru impietate). Nu există nici un „bine" absolut, sau o „justiție" absolută ca normă definitivă de comportament etic individual sau social; stabilirea acestei norme însă revine întregii comunități.

Principiul fundamental al filosofiei lui Protagoras – „omul este măsura tuturor lucrurilor, a celor ce sunt în ce fel sunt, a celor ce nu sunt în ce fel nu sunt" – i s–au dat interpretări diferite. Relativismului implicat în această frază i se asociază și sublinierea valorii personalității umane. După interpretarea dată de Platon (în *Teetet*, 152 a) sensul ar fi: omul poate judeca toate problemele bazându–se doar pe propriul său intelect. Adevărul și relativa opinie coincid. Discipolii filosofului au dat însă principiului un alt sens, transferându–l în câmpul etic și justificând orice acțiune a omului, care își poate stabili singur valorile morale, fapt care justifică egoismul și amoralismul.

Orator faimos în lumea greacă, filosof și retor, Gorgias (485–380 î.e.n.) a fost trimis de orașul său – Leontinoi, din Sicilia – ca ambasador la Atena, unde a pledat în discursurile sale pentru înțelegere, unire și pace între cetățile grecești.

Gorgias a împins la extrem sceptisimul lui Protagoras, formulând cunoscutele teze: 1. – nimic nu există (în sens obiectiv și absolut, – decât ceea ce cade sub simțuri); 2. – dacă ceva există, acest lucru nu poate fi cunoscut (în realitatea sa intimă); 3. – dacă poate fi cunoscut, cunoașterea lucrurlui nu poate fi comunicată altcuiva; căci limbajul nu poate exprima și comunica decât ceea ce este exterior nouă. – Considerând astfel că limbajul este independent și autonom, Gorgias a scris un manual de elocință; dar prin operele sale (au rămas fragmente din trei opere) – scrise în fraze scurte, armonioase, ca un număr egal de silabe, cu antiteze studiate, ade-

seori ritmate, cu asonanțe sau rime interioare, – Gorgias este socotit creatorul prozei artistice grecești.

Sofistul Prodicos (n. cca 465) a dezbătut în lecțiile sale probleme legate de originea religiei. El afirma că religia s-a născut din sărbătorile și riturile agrare; deci oamenii au divinizat lucruri care le erau practic necesare vieții lor, și au transformat în zei oameni care făcuseră descoperiri folositoare lor. – Alți sofiști, ca Hippias și Antifon (singurii sofiști care n-au disprețuit științele exacte și care s-au ocupat activ de matematică) au criticat legile și convențiile sociale, considerându-le abateri de la ordinea naturală, –ordine care impune respectarea zeilor și a bătrânilor, iubirea și buna înțelegere între oameni. – În schimb Critias și Trasimachos căutau să demonstreze că „justiția este instrumentul celor puternici", o mască a voinței lor de putere; zeii înșiși nu sunt decât invenții ale conducătorilor spre a-și susține dominația, un instrument de opresiune manevrat de voința celor ce guvernează. Legile cetății sunt în contrast cu legea naturii; ele sunt și trebuie să fie respectate numai de frica pedepsei; refuzând legile, omul încetează de a mai fi un bun cetățean; pe de altă parte însă, în felul acesta el se apropie mai mult de propria sa natură umană – ceea ce este de fapt datoria supremă a omului.

Astfel, teoretizând idealul cosmopolitismului și desconsiderând valabilitatea legilor civice, sofiștii au subminat însăși autoritatea politico-socială și morală a *polis*-ului. Ei au deschis drumul școlilor filosofice următoare – a scepticilor, a cinicilor, a cirenaicilor, a epicureilor, a stoicilor – pentru care (cel puțin pentru stoici) un adevărat înțelept trebuie să se considere cetățean al lumii, iar nu al unui stat anumit; iar singura lege pe care trebuie să o recunoască este, nu legea cetății, ci legea naturii.

SOCRATE

Învățătura și activitatea sa non-conformistă a trebuit să o plătească cu viața Socrate (469–399 î.e.n.); după ce a fost acuzat de impietate și de coruperea tineretului prin învățătura sa a fost condamnat la moarte și silit să se sinucidă.

Socrate n-a scris nimic, tot ce știm despre învățătura lui o știm din relatările – adesea divergente – ale lui Platon și Xenofon; încât cu greu poate fi disociată concepția sa de cea a lui Platon. Nu făcea parte din rândurile sofiștilor, dar avea multe puncte comune cu

aceştia şi era prieten cu cei mai renumiţi dintre ei. Asemenea sofiştilor, Socrate prefera şi el ca în locul unor probleme de ştiinţă să dezbată probleme de ordin practic privind viaţa politică a statului şi problemele morale ale omului, supunând examenului raţiunii obiceiurile şi instituţiile. Asemenea sofiştilor, susţinea că „virtutea este ştiinţă", deci poate fi învăţată de oameni; în schimb, era de părere că ştiinţele pozitive nu pot garanta armonia şi ordinea ocială. Pe de altă parte, Socrate practica şi el metoda dialectică, dar nu exerciţiile de virtuozitate verbală pură, prin care sofiştii ajungeau la concluziile unui individualism egoist sau ale nihilismului etic. Dimpotrivă, pentru Socrate există valori umane certe – dar cărora el nu le găsea un fundament raţional, susţinând că o „voce interioară" îl împiedică de la acţiuni rele.

De aici derivă scepticismul său în ceea ce priveşte actul cunoaşterii; căci, în opoziţie cu pretenţiile enciclopediste ale sofiştilor, Socrate afirmă că singurul lucru pe care îl ştie cu certitudine este că nu ştie nimic. Cultura enciclopedică a sofiştuilor o consideră inconsistentă. În locul acumulării de cunoştinţe şi a enunţării sentenţioase a unor norme, soluţii, adevăruri, etc., metoda sa de a-i învăţa pe oameni era dialogul. Pornind de la faptele cele mai obişnuite şi adresându-se, nu numai docţilor, el punea întrebări (îndeosebi referitoare la probleme morale) formulate cu mare abilitate dialectică, pentru a-i face să se contrazică singuri, şi astfel să le demonstreze că de fapt nu ştiau ceea ce credeau că ştiu; după care, prin aceeaşi metodă *maieutică* („practica moşitului"), să-i ajute să descopere ei singuri adevărurile.

Însuşindu-şi şi totodată spre a ilustra maxima scrisă pe frontispiciul templului din Delfi: „Cunoaşte-te pe tine însuţi", Socrate învaţă că scopul omului nu este acumularea unui mare număr de cunoştinţe, ci dragostea de înţelepciune – „filosofia". Această virtute, care este ştiinţa despre bine şi adevăr, constă în efortul omului de a se studia pe sine, spre a descoperi în propriul său suflet ceea ce este, în însăşi firea sa, valoare universală şi eternă: Binele[1].

Binele deci constă într-o continuă căutare a binelui; la fel Adevărul. Căutarea neîntreruptă a binelui şi a adevărului dă naştere comportamentelor juste şi virtuoase. „Nimeni nu face răul în mod voit" – spune Socrate – ci din neştiinţă: din faptul că ignorează

1. Concept pe care însă Socrate nu-l defineşte precis, nu arată în ce anume constă, limitându-se doar să-l distingă de ceea ce este doar un Bine iluzoriu - ca de pildă, plăcerile trupului, sau ceea ce urmăreşte să satisfacă ambiţiile şi interesele celor puternici.

căutarea binelui și adevărului. Există așadar la Socrate o legătură intimă între virtute, știință, bine și suflet; căci răspunsurile pe care omul ajunge să și le dea căutând binele și adevărul trebuie să vină din suflet, și să se traducă în acțiuni etice și politice pozitive. Aceasta îi va procura omului fericirea sufletească – ce constă într-o comportare moderată, corectă, dreaptă, și în respectarea aproapelui, a legilor cetății și a zeilor. – Ceea ce trebuie să caute și să descopere omul sunt în primul rând valorile etice și raporturile lor cu actul cunoașterii și cu societatea. În această privință, Socrate nu numai că a afirmat, dar – când prietenii săi vroiau să-l salveze de la moarte, ceea ce el a refuzat – a și demonstrat, prin exemplul tragicului său sfârșit, că omul trebuie să se supună legilor, chiar când acestea sunt nedrepte sau aplicate nedrept.

Părintele spiritual al lui Platon, Socrate a fost „cea mai mare figură a istoriei gândirii grecești; din el vor deriva, direct sau prin intermediari, toate curentele ulterioare ale filosofiei" (L. Robin). Toate aceste școli și curente vor suferi, în mod egal, și influența sofiștilor Protagoras și Gorgias, și pe aceea a lui Socrate.

PLATON

Platon (cca 427–347 î.e.n.), născut într-o familie nobilă și bogată, a studiat pictura, a compus tragedii și a scris poezii nu lipsite de imaginația și sensibilitatea pe care le vom regăsi și în proza dialogurilor sale, – ca în această epigramă:

„Lin lângă pinul alpin, umbritor și cu limbi foșnitoare,
Fă-ți călătorule drag, un popas, căci sub brizele mării
Curge-un izvor cântăreț, cu plăcute volute de flaut.
Unge-ți cu cântecul lui ostenelile genelor tale!"

(trad. Al. Andriţoiu)

A trăit în preajma lui Socrate până la moartea acestuia; a călătorit în Egipt (oprindu-se mai mult la Heliopolis, sediul cu veche tradiție al înțelepților-preoți egipteni), la Taranto și, de trei ori, la Siracuza. Aici, ca invitat al tiranului Dionysios I, Platon ar fi dorit să vadă aplicate în practică reformele politice pe care le preconizase în utopicul său stat ideal. În anul 387 î.e.n. la Atena a fondat Academia – cel mai important centru de cultură al Greciei antice, și care și-a continuat activitatea până în 529 e.n. Aici și-a

desfășurat marele filosof activitatea, predând în mod gratuit lecții timp de 30 de ani.

Opera lui Platon, păstrată probabil în întregime, cuprinde 34 de scrieri în formă de dialog și 13 scrisori. Fiecare dialog este centrat pe o anumită idee sau problemă. În cele din prima sa perioadă (*Apologia lui Socrate*, *Criton*, *Ion*, *Gorgias*, *Protagoras*, *Hippis I* și *II*, ș.a.) Platon polemizează cu sofiștii și ia apărarea doctrinei lui Socrate, expusă într-un fel care face imposibilă o distincție certă între ideile maestrului și cele ale discipolului. În dialogurile din epoca maturității (*Fedon, Symposion, Republica, Fedra*) Platon își expune propria-i doctrină despre Idei; iar despre Ființă, în dialogurile din ultima perioadă (*Parmenide, Teetet, Sofistul, Timeu, Legile*).

Platon n-a creat un sistem filosofic riguros ordonat. Pornind de la metoda maieutică a maestrului său a ajuns la o formă filosofică nouă de comunicare: dialogul. Spre a-și expune propriile sale concepții – pe care Platon le atribuie de obicei lui Socrate, personaj principal în toate dialogurile (cu excepția *Legilor*) – filosoful se confruntă de obicei cu interlocutori care reprezintă ideea comună, punctul de vedere obișnuit, discutabil, asupra unei probleme. Pentru a explica într-un mod cât mai adecvat datele problemei și pentru a-i sugera interlocutorului soluțiile, Platon se servește, într-un fel cu totul original, de mituri – care n-au nimic comun cu miturile tradiționale religioase, în realitate fiind niște alegorii poetice.

Situându-se pe linia unei anumite tradiții filosofice (Pitagora, Heraclit, Parmenide), Platon pornește de la opoziția dintre realitate și cunoaștere, dintre aparență și esență, dintre opinia comună și știință, dintre simțuri și rațiune. Simțurile sunt lanțurile care îl leagă pe om de realitatea sensibilă, inferioară, – în timp ce rațiunea îl conduce la cunoașterea adevăratei realități. Experiența simțurilor, subiectivă și schimbătoare, nu poate duce la adevărul cert și definitiv. În schimb rațiunea ne ajută să pătrundem în adevărata realitate a lucrurilor, într-o lume situată în afara timpului și spațiului, în lumea „ideilor" – care este fundamentul adevărului. Doctrina platonică despre „idei" stă la baza teoriei cunoașterii și a eticii lui Platon.

„Ideile"[1] sunt modelele, prototipurile, formele primordiale, imuabile, eterne, ale tuturor ființelor și lucrurilor existente în lume, și chiar ale unor concepte abstracte, ca virtutea sau binele; sunt realități obiective, realități ultime, substanțe, esențe, perfecțiuni. – În ierarhia

1. În grecește, *ideai* = forme, figuri; dar nu în sensul de cadre exterioare, ci realități ultime, esențe.

lumii ideilor, primul loc îl ocupă ideea de Bine. Binele înalţă sufletul, răul şi nedreptatea îl degradează; de aceea e mai bine să înduri o nedreptate decât să faci un rău. Nu există om care să cunoască binele şi totuşi să facă rău; răul înseamnă ignoranţă, după cum virtutea înseamnă cunoaşterea binelui. Fericirea constă numai în cunoaşterea virtuţii. Nedreptatea şi săvârşirea răului este ca o boală pentru suflet, îl fac urât, nemulţumit, nefericit. A fi drept înseamnă a-ţi domina impulsurile şi a-ţi impune o măsură dorinţelor; iar ştiinţa - pentru că este o adevărată ştiinţă - practicării acestor comportamente este virtutea. - Această idee supremă, a Binelui, reglează şi explică şi mersul Universului, în care totul există şi acţionează în vederea unui scop - acela al armoniei.

După modelul lumii ideilor a apărut lumea fenomenală, în care fiecare fiinţă sau obiect este doar o „umbră", o copie imperfectă a ideii respective perfecte. Ideile sunt eterne - asemenea sufletului nemuritor. Fiecare om a contemplat înainte de a se naşte (pe când sufletul său străbătea, conform învăţăturii lui Pitagora, diferite alte vieţi) perfecta lume a ideilor; idei pe care apoi, după naştere, datorită „închisorii" trupului imperfect, a simţurilor, omul le-a uitat. Dar omul şi le reaminteşte, în momentul când caută şi când găseşte în sine însuşi adevărul raţional: „a căuta şi a învăţa nu înseamnă altceva decât a-ţi reaminti" - spune Platon. Iar forţa care ne

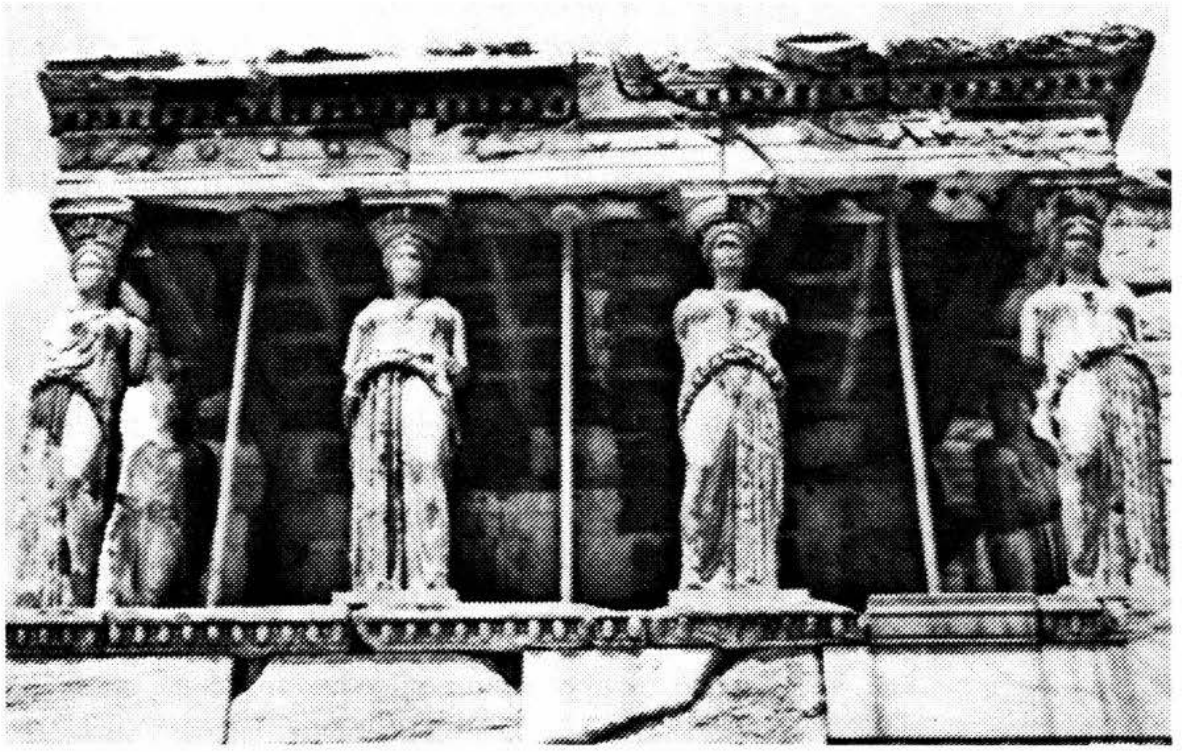

Loggia Erechteionului, cu cariatidele, de pe Acropole (Atena).

propulsează spre amintirea acestor idei nobile este iubirea (*eros*), – care în concepția lui Platon se identifică cu pasiunea sufletului, cu stimulul, cu dorința, cu atracția exercitată de amintirea acestor valori ideale, cum sunt binele, adevărul, frumosul, dreptatea, valori care generează în om acțiuni bune, drepte, frumoase. Iubirea este deci un exercițiu etic, purificator, al sufletului. Scopul filosofiei așadar este de a-l conduce pe om dincolo de realitatea sensibilă, în lumea ideilor; de la aparențe la esențe, de la copie la original, de la imitație la prototip.

Filosofia duce și la justa înțelegere a structurii și a nevoilor unui stat. Și pentru că numai filosofii posedă adevărata înțelepciune și capacitate de a-i îndruma pe oameni spre cunoașterea lumii ideilor, numai ei ar trebui să conducă statul: „Neamul omenesc nu va fi eliberat de rău până când nu vor fi ajuns la putere adevărații filosofi, sau până când conducătorii statului nu vor fi devenit cu adevărat filosofi". – Doctrina politică a lui Platon reflectă în mare măsură ideologia partidului aristocraților, căruia filosoful îi aparținea[1]. Societatea perfectă imaginată de Platon (în *Republica*) trebuie să fie bazată pe o severă deosebire de castă – în vârful piramidei sociale situându-se clasa conducătorilor-filosofi, urmată de cea a militarilor și, în fine, de cea a celor care muncesc. Primelor două clase li se va interzice orice fel de proprietate privată (chiar și femeile le vor avea în comun!), membrii acestor caste urmând să fie întreținuți de stat. Statul – un stat prevalent agricol – își va limita comerțul și va abandona politica imperialistă[2].

În funcție de doctrina ideilor se articulează concepțiile lui Platon și în alte domenii. Astfel, după Platon fizica nu are nici o valoare științifică, întrucât obiectul său este studiul aparențelor, al fenomenelor schimbătoare ale naturii, – deci a ceea ce nu poate duce la o cunoaștere adevărată. Nici arta nu poate duce la o eliberare din această lume instabilă și subiectivă a aparențelor. În schimb matematica și astronomia își pot îndeplini nobila funcție de a înălța sufletul din lumea aparențelor senzoriale spre lumea ideilor. Arta,

1. În acest sens Platon va vorbi și despre „nobila minciună" a conducătorilor, care trebuie să convingă lumea că diferențele de castă și de bogăție sunt în mod ineluctabil determinate de diferențele care există de la natură între oameni.

2. În ultima sa operă, *Legile*, Platon revine la o concepție mai moderată: constituția ideală a statului trebuie să fie o îmbinare a formei monarhice cu una democratică; iar educația conducătorilor urmează să se bazeze pe buna cunoaștere a geometriei și a astronomiei, iar nu pe doctrina ideilor.

după Platon, nu este altceva decât o sursă de desfătări uşoare, care rămân în zona sentimentului, incitând pasiunile în loc de a le purifica, complăcându-se în a imita sau a copia obiecte şi fiinţe din lumea sensibilă - copii ale ideilor eterne corespunzătoare, - în felul acesta arta devine o imitaţie a imitaţiei, o copie a copiei, o aparenţă a aparenţei[1].

După cunoaşterea ştiinţifică cea mai înaltă - cunoaşterea filosofică - ce conduce la esenţele ultime, la idei, locul imediat următor îl ocupă pentru Platon cunoaşterea matematică. De aceasta ţin cele patru discipline: aritmetica, geometria, astronomia şi ştiinţa armoniei - muzica (sau, mai precis, acustica matematică). Însăşi structura intimă a lumii este fondată pe raporturi matematice[2]. În *Timeu*, Platon „a adunat şi sistematizat cu un spirit riguros matematic principalele doctrine ale ştiinţei greceşti din sec. V î.e.n. Prin intermediul acestui dialog, care a fost timp de multe secole opera cea mai citită şi mai cunoscută a lui Platon, rezultatele acestei ştiinţe s-au transmis de-a lungul întregii Antichităţi şi Evului Mediu" (N. Abbagnano). - Pe de altă parte, filosofia lui Platon a avut o influenţă remarcabilă asupra multor concepţii filosofice idealiste europene, din trecut şi până în zilele noastre (fenomenologie, personalism, etc.).

ARISTOTEL

Gândirea filosofică şi ştiinţifică greacă (şi a întregii lumi antice) culminează în opera lui Aristotel (384-322 î.e.n.).

Născut în Stagira (un oraş din Macedonia), fiu al medicului personal al regelui macedonean, discipol al lui Platon timp de 20 de ani, apoi maestru al viitorului cuceritor Alexandru Macedon, căruia i-a trezit interesul pentru ştiinţă, Aristotel a fondat şi condus 13 ani, în grădinile gimnaziului Lykeion, faimoasa sa şcoală, care ajunsese să aibă până la 2.000 de discipoli, - un adevărat institut de învăţământ superior, dotat cu o mare bibliotecă bine organizată şi având un vast program de studii filosofice şi ştiinţifice. După moartea lui Alexandru Macedon, acuzat de impietate Aristotel a

1 În unele dialoguri însă - în *Fedra*, în *Ion*, - Platon plasează arta alături de celelalte trei „beţii divine": inspiraţia profetică, extazul religios şi iubirea pură.

2. Galileo Galilei va afirma că matematica este limba în care poţi citi marea carte a naturii.

trebuit să fugă la Atena. A murit la 62 de ani, lăsând o operă imensă – aproape 400 de lucrări (multe în colaborare), dintre care ni s-au păstrat 47; o operă care constituie o sinteză a tuturor cunoștințelor acumulate până la acea dată, în toate domeniile științei și filosofiei; o operă a cărei influență în cultura europeană a fost constantă timp de două milenii.

În operele sale de tinerețe (din care au rămas doar câteva fragmente) discipolul lui Platon merge pe urmele gândirii maestrului său, dezvoltând-o și aprofundând-o; maestru de care apoi, criticându-i teoria ideilor, s-a îndepărtat, până la a ajunge pe poziții opuse platonismului. În primul rând, conceptul de filosofie – care pentru Platon includea toate celelalte științe, considerate simple stadii pregătitoare ale cunoașterii – pentru Aristotel era substanțial diferit. Fiecare știință se ocupă de un aspect particular al realității (sub aspectul cantității – matematica; sub aspectul mișcării – fizica); în timp ce filosofia are ca obiect ceea ce există în generalitatea sa, dar folosind și ea metodele celorlalte științe: abstracția, axiomele și demonstrația rațională[1].

Pentru Aristotel, lumea ideilor nu poate fi separată de lumea ființelor și obiectelor concrete. Între simțuri și rațiune există o relație de continuitate. Senzația este prima treaptă a cunoașterii, actul cunoașterii pornește de la senzație, fără de care rațiunea nu poate ajunge la nici o cunoaștere obiectivă. Dar în timp ce simțurile nu pot depăși limitele percepției, rațiunea depășind percepția ajunge la concept, printr-un proces de abstractizare. A doua distincție o operează Aristotel – pentru a face inteligibilă mișcarea – între cele două aspecte inerente unui obiect: potențialitate și act. Mișcarea, devenirea, nu este altceva decât trecerea de la potențialitate la act. Cauzele devenirii sunt: cauza eficientă – care inițiază mișcarea – și cauza finală, cu alte cuvinte, țelul spre care se îndreaptă, scopul însuși al mișcării, al devenirii. Aristotel distinge și între substanțele (sau realitățile) imobile – cele cunoscute numai de rațiune, și anume realitățile divine – și substanțele în mișcare, aparținând lumii fizice, percepute de simțuri. Primele fac obiectul teologiei; celelalte, al fizicii.

Obiectul fizicii este lucrul în mișcare. Fizica lui Aristotel fiind în

1. Ideile filosofice ale lui Aristotel sunt expuse în lucrarea sa *Metafizica*, astfel denumită pentru că în ansamblul operelor sale, aranjate într-o anumită ordine în sec. I î.e.n., a fost plasată „după" – în greceşte: *meta* – lucrările tratând chestiuni de fizică.

fond o teorie a mișcării, filosoful stabilește patru tipuri de mișcare; substanțială, calitativă, cantitativă și locală. Mișcarea locală este o mișcare de deplasare în spațiu, iar cea circulară este proprie numai lumilor supranaturale, nesupuse generațiunii și corupțiunii proprii lumilor sublunare. Universul este unic, finit, perfect și etern: n-a avut un început și nu va avea un sfârșit. Eterne sunt și elementele lumii, și specia umană, și speciile animale.

După filosofie și fizică, a treia și ultima știință teoretică este matematica, știință care studiază cantitatea: cantitatea numerică (aritmetica) sau cantitatea în sensul extensiunii, plane sau în spațiu (geometria). Infinit, pentru Aristotel nu există, - decât un infinit „potențial". Totul este „divizibil în părți divizibile la rândul lor": această definiție aristotelică stă la baza calculului infinitezimal.

Aristotel a modelat și structura logicii (pe care el o numește „analitică") după structura matematicii: ca o știință perfect demonstrativă. Lucrările sale în domeniul logicii sunt cunoscute sub numele generic de *Organon* („instrument", de cercetare științifică). Dând acestei discipline o sistematizare unitară și într-un spirit foarte riguros, el stabilește cele 10 „categorii" sau determinări fundamentale ale gândirii (esență, cantitate, calitate, relație, loc, timp, posibilitate, etc.); cele 4 tipuri fundamentale de propoziții (combinând distincțiile „afirmativ-negativ" și „universal-negativ" și „universal-particular"); cele 3 principii fundamentale ale logicii (principiul identității, al non-contradicției și al terțiului exclus); inducția și silogismul - cu cele 3 figuri și cele 3 tipuri de silogism; în fine, principiile logice ale oricărei științe (definiție, axiomele, ipotezele și postulatele) - totul în logica lui Aristotel este formulat cu o precizie și o claritate matematică.

În mod deosebit l-a pasionat pe Aristotel biologia. *Cercetare asupra animalelor*, *Părțile animalelor* și *Generațiunea animalelor* sunt primele opere cu adevărat științifice de zoologie. Aristotel formulează aici conceptul de organ și stabilește principiul corelațiilor dintre organe, al condiționării lor reciproce. În clasificarea sistematică și în observațiile sale el face continuu comparații între diferite animale pe care le-a disecat, fondând astfel și anatomia comparată și embriologia comparată. Aristotel doar amintește sistemul muscular și cel nervos, iar organul central pentru el era inima; în schimb cunoștea fenomenul atavismului. El a formulat și teoria - acceptată timp de multe secole - despre „generația spontanee",

apariția viețuitoarelor din materia umedă în descompunere; teoria care n-a putut fi infirmată, experimental, decât două mii de ani mai târziu.

În seria lucrărilor de biologie poate fi inclus și *Tratatul despre suflet*, întrucât Aristotel considera sufletul ca fiind în parte o formă a organismului fizic (prin funcția sa vegetativă și prin funcția senzitivă), în parte a intelectualului (prin funcția intelectivă a sufletului rațional). Aceste trei grade ale sufletului – vegetativ, senzitiv, intelectiv, – fiind trei forme ale unei unități indisolubile, evident că nu se poate susține, după Aristotel, teza despre imortalitatea sufletului. – Pe de altă parte, anumite considerații ale lui Aristotel despre suflet se extind și în domeniul propriu-zis al psihologiei. Pe lângă cele 5 simțuri el concepe și un organ de simț comun, care distinge între percepțiile unor simțuri diferite (de exemplu, distinge un sunet de o culoare). De asemenea, Aristotel vorbește de imaginație – care produce imagini independent de percepțiile simțurilor – și de opinii, care sunt tot niște produse ale imaginației, dar întărite de o credință fermă în realitatea lor. Imaginile furnizate de imaginație sunt apreciate de intelect ca fiind adevărate sau false, bune sau rele, – apreciere în funcție de care sufletul intelectiv le aprobă sau le respinge. Aristotel deosebește simpla „capacitate" de a înțelege (*intelect potențial*) de totalitatea noțiunilor ce pot fi cunoscute de *intelectul actual*.

Cu etica, părăsim – după Aristotel – domeniul științelor teoretice, al științelor adevărate, deci al științelor „necesarului", pentru a trece în domeniul „posibilului", deci al activității practice, al activității umane (domeniul căruia îi aparține, apoi, și politica). Activitatea umană poate fi „acțiune" – care își are scopul în sine însăși (ca etica sau politica); sau poate fi „producție" – activitate în vederea realizării unui bun, unui obiect, chiar și artistic (ca, de exemplu, poezia). Orice activitate are un scop. Sunt scopuri urmărite în vederea altor scopuri; dar scopul care trebuie urmărit pentru el însuși este binele, care procură fericirea; iar supremul bine – totodată și datoria specifică, proprie omului – este exercitarea rațiunii; ceea ce înseamnă practicarea științei, a artei, a prudenței, a înțelepciunii, a prieteniei; cu alte cuvinte – virtutea. Virtutea, după el, înseamnă alegerea și urmarea căii de mijloc între două extreme dăunătoare, ambele rele. Virtutea superioară este justiția, deci supunerea la legi.

Iar forma supremă a virtuții este de a te dedica cercetării științifice, – activitate care îi asigură celui înțelept o viață senină.

Dar omul nu poate atinge forma superioară a virtuții decât în cadrul societății. Omul nu poate fi cunoscut și definit decât în cadrul și în funcție de interesele societății, – căci omul este prin definiție o ființă socială (*zoon politikón*). Știința vieții sociale – politica – îi stabilește Statului și atribuția de a se ocupa de educația morală a cetățenilor săi. Această educație trebuie să fie asigurată în mod egal tuturor (cu excepția sclavilor), și să vizeze realizarea unei vieți pacifice și virtuoase. Cele trei forme de guvernare prezintă și riscul eventualelor degenerări: monarhia în tiranie, aristocrația în oligarhie, democrația în demagogie. Oricare din aceste forme este bună – dacă evită aceste degenerări. O formulă unică, de stat ideal – așa cum a imaginat-o Platon – nu poate fi propusă. Cea mai bună formă de guvernare este cea care se adaptează condițiilor istorice respective și firii oamenilor. – De reținut este că Aristotel, ajutat de discipolii săi, a fost cel dintâi care a studiat și a expus constituțiile a 158 de state grecești (s-a păstrat numai scrierea sa asupra constituției ateniene). Această cercetare a stat la baza teoriilor expuse în lucrarea sa *Politica*.

Aristotel – autorul *Poeticii*, din care s-a păstrat doar prima carte, referitoare la teatru, – are și în problema artei o poziție fundamental opusă poziției platonice. În loc să condamne arta, cum făcuse Platon, pentru că s-ar limita doar să copieze ființele, faptele și lucrurile, deci să „copieze copiile" ideilor eterne, Aristotel susține că arta – care este o reprezentare (*mimesis*) transfigurată de artist a realității, având un scop și un efect moralizator – îl ajută pe om să vadă legătura dintre lucruri și să pătrundă sensul profund al faptelor. Prin aceasta, arta – cum este cazul tragediei – „săvârșește purificarea" (*katharsis*) de patimi, „stârnind în sufletul spectatorului mila și frica". Artistul sesizează și prezintă relațiile intime ideale existente între lucruri. „Rostul poetului nu este de a povesti lucruri întâmplate cu adevărat, ci de a povesti ceea ce s-ar putea întâmpla" – precizează Aristotel. Istoricul și poetul se deosebesc „prin aceea că unul povestește întâmplări care au avut loc, iar celălalt, întâmplări care ar putea să se petreacă. De aceea, poezia este mai filosofică și mai aleasă decât istoria; căci poezia povestește mai mult ceea ce e general, pe când istoria, ceea ce e particular" (*Poetica*, 9, 1451 b).

Influența lui Aristotel de-a lungul veacurilor a fost excepțională.

Școala sa, *Lyceul*[1], a continuat sub conducerea lui Teofrast[2] (cca 371–cca 288 î.e.n.) și a lui Eudem din Rodos, comentator al lui Aristotel și autor a trei *Istorii* – a geometriei, a aritmeticii și a astronomiei. Adunate în sec. I e.n., operele lui Aristotel au fost studiate de renumiți comentatori din următoarele veacuri[3]. În epoca Renașterii influența lui Aristotel a cedat locul lui Platon; dar în unele domenii (al științelor naturale, al poeticii, al teoriei cunoașterii și în special al logicii) autoritatea teoriilor aristotelice s-a menținut chiar până în secolul trecut.

MUZICA

Pentru greci, muzica era o artă esențialmente morală, și – prin capacitatea ei de a crea anumite stări sufletești, anumite sentimente – un „instrument de educație prin excelență" (Platon). Era firesc deci ca statul să se folosească de muzică – reglementând și organizând acest câmp de activitate artistică într-un anumit fel – și ca de un mijloc de guvernare. De la Pitagora începând, toți marii gânditori ai Greciei au considerat că muzica poate contribui la formarea cetățeanului ideal. În actest sens fac elogiul muzicii și Platon și Aristotel[4].

Muzica era strâns legată de riturile religioase, de munca de la țară, de diferitele momente din viața individului, a familiei sau a cetății. Dezvoltarea muzicii este legată de asemenea și de istoria poeziei grecești.

Mai întâi – de poezia epică. Din cele mai vechi timpuri, din sec. XI î.e.n. cântăreții profesioniști, aezii (*aoidoi*) își recitau compozițiile psalmodiindu-le, acompaniindu-se singuri cu un instrument cu

1. Școala lui Aristotel – precum și doctrina însăși a filosofului – a fost numită și *peripatetică* (de la verbul *peripatein* = „a se plimba") – căci Aristotel își ținea lecțiile în timp ce se plimba împreună cu discipolii săi.

2. Autor a două tratate de botanică, păstrate în întregime, precum și al celebrelor *Caractere*, observații psihologice și morale care au avut o strălucită carieră în cultura europeană, după traducerea dată de La Bruyère în 1688.

3. În sec. IX arabii le-au tradus în totalitate în limba arabă (după versiuni siriace). Traduse în limba latină (din îndemnul îndeosebi al lui Toma din Aquino), au fost larg difuzate începând din sec. XII, constituind una din coordonatele scolasticii.

4. Primul – în *Republica*, III, și în *Legile*, II, VII; al doilea – în *Poetica*, I, și în *Politica*, V, 5; VIII, 5, 7 etc. – „Grecii indicau prin cuvântul general muzică [...] tot ceea ce intră în instrucția omului ales, tot ceea ce înseamnă armonie intelectuală, viața morală, eleganță artistică" (J. Combarieu) – în timp ce termenul rezervat artei muzicale propriu-zise era „armonia" (*harmonikė*).

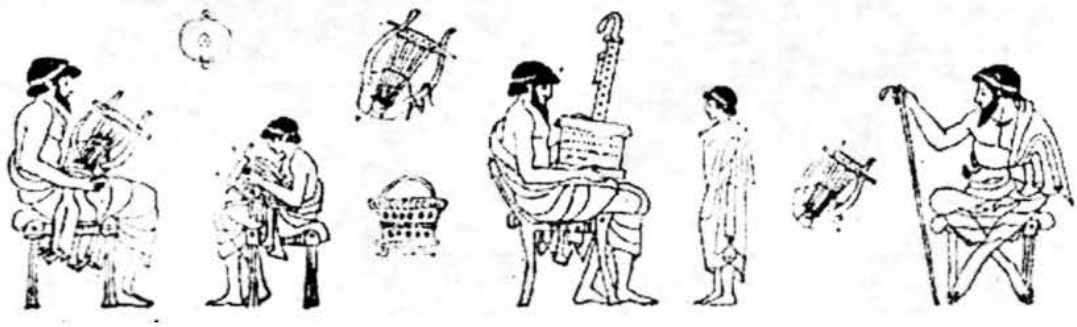

Într-o şcoală de muzică (după un vas grecesc din sec. V î.e.n.).

coarde (de obicei lira). Apoi începând din sec. VII î.e.n., imnurile *lirice* (= acompaniate de liră), cu textul şi muzica compuse de acelaşi poet, erau recitate-cântat fie de un singur ins (*monodic*), fie de un grup (*coral*). Chiar la începutul sec. VII î.e.n. au apărut şcoli muzicale în care se preda compunerea şi execuţia corală a imnurilor închinate unor zei, imnuri acompaniate fie de flaute duble (*auloi*), fie de cithară[1]. Dar la greci, muzica instrumentală a avut totdeauna un rol secundar. Cântul coral - forma muzicală adoptată la festivităţile solemne (ori familiale), sau în cele funebre - s-a dezvoltat odată cu cultul lui Dionysos. Când din tumultuosul cor al ditirambului dionisiac s-a detaşat corifeul care evoca gesturile zeului, drumul spre forma tragediei a fost deschis. - Grupurile corale cântau numai la unison (sau dublau melodia la octavă - ceea ce, practic, era acelaşi lucru). Acompaniamentul instrumental - tot la unison - respecta riguros aceeaşi omofonie.

În regiunile mai apropiate de Orientul Mijlociu[2] de ex., în insula Lesbos încă din secolele VIII-VII î.e.n. - s-a dezvoltat forma muzicală monodică, muzica solistică, a lirismului care cultiva îndeosebi oda şi elegia erotică (Alceu, Sappho, Anacreon). Odată cu promovarea interpretării vocale solistice cu acompaniament instrumental, şi chiar cu promovarea execuţiei unor lucrări instrumentale independente (la cithară sau la flautul dublu - *aulós*), au fost instituite şi concursurile muzicale. Aceste „Jocuri pithice" - cum erau numite - aveau loc în oraşul Delfi începând chiar din 590 î.e.n.

Viaţa muzicală a grecilor şi muzica însăşi au căpătat un puternic

1. Şcoala aulodică a fost condusă de Taletas şi ilustrată în mod deosebit - în sec. VII î.e.n. - de prestigiosul muzician şi poet Alcman din Lidia. Prima şcoală *citharedică* a fost fundată de poetul şi cântăreţul Terpandru. În lirismul coral s-au distins şi alţi poeţi, ca Stesichoros, Simonide, Bachilide şi Pindar.

2. „Muzica grecilor a fost profund pătrunsă de muzica orientală; ea nu este decât o prelungire sau o variantă a acesteia /../ Muzicanţii de profesie şi inovatorii de origine asiatică au fost totdeauna numeroşi în Grecia europeană" (J. Combarieu).

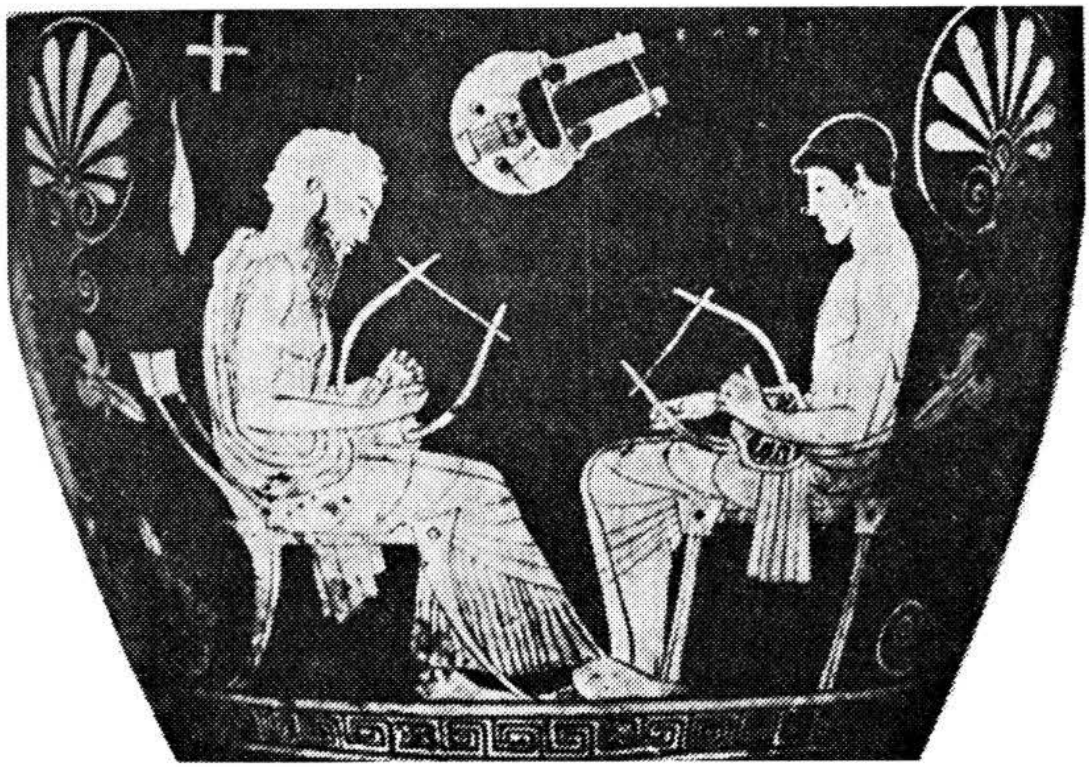

Lecție de muzică. Detaliu de pe un vas grecesc. Cca 480 î.e.n. (Muzeul din Schwerin).

impuls și forme noi în epoca elenistică (cf. I. M. Gruber). S-au construit atunci săli speciale de concerte, s-au creat orchestre mari, mijloacele de expresie muzicală s-au îmbogățit și s-au rafinat (de pildă, au fost admise acum intervalele de quintă sau quartă). S-a înmulțit mult numărul cântăreților și instrumentiștilor profesioniști, – fapt care a dus la o tendință marcată spre interpretări strălucite și spre o virtuozitate pur exterioară, odată cu perfecționarea instrumentelor muzicale și crearea altora noi.

Scara muzicală a grecilor consta din 15 sunete, formând mai multe game descendente care constituiau diferite moduri. Principalele moduri erau: cel dorian – mod grav, energic, grandios, cel mai vechi și cel mai popular; modul lidian – oriental, delicat, lasciv; și modul frigian – entuziast, exaltat, frenetic, modul ditirambului dionisiac. – În legătură cu aceste moduri teoreticienii greci au formulat doctrina *ethos*-ului, bazată pe convingerea că muzica provoacă, modifică sau condiționează stările sufletești și facultățile volitive ale omului. Platon și Aristotel confirmă această opinie, preferând austeritatea și severitatea modului dorian, care li se părea că ar coincide cu caracterul și cu exigențele civice ale unui grec.

Ne-au rămas prea puține texte muzicale (cel mai vechi – din sec. V î.e.n.), multe doar fragmentare, și unele încă nedescifrate.

Pentru notația muzicală grecii foloseau literele alfabetului[1]; ale alfabetului attic pentru muzica vocală, sau ale alfabetului fenician pentru muzica instrumentală. Primul mare teoretician grec al muzicii a fost Pitagora, care, pe lăuta sa de tip monocord, a studiat raportul numeric între sunete bazându-se pe intervalul de quintă. Cel mai aplicat teoretician al muzicii grecești este Aristoxenos din Taranto (sec. IV î.e.n.), a cărui activitate în domeniul muzicii era comparată de către Cicero cu cea a lui Arhimede în domeniul geometriei. Dar principala sursă de care dispunem pentru cunoașterea muzicii grecilor antici este prețioasa compilație a lui Plutarh, micul tratat intitulat *Despre muzică*.

Numeroasele tipuri de instrumente muzicale ale grecilor se grupează în două familii principale. În grupul instrumentelor de coarde grecii aveau mai multe specii împrumutate din Egipt (ca harfa, cu un număr de până la 35 de coarde) sau din alte țări ale Orientului Apropiat (ca psalteriul triunghiular, împrumutat de la populațiile semite). Lira și cithara însă – care erau și cele mai răspândite – erau socotite instrumente pur grecești. Lira și varietatea sa mai perfecționată cithara aveau la început patru coarde, pentru ca în sec. V î.e.n. numărul lor să ajungă până la 15 sau 18. – Dintre instrumentele de suflat, cel mai obișnuit era un fel de flaut cu ancie și cu unul sau două tuburi. În unele ocazii solemne și în campaniile militare se folosea o specie de trombă de bronz – *salpinxul*. Deosebit de popular era și flautul compus din mai multe tuburi de lungimi diferite – *siringa* sau *flautul lui Pan* (asemănător naiului nostru). Instrumentele de percuție – cimbale, sistre, tobe, crotali, timpane – erau de proveniență orientală și erau folosite mult mai rar ca în Orient. Căci grecilor – ale căror instrumente muzicale n-aveau nici sonoritatea puternică, nici varietatea de timbre ale instrumentelor din Orient – nu le plăcea muzica prea zgomotoasă.

POEZIA. SIMONIDE. BACHILIDE. PINDAR

În literatură, epoca clasică a dăruit culturii universale îndeosebi creațiile marilor tragici, comedia attică și – cu operele lui Herodot și Tucidide, precum și cu operele unora dintre sofiști – proza artistică.

Poezia continuă acum genurile tradiționale – inclusiv cel al epicii eroice și cel al poemului filosofic – ducând la perfecțiune lirismul coral. Din lunga serie a poeților (serie care include și

1. Fiecare literă figura în diferite poziții – dreaptă, răsturnată sau culcată, – pentru a indica o notă de interval diatonic, cromatic sau enarmonic (cf. *Enc. mus. Garzanti*).

numeroase poete), trei se detașează net: Simonide, Bachilide și Pindar.

Simonide (cca 556–466 î.e.n.) a fost cel mai celebru poet al lumii grecești în perioada războaielor medice. Elegiile lui au glorificat pe cei căzuți în bătăliile contra perșilor. Poet al fastuoaselor curți ale tiranilor din Atena, Siracuza și Agrigento, Simonide a celebrat în ode corale (*epinicii*) victoriile învingătorilor la jocuri. Conștient de valoarea socială a operei sale, dar și de nestatornicia soartei, și indulgent față de slăbiciunile omenești, Simonide își luminează uneori poezia cu un zâmbet sceptic. O notă modernă aduce patosul său sincer – „lacrimile lui Simonide", cum îi numea Catul versurile, – ca în cunoscuta tânguire a Danaei lângă fiul ei Perseu dormind pe țărmul mării:

„Vântul mereu se-nteța pe când marea gemea în furtună,–
iar cu genunchii muiați de-nspăimântare și grîji
se tânguia lăcrimând, în fragila ei barcă, Danae
și-l agrăia pe Perseu, mângâindu-l: «O, bunule fiu,
cât sufăr acum când te văd cum dormi liniștit pe podeaua
aspră și inima ta bate pe scândura ei!
Dormi liniștit, pe când eu te și văd strălucind peste umbre
și peste noaptea ce stă prinsă-n piron arămiu.
Vuietul vântului viu și vâltorile valului toate
trec peste părul-ți frumos. Nepăsător tu respiri
și fără grijă visezi alungit peste pături de purpur...
Dormi deci, copilule drag, marea să-adoarmă și ea,
Răul s-adoarmă și el, și pe veci să adoarmă năpasta!»"

(trad. Al. Andriţoiu)

Bachilide (cca 518–450 î.e.n.) a fost și el, asemenea lui Simonide, rivalul lui Pindar. Ne-au rămas de la el 14 epinicii și 5 ditirambi – narațiuni poetice despre zei și eroi, cântate de un cor ciclic de 50 de persoane. Influența tragediei timpului este vizibilă în structura dialogată a ditirambilor; dar și în notațiile psihologice privind personajele acestor compoziții și în tonul patetic, caracteristic poetului. Poezia lui Bachilide, înclină spre narațiune, lipsită de profunzime, are în schimb strălucire și finețe – ca în aceste versuri ce cântă binefacerile păcii:

„Averi trufașe crește pacea pe pământ...
Și flori, și vers cu îngânarea dulce.
Altarele-ncrustate cu migală,
Urcă spre zei văpăi de aur, când se-aprind

Coapse de taur şi de miel cu lâna moale.
Dorul de-arenă se-nfiripă la cei tineri;
Sunetul flautului îi poartă către dansuri /.../
S-a stins şi zvonul trâmbiţei de-aramă.
Nimic nu mai alungă dintre gene
Dulcele somn, în zori, când se-ncălzeşte
Fiorul din inimi. Desfătatele serbări
Împovărează uliţele. Se ridică
Imnul copiilor şi-mprăştie lumini".

(trad. Simina Noica)

Pindar (518–438 î.e.n.), pe care Horaţiu şi Cicero îl considerau „prinţul poeţilor"[1], s-a bucurat de un prestigiu imens în Antichitate, prestigiu care a continuat îndeosebi până în sec. VI e.n. A fost poetul preferat al lui Plutarh (dar nu şi al lui Aristotel); opera lui era mai mult o sinteză poetică a perioadei arhaice decât o operă a unui „contemporan" al epocii clasice. Bachilide, poet de o sensibilitate lirică pur ioniană, s-a definit singur drept „armonioasa privighetoare

O tânără şi o sacerdotesă aducând ofrande.
Ceramică votivă din sec. V î.e.n. (Museo Nazionale, Taranto).

1. Dar pe care l-au admirat şi l-au imitat şi mari poeţi moderni, ca Goethe sau Hölderlin, Carducci sau D'Annunzio.

din Chios"; în timp ce lui Pindar – poet de o austeritate tipic dorianã – îi plãcea sã se compare cu un vultur care priveşte totul din înãlţimi; iar lui Horaţiu, geniul lui Pindar îi evoca imaginea unui imens fluviu nestãvilit.

Pindar a cultivat toate speciile de poezie coralã: imnul închinat unui zeu, ditirambul, cântecul de victorie (*peanul*), funebru (*threnos*), nupţial (*himeneul*), şi în special oda triumfalã, dedicatã atleţilor învingãtori (*epiniciile*).

Aparţinând unei familii artistocratice, Pindar rãmâne un aristocrat şi în poezie. În concepţia sa virtutea (în dubla accepţie, fizicã şi moralã) este un dat ereditar şi aparţine numai celor din familii nobile. Dar puterea, bogãţia şi gloria sunt trecãtoare, omul este „visul unei umbre"; singurele bunuri adevãrate sunt plãcerile şi gloria:

„Cel ce–a iscat o frumuseţe nouã,
Prin multa–i fericire,
Se–nalţã din nãdejdi...
Pe aripi îndrãzneţe îşi ia zborul;
Şi proaspãt, gându–i prinde înãlţimi.
Strãdania lui se–ncheagã mai presus
De gândul bogãţiei. Bucuria?
O clipã doar sporeşte bucuria
Şi–n clipã se şi frânge la pãmânt,
Gânduri amare o desfac din rãdãcini...
Fãpturi de–o zi! Ce ne e fiinţa?
Şi ce nu e? Doar umbra unui vis
E omul.
Atuncea doar
– Sub licãrul luminii –
Se bucurã el de rãstimpuri dulci..."

(trad. S. Noica)

Adevãrata glorie i–o dãruieşte omului numai poetul; numai poezia, care „îl face pe om asemeni regilor", îi dãruieşte nemurirea. Prin Poet omul aflã drumul gloriei, al înţelepciunii şi al virtuţii.

Stilul lui Pindar este adecvat acestei concepţii: compunând, poetul „oficiazã", stilul sãu are grandoare, solemnitate, forţã, strãlucire. Elementele obişnuite ale imaginilor poetice sunt nobile: marmura, aurul, fildeşul, coralul şi coroanele de flori. Tonul este grav, maiestuos, aristocratic, stãpânit. Viziunea lui este sumarã şi sinteticã, fãrã detalii şi nuanţe. Poetul vizeazã ideile generale şi imaginile frumoase. Îi lipseşte însã emoţia sinceră, pasiunea autenticã, vibraţia

umană simplă. Cadrul este festiv, versificația savantă, stilul înalt. Totul rămâne în atmosfera rarefiată a unei monotone perfecțiuni formale, – „în contemplația lirică a unor forme și motive ideale". –Cel mai glorificat dintre poeții greci ai secolului al V–lea î.e.n. este și cel care ține să rămână mai izolat de viața și de tendințele culturale ale epocii sale. „Citindu–l pe Pindar ai impresia unei Grecii care s–a oprit ca prin farmec într–un timp îndepărtat și ireal, care ignorează tot ce se agită și freamătă în jur" (R. Cantarella).

Adevărata imagine morală – multiformă și profundă – a epocii clasice o regăsim, mai mult ca oriunde, în domeniul teatrului.

TRAGEDIA. REPREZENTAȚIILE TEATRALE

Aristotel informează că tragedia s–a născut (cel puțin la Atena) din ditiramb, din cântecul liric cântat în cinstea lui Dionysos de un cor ciclic dansând în jurul unui altar al zeului. Coriștii, purtând măști în chip de țap (*tragos*, – de unde cuvântul *tragedie* – „cântecul țapilor"), înfățișau făpturi legendare de sileni și satiri, prietenii lui Dionysos. În momentul când unul din coriști s–a detașat din ansamblu, răspunzând corului prin cuvintre atribuite zeului, au apărut elementul dramatic – dialogul – și actorul, primul actor. Faptul acesta, legat de numele poetului semilegendar Thespis, s–a petrecut probabil în anul 534 î.e.n., când Pisistrate, tiranul Atenei, a organizat aici cele dintâi spectacole teatrale. După care, legenda lui Dionysos a fost înlocuită cu subiecte mitologice sau legendare (și chiar din contemporaneitate); au apărut măștile, reprezentând tipuri umane. Eschil a introdus al doilea actor, iar Sofocle, al treilea (număr peste care nu s–a trecut în teatrul grec – un actor însă jucând mai multe roluri din piesă).

În toate orașele importante reprezentațiile teatrale – organizate sub formă de concursuri dramatice – aveau loc o dată pe an, la Marile Dionysii, și durau trei zile . „Arhontele eponim" – principalul înalt demnitar al orașului – alegea dintre lucrările prezentate trei tragedii și trei comedii. Se prezentau deci la concurs 6 autori. Pentru pregătirea fiecărei piese era numit un „choreg", ales dintre cetățenii bogați, care recruta coriștii (15 pentru o tragedie, 25 pentru o comedie), angaja flautistul și dirijorul spectacolului, plătea chiria localului unde aveau loc reprezentațiile, suporta costul măștilor, costumelor și podoabelor; tot choregul suporta retribuția cuvenită

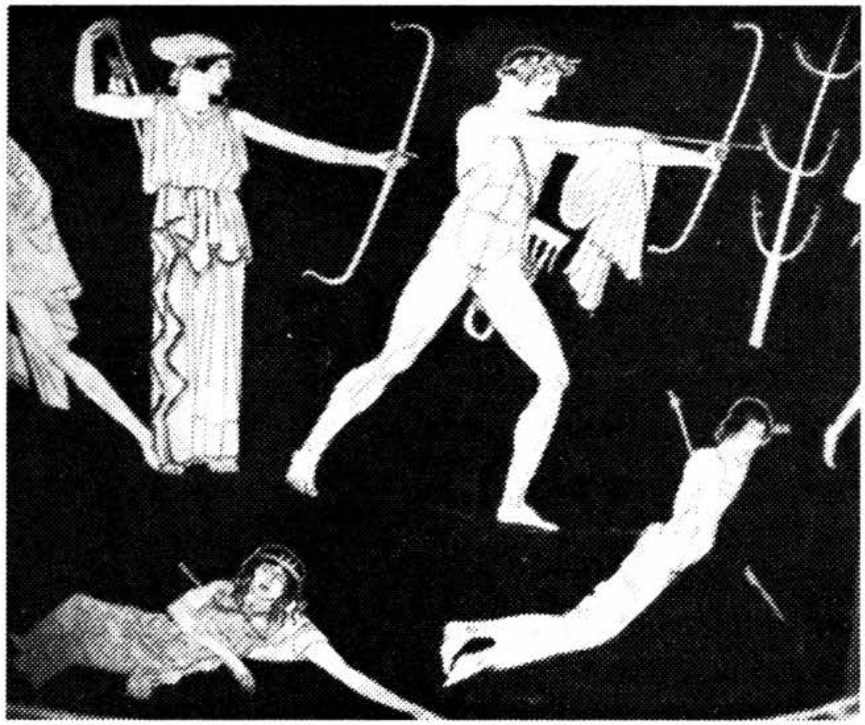

Artemis și Apolo ucid pe Niobide, imagine de pe craterul din Orvieto (mijl. sec. V î.e.n., Paris, Luvru).

coriștilor și le asigura masa pe timp de un an – căci numai actorii erau retribuiți de orașul-stat. – Programul fiecărei zile din concurs includea o tragedie și o comedie; dar tragedia era de fapt o trilogie, plus o dramă cu satiri. Reprezentarea trilogiei și a dramei cu satiri dura cam șase-opt ore; urma o pauză de prânz (spectatorii își aduceau de acasă mâncarea și băutura), după care se reprezenta comedia programată pentru acea zi.

Corul evolua pe un spațiu semicircular, numit *orchestra*, iar actorii, pe o estradă înaltă cam de un metru. În fundul scenei – un perete de scânduri înfățișa fațada unui palat, cu trei uși, prin care își făceau apariția actorii. Uneori, peste acest zid de fundal se întindea o pânză pe care era pictat un alt decor. Corul reprezenta „vocea poetului", sau glasul conștiinței morale ori cetățenești a publicului. Corul era, așadar, un fel de „actor colectiv" care, prin intervenții vorbite și prin dansuri mimice de mare expresivitate, sporea grandoarea și dramatismul spectacolului. Momentele sângeroase ale tragediei erau povestite, niciodată înfățișate pe scenă. Actorii erau numai bărbați, care interpretau și rolurile feminine. Măștile (28 de tipuri de măști, pentru tragedie) caracterizau cât mai accentuat posibil și mai expresiv personajul: totodată, gura măștii amplifica vocea actorului, ca un megafon. Costumele erau stilizate, somptuoase și convențional colorate, potrivit situației personajului.

Încălţămintea avea talpa şi tocurile înalte, spre a da personajului o înfăţişare cât mai impunătoare. Proporţiile corpului erau exagerate mult, prin umeri, şolduri şi piepţi falşi. Totul – inclusiv mişcările lente, vorbirea declamată acompaniată de flaut, gravitatea solemnă a gesturilor – inspira spectatorului un sentiment de grandoare.

Cu toată grija pentru spectacolul în sine, tragicii greci puneau accentul pe textul dramatic,pe valoarea sa literară, pe conţinutul său educativ, moral şi cetăţenesc. De aceea conducătorii cetăţii făceau din teatru o problemă de stat; iar Aristotel situa teatrul la temelia educaţiei omului. De aceea autorii dramatici, choregii, actorii şi coriştii se bucurau de cea mai înaltă stimă; şi de aceea poporul grec iubea atât de mult teatrul.

ESCHIL. SOFOCLE. EURIPIDE

„Părintele tragediei greceşti", Eschil (525–455 î.e.n.) a scris – se spune – 90 de tragedii, obţinând de 13 ori laurii victoriei. Faţă de antecesorii săi (Choirilos, Pratinas, Phrynichos), el a introdus al doilea actor şi a dezvoltat dialogul dramatic; dar marele său merit ţine de înălţimea morală a ideilor exprimate, de consistenţa dramatică a personajelor, de forţa conflictului tragic şi de intensitatea lirică a patosului situaţiilor şi sentimentelor.

Din opera lui Eschil au rămas patru tragedii – fiecare fiind o parte dintr–o trilogie (*Rugătoarele, Cei 7 contra Tebei, Prometeu înlănţuit* şi *Perşii*) şi o trilogie completă, singura transmisă de antichitate – *Orestia*.

Prometeu înlănţuit – a cărei temă este conflictul dintre titan şi divinitate – a avut o carieră strălucită în literaturile europene; este tragedia geniului binefăcător al omenirii, a cărui îndrăzneală de a–l înfrunta pe Zeus reprezentat în postură de tiran capătă înalta semnificaţie de afirmare mândră a personalităţii umane.

Orestia este – alături de poemele homerice – cea mai mare operă poetică a Antichităţii greceşti. Încrederea în individualitatea umană, resposabilitatea pe care şi–o asumă omul stăpân pe voinţa sa, respingerea normelor etice nedrepte ale trecutului şi întronarea unei noi morale, individuale şi sociale, sunt principalele idei care stau la temelia *Orestiei*. În teatrul lui Eschil totul apare în dimensiuni monumentale: şi semnificaţia înaltă a temelor, şi situaţiile tragice, şi pasiunile puternice, şi atmosfera generală a tragediei în care se mai percep încă ecouri ale străvechilor credinţe, sau ale unor fapte dintr–un trecut îndepărtat.

Momentul de apogeu al tragediei grecești este marcat de Sofocle (496–406 î.e.n.), autor a 123 de opere, dintre care ni s-au păstrat doar 7. Spre deosebire de Eschil, Sofocle nu își scria piesele legate în trilogii, ci prezenta la concursuri (la care a obținut primul premiu de 18 ori) piese separate. Fiecare tragedie sofocleană își are individualitatea sa artistică net definită – dar toate au ca numitor comun bogăția, varietatea, finețea nuanțelor psihologice ale eroilor: *Trahinienele, Aiax, Filoctet, Electra, Oedip la Colonos* și – cele mai celebre și mai desăvârșite – *Oedip rege* și *Antigona.*

În scena centrală a tragediei lui Oedip – care, fără să știe că necunoscutul pe care îl omorâse într-o încăierare fusese tocmai tatăl său, iar văduva cu care se căsătorise și cu care avusese doi copii era propria sa mamă – este anunțată și descrisă, cu o halucinantă intensitate dramatică, autopedepsirea lui Oedip și sinuciderea nefericitei sale mame (și soție) Iocasta:

„Cu țipete a năvălit Oedip, și lângă
El n-am putut vedea amarul ei sfârșit!
Ci-asupra lui, fugind nebun, ne-aținteam ochii.
Umbla-n forfote, cerând să-i dăm spadă,
Și-și căuta femeia, nu femeia, muma
Care-l născuse pe el și copii săi.
Pe când turba astfel, un demon i-o arată.
Nici unul din noi nu era doar lângă el.
Țipând cumplit, ca și cum cineva-l ducea,
Sări la ușa cu canaturi și din loc
Smulgând ușorii-adânci, se repezi-n odaie:
Acolo am văzut femeia spânzurată.
De lațul împletit încolăcită; el
Cum o văzu, îngrozitor urlă, sărmanul,
Desface funia de care-atârnă, ea
Cade jos, biata: ce privelițte de groază!
Smulgând de pe veșmântul ei paftale
De aur, ce-o împodobeau, el începu
A se lovi cu ele-n fundul ochilor
Strigând așa: că nu vor mai fi martorii
Amărurilor lui și-ai faptelor lui rele,
Ci-n beznă vor vedea pe cine nu se cade
Și vor cunoaște cei pe care el nu-i vrea!
Astfel strigând de multe ori, și nu o dată,
Ridică pleoapele, lovindu-se. Pupilele
Însângerate îi scăldau obrajii; nu

Cădeau stropi umezi de sânge, ci ca o negură
Ploaie, sau grindină de sânge se vărsa."

(trad. Dan Botta)

Antigona – pe care Hegel o numea „modelul perfect de tragedie" – ilustrează încă o dată concepţia lui Sofocle asupra tragediei: un edificiu dramatic construit în jurul unui protagonist care domină acţiunea şi pe celelalte personaje prin grandoarea pasiunii sale. Antigona este cea mai frumoasă figură din întregul teatru sofoclean, în jurul căreia se constituie acea atmosferă – proprie operelor acestui mare tragic – dominată de o poezie a tristeţii şi a resemnării. – „Sofocle este poetul măreţiei omeneşti, care şi în nenorocire îşi păstrează noblețea (...) În această plenitudine a pasiunii, în această noblețe şi elevaţie a sentimentului (...) rezidă esenţa poeziei sofocleene" (G. Perrotta).

Cel mai puţin sărbătorit în timpul vieţii dintre tragicii greci, Euripide (480–406 î.e.n.) a fost în schimb cel mai mult admirat dintre ei în secolele care au urmat. Din cele 92 de piese câte se spune că ar fi scris ne-au rămas 17 tragedii şi o dramă cu satiri (*Ciclopul*, singura operă de acest gen a Antichităţii care s-a păstrat).

În tragediile lui (dintre care mai cunoscute sunt: *Hecuba, Medeea, Alcesta, Andromaca, Ifigenia în Aulida*) Euripide apare ca un observator extrem de fin al sufletului feminin, un sceptic în materie de religie, un om ostil despotismului şi oligarhiei, dar criticând şi anumite aspecte ale regimului democratic atenian. Este un dezabuzat care nu crede în eroism, ci consideră pasiunea şi interesul personal ca fiind singurele motive ale conduitei umane. Preferă personajele feminine, – caractere complexe, inconstante, conduse de instinct, cu multe slăbiciuni şi defecte, dar unele şi de o mare noblețe sufletească. „Cel mai tragic dintre tragicii greci" – cum îl califică Aristotel, – Euripide vizează şi ştie să obţină tot felul de „efecte" scenice care surprind şi impresionează.

Îndrăznet în idei, în concepţia dramatică, în inovaţiile aduse tragediei, Euripide se îndepărtează de grandiosul eroism uman al lui Eschil şi de elevatul idealism moral al lui Sofocle, apropiindu-se mai mult de gândirea scepticilor şi a sofiştilor vremii sale. Dar totodată Euripide este un maestru în arta de a impresiona prin sentimentalism, în a provoca groaza şi mila, în a descrie sentimentele de dragoste sau de gelozie; şi prin aceasta, este un artist mai apropiat de sensibilitatea modernă.

COMEDIA. ARISTOFAN

La originea comediei grecești a stat, în primul rând farsa populară. Din timpuri străvechi grupuri de comedianți colindau satele prezentând scurte scenete din viața zilnică, rudimentare ca structură dramatică, numite *mimi*. Comedianții imitau, satirizau, caricaturizau moravuri și diferite tipuri - bețivul, lacomul, naivul, parazitul, etc. - debitând glume grosolane, dar totul într-un ritm vioi și foarte natural. Din mim - care s-a dezvoltat în Sicilia - s-a inspirat în comediile sale modeste de caracter și de satiră socială Epicharm, primul comediograf cunoscut (dar de la care nu au rămas decât câteva fragmente).

În același timp - deci în sec. V î.e.n. - comedia greacă în formare a primit un impuls de la serbările câmpenești în cinstea lui Dionysos, care se încheiau cu procesiuni vesele (*komoi*), cu glume și cântece obscene, nelipsite de vervă satirică. Din cauza tonului său trivial (dar și a vehemenței satirice) comedia a fost mult timp interzisă în orașe. Va fi admisă însă la Atena, unde va cunoaște o lungă epocă de înflorire datorită libertății (relative) a cuvântului și luptelor de opinii favorizate de regimul democratic. Comediografii atenieni din timpul lui Pericle (Cratinos, Crates, Pherecrates) discutau în piesele lor problemele actuale, atunci, politice, sociale, culturale, atacând prin ironii usturătoare anumite personalități marcante.

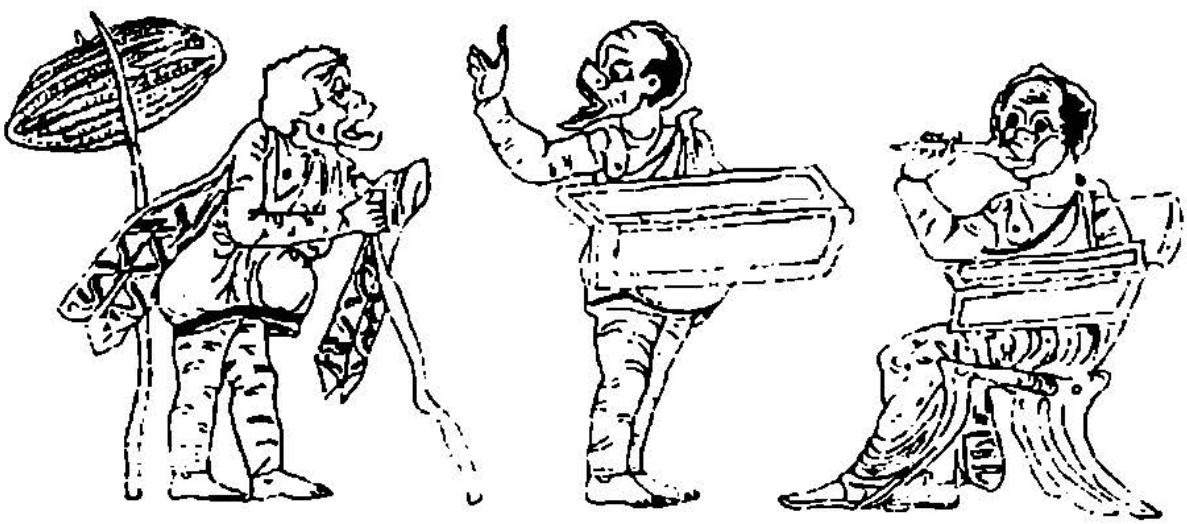

Trei comedianți de bâlci (desen după un vas grecesc antic).

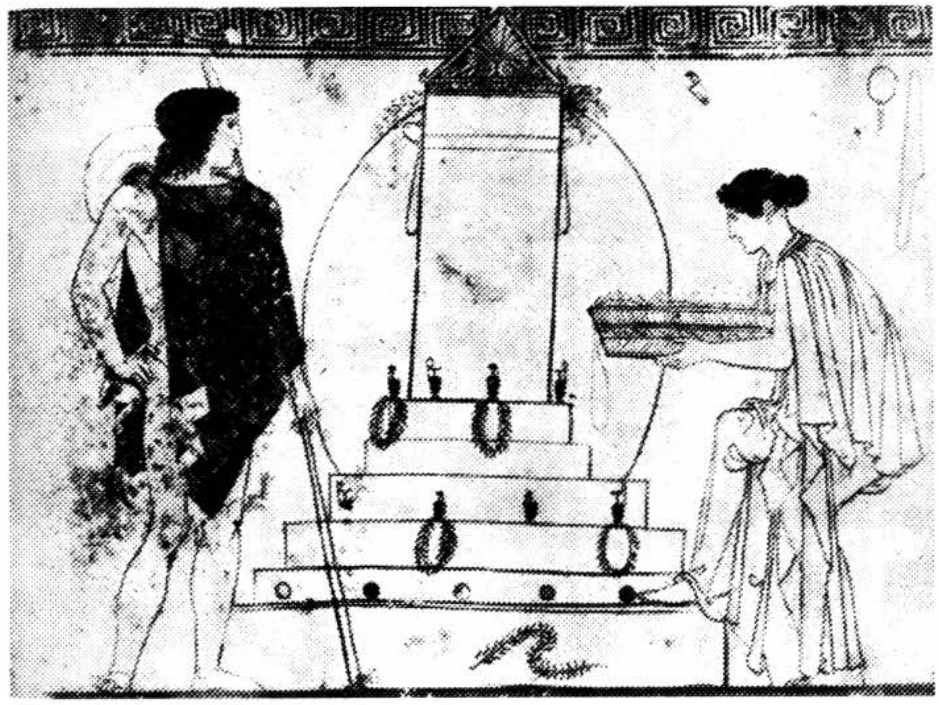

Scenă de pe un vas grecesc din sec. III î.e.n. – Staatsmuseen, Berlin.

În felul acesta comedia attică și-a însușit o formă polemică redutabilă.

Dintre cei mai bine de 40 de autori de comedii din această epocă, singurul de la care s-au păstrat opere integrale, în număr de 11 (deci un sfert din câte scrisese) este Aristofan (cca 445–386 î.e.n.).

Opera lui Aristofan este un poetic, spiritual și totodată acid pamflet politic. În comedia *Cavalerii* autorul atacă demagogia atenianã; în *Viespile*– metodele de a corupe poporul; în *Norii* – pe sofiștii care induc în eroare pe tinerii lor elevi și justiția; în *Pacea* – pe instigatorii la război; iar în *Păsările* – cea mai poetică dintre operele sale – abuzurile și corupțuia unor instituții ateniene. Compoziția acestor comedii este în general deficitară, acțiunea este condusă capricios, psihologia personajelor este sumară, adeseori situațiile sunt forțate, descrierile sunt bufone, iar personajele simbolice sau caricaturale. Actorii și coriștii comediilor lui Aristofan purtau uneori măști fantastice, grotești, – de viespi, păsări sau broaște; dar adresa satirică la personalitățile și la situațiile contemporane era clară, acută și permanentă.

Ca formă, comediile lui Aristofan sunt aproape totdeauna niște fantezii alegorice, umoristice și satirice[1], presărate cu imagini grațioase și pitorești, într-un stil familiar, natural și colorat cu expresii

1. Echivalentul lor modern este, aproximativ, genul revistei de satiră și umor.

Călăreț, relief de pe friza vestică a Parthenonului
(440 î.e.n., British Museum, Londra).

populare. În afară de Shakespeare, nici un alt dramaturg nu l-a egalat pe Aristofan în acest fel de a îmbina fantezia cu realul, alegoria cu satira și umorul cu poezia.

Dar tocmai pentru că dezbătea cu atâta dezinvoltură și de pe poziții populare problemele timpului său, Aristofan reprezintă momentul cel mai semnificativ al comediei grecești. Totodată, el o și încheie; căci după el, în epoca alexandrină, „comedia nouă" ilustrată de Menandru (342–292 î.e.n.), își va restrânge atenția asupra cazurilor vieții familiale și personale; și în felul acesta, comedia va înceta de a mai fi o forță politică și o școală de educație cetățenească.

EPOCA ELENISTICĂ

Cu epoca lui Alexandru Macedon începe o nouă etapă, a cincea în istoria civilizației grecești, numită „elenistică" – de la numele de „eleniști" care se dădea orientalilor elenizați. Este o perioadă originală de cultură și civilizație, cu o configurație stilistică sensibil diferită de cea anterioară, clasică.

Cronologic, perioada elenistică se situează între 323 î.e.n., data morții lui Alexandru Macedon, și anul 30 î.e.n., data sinuciderii ultimei regine a Egiptului elenistic, Cleopatra. Caracterele perioadei sunt bine definite. Aria dominației grecești se întinde acum din

Sicilia până în India, și din ținuturile Mării Negre până în Egipt. În locul micilor *poleis* apar state imense ca teritoriu și populație. Din punct de vedere politic, predomină regimurile monarhice absolutiste. „Supusul" ia locul „cetățeanului", și palatul regal,Adunării Poporului. Tradiționala distincție dintre greci și „barbari" nu mai are acum nici un sens. Centrul de greutate al lumii grecești se transferă în zona Egiptului și a Asiei Minore. Activitatea economică se intensifică în mod considerabil; de asemenea, legăturile între Apus și Răsărit, în toate domeniile. Se realizează astfel o comunitate de viață socială și culturală între aceste două lumi. Științele și artele cunosc acum o perioadă de mare avânt. Noua civilizație, elenistică, va influența profund și timp îndelungat nu numai țările Orientului controlate de greci, ci și Occidentul, până în Gallia și Cartagina. Roma, moștenitoarea acestei civilizații, o va asimila și o va transmite țărilor din imperiul ei. Dar predominanța culturală a grecilor se va menține tot timpul. Sub multe aspecte, ea va continua până în secolul al VII-lea al erei noastre, când expansiunea arabă îi va pune capăt.

Statul nordic macedonean, format dintr-un amestec de triburi grecești și iliro-trace, se afirmă ca un stat monarhic mai important spre sfârșitul secolului al V-lea î.e.n. Marele organizator al acestui stat, Filip al II-lea (359- 336 î.e.n.), creatorul renumitei falange macedonene, cucerește treptat coloniile grecești de pe coasta Traciei, aspirând la hegemonie asupra întregii peninsule. Anarhia internă și slăbiciunea politică a celorlalte state grecești au favorizat ascensiunea Macedoniei. Filip își avea partizanii săi în principalele state grecești (Atena, Teba, Sparta, ș.a.). La Atena, exponentul acestora era influentul orator și retor Isocrate; în timp ce în fruntea partidului antimacedonean - partid care cerea o coalizare a celorlalte state împotriva dictaturii militare macedonene - se afla marele orator Demostene (384-322 î.e.n.), apărătorul instituțiilor democratice și autorul celebrelor discursuri împotriva lui Filip (*Filipicele*). Intervenind în conflictele dintre state, Filip învinse coaliția antimacedoneană la Cheroneea (338 î.e.n.), luând prizonieri două treimi din totalul trupelor grecești. Se încheie pacea de la Corint (337 î.e.n.), prin care Filip devenea arbitrul peninsulei grecești, gândindu-se acum la o campanie împotriva perșilor. Dar în anul următor Filip a fost asasinat. Generalii săi îl proclamară rege pe fiul său, Alexandru, în vârstă de 20 de ani.

Inteligent și energic, Alexandru reprimă rapid răscoalele din Tracia și Teba, distrugând orașul ca represalii. Profitând de criza internă gravă și de slăbirea forței militare persane - formată în majoritate din mercenari greci - Alexandru înaintă în Asia. Din victorie în victorie, ocupă coasta, înaintă în Siria, apoi în Fenicia, cuceri și distruse orașul Tir după un asediu de șase luni (soldat cu 8.000 de morți și 30.000 de prizonieri, vânduți ca sclavi). Egiptul - unde cuceritorul fondă orașul Alexandria - îl primi ca pe un eliberator și Alexandru a fost proclamat de preoții templului lui Amon ca „Fiul Soarelui" și urmaș legitim al faraonilor. Întreaga flotă persană căzu în mâinile regelui macedonean. Din Egipt, prin Palestina, armata lui Alexandru străbătu coasta Siriei și înaintă spre Mesopotamia și Babilon, unde Darius al III-lea fu învins pentru a patra oară. Cuceri Babilonul, Suza și Persepolis - de unde jefui imensul tezaur al Persiei, bogățiile încărcate pe două mii de catâri și trei mii de cămile, - apoi regatele Ecbatana, Parția și Bactriana. Darius al III-lea fu ucis de complotiști și Alexandru deveni regele Persiei, considerându-se succesorul legitim al regilor acestei țări. Dar comportarea lui îi nemulțumi profund pe generalii săi: guverna ca un suveran absolut, în ținuturile cucerite menținu vechile satrapii, pe ai săi îi trata la fel ca pe nobilii persani, lua parte la cultele religioase din țările supuse, fonda orașe cărora le dădu numele său, se căsători cu o prințesă persană, și - ca să realizeze o adevărată fuziune între învingători și învinși - îi obligă pe 10.000 de ofițeri și soldați ai săi să se căsătorească cu fete din regiunile cucerite. Nemulțumirile luară forma de comploturi pe care Alexandru le reprimă fără milă.

Dar cuceritorul continuă campania contra satrapiilor din răsărit, străbătând stepe și ținuturi muntoase, până în Asia Centrală. În regiunile Turkestanului întâmpină o rezistență înverșunată din partea triburilor locale de sciți, soldații garnizoanelor macedonene fură masacrați; Alexandru îi pedepsi aspru pe răsculați ucigând câteva mii, - o rezistență care îl ținu în această regiune timp de doi ani. Pentru paza acestor ținuturi și pentru a controla triburile băștinașe întemeie orașe fortificate purtând numele cuceritorului - „Alexandrii". Aici macedonenii nu mai erau priviți ca niște eliberatori, cum se întâmplase în Asia Mică, în Egipt sau în Fenicia. Ajuns la malurile Indusului, Alexandru continuă expediția pe teritoriul Indiei, atacând regatul puternicului Poros, pe care îl învinse, luând și

70.000 de prizonieri; dar şi pierderile sale întrecură ca număr pierderile pe care le avusese în toate marile bătălii din Asia Mică, la un loc. Intenţia lui era să continue campania pentru a cuceri toată India – a cărei întindere era nebănuită pe atunci de greci. Dar armata, demoralizată şi extenuată[1], se opuse.

Niobidă din Grădinile lui Sallustius. Original grecesc, sfârşitul sec. V î.e.n. (Muzeul Termelor, Roma).

Retragerea până la gurile Indusului dură 9 luni; de aici, o parte a armatei se înapoie pe mare, iar o parte, sub conducerea lui Alexandru, pe uscat. Străbătând deşertul, atacată mereu de triburi locale şi de fiare sălbatice, decimată de lipsuri grele şi de boli, armata ajunse după mai multe popasuri la Babilon (324 î.e.n.). Aici Alexandru trebui să se ocupe de instaurarea ordinei şi de organizarea imensului său imperiu. Pregăti o expediţie maritimă în zona Golfului Persic, pentru care dădu ordin şantierelor navale din Fenicia şi Babilonia să construiască o flotă uriaşă. Unui general îi dădu sarcina să exploreze zona Mării Caspice; altuia, să efectueze o recunoaştere de-a lungul coastelor Arabiei. Continuă să facă proiecte grandioase, visul lui era să-şi întindă imperiul până în Gallia, Italia, Sicilia, Iberia şi Cartagina, – când, în anul 323 î.e.n., muri (probabil de malarie) în vârstă de 33 de ani.

Personalitatea şi opera de cucerire şi de organizare realizată de Alexandru Macedon au inaugurat o epocă nouă în istoria Antichităţii.

Spiritul de aventură şi planurile sale utopice erau pe măsura genialităţii cuceritorului care în timpul celor 11 ani de neîntrerupte campanii militare a parcurs 26.000 de kilometri, în regiuni şi condiţii

1. Începuse anotimpul ploilor tropicale şi al marilor inundaţii; la care se adăugau şi toate primejdiile junglei şi bolile molipsitoare.

extrem de grele, fără să fi pierdut nici o singură bătălie. Marele său vis a fost să unească Orientul cu Occidentul. Unele din cele peste 70 de orașe (sau, uneori, simple colonii militare) s-au menținut până azi ca centre economice importante. Au fost deschise noi căi de comunicații, s-au construit drumuri, s-a perfecționat navigația, iar punerea în circulație a fabuloaselor valori tezaurizate de regii persani au dat un puternic impuls comerțului, – la fel ca și introducerea unei monede unice în tot imperiul. Limba și cultura grecească s-au răspândit până în îndepărtatele țări ale Orientului, – în timp ce, pe de altă parte, cultura și știința orientală au ajuns cunoscute și au avut o influență favorabilă în diferite ramuri ale culturii grecești. Oamenii de știință, filosofii, scriitorii, artiștii, care îl însoțeau pe cuceritor, au contribuit mult la difuzarea, în ambele direcții, a bunurilor culturale.

Tinerețea cuceritorului, numeroasele lui victorii, dimensiunea romantică a celui ce visa un imens stat cosmopolit au creat splendida legendă a lui Alexanderu Macedon, care a ajuns să fie cunoscută din Grecia până în Irlanda; iar cele peste 80 de variante ale *Alexandriei*, faimosul roman al lui Pseudo-Callistenes, să fie traduse în aproape 30 de limbi.

ORGANIZAREA POLITICĂ, SOCIALĂ ȘI ECONOMICĂ

După moartea lui Alexandru Macedon începură conflictele dintre generalii săi – Ptolemaios, Seleucos, Antigonos, și alții, – singura forță organizată ce mai rămăsese fiind armata. Luptele care au urmat între ambițioșii succesori au dus în curând la dezmembrarea imperiului.

Sistemul politic al statelor eleniste era complex. Pe lângă numeroase orașe-stat independente, mici regate sau confederații de state, la începutul secolului al III-lea î.e.n. s-au format trei state mari și puternice, stăpânite de urmașii generalilor Ptolemaios, Seleucos și Antigonos. Primul care s-a constituit – și care a durat cel mai mult – a fost regatul Ptolemeilor, care includea Egiptul, sudul Siriei, Palestina, Ciprul și alte insule din Marea Egee. Al doilea, al dinastiei Seleucizilor, era cel mai important, cuprinzând Iranul, Siria și Mesopotamia. (Celelalte provincii orientale s-au separat, formând regatul parților și regatul Bactrianei grecești). Al treilea, regatul macedonean al Antigonizilor, domina Grecia continentală (unde însă cele două confederații, etoliană și aheică, aveau un rol activ).

Rămaseseră independente câteva orașe-state, ca Rodos sau Bizanț, și alte regate mai mici (al Bosforului, al Pergamului, al Bitiniei, ș.a.). – Dar nici aceste trei mari state elenistice nu cuprindeau teritorii bine definite, – din cauza permanentelor conflicte dintre state. Situația era instabilă. Rivalitățile economice, războaiele continue, dorința orașelor-state de a se elibera de sub dominația regimului monarhic, revoltele populațiilor oprimate, pirateria – toate aceste cauze au slăbit capacitatea de apărare a celor trei state elenistice, ușurând sarcina cuceritorilor parți și romani.

Orașele-state grecești (*poleis*) sunt în decădere, atât din cauza depopulării lor cât și din lipsa resurselor economice, absorbite de statele mari. Când se răzvrătesc contra abuzurilor monarhilor, represaliile iau forma de jafuri, masacre, distrugeri și vânzarea populației ca sclavi. Singurul stat-cetate care rămâne să aibă o flotă de război proprie, este Rodosul. Pentru a putea rezista, orașele-state se unesc în confederații, – în care de astă dată nici una nu are o poziție hegemonică și în care se mențin relații cu caracter democratic. Dintre numeroasele confederații ale epocii elenistice, mai importante sunt cea etoliană (reunind întreaga Grecie occidentală) și cea aheică, grupând toate orașele din Peloponez.

Statele mari în schimb sunt guvernate de monarhi absoluți. Dar în fiecare din ele, regimul monarhic are un caracter distinct. Regele este unicul legislator și judecătorul suprem. El este și comandantul suprem al armatei, firește; și nu doar formal, ci efectiv[1]. În nici o monarhie elenistică nu s-a constituit o castă puternică, – civilă, militară sau sacerdotală. Aristocrația locală a dispărut, ponderea și rolul ei politic au fost luate de curtea monarhului. Curtea regală – în care curtenii aleși de rege sunt colaboratorii ascultați ai monarhului – dar în care funcționează și camarila cu intrigile ei de palat, dirijând efectiv viața politică – este o invenție a epocii elenistice. Curtea nu este un cerc închis; pot face carieră – într-un domeniu sau altul – oameni dotați, de inițiativă și de talent, indiferent de proveniența socială sau de originea lor etnică.

Un aspect ciudat al monarhiei elenistice este asocierea la domnie a soției monarhului – când aceasta este și sora lui; și aceasta, nu numai în regatul Ptolemeilor (unde exista precedentul din epoca faraonilor – căsătoria dintre frate și soră), ci și în regatul Seleucizilor. Un alt aspect caracteristic: monarhii elenistici considerându-se monarhi de drept divin, pretind – cu excepția regilor Macedoniei –

1. Drept care, din 14 regi Seleucizi, 10 au căzut pe câmpul de luptă.

să fie divinizați (cum pretinsese însuși Alexandru Macedon). Cultul dinastic, organizat de stat, era deservit de o categorie specială de sacerdoți, – monarhului fiindu-i dedicat un templu special, un altar, statuia plasată în templu alături de statuile zeilor, apoi rugăciuni, sacrificii, ofrande[1]. Ca formă exterioară, ținuta de ceremonie, costumul oficial al monarhului era cel macedonean; singurul însemn al autorității regale, purtat de toți regii eleniști, era diadema, pe care Alexandru o adoptase după modelul regilor persani.

Guvernul central era constituit din curteni, pe care îi alegea regele și îi considera slujitorii săi personali; acestora monarhul le dădea sarcini administrative, diplomatice sau militare, le acorda titluri, diverse favoruri și importante bunuri materiale. În privința aceasta regele avea posibilități imense, practic nelimitate: domenii personale vaste, un mare număr de sclavi, tributul luat; în plus, el mai dispunea și de tezaurul statului, de taxele și impozitele directe, de dreptul de rechiziție și de corvoadă. Pentru a face față cheltuielilor extraordinare (de pildă, pentru pregătirea unei campanii militare) regele recurge și la alte expediente, ca: jefuirea tezaurului templelor, confiscarea de averi ale particularilor, provocarea unei inflații monetare, ș.a.

Suveranii se ocupau în mod deosebit de dezvoltarea economică a statului. Statul controla comerțul și activitățile meșteșugarilor – fapt care limita libertatea și drepturile de care se bucuraseră grecii în epocile anterioare. Statele elenistice au păstrat în general vechea structură administrativă a respectivelor regiuni cucerite, menținând în posturile lor și pe vechii funcționari locali, elenizați. Cum însă limba oficială era greaca, iar principiile juridice, calendarul și sistemul monetar în uz erau de asemenea cele grecești, desigur că funcționarul grec – considerat a fi mai metodic, mai priceput și mai devotat – era preferat celui băștinaș.

În statele elenistice regele avea dreptul să-și mobilizeze după bunul plac supușii; dar din prudență, de teama eventualelor revolte, localnicii erau mobilizați numai pentru serviciile auxiliare. Armata era formată aproape numai din macedoneni și din mercenari greci; era constituită din trupe de călăreți și din infanteria grea – falanga – care lupta în rânduri strânse și avea în dotare lancea lungă de 5 metri. Progrese tehnice au înregistrat în această perioadă mașinile de război grele, catapultele montate pe care și corăbiile de război cu un tonaj sporit și cu un număr mare de vâslași.

1. De fapt, cultul dinastic era un derivat din cultul eroilor și din cultul morților.

Lumea elenistică a cunoscut o eră de mare prosperitate – dar nu în Grecia continentală, ci în regatele din Egipt și din Asia Mică. Grecia exporta acum mai puține produse, marina sa nu mai deținea monopolul în Marea Egee, iar produsele meșteșugărești – și de asemenea vinul sau untdelemnul – nu mai puteau face concurență Orientului. Comerțul era în criză și pentru motivul că principalele căi ale traficului maritim lăsau la o parte Grecia; Pireul devine acum un port secundar – ceea ce era un alt semn al declinului economic al Atenei. Rodosul continua să prospere. La fel, Delosul, în special datorită marelui său târg de sclavi (unde se vindeau zilnic până la 10.000 de sclavi). Atena rămăsese orașul științei și al artei. – În schimb, statele elenistice din Orient, care dispuneau de mari și variate resurse naturale, produceau și exportau în mari cantități articole de lux – stofe, mătăsuri, argintărie, parfumuri, obiecte de sticlă, – domeniu în care Fenicia și Pergamul făceau concurență Egiptului.

Cu un stil de guvernare autoritaristă, regimul monarhic asigurase în interior ordinea. Drumurile, podurile, canalele, au fost reparate și bine întreținute. Pe mare, călătoriile de explorare și itinerariile comerciale au realizat – în jurul anului 300 î.e.n. – circumnavigarea Britaniei, atingerea insulelor Capului Verde, traversarea Mării Caspice; în timp ce pe uscat, în sec. II î.e.n., încep schimburi comerciale chiar cu China. Emigranții greci au fondat numeroase orașe, devenite centre comerciale active[1]. Între porturile noi, bine dotate, primul loc îl ocupa Alexandria, cu uriașul său far înalt de 120 m, a cărui lumină era vizibilă de pe mare de la 50 km.

Dar, sub raport economic, faptul cel mai important al epocii elenistice a fost difuzarea monedei – până atunci foarte puțin folosită în schimburile comerciale (în Egipt – aproape deloc). Rezervele imense de metale prețioase ale regilor persani – sub formă nu numai de lingouri, sau de obiecte de argintărie, ci chiar de țigle de aur și de argint cu care erau acoperite unele temple – au fost redate circuitului economic de către regii eleniști care le-au transformat în monede. Economia monetară al cărei sistem a fost adoptat în Orient începând din perioada elenistică a dat un avânt extraordinar activității comerciale.

1. Numai regele Seleucos I a fondat 59 de orașe, dintre care 16 cu numele de Antiohia, iar 9, de Seleucia.

Și în viața socială s-au produs schimbări profunde în aceste secole ale epocii eleniste.

Situația populației din Grecia continentală care avea posibilități economice modeste s-a înrăutățit, agricultorul și meșteșugarul nu putea rezista concurenței producătorilor din Orient, tehnicile de producție nu făceau progrese, salariile erau în continuă scădere, cererea de mână de lucru de asemenea, încât mizeria generală se accentua tot mai mult. Această situație oferea și posibilitatea de recrutare a unor masive contingente de mercenari greci. Numărul sclavilor crescuse enorm, războaiele și pirateria îi puneau din abundență la dispoziția negustorilor de sclavi. Familiile nu aveau în general mai mult de doi copii - fapt ce venea să agraveze fenomenul depopulării, caracteristic în acest timp pentru Grecia. - Dar un alt fenomen, nu mai puțin semnificativ, îl constituie acum răscoalele tot mai frecvente ale sclavilor - la Atena, la Delos, în Sicilia sau în Asia Mică - răscoale care prezentau această noutate: de a fi sprijinite de oameni liberi.

În schimb, numărul celor înstăriți crește (dar nu în orașele din Grecia propriu-zisă). Idealul acestora era să trăiască în orașe - unde se construiesc acum tot mai multe și mai impunătoare temple, teatre, gimnazii, portice; unde casele particularilor bogați sunt împodobite cu mozaicuri, cu fresce, cu statui și statuete, cu mobilă de preț, și obiecte de artă. Asemenea gusturi rafinate sunt caracteristice pentru lumea elenistică. O lume în care și moravurile devin mai libere: femeile puteau frecventa școlile și gimnaziile, puteau ieși la plimbare singure, se puteau întâlni cu bărbați care - cu un gest de curtenie ce datează din această epocă - le sărutau mâna ... Epoca elenistică - ce cunoaște și numele mai multor poete - a fost o epocă nu numai a rafinamentului, ci și a culturii. În unele cazuri, statul chiar își lua sarcina de a organiza și de a controla școlile, al căror număr a crescut; după cum - la nivel de învățământ superior - a crescut și numărul profesorilor de retorică și de filosofie.

VIAȚA CULTURALĂ. ACTIVITATEA INTELECTUALĂ

Epoca elenistică a deschis perspective nebănuite în special vieții culturale, activității intelectuale, științei, filosofiei, artei și literaturii.

Chiar și în câmpul vieții religioase se introduc acum lucruri noi. Cultele locale nu au nimic de suferit de pe urma dominației grecești.

Cu rare excepții (când unii regi Seleucizi au sechestrat obiectele prețioase din unele temple), monarhii elenistici, începând chiar cu Alexandru Macedon, au restaurat templele vechi și au construit altele noi, căutând să dea un fast cât mai strălucitor actelor de cult. Religiile locale n-au înregistrat deloc vreo influență a religiei grecești; în schimb, aceasta a continuat să se apropie tot mai mult de formele mistice, de tipul misteriilor orientale. Dionysos – divinitate de origine tracă, dar asemănându-se cel mai mult cu divinitățile orientale – devine mai venerat decât însuși Zeus; iar în Egipt, mai ales, este identificat cu anumite divinități locale. Dealtfel, fenomenul religios caracteristic epocii elenistice este sincretismul, fuziunea unei divinități cu o alta – „ca și cum zeii ar fi forme identice ale unei singure divinități din care ei emană... Un factor dominant al epocii a fost aspirația sprte un Zeu unic" (W. Tarn).

De o mare popularitate în mase se bucura acum – ocupând un loc aparte și predominant de-a lungul întregului secol al III-lea î.e.n. – zeița Tyché (la romani: Fortuna), personificare a unei abstracțiuni, în care conceptul de întâmplare, de hazard, fuziona cu cel de destin. (Omul simplu credea că, nu numai fiecare oraș, ci chiar fiecare individ este guvernat de o „Tyché" a sa). Caracterul dramatic și intens emotiv al misteriilor lui Attis și al Cybelei în Asia Mică, sau al lui Osiris și zeiței Isis în Egipt, atrăgeau în mod special mulțimile. Consultându-se cu un preot grec și cu unul egiptean, Ptolemeu I a instituit o divinitate mixtă, Serapis, un echivalent (după cum arată și numele) al zeului egiptean al morții, Osiris-Hapi, al cărui cult – care s-a extins până în Tracia, Grecia și Asia Mică – „a pregătit expansiunea cultului și misteriilor zeiței Isis în tot Imperiul roman" (A. Aymard).

Organizată pe alte principii, operând în condiții cu totul diferite și dispunând de posibilități necunoscute înainte, viața intelectuală atât de intensă din epoca elenistică se deosebește radical de cea a epocii anterioare.

În primul rând, educația tineretului – care înainte era lăsată, cu toate cheltuielile pe care le comporta, pe seama familiei – intră acum în atenția conducerii multor orașe. Orașele construiesc și întrețin numeroase gimnazii (căci grecii înțelegeau educația în primul rând ca educație fizică), subvenționau – parțial – și controlau școlile, inclusiv cele private. Fetele au și ele acces la învățătură, iar gimnaziile din orașele ioniene erau frecventate și de băieți și de fete. Unele

gimnazii erau dotate cu biblioteci proprii. Nu s-a ajuns desigur, la învățământul gratuit, dar în orice caz cheltuielile suportate de părinți au fost mult ușurate. În felul acesta, aproape toți copiii – cel puțin în Grecia – ajungeau să poată scrie și citi.

La baza educației rămăseseră epopeile homerice, din care cânturi întregi erau copiate și învățate pe de rost. Muzica și retorica interesau mult mai puțin ca înainte; mai multă atenție se acorda filosofiei – materie predată la un nivel de învățământ superior. Școlile de pe lângă sanctuarele lui Asclepios pregăteau viitorii medici, în timp ce studiului matematicii și astronomiei i se dedicau foarte puțini tineri. Oricum, chiar și cu aceste limite, numărul celor ce puteau beneficia de o educație intelectuală crescuse considerabil – în primul rând pentru că sporise mult numărul celor mai înstăriți.

Difuzarea culturii a fost foarte mult ușurată de folosirea în întreaga lume elenistică a unei limbi grecești comune (înainte existau doar dialecte diferite, nu o limbă unitară), creată pe baza dialectului attic. Această „limbă comună" (*koinè*) – limbă folosită în administrație și în cancelarii, dar și de către scriitori, filosofi, erudiți, oameni de știință – a devenit cu timpul singura literatură a lumii grecești. Dintre vechile limbi ale populațiilor din regatele elenistice numai egipteana era vorbită de popor; în ținuturile Asiei Mici, unde vechile limbi locale erau acum pe cale de dispariție, popoarele foloseau drept limbă comună dialectele aramaice.

Înflorirea culturii în epoca elenistică s-a datorat mai ales mecenatismului regilor, care țineau să aibă la curțile lor cât mai mulți filosofi, poeți, oameni de știință și artiști renumiți. Cultura și artele erau aici mult apreciate, și înșiși monarhii se dedicau uneori activităților intelectuale. Astfel, fondatorul dinastiei Ptolemeilor a scris o istorie a lui Alexandru Macedon, iar ultimul rege al Pergamului, un tratat de horticultură. Adeseori exemplul curților era urmat de înalții demnitari ai regatului și de cei mai bogați de la orașe. Iar femeile de la curte – cărora poeții le dedicau acum versuri omagiale – participau și ele la viața intelectuală, fapt care în epoca clasică fusese de neconceput.

Vechile centre intelectuale ale lumii grecești, Atena și Rodos, sunt eclipsate acum de prestigiul capitalelor marilor monarhii care, dispunând de posibilități materiale incomparabile cu cele ale Atenei sau Rodosului, și-au creat strălucite instituții științifice de cercetare. Asemenea instituții savante erau „muzeele" – locurile „dedicate Muzelor" care patronau diferitele activități intelectuale, – unde se întâlneau, lucrau, discutau, predau lecții învățații, filosofii și poeții.

„Jocheul de la Artemision". Bronz, epoca elenistică.
(Muzeul Naţional, Atena).

„Muzeele" aveau şi biblioteci proprii. Cel mai celebru dintre toate era Muzeul din Alexandria, a cărui faimoasă bibliotecă (pentru care fuseseră achiziţionate şi cărţile ce aparţinuseră bibliotecii personale a lui Aristotel) va număra, în sec. I î.e.n., nu mai puţin de 700.000 de volume (*volumina*= rulouri de papirus sau de pergament). Între conducătorii bibliotecii din Alexandria – care erau numiţi de rege – se numărau poetul Callimachos, care a întocmit şi un catalog al bibliotecii, poetul Apollonios din Rodos şi marele erudit Eratostene, întemeietorul cronologiei istorice şi al geografiei ştiinţifice.

Şi şcolile lui Platon şi Aristotel, *Academia* şi *Lyceul*, avuseseră biblioteci proprii, dar erau departe de a avea proporţiile, importanţa şi organizarea bibliotecilor publice ale epocii elenistice – ale celor din Alexandria (distrusă, în parte, în anul 48 î.e.n.), din Pergam (cu aproximativ 200.000 de volume), din Rodos, Antiohia, Pella, Efes sau Siracuza. În cadrul acestor biblioteci s-au alcătuit cataloage[1], s-au constituit aşa-numitele *Canoane alexandrine* -liste de autorii consideraţi drept modele, cu titlurile operelor lor autentice. În ambianţa acestor instituţii culturale s-au elaborat metode de lucru cu adevărat ştiinţifice: confruntarea, stabilirea, colaţionarea şi adnotarea

1. Ca cel redactat de Callimachos şi succesorii săi, care cuprindea întreaga literatură greacă, cu biografia fiecărui scriitor, cu lista operelor sale şi cu alte date asupra lui.

de texte, organizarea colectivelor de lucru, folosirea fișelor, întocmirea unor lucrări de referință, ș.a. *Canoanele alexandrine* reprezentau autoritatea absolută în materie, așa încât autorii sau operele care nu erau menționate aici au ieșit din circulație, pierzându-se pentru posteritate. Poemele homerice - transcrise în sec. III î.e.n. în mai multe ediții critice - au fost divizate în 24 cărți (*cânturi*), adăugându-li-se analize, comentarii și studii asupra limbii lui Homer. Operele lui Hesiod, Pindar și ale altor poeți au fost de asemenea transmise în ediții critice. În sec. III î.e.n. au apărut și cele dintâi gramatici ale limbii grecești. În felul acesta, în epoca elenistică s-au pus bazele filologiei, criticii textelor și biblioteconomici.

Monarhii acestei epoci subvenționau cu generozitate cercetarea științifică. La Muzeul din Alexandria - unde Ptolemeii mai întemeiaseră și o grădină zoologică și o grădină botanică - oamenii de știință primeau îndemnizații de la stat, aveau la dispoziția lor locuințe aici, unde își duceau viața în comun[1], dedicându-se numai studiului. În afara bibliotecii, medicii dispuneau de săli de disecție, iar astronomii, de observatoare. Muzeul din Alexandria, unde în curând învățații vor ține și lecții (mai ales matematicienii și astronomii, geografii și medicii), a devenit o adevărată universitate, care a rămas - până în secolul al IV-lea al erei noastre - poate cel mai mare centru al activității științifice din antichitate. Printre marii savanți grupați în jurul acestui centru cultural au fost celebrii astronomi Hiparchos și Ptolemeu, medici ca Erasistratos, geografi ca Eratostene, mecanicieni ca Heron, matematicieni ca Euclid, ș.a.

PROGRESELE TEHNICII

În asemenea condiții, mișcarea științifică a cunoscut o perioadă de excepțională intensitate și diversitate, - nu numai la Alexandria, ci și la Pergam, la Rodos, la Siracuza, etc. Rezultatele acestei activități ar fi putut fi mult mai mari dacă grecii ar fi dispus de o bază tehnologică adecvată, de instrumente de cercetare corespunzătoare - și dacă n-ar fi continuat să considere și acum aplicațiile practice, tehnice, ca fiind nedemne de un om de știință. Chiar și monarhii căutau să atragă la curtea lor poeți, filosofi și artiști, mai mult decât oameni de știință.

Progrese tehnice, totuși, s-au realizat, - mai ales în domeniul militar: balestre, catapulte gigantice și alte mașini de asediu; sau

1 La un moment dat numărul oamenilor de știință subvenționați de stat, și care locuiau în incinta Muzeului, era de aproape o sută.

acea uriaşă navă de război siracuzană cu o capacitate de peste 3.000 de tone, putând transporta 600 de marinari şi 300 de soldaţi. Sau în tehnica amenajărilor portuare – ca uriaşul far din Alexandria, construit în anul 283 î.e.n. pe insula Pharos din faţa portului, de care insula era legată printr-un dig de 1.300 m[1]. În ceea ce priveşte maşinile de război inventate în epoca alexandrină, este interesant de observat că acestea au fost folosite, fără să li se aducă modificări esenţiale, până la data invenţiei pulberei.

Printre progresele tehnicii înregistrate în această perioadă sunt de relevat : aplicarea pedalei la roata olarului, acţionată cu piciorul (sec. III î.e.n.); invenţia morii de apă – în sec. I î.e.n. – aşa-numita „moară grecească", cu roata dispusă orizontal şi arborele vertical[2]; folosirea prin mişcare giratorie a pietrei de măcinat grâne; apariţia unor maşinării cu aer comprimat; trecerea – în Egipt – de la războiul de ţesut vertical la tipul orizontal; perfecţionarea şi răspândirea cuptoarelor de ars; de asemenea, a tehnicii suflatului sticlei; sau invenţia, la Pergam, în sec. II î.e.n., a pergamentului.

Fondatorul şcolii alexandrine de mecanică, Ctesibios (cca 310–240 î.e.n.) este cel dintâi care a construit diferite maşinării hidraulice şi pneumatice; lui i se atribuie invenţia unui ceasornic de apă şi a unei pompe compresoare. – Însă marea personalitate a tehnicii alexandrine este Arhimede (cca 287–212 î.e.n.). În istoria tehnicii el trece drept inventatorul roţii dinţate şi al angrenajului. Şurubul a fost inventat, se pare, în secolul al IV-lea î.e.n. de Architas din Taranto; dar Arhimede a fost cel care „a ştiut să-i multiplice întrebuinţările, aplicându-l în special la maşinile hidraulice" (J. Deshayes). Astfel, Arhimede a inventat şurubul fără sfârşit, pe care l-a închis într-un cilindru de lemn, aplicându-i drept spirală o paletă continuă; dându-i o înclinaţie de 30° şi acţionând o manivelă fixată la capătul de sus al şurubului, cilindrul a devenit o maşină care servea la evacuarea apei din mine. Scripetele – menţionat pentru prima dată într-o operă din şcoala lui Aristotel, *Mechanica* – a fost aplicat de Arhimede la construcţia macaralei cu scripete triplu.

În mecanică Heron din Alexandria (sec. II–I î.e.n.) este considerat descoperitorul proprietăţilor aburului şi cel care a imaginat

1. Farul, care după unii autori ar fi avut o înălţime de 120 m, după alţii cel puţin 85 m, a fost distrus de un cutremur în sec. XIV.

2. Se pare că moara de apă nu fusese utilizată înainte de această dată nici în Egipt, nici în Mesopotamia.

prima mașinărie cu vapori. Între lucrările sale de mecanică, mai cunoscută este cea intitulată *Automatele*, în care descrie o serie de mecanisme, jucării automate acționate de scripeți, roți dințate, de mișcările ascensionale ale vaporilor sau apei calde, etc. Cazul lui Heron și al mecanismelor sale folosite doar la asemenea automate fără o importanță majoră ilustrează interesul redus pe care îl arătau savanții timpului pentru știința aplicată, pentru utilizarea practică a științei lor.

ȘTIINȚELE. GEOGRAFIA

Terenul pe care s-a dezvoltat atât de strălucit știința epocii elenistice a fost pregătit de Aristotel. Pe lângă spiritul enciclopedic pe care geniul său l-a impus ca un model rămas constant de-a lungul veacurilor, Aristotel a stabilit și principiile și metodele de cercetare ale științei. Practic, influența lui s-a manifestat în dezvoltarea fizicii și a biologiei, – în timp ce atenția deosebită, precumpănitoare, dată matematicii, geometriei și astronomiei, se datorește în mare parte și gândirii platonice.

Principiile generale ale științei alexandrine se descifrează în independența sa față de religie și în separarea categorică a științei de filosofie; în preocuparea sa de a explica mecanismele naturii, în sistematizarea studiilor matematice, în specializarea cercetării științifice pe ramuri diferențiate, în rigoarea teoretică, în cercetarea minuțioasă adecvată, în observația obiectivă a realității și în stabilirea legilor fenomenelor.

În această perioadă științele fizice și naturale au făcut mai puține progrese. În schimb celelalte domenii au înregistrat cuceriri importante: s-a creat geografia științifică, s-a creat trigonometria, s-a perfecționat algebra, marii medici au fundamentat studiul anatomiei și al fiziologiei, astronomii au descoperit rotația Pământului în jurul Soarelui. Arhimede a formulat legi fundamentale ale fizicii, iar Euclid a dat o formă, valabilă până azi, geometriei. – Nu e mai puțin adevărat că, sub influența misticismului propagat de religiile orientale, s-au infiltrat în domeniul științei și anumite tendințe iraționaliste. Terenul cercetării și al practicii medicale a fost uneori subminat de magie, în timp ce astronomia și științele naturii au fost contaminate de „științele" oculte, de astrologie sau de alchimie. Asemenea tendințe au continuat, acționând până în secolele târzii ale Evului Mediu (și chiar până în epoca modernă); dar umbrele lor sunt

departe de a întuneca sau de a slăbi fundamentele solide pe care epoca elenistică le-a dat dezvoltării ulterioare a științei.

Campaniile militare în ținuturi atât de îndepărtate – pentru contemporani, chiar fabuloase – ale lui Alexandru Macedon, călătoriile navigatorilor de-a lungul coastelor occidentale ale Europei, precum și expedițiile exploratorilor organizate de regii elenistici în regiunea Mării Roșii, a Indiei sau a Arabiei, în zona Mării Caspice sau a izvoarelor Nilului, – cu respectivele relatări difuzate oral sau prin scris, – au lărgit enorm orizontul lumii cunoscute și deci au stimulat interesul pentru geografie. Spre deosebire însă de geografia descriptivă[1], se pun acum bazele geografiei științifice, fundamentată pe o concepție matematică.

Pionierul navigației științifice a fost Pytheas din Massilia (actuala Marseille), care aprox. în anul 325 î.e.n., ieșind prin strâmtoarea Gibraltar – „Coloanele lui Hercule", cum o numeau anticii, – a înconjurat Britania, ajungând până la o insulă îndepărtată numită de el Thule (probabil Islanda); după care a explorat Marea Baltică și Europa Septentrională. Pytheas a fost primul care a descoperit că mareele sunt provocate de atracția Lunii – „explicație acceptată de știință abia după 2000 de ani, când Newton a acordat locul cuvenit atracției lunare în sistemul său privind gravitația universală" (Alb. Mondini). În opera sa *În jurul oceanului*, care s-a pierdut, Pytheas a determinat cu o surprinzătoare precizie latitudinea orașului său natal; totodată el a găsit latitudinea multor locuri pe care le-a descoperit. Eratostene și Hiparchos l-au prețuit în mod deosebit, folosindu-se de observațiile lui asupra latitudinilor, a mareelor, a cercului polar arctic pe care Pytheas l-a determinat cel dintâi, în raport cu steaua polară. Bazându-se pe opera lui, Eratostene a putut trasa harta lumii cunoscute la acea dată – de la Insulele Britanice și Islanda până la Marea Caspică, Arabia, Ceylon și Etiopia (cf. Alb. Mondini).

Renumitul Eratostene (cca. 273–cca 192 î.e.n.), apreciat istoric și poet, filolog și fizician, astronom și matematician, a fost în primul rând, cum am spus, întemeietorul geografiei științifice.

Cum ideea sfericității Pământului era acceptată de știința greacă încă din sec. IV î.e.n., Eratostene a încercat mai întâi să îi determine circumferința – prin metoda măsurării unui meridian. Rezultatul la care a ajuns era, se pare, de 39.690 km, ceea ce indica o eroare de mai puțin de 1% (lungimea reală a ecuatorului fiind de 40.075,7

1. Pe care o vor cultiva și mai târziu Polibiu și Strabon, dar care, într-un fel, ținea mai mult de domeniul literaturii.

km). – După care, a căutat să determine și partea locuită a Pământului – cu mai puțin succes – pe care o considera o insulă în mijlocul unui ocean unic. În schimb, servindu-se de un sistem de coordonate matematice, Eratostene a alcătuit o hartă generală a lumii locuite și cunoscute la acea dată, indicând – cu ajutorul datelor astronomice – pentru prima dată și cu o surprinzătoare aproximație cercul polar, tropical și ecuatorul. Tot Eratostene a fost și cel care a dedus că, pornind din Spania și înconjurând Africa, se poate ajunge în India: deducție a cărei corectitudine a confirmat-o, peste multe veacuri, Vasco da Gama.

Mai riguros încă în metoda științifică pe care o preconiza, Hiparchos (cca 160–125 î.e.n.) a elaborat bazele matematice ale cartografiei. El a fost, probabil, cel dintâi care, „cu trei secole înainte de Ptolemeu, a avut ideea de a reprezenta meridianele prin drepte convergente care intersectează paralele curbe" (J. Beaujeu).

Poseidonios (135–51 î.e.n.) a calculat și el circumferința Pământului și a scris o operă de meteorologie și de observații asupra fenomenelor vulcanice. Poseidonios a studiat îndeosebi fenomenul mareelor, explicându-l (explicație pe care o dădea, printre alții, și Eratostene) prin deplasarea Lunii în raport cu Pământul. – Dar contribuția cea mai importantă a lui Poseidonios constă în faptul că el a fost cel dintâi care, aflându-se la Cadix (în sudul Spaniei), a remarcat și a descris cele trei periodicități ale mareelor (semidiurnă, bilunară și bianuală), – explicându-le prin inegalitățile fazelor Lunii. Această teorie a lui Poseidonios a rămas acceptată, cu unele corecții, până în secolul al XVI-lea. – Interesantă este, apoi (cf. W. Tarn), și ideea sa potrivit căreia, traversând Atlanticul, se ajunge – parcurgând o distanță egală cu diametrul mare al „lumii locuite" (deci aproximativ distanța Gibraltar–fluviul Indus) – în India; idee și convingere pe care a avut-o și Cristofor Columb, pornind cu corăbiile sale din același port Cadix în care și Poseidonios studiase fenomenul mareelor!

În fine, trebuie menționat aici și *Ghidul geografic* al marelui astronom Ptolemeu, – mai ales pentru procedeele strict științifice de cartografiere pe care el le descrie.

ASTRONOMIA. MATEMATICA. FIZICA

Strâns legată de geografia matematică, astronomia elenistică a beneficiat în bună măsură de contactele stabilite în această epocă cu școala babiloniană, de veche și strălucită tradiție.

Marele astronom al secolului al III-lea î.e.n. a fost Aristarh din Samos, - „precursorul lui Copernic". Într-adevăr, autorul tratatului de geometrie astronomică intitulat *Despre dimensiunile şi distanţele Soarelui şi Lunii* afirmase că Pământul efectuează o mişcare de rotaţie, de 24 de ore, în jurul axei sale; şi că, după mărturia lui Arhimede, „stelele fixe şi Soarele rămân imobile, iar Pământul se roteşte în jurul Soarelui, descriind un cerc, Soarele aflându-se în centrul orbitei". Sistemul copernican, baza însăşi a cosmografiei moderne, este prefigurat în această frază. - Dar ipoteza heliocentrică a lui Aristarh a fost respinsă (cu excepţia astronomului din sec. II î.e.n., Seleucos) de către toţi ceilalţi astronomi. Cei mai mari dintre aceştia - Arhimede, Apollonios din Perga,Hiparchos -au susţinut sistemul geocentric.

Hiparchos a fost cel mai ilustru astronom din sec. II î.e.n. Folosind un bogat material de observaţii ale învăţaţilor greci şi babilonieni (Hiparchos a fost cel care a introdus în ştiinţa greacă împărţirea cercului în 360 de grade, gradul în 60 de minute şi minutul în 60 de secunde); folosind pentru observaţiile sale instrumente inventate de el sau de alţii - un dioptru original, utilizat cu trei secole mai târziu şi de Ptolemeu, astrolabul plan, sfera armilară, planetariul, sfera stelelor fixe, - Hiparchos a putut efectua calcule conduse cu un foarte riguros spirit ştiinţific. A încercat să măsoare distanţa până la Soare şi a scris un tratat de trigonometrie sferică. A întocmit tabele pentru o perioadă de 600 de ani cu poziţiile, zi de zi, ale Soarelui. A refăcut, cu mai multă exactitate decât astronomii babilonieni, calculele relative la eclipse. Lunaţiei, intervalului după care se repetă fazele Lunii, i-a dat o valoare medie care faţă de valoarea exactă prezintă o eroare de mai puţin de o secundă! A întocmit un *Catalog al stelelor*, determinând poziţia a 805 stele fixe, distribuite pe latitudine şi longitudine. A determinat anul solar cu o diferenţă de numai 50 de secunde şi respectiv de 6 minute faţă de valorile exacte, stabilite de astronomia zilelor noastre. - Dar cea mai importantă descoperire a lui Hiparchos a fost „precesia echinocţiilor", fenomenul de deplasare anuală a punctelor echinoxiale.

După Hiparchos, timp de trei secole astronomia elenistică n-a înregistrat decât numele lui Poseidonios, marele geograf care este şi descoperitorul fenomenului refracţiei atmosferice, şi care a calculat distanţa de la Pământ la Soare, ajungând cel mai aproape dintre antici de valorile reale. S-a mai înregistrat în acest timp şi apariţia unei vaste literaturi astronomice de popularizare, precum şi o largă

difuziune a astrologiei babiloniene. Astrologia – care pretindea că explică influența celor șapte planete asupra Pământului și asupra vieții oamenilor, ținându-se seamă de poziția planetelor în zodiac în momentul în care se naște omul – n-a deviat însă și n-a denaturat caracterul științific al adevăratei astronomii.

Seria marilor astronomi ai perioadei elenistice se încheie cu Ptolemeu (sec. II e.n.), a cărui operă a rămas până în secolul al XVII-lea opera de bază a astronomiei europene. Pe lângă alte lucrări (*Ghidul geografic*, amintit mai sus, un tratat de optică, un altul de acustică și un altul, de astrologie) Ptolemeu a elaborat o teorie a planetelor, un calendar al răsăritului și apusului aștrilor, un catalog al stelelor fixe (cu 300 de stele mai bogat decât cel al lui Hiparchos) și – în opera sa fundamentală: *Sintaxa matematică* – o expunere completă a astronomiei elenistice din perspectiva sistemului geocentric. Aici el face o descriere a poziției Pământului și a sferei cerești, formulează teoria Soarelui, a Lunii și a planetelor mici, enumeră stelele, vorbește despre structura Universului și despre mișcările corpurilor cerești. Documentația imensă, observațiile directe, demonstrațiile care au rigoarea raționamentului matematic fac din această operă a lui Ptolemeu moștenirea cea mai importantă pe care ne-a lăsat-o astronomia Antichității.

Matematica elenistică i-a avut pe cei trei mari reprezentanți – Euclid, Arhimede și Apollonios – ale căror opere s-au și păstrat.

Dintre cele cinci opere rămase de la Euclid (330–270 î.e.n.), celebra lucrare intitulată *Elementele* este un tratat complet de geometrie, în bună parte o compilație, însă organizată cu o perfectă logică a expunerii. Problemele aritmeticii, ale geometriei plane și în spațiu, teoria generală a proporțiilor și a numerelor întregi,clasificarea iraționalelor, bazele algebrei geometrice, – totul este expus cu o claritate, precizie și rigoare logică desăvârșite. Euclid pornește de la principii prime (definiții, axiome, postulate) din care continuă deducțiile, fără a se referi la intuiții sau la experiențe. Dintre cele cinci postulate enunțate de Euclid, încercările de demonstrație ale ultimului postulat (printr-un punct de pe un plan se poate duce o singură paralelă la o dreaptă dată) au dus în secolul al XIX-lea la descoperirea geometriilor non-euclidiene (de către Lobacevski, Riemann și Bólyai). Importanța operei lui Euclid nu constă atât în noutatea teoremelor enunțate, cât în prezentarea perfect organizată logic a sumei de cunoștințe matematice din timpul său. De aceea

geometria sa a rămas, pentru toate ştiinţele, un exemplu de riguroasă logică.

Arhimede (287–212 î.e.n.), originar din Siracuza dar a studiat mult timp la Alexandria, este celebru atât ca inginer cât şi ca matematician şi fizician. Principalele sale opere (din cele care ne-au rămas) privesc aritmetica, mecanica şi în special geometria: *Cuadratura parabolei, Despre echilibrul planelor, Despre spirale* (primul tratat de calcul diferenţial), *Despre sferă şi cilindru, Despre conoizi şi sferoizi.* În lucrarea *Despre corpurile plutitoare* el a pus bazele hidrostaticii, ale cărei legi le-a formulat. Este fondatorul teoriei raţionale a centrelor de greutate. A enunţat faimosul principiu care îi poartă numele[1]. Este creatorul stereometriei corpurilor conice; de asemenea, al teoriei pârghiilor. El a determinat raportul dintre circumferinţă şi diametrul cercului. Contribuţiile cele mai importante ale lui Arhimede privesc determinarea centrului de greutate, măsurarea ariilor şi volumelor, noţiunea de greutate specifică; sau – descoperirea la care el ţinea cel mai mult: determinarea raportului dintre volumul unei sfere şi volumul cilindrului circumscris. În opera intitulată *Arenarium*, având ca obiect logistica numerelor întregi, a demonstrat pentru prima dată infinitatea posibilă a numărului. Iar în cea intitulată *Despre metodă*, prin noul său procedeu expus aici de a determina măsurile geometrice, Arhimede a anticipat calculul integral.

Apollonios din Perga (n. cca. 262 î.e.n.) este autorul a numeroase scrieri privind geometria, dintre care principala operă – în 8 cărţi – *Conicele*, concentrează sistematic cunoştinţele predecesorilor despre secţiunile conice, urmate – în jumătatea a doua a operei – de contribuţia originală a „marelui geometru", cum era numit autorul de către contemporani. Bine cunoscute sunt şi azi, de pildă „hiperbola lui Apollonios"; sau cele două „teoreme ale lui Apollonios".

Importante au fost contribuţiile matematicienilor eleniști şi în studiul geometriei sferice (Menelaos), sau al trigonometriei (Ptolemeu); în algebră (cu Diofantes), sau în domeniul geometriei aplicate, a suprafeţelor şi volumelor, în care s-a remarcat Heron din Alexandria. Legile reflexiei şi ale refracţiei au fost de asemenea studiate în tratate de optică între care locurile principale le ocupă cel al lui Euclid şi, în special, *Optica* lui Ptolemeu. Acestor mari fizicieni le sunt atribuite fiecăruia câte un tratat de acustică.

1. Un corp scufundat în apă „este împins de jos în sus cu o forţă egală cu greutatea volumului de apă dizlocuit" (MDE).

În alte domenii ale fizicii mai este de reținut numele lui Straton din Lampsakos, autorul unui tratat *Despre vid*. Au apărut și descrieri ale unor procedee de natură chimică – fără însemnătate însă. Asemenea cercetări s-au oprit aici. Căci credința generală în posibilitatea transmutării unor metale ordinare în aur a dus (în sec. II în Egipt, sau probabil în sec. III e.n. în Siria) la apariția alchimiei, a cărei himeră va dăinui aproape șaisprezece secole.

ȘTIINȚELE NATURII. MEDICINA

În câmpul științelor biologice, același Poseidonios este în această perioadă creatorul (sau precursorul) antropologiei și al etnologiei. În botanică, după Teofrast continuă să apară cataloage de plante, în care alături de descrierea plantei se menționează și toxicitatea ei sau, dimpotrivă, utilitatea ei terapeutică. *Despre materia medica*, tratatul de farmacologie al medicului Dioscoride (sec. I e.n.), descriind proprietățile a circa 600 de plante, s-a bucurat de o popularitate imensă până în secolul al XVI-lea, fiind superioară din punct de vedere științific descrierilor botanice ale lui Plinius cel Bătrân[1]. Zoologia elenistică se reduce la cataloage de animale, în care observația științifică cedează locul fanteziei și fabulosului; în felul acesta s-a născut o foarte populară literatură descriptivă[2], din care vor deriva „bestiariile" medievale, a căror influență se va prelungi și în epoca Renașterii.

Un spirit de libertate marcată și de independență caracterizează evoluția medicinei în epoca elenistică, și care s-a afirmat printr-o activitate foarte intensă, o varietate de tendințe și un mare număr de medici renumiți.

Tradițiile hipocratice continuă în școlile cu veche faimă din Cos și Atena. Dar centrul studiilor medicale este acum Alexandria, unde se practica sistematic și în mod liber – pentru prima dată în acest fel – disecția publică a corpului omenesc. Cele două mari școli alexandrine din secolul al III-lea î.e.n. – având același principii și folosind aceleași metode – erau conduse de marii medici Herophilos și, respectiv, Erasistratos, fondatorii medicinei alexandrine. Ceea ce urmăreau aceste școli era cunoașterea temeinică a constituției și

1. În tratatul lui Dioscoride sunt cuprinse și câteva descrieri de plante de pe teritoriul țării noastre, cu denumirile lor în limba dacă.

2. Ca *Physiologus*, de pildă, operă care s-a publicat prin anul 200 e.n. la Alexandria.

funcţionării corpului omenesc pentru aplicarea tratamentului celui mai adecvat.

O puternică reacţie contra acestor concepţii, considerate „prea" teoretice, prea ştiinţifice, a început în curând din partea „şcolii empirice", a practicienilor, pentru care medicina însemna exclusiv „arta de a vindeca", fără preocuparea unor cunoştinţe serioase de anatomie sau de fiziologie. – Împotriva „şcolii empirice" – care a avut o existenţă de patru secole şi adepţi numeroşi până în sec. II e.n. – a apărut, sub influenţa atomismului, la modă, „şcoala metodică" (în sec. I î.e.n.). Nu lipsită şi de anumite tendinţe obscurantiste, această şcoală pretindea că mijlocul cel mai eficient de vindecare ar fi în primul rând o igienă adecvată, apoi gimnastica şi hidroterapia. – Un secol mai târziu, combătând doctrina „şcolii metodice" şi reabilitând importanţa teoriei medicale, „şcoala pneumatică" va susţine că suflul vital (*pneuma*), care activează toate părţile corpului, este factorul cel mai important care asigură echilibrul fiziologic. – În sfârşit, concepţiile şi metodele care păreau a fi cele mai valabile din curentele medicale anterioare au fost selectate şi adoptate de „şcoala eclectică", apărută către sfârşitul secolului I al erei noastre.

Dintre marii medici ai epocii se detaşează net numele lui Herophilos, Erasistratos şi Galenos.

Herophilos (sec. IV–III î.e.n.), considerat creatorul anatomiei ca ştiinţă, este autorul unor tratate (care s-au pierdut) de *Anatomie*, *Despre ochi* şi *Despre puls*. El a identificat şi a studiat sistemul nervos (pe care Aristotel nu-l cunoştea), sistemul circulator, intestinul (denumirea de duoden se datoreşte lui), ochii şi aparatul uro-genital. Asemenea lui Alcmeon şi Hipocrat, el situa centrul sistemului nervos în creier. Herophilos a făcut – cel dintâi – o distincţie netă între artere şi vene; a observat – cu aproape două mii de ani înaintea lui Harvey – că arterele transportă sângele oxigenat împins de inimă; „a recunoscut importanţa celui de al patrulea ventricol cerebral"; a descoperit *calamus scriptorius*, regiunea posterioară a bulbului rahidian; de asemenea, „cele patru vase în care se reunesc venele cerebrale"; a dat o descriere precisă a meningelui; „a separat nervii senzitivi care merg de la extremităţile corpului la măduva spinării şi la creier"; a studiat ritmul şi alternările pulsului, măsurându-le frecvenţa cu ajutorul clepsidrei; a elaborat o teorie a respiraţiei, „recunoscând o sistolă şi o diastolă pulmonare, analoge celor ale arterelor"; a semnalat – cel dintâi – canalele chilifere ale

vaselor limfatice (al căror mod de funcționare va fi descoperit abia în secolul al XVII-lea). În sfârșit, „el a făcut să progreseze mult și ginecologia, obsterica și embriologia, atât ca teoretician cât și ca mamoș; căci Herophilos a fost, în același timp, un practician care s-a ocupat toată viața de patologie și terapeutică" (J. Beaujeu).

Erasistratos (sec. IV–III î.e.n.) a scris tratate de anatomie și de igienă, precum și multe alte lucrări, în special despre febre, hemoptizie și patologie abdominală, – toate pierdute. Considerat creatorul anatomiei patologice și al anatomiei comparate a omului și animalului, Erasistratos a continuat cercetările lui Herophilos asupra sistemului nervos, studiind circumvoluțiunile creierului la om și la animale[1]. A fost primul care a deosebit clar nervii senzitivi de nervii motori. S-a ocupat în mod deosebit de inimă și de sistemul vascular – în legătură cu care o mulțime de termeni i se datorează lui. În domeniul fiziologiei circulației (în care unele păreri ale sale firește că sunt eronate) Erasistratos aproape că nu va fi depășit până la Harvey, descoperitorul circulației sangvine – adică timp de optsprezece secole.

Dar contribuțiile sale sunt importante și în privința fiziologiei respirației: el a recunoscut rolul epiglotei, care obturează orificiul laringian în timpul deglutiției; a descris cu precizie structura și funcțiile fibrelor musculare gastrice (precum și canalele chilifere ale mezenterului), afirmând că „mișcările peristaltice au rolul de a măcina alimentele și de a le amesteca cu aerul adus de arterele stomacale" – și „nu mai apela la alterarea sucului alimentar (*chilul*) decât pentru a explica apoplexia, paralizia și icterul" (J. Beaujeu). – Totodată Erasistratos a acordat o importanță mai mare igienei (în special igienei alimentare) decât terapeuticii, recomandând plimbări de două ori pe zi, băi, masaje și un regim alimentar diferențiat[2].

Nu pot fi omise nici rezultatele – cu totul remarcabile pentru vremea lor – obținute de alte discipline medicale.

Chirurgia, practicată la început de majoritatea medicilor mai importanți, după Hipocrat s-a separat de medicina generală. Se cunosc numele multor chirurgi specializați care au scris tratate de chirurgie, care utilizau un instrumentar chirurgical variat și destul de

1. El a fost primul care a remarcat că numărul circumvoluțiunilor indică gradul de dezvoltare intelectuală.

2. La Roma activau, încă din sec. III î.e.n., renumiți medici greci (între care și Galenos) formați la școlile din Alexandria, – despre care se va vorbi în capitolul dedicat culturii și civilizației romane.

perfecționat, și care făceau operații complicate (trepanații, traheotomii, laparatomii, amputații; iar Erasistratos, chiar operații pe ficat), fără antiseptice și fără să folosească aproape deloc anestezice. – Despre dentiștii acestei epoci se știe că tratau cariile dentare sau pioreea alveolară; și că executau coroane dentare confecționate din fildeș, precum și complicate proteze dentare cu punți purtând până la patru dinți falși. – Se știe că numeroși oftalmologi specializați făceau operații de pterigion, de exoftalmie, de cataractă; sau că, în sec. I e.n., Demostene Filaletul a scris un tratat de oftalmologie care a rămas – timp de aproape un mileniu și jumătate – opera fundamentală a acestei discipline medicale.

MIȘCAREA FILOSOFICĂ. CINICII. STOICISMUL

Încă din secolul al IV-lea î.e.n. s-a desenat în filosofia greacă un mod diferit de acela al Academiei lui Platon și al Lyceului lui Aristotel de înțelegere a rolului filosofiei și a funcției filosofului, o schimbare a problemelor de interes.

Fizica și metafizica nu mai reținan acum interesul filosofiei. În locul științei și al vieții sociale (căci regimul absolutist monarhic al epocii elenistice impunea filosofilor o atitudine de neutralitate, de renunțare și retragere din viața politică), în locul chestiunilor privind raportul individului cu colectivitatea filosofii separă politica de etică, filosofia se interesează de problemele morale ale individului spre a-i da un ghid de comportare care să-i poată procura liniștea sufletească. Filosofiile epocii alexandrine sunt filosofii individualiste și consolatoare, nesatisfăcute de soluțiile filosofice propuse până acum și fără a se interesa în mod deosebit de angrenarea omului în viața socială. „Grija pentru comportament, pentru a face mai tolerabilă viața în condițiile ei concrete pe care gânditorii vremii le ocolesc cu prudență, fără a se întreba măcar dacă ele ar putea fi schimbate, este trăsătura dominantă a gândirii grecești în epoca elenistică" (M. Gramatopol).

Modelul noilor curente filosofice rămâne Socrate.

Refuzând ideea de „școală filosofică" și normele impuse de convietuire socială, cinicii – al căror curent de gândire a fost fondat de Antistene (cca 435–370 î.e.n.), elevul lui Socrate, – duceau o viață de vagabonzi și de privațiuni, făcându-și un ideal de virtute din „a trăi conform naturii" – ceea ce se traducea prin independența față

de convenţiile sociale, prin indiferenţa faţă de valorile şi de principiile morale sau cetăţeneşti acceptate. Masele erau atrase de aceşti predicatori ambulanţi, de stilul lor de viaţă, de vehemenţa atacurilor lor contra bogaţilor şi a normelor sociale consacrate, predicatori care susţineau că filosofia se adresează tuturor, că orice om poate fi interlocutorul filosofului. Curentul cinicilor[1] a supravieţuit până în sec. IV e.n.

Contemporani cu cinicii, adepţii şcolii cirenaice – fondată de un alt discipol al lui Socrate, Aristip din Cirene (cca 435–360 î.e.n.) – negau posibilitatea unei adevărate cunoaşteri a lucrurilor, în consecinţă susţinând că supremul scop al vieţii omului şi unicul mijloc pentru a fi fericit sunt plăcerile, de orice natură ar fi ele.

Situate la un nivel filosofic mult superior poziţiei de gândire extremiste (şi simpliste) a cinicilor, principalele direcţii ale filosofiei alexandrine au fost cele ale stoicismului, epicureismului şi scepticismului. Toate aceste trei direcţii aveau în comun scopul pe care şi-l propuneau: de a asigura omului seninătatea sufletească; deci preeminenţa problemelor etice asupra tuturor celorlalte probleme pe care le-ar fi putut dezbate filosofia.

Fondat la Atena în primii ani ai secolului al IV–lea î.e.n. de către Zenon din Kition (cca 336–264 î.e.n.) – care îşi ţinea prelegerile sub „porticul cu picturi"(*stoa*), de unde şi numele şcolii, – stoicismul a avut o lungă existenţă[2]. La Roma, ultimii ei iluştri reprezentanţi au fost, în sec. I e.n., Seneca, iar în secolul următor, Epictet şi Marcus Aurelius.

Doctrina stoicismului – marele curent filosofic al elenismului – a absorbit numeroase elemente ale filosofiei antice, rămânând totuşi de o perfectă coerenţă. Pentru Zenon şi continuatorii săi (Cleantes şi Chrysippos) filosofia cuprinde trei discipline corelate dar şi independente – logica, fizica şi etica. Interesul faţă de logică şi fizică este subordonat interesului pentru etică, în al cărei serviciu stau primele două. Căci scopul omului nu este cunoaşterea teoretică, ci găsirea soluţiilor pe care i le pretind problemele sale de viaţă. Adevăratul scop al vieţii omului este fericirea – care poate fi atinsă numai

1. Dintre reprezentanţii acestui curent filosofic, s-a bucurat de o faimă nu lipsită şi de un element pitoresc Diogene din Sinope (cca 400–cca 325 î.e.n.), discipolul lui Antistene.

2. Printre auditorii marilor dascăli stoici din Rodos s-au numărat şi Cicero şi Pompeius.

urmând calea naturii; căci natura şi viaţa sunt conforme ordinei desăvârşite, bazată pe principii raţionale, care domneşte în Univers. Înţelegerea acestei ordine constituie însuşi punctul de plecare al înţelepciunii şi al virtuţii. Ordinea universală este guvernată de divinitatea imanentă lumii (identificabilă cu însăşi raţionalitatea sa), de spiritul vital, de un suflet cosmic, a cărui emanaţie este şi sufletul omului; acesta, după moartea omului, se reîntoarce în divinitate. În viaţa Universului intervin periodic catastrofe cosmice, – după care reîncepe un alt ciclu de evenimente, identic celor anterioare.

Virtutea – ale cărei componente sunt dreptatea, raţiunea, curajul şi înţelepciunea – este singurul lucru adevărat, singurul bun al omului; tot restul trebuie privit cu indiferenţă: bogăţia, puterea, gloria, plăcerea, frumuseţea. Adevărata înţelepciune constă în a accepta inevitabilul – care, dealtminteri, se înscrie în ordinea universală perfectă; de aceea, „a urma natura" este totuna cu „a urma raţiunea"; căci raţionalitatea este imanentă lumii. Omul trebuie să-şi elimine din suflet orice fel de pasiuni, patimi, pofte, dorinţe, pentru a putea rămâne astfel impasibil şi tare în faţa vicisitudinilor vieţii, a opiniilor şi convenţiilor sociale şi pentru a câştiga deci o independenţă totală, un sentiment de tărie morală. Astfel, stoicismul devine o adevărată religie a bărbăţiei.

Simpatia, înţelegerea, sentimentul de solidaritate al omului trebuie să se extindă asupra tuturor celorlalţi, indiferent de starea lor socială, de apartenenţa etnică sau de religia lor. „Trebuie să-i socotim pe toţi oamenii compatrioţi şi concetăţeni ai noştri" – spunea Zenon. O asemenea concepţie revoluţionară, care îi situa pe acelaşi plan pe toţi grecii liberi în aceeaşi mare comunitate umană, a asigurat stoicismului – pentru tendinţele lui individualiste şi umaniste, cosmopolite şi umanitariste – o largă şi îndelungată popularitate. Moştenirea lui va fi preluată în mare măsură şi de creştinism – care însă va neglija sâmburele de materialism şi de raţionalism pe care îl conţinea şi îl promova stoicismul.

EPICUR. SCEPTICISMUL

Şi scopul şcolii epicureice – care îşi avea punctul de pornire în individualismul sofiştilor – este acela de a-i procura omului seninătatea şi fericirea.

Pentru aceasta – afirma Epicur (341–270 î.e.n.), fondatorul şcolii – omul trebuie să cunoască realitatea şi să se convingă de cele

patru adevăruri fundamentale: 1. – că divinitatea nu trebuie să îți inspire teamă; 2. – că nu trebuie să îți fie frică de moarte; 3. – că este ușor să-ți procuri binele; 4. – că este ușor să suporți durerea. Acestui scop le sunt supuse și logica și fizica epicureică. Cu ajutorul celei dintâi, omul va cunoaște realitatea, – sursa unică a cunoașterii fiind senzațiile care, prin repetare, generează o anticipare a imaginii lucrurilor. Iar fizica îi va da o explicație a lumii (căci „fără cunoașterea naturii nu este cu putință realizarea nici unei bucurii desăvârșite"); o explicație pur mecanică, excluzând orice intervenție a „providenței" divine. (Divinitatea există, dar ea nu se ocupă nici de oameni, nici de lume – afirmă epicureismul). Fizica îl va învăța apoi că sufletul omului este compus din subtili atomi materiali, care dispar odată cu momentul morții; prin urmare, cum după moarte nu există durere, moartea nu are de ce să-i inspire omului teamă. Pe de altă parte, cum omul nu poate schimba lumea în care trăiește, nu-i rămâne decât să trăiască retras și resemnat, să-și caute liniștea sufletească. Înțeleptul va atinge o seninătate asemănătoare celei a zeilor (*ataraxia*) când se va elibera de aceste false temeri, și când se va bucura în liniște de plăcerile vieții – aceasta fiind condiția fundamentală a fericirii. Trebuie evitate excesele, care duc la ambiții vane și la durere; omul trebuie să prefere bucuriile pe care le dă o viață simplă. Spre deosebire de hedonismul nediferențiat al cirenaicilor, Epicur precizează că plăcerea pe care o urmărește el este „ceea ce nu produce durere trupului, nici tulburare sufletului". De aceea el recomandă moderația, simplitatea, virtutea prudenței – care alege plăcerile în funcție de consecințele pe care acestea le pot avea, subordonându-le pe cele ale simțurilor, plăcerilor spiritului. Locul suprem între toate îl ocupă plăcerea , bucuria pe care ți-o oferă prietenia.

Școala epicuriană, deși combătută energic de toate celelalte școli filosofice ale Antichității, a avut o vastă influență. La Roma, prin poemul lui Lucrețiu: *Despre natura lucrurilor*, influența epicureismului s-a extins asupra celor mai mari poeți latini; în timpul Renașterii – mai ales asupra lui Montaigne; iar în sec. XVII, asupra gânditorilor materialiști, ca de ex. Pierre Gassendi.

Nici cealaltă importantă direcție filosofică a epocii elenistice, – scepticismul, – doctrină formulată mai întâi de Pyrrhon (cca 365–cca 275), care îl însoțise pe Alexandru Macedon până în India, unde luase contact cu înțelepții inzi, fapt care a lăsat urme în

gândirea sa, şi continuată de Carneade (219–129 î.e.n.) – nu consideră că certitudinea ar putea fi atinsă de cunoaşterea senzorială sau de cea raţională. Ceea ce numim „adevărat" este doar o obişnuinţă, o convenţie; nimic nu e – prin natura sa – adevărat sau fals, bun sau rău, frumos sau urât. Totul este incert, nimic nu se poate discerne. Ca atare, trebuie să ne abţinem de a vorbi cu certitudine despre ceva, sau de a formula o judecată, o sentenţă, un răspuns la o întrebare. În felul acesta vom ajunge la acea imperturbabilitate morală şi la acea indiferenţă, care sunt izvorul seninătăţii, deci al fericirii omului. Activitatea aşadar se epuizează în îndoială; încât omul va recunoaşte că filosofia nu îi poate servi nici la a-i dirija viaţa.

Direcţia filosofică iniţiată de Pyrrhon din Elis a avut o durată scurtă. Dar prin atitudinea sa de viguroasă cercetare critică faţă de toate şcolile filosofice care nu reuşiseră să găsească adevărul absolut, scepticismul a avut o influenţă chiar asupra Academiei platonice, în forme variate. Curentul a fost reprezentat până în sec. III e.n. sub forma radicală dată de Sextus Empiricus (cca 180–cca 220 e.n.), a cărui operă intitulată *Contra dogmaticilor* atacă stoicismul şi epicureismul. Iar peste secole, acest spirit critic s-a reafirmat în antidogmatismul unor filosofi ca Montaigne, Bayle, ş.a., precum şi în pozitivismul contemporan.

ARHITECTURA

Fondarea de numeroase oraşe noi, bogăţiile imense ale lumii elenistice, fastul curţilor regale şi ambiţiile monarhilor, spiritul de emulaţie între oraşe şi între familiile celor bogaţi, – toate aceste cauze au favorizat înflorirea artei, sporind clientela artiştilor, mult mai numeroşi acum. Artistul este căutat, preţuit, stimat de societate, cu o bună situaţie materială. Faptul că se deplasează mereu dintr-un centru în altul îi dă posibilitatea să cunoască tehnici noi. Apare acum şi comerţul cu opere de artă, şi atelierele care copiază – uneori în serie – operele celebre, căutate mai ales în lumea romană. Se constituie primele colecţii particulare de artă. Artiştii nu mai sunt constrânşi să respecte canoanele stabilite, caută drumuri noi, încearcă soluţii îndrăzneţe. Ca tematică şi stil, arta răspunde unor cerinţe noi, gustului pentru natură şi scene familiare, pentru sentimental şi pitoresc, pentru senzualitate şi rafinament, pentru expresia patetică sau pentru realismul vieţii cotidiene – care nu evită uneori nici vulgaritatea, nici caricatura.

Arhitectura oraşelor înegistrează mari progrese prin aplicarea unor principii raţionale de urbanistică. Oraşul elenistic are străzi largi, între 6–10 m, străzi drepte, paralele, perpendiculare pe cele două artere-axe principale care împart oraşul, întretăindu-se în unghi drept (viitoarele *cardo* şi *decumanus* ale oraşelor romane); cu spaţii libere rezervate pieţelor şi edificiilor mari, acum concentrate într-o anumită zonă; cu intervale precis stabilite şi obligatorii între case. Apeductele, canalizarea, porticele cu statui de bronz şi marmură completau formula unui oraş elenistic tipic (oraşul Pompei, de pildă, era conceput după modelul oraşelor elenistice). Magistraţi speciali vegheau la întreţinerea curăţeniei, aprovizionării şi siguranţei în timpul nopţii, precum şi la prevenirea eventualelor incendii.

Caracteristic – în arhitectură – epocii elenistice este gustul pentru colosal. Mormântul regelui Mausolos (*mausoleul*), din Halicarnas cu marea friză sculptată de Scopas şi alţi artişti renumiţi, avea o înălţime de 50 m, era construit pe un postament foarte înalt, deasupra căruia impunătoarele coloane alternau fiecare cu câte o statuie; în vârful acoperişului în formă de piramidă tronau statuile regelui Mausolos şi a soţiei sale. Monumentalul altar din Pergam era de asemenea ridicat pe un grandios postament în trepte şi înconjurat de celebra friză care reprezintă lupta dintre Titani şi zei, capodopera sculpturii elenistice în basorelief (păstrată în Muzeul de Stat din Berlin). Templul lui Apollo din Milet, înconjurat de 66 de coloane, era de două ori mai mare decât Partenonul. Alte temple – ca cele din Akragas (Agrigento), Selinunte, Efes ş.a. – aveau o lungime între 110–120 m. Coloanele templului zeiţei Artemis din Efes aveau o înălţime de 19 m. Armonia, măsura, proporţiile echilibrate ale edificiilor epocii clasice sunt acum sacrificate în beneficiul grandorii, care urmărea să sporească prestigiul monarhului. Tendinţa de a impresiona prin grandoare şi fast se descifrează şi în formele – de efect căutat, lipsite de graţia şi eleganţa simplităţii – ale elementelor decorative, în care constructorii amestecă stilul doric cu cel ionic, arătând o preferinţă specială pentru bogatul capitel corintic, încărcat cu motive vegetale. Varietatea de culori ale marmurei, policromia pereţilor ornaţi cu plăci de fildeş, de aur, argint sau bronz, chiar cu pietre semipreţioase, atestă gustul tipic oriental pentru fastuos.

Aportul original al arhitecturii elenistice se arată în concepţia casei de locuit[1], care în epoca precedentă, a clasicismului, nu intrase

1. Este singura formă cunoscută de arheologi, căci nu s-au păstrat urmele nici unui palat regal.

în atenţia arhitectului. Casa elenistică ocupa o suprafaţă mai mare, avea o singură intrare, era lipsită de ferestre spre stradă, toate încăperile dădeau într-o curte centrală înconjurată de un şir de coloane (*peristil*). Casele celor bogaţi aveau şi o grădină, cu pergole, izvoare artificiale, fântâni arteziene şi statui de nimfe. Interiorul era ornat cu picturi murale, cu mozaicuri într-o vastă gamă de culori, cu plăci de marmură – sau măcar cu stuc pictat astfel încât să imite marmura. În întreaga decoraţie a interiorului îşi fac intrarea acum peisajele şi elementele decorative cu motive mitologice sau din legende. Pereţii erau decoraţi (casele din Pompei rămân cel mai cunoscut exemplu) cu ghirlande de flori, cu fructe, cu păsări şi peşti, cu dansatoare şi cântăreţe, cu sileni, naiade, nimfe şi amoraşi – ca în idilele lui Theocrit.

SCULPTURA. PICTURA. ARTA MINIATURALĂ

Sculptura continuă pe drumurile deschise de Praxitele, dar mai ales de Lysip şi de Scopas. Incertitudinile epocii se reflectă şi în operele sculptorilor: în locul măsurii şi echilibrului calm al perioadei precedente, artiştii caută acum să redea emoţia, exagerarea sentimentală, pasionalitatea, expresia şi mişcările patetice, graţia rafinată, efeminată, senzualitatea agresivă (în limitele decenţei, totuşi).

Sunt notele caracteristice faimoaselor capodopere – în majoritate din sec. II î.e.n.; *Venus din Milo* (Louvre) – alături de multe alte Afrodite ale epocii – şi *Apollo din Belvedere*[1] sunt cele mai cunoscute dintre numeroasele copii, sau interpretări libere, într-un spirit nou, ale modelelor clasice stabilite de Policlet sau de Praxitele. Influenţa acestor mari maeştri stăruie mai ales la Atena. În schimb, la Rodos (unde a rămas vie amintirea lui Lysip) influenţele sunt variate. Maiestuoasa, avântata *Victorie din Samotrace* (Louvre) – opera lui Pitocritos din Rodos – este în stilul „victoriilor" epocii clasice ateniene; alături de care pateticul grup al lui *Laocoon*[2] este în pur stil al şcolii din Pergam, – ilustrată prin nu mai puţin faimosul grup cunoscut sub numele de *Taurul Farnese*[3]. Gustul asiatic pentru colosal se manifestă mai semnificativ în exemplul uriaşei statui a lui

1. Opera lui Leochares, colaboratorul lui Scopas; Muz. Vaticanului.

2. Din sec. I î.e.n., opera sculptorilor Hagesandros, Polydoros şi Athenodoros; Muz. Vaticanului.

3. Sec. II î.e.n., opera sculptorilor Apollonios şi Tauriscos; Muz., Naţional din Neapole.

Helios, zeul Soarelui, înaltă de 34 m, turnată în bronz în anul 238 î.e.n. și distrusă de un cutremur zece ani mai târziu; cunoscută sub numele de „colosul din Rodos" și enumerată de scriitorii antici printre „cele șapte minuni ale lumii". Opera aceasta a lui Chares din Lindos, elevul lui Lysip, va primi la Roma, în timpul lui Nero, replica unei alte statui colosale de bronz aurit, înaltă de 36 m.

Școala din Pergam, unde s-a prelungit mult influența lui Scopas, a realizat serii întregi de îndurerate Niobe și de figuri de galli luptând, alții răniți sau sinucigându-se, – figuri tragice, de un patos exasperat, absolut perfecte sub raportul execuției. Tot aici a fost creată – pe o lungime de 130 m și cu înălțimea de 2,30 m – marea friză a altarului lui Zeus din Pergam (197–159 î.e.n.), reprezentând lupta zeilor contra Giganților, – o alegorie ce glorifica victoria regilor Pergamului contra gallilor. Varietatea de episoade, de tipuri, de expresii și atitudini, redarea cu minuțiozitate a detaliilor, patosul dramatic al personajelor și puternica impresie de dinamism care se degajă din întregul ansamblu fac din marea friză a altarului din Pergam una din primele capodopere ale basoreliefului din toate timpurile.

O capodoperă a sculpturii care, alături de celelalte menționate anterior, demonstrează categoric că în această epocă a artei este greșit să se vorbească de „decadență". În primul rând – pentru chiar faptul că însești proporțiile producției de artă sunt imense. Un modest orășel, ca Termos, avea nu mai puțin de 2.000 de statui; iar dintr-un alt oraș mic, Ambracia, generalul roman cuceritor a luat ca pradă 230 de statui de marmură și 785 de bronz! Evident că idealul estetic al epocii era altul, era lipsit de sobrietatea, de simplitatea, de calmul caracteristic artei epocii clasice. Evident că, producția artistică crescând considerabil, au apărut inevitabil multe opere imperfecte de execuție. Dar arta și-a lărgit acum enorm registrul tematic, al aspectelor de viață morală investigate de artist și reprezentate într-o varietate și o complexitate de modalități necunoscute artei grecești până acum. Iar sub raportul gradului de execuție tehnică, cel al epocii elenistice a fost rareori atins în decursul istoriei artei, dar niciodată întrecut.

O mare dezvoltare cunoaște în epoca elenistică portretul, în marmură sau în bronz. După Lysip – și sub impulsul său –, care a executat cele mai multe busturi ale lui Alexandru Macedon, în sec. III î.e.n. devin foarte numeroase portretele unor oameni de stat, filosofi, poeți, etc.; portrete de obicei neidealizate, cele mai adeseori adevărate studii de caracter.

De asemenea, proprie artei elenistice este şi viziunea realistă în tratarea tipurilor şi momentelor din viaţa de fiecare zi. Chiar şi în scenele mitologice se introduc adeseori detalii din viaţa cotidiană. Cu câtă naturaleţe – uneori cu duioşie, alteori cu ironie, alteori cu umor – sunt redate figurile de bătrâne, de ţărani, de pescari, de comedianţi, de sclavi, de copii! Mai ales copiii – într-o infinită diversitate de momente de viaţă, cu gingăşie şi cu adevăr desăvârşit; chiar când apar în cadrul unor decorative convenţii mitologice (în casa Vetius din Pompei, de exemplu), în seriile de Eros-copil sau de Dionysos-copil.

Începutul erei elenistice a fost şi marea epocă a picturii greceşti. Dintre cele două importante şcoli de pictură, cea din Alexandria se inspiră din ciclul de legende ale lui Eros şi Afroditei, în timp ce şcoala din Pergam îşi lua subiectele din istorie şi mitologie. Nu s-a păstrat însă nimic, nici chiar din opera celui mai mare pictor al vremii, Apelles – pictorul oficial al lui Alexandru Macedon, căruia i-a făcut numeroase portrete, – nici din cea a contemporanilor săi Action, Protogenes, Teon, Filoxenos ş.a.

O idee ne putem face numai din descrierile anticilor sau din frescele şi mozaicurile vilelor romane şi ale marilor case din Pompei, care cu siguranţă că s-au inspirat din plin din picturile greceşti elenistice (dacă nu chiar le-au copiat, de multe ori). Pe această cale putem deduce că pictura elenistică avea valenţe lirice – prin predilecţia pentru plasarea personajelor într-un cadru de natură, pentru peisajul idilic, pitoresc, vaporos (sentimentul naturii şi ideea perspectivei sunt prefigurate aici pentru prima dată). Iar valenţele dramatice le atestă cunoscutul mozaic[1] reprezentând atacul lui Alexandru contra lui Darius în bătălia de la Issos: o scenă în care mişcarea violentă a personajului aminteşte, de pildă, dinamismul scenelor din basorelieful altarului din Pergam. Dealtminteri pictura şi sculptura au evoluat paralel, influenţându-se reciproc, ambele caracterizându-se prin căutarea efectului imediat. Abundentă este producţia de ceramică de artă. Vasele sunt decorate cu scene din tragedii, din comedii sau din viaţa cotidiană. Sunt însă preferate tot mai mult de cei bogaţi vasele de metal, de bronz sau de argint, cu figuri şi scene în relief – tip de decoraţie imitată acum şi de vasele de ceramică.

1. Aflat azi în Muz. Naţional din Neapole; este o copie după un tablou din sec. II î.e.n., probabil chiar al lui Apelles.

Trei specii de artă miniaturală merită de asemenea să fie menționate (pe lângă abundența obiectelor de sticlă, de fildeș, de incrustații, de bijuterii) – și anume: monedele, cu admirabile portrete, de o mare varietate și excelent lucrate, mai ales cele de aur, bătute de Ptolemei; cameea – care apare acum pentru prima oară, la Alexandria, odată cu gema[1]; și, îndeosebi, figurinele de lut ars. – Aceste statuete de ceramică, reprezentând ființe umane sau animale, nu mai au funcția religioasă, votivă sau funerară, de altădată, ci o funcție exclusiv estetică, servind pentru a împodobi interiorul caselor celor ce nu aveau posibilitatea să-și procure costisitoarele statuete de bronz. Aceste „păpuși" – cum le numeau grecii – erau produse și multiplicate în secolele IV–II î.e.n., prin tipare, în mai multe ateliere din Asia Mică. În Grecia, faimoase au devenit atelierele din Tanagra, o localitate din Beoția. Sub numele generic de *tanagre* vor fi cunoscute deci aceste figurine – unele reproducând în miniatură opere celebre, altele reprezentând figuri reale de femei (foarte rar de copii – și niciodată de divinități), cu o încântătoare eleganță, grație și expresivitate[2].

Extinderea producției artistice grecești pe o arie geografică atât de vastă a dat un puternic impuls, în toate țările, dezvoltării și difuziunii artei. Pe de altă parte, cu normele ei estetice care aveau calitatea de a acționa într-un mod mai direct asupra sensibilității unui public tot mai marg; în același timp, lărgindu-și viziunea prin adoptarea unei sfere tematice mai bogate, totodată făcând apel la mijloace expresive mai de efect și îndrăznind numeroase inovații tehnice, – arta elenistică a avut un rol mai mare decât arta clasică greacă în formarea artei timpurilor moderne.

POEZIA. THEOCRIT. CALLIMACHOS

Aceeași varietate de tendințe și de forme noi caracteristică artei elenistice, aceeași bogăție a producției de opere[3] și aceeași modernitate prezintă și literatura epocii elenistice.

În proză, locul principal îl ocupă scrierile istorice, – atât prin numărul mare al biografilor lui Alexandru, sau al istoricilor care

1. E foarte probabil că tot la Alexandria a fost inventat acum și adevăratul mozaic, cel format cu bucăți mici de marmură de diferite culori.

2. Dintre orașele grecești de pe litoralul apusean al Mării Negre, Callatis (Mangalia) era unul din centrele în care grecii exportau mai multe asemenea *tanagre* (Foarte probabil însă că încă din secolele III–II î.e.n. existau și ateliere locale care le produceau).

3. Se cunosc peste 1.100 de nume de autori de opere literare în toate genurile.

s-au oprit asupra epocilor mai vechi, cât şi prin diversitatea de concepţie şi de stil. Marele istoric al epocii a fost Polibiu (cca 203–120 î.e.n.). Opera sa principală, *Istoria universală* – mult utilizată şi de Titus Livius – este de fapt o istorie a cuceririlor romane (pe care istoricul le consideră drept rezultatul unui proces istoric inevitabil) scrisă de un om cu experienţă politică, de un spirit realist şi pozitiv. Polibiu foloseşte arhivele oficiale şi multe alte surse, încercând să explice cauzele evenimentelor, convins că istoria ajută la înţelegerea prezentului. Stilul este antiretoric (modelul său era Tucidide), clar, ştiinţific, fără apreciabile calităţi literare.

Poemul epic mai are şi în această epocă admiratori, – al căror gust îl satisface pe deplin Apollonios din Rodos (cca 295–215 î.e.n.), autorul *Argonauticelor*. În naraţia legendei lui Iason şi a tovarăşilor săi din Argos, porniţi în căutarea „lânei de aur", lipsa de autentică inspiraţie epică este suplinită de o multilaterală erudiţie, de descrieri de călătorie în acelaşi timp exacte şi fantastice, de o minuţioasă analiză psihologică[1] şi în special de lirismul elegiac şi idilic care a asigurat operei o mare popularitate în Antichitate.

Poezia – ca de altfel întreaga literatură a epocii – este radical diferită de cea a epocii anterioare. Acompaniamentul muzical dispare, poezia lirică este destinată acum exclusiv lecturii (şi numai în cazuri cu totul excepţionale declamării). Dispare şi lirismul coral. Publicul restrâns de rafinaţi sau de eruditi căruia i se adresează; absenţa sentimentului vieţii colective din *polis*-ul de odinioară; cosmopolitismul, individualismul şi hedonismul ce caracterizează noua societate, – acestea au fost principalele cauze care au impus în poezie noi subiecte, forme, genuri şi un stil nou. Poezia nouă va fi o poezie lipsită de profunzimea sentimentului; o poezie erudită sau senzuală, galantă sau convenţională, rafinată sau livrescă. Atenţia poeţilor se concentrează în mod esenţial asupra stilului şi a versificaţiei. Speciile pe care le preferă epoca sunt elegia erotică, idila şi epigrama.

Din numărul imens de poeţi ai acestor secole se detaşează – caracteristici fiind pentru atmosfera culturală a epocii – Callimachos din Cirene şi Theocrit[2].

1. Personajul *Medeei* l-a inspirat pe Vergiliu în crearea eroinei sale Didona.

2. Alţi poeţi ilustrează alte direcţii şi genuri: Philetas din Cos – elegia erotică; Asclepiade din Samos – epigrama; Lycophron –poezia dramatică; Herondas – mimul; sau Aratos – poezia didactică cu ale sale faimoase *Fenomene*, traduse la Roma de Varro şi de Cicero, şi inspirându-l pe Vergiliu; în timp ce din *Metamorfozele* lui Nicandru din Colofon s-a inspirat Ovidiu.

Callimachos (cca 315–cca 245 î.e.n.), prestigios erudit și apreciat poet, considerat „corifeul poeziei alexandrine", a cultivat toate genurile poetice. El este autorul *Originilor*, o culegere de vechi legende despre originile unor orașe, unor familii sau unor obiceiuri; o operă sufocată de erudiție academică și de convenționlă solemnitate. Același ton afectat domină și *Imnurile* sale, în care foarte rareori apar frânturi de adevărată poezie:

„Somnul le-a prins pe-amândouă: vorbea una, mută
cealaltă
Sta și-asculta. Dar de-abia le-asfințiseră ochii, și-ndată
Plin de zăpadă, vecinul bătu și începu să grăiască:
«Vremea de noapte s-a scurs; dinspre zori se aprinde lu-
mina.
Trece pe drum sacagiul și-ngân-o frântură de cântec.
Lung geme osia căruței și-o clipă alungă tot somnul
Celui cu casa spre stradă. Din umbre se-alege un ropot:
Aprig zvâcnește-n ureche... și bate, și bate fierarul...»"

(trad. S. Noica)

Contemporanii săi îi lăudau mai ales epigramele. Genul acesta – specific poeziei alexandrine, în care se exersau toate persoanele culte – de poezie ocazională, cu caracter liric sau didactic, notând impresii, idei, stări sufletești fugare, într-o formă concisă, elegantă și incisivă (conținutul exclusiv satiric i-l vor da epigramei doar poeții latini), era genul liric favorit al rafinatei societăți alexandrine. Callimachos, a cărui influență asupra poeților latini (Catul, Ovidiu, ș.a.) a fost considerabilă, poate fi apreciat azi ca poet doar în epigrame.

Marele poet al epocii rămâne însă Theocrit (n. cca 305 î.e.n.). Născut la Siracuza, a trăit mult timp la curtea tiranului acestui oraș și la cea din Alexandria a lui Ptolemaios Filadelful. Autor al unor producții poetice aparținând unor genuri diferite, el este creatorul poeziei bucolice (*bukolos* = păstor); specie care va căpăta numele de „idilă", de la titlul *Idile*[1] dat de poet poemelor sale, din care ne-au rămas 30, și care nu sunt toate poeme pastorale. – Poezia bucolică, idealizând viața liniștită a țăranilor și păstorilor, fusese ilustrată în urmă cu trei secole de Stesichoros, creatorul figurii păstorului Dafnis. Dar Theocrit i-a dat forma definitivă și o înaltă valoare literară; formă în care variatele elemente – narativ, liric, descriptiv,

1. În limba greacă, *eidillia* înseamnă „poeme scurte".

dramatic – fuzionează în mod fericit. Sinceritatea emoţiei încercate în faţa naturii, intensitatea pasiunii personajelor, prezentarea lor neidealizată, naturaleţea dialogului şi autenticitatea limbajului sunt calităţile proprii idilei lui Theocrit. Foarte rare în secolele elenismului sunt notaţiile lirice care să aibă prospeţimea celor din Idila întâia, – cântecul morţii păstorului Dafnis:

„Cântecul bucolic de-acuma, curmaţi-l, dragi muze,
curmaţi-l!
Nai cu-ntocmirea măiastră... ce dulce mireasmă resfiră
Ceara de-l porţi către gură... Hai, vino stăpâne, şi ia-mi-l!
Vezi doar cum Eros mă duce şi-adânc mă târăşte spre
Hades.
Cântul bucolic de-acuma, curmaţi-l, voi, muze, curmaţi-l!
Doar viorele să crească din spini şi din rugii de mure.
Dulce narcisul să-şi prindă boboci doar pe crengi de
ienupăr.
Toate răstoarne-se-n lume: voi pinilor, pere să creşteţi.
Dafnis de vreme ce piere, voi, cerbii, să prindeţi copoii.
Bufniţe, sus printre creste, daţi cumpănă privighetorii!
Cântul bucolic, de-acuma, curmaţi-l, voi, muze,
curmaţi-l!"

(trad. S. Noica)

Specia poetică creată de Theocrit va cunoaşte o carieră strălucită de-a lungul veacurilor. După momentul major al eglogelor lui Vergiliu, poezia bucolică va renaşte – începând cu secolul al XV-lea – în toate literaturile europene. Dar influenţa sa imediată se va exercita îndeosebi asupra unui gen literar nou: romanul grec.

„ROMANUL GREC". COMEDIA

Între producţiile literare în proză, abundente şi variate ca temă, de cel mai mare succes s-a bucurat – în epocă şi până în zilele noastre – *Viaţa lui Alexandru Macedon*, elaborată în forma definitivă în sec. III e.n. (dar ale cărei prime redactări pot fi urmărite până în sec. II î.e.n., atribuită fiind lui Callistene). Iar din sec. I î.e.n. datează şi *Suferinţele dragostei*, un număr de 36 de povestiri erotice, prelucrate apoi la Roma de mai mulţi autori.

Ceea ce se va numi „romanul grec" – şi ale cărui începuturi datează din sec. I e.n. – este un gen hibrid, în formula căruia aventura miraculoasă fuzionează cu povestirea erotică, retorica cu

geografia mai mult sau mai puțin fantastică și elegia cu poezia pastorală. După primele încercări cunoscute[1], singura operă a genului care mai rezistă azi la lectură este romanul pastoral *Dafnis și Chloe* al lui Longos (probabil sec. II e.n.), unul din cele patru romane grecești care ni s-au păstrat în întregime. În romanul lui Longos – o poveste de dragoste a doi tineri care trebuie să treacă prin tot felul de peripetii pentru a putea fi în sfârșit fericiți – aventura rămâne pe un plan secundar; în schimb admirabilele descrieri de natură, adevărul scenelor de viață rustică și mai ales analiza psihologică de mare finețe (nu lipsesc, în relatarea experiențelor amoroase ale tinerilor, momente picante) fac din *Dafnis și Chloe* capodopera prozei narative a epocii elenistice[2].

Într-un alt gen de proză literară – apropiată de un stil nou de elocință pe care-l practica noua generație de sofiști – s-a ilustrat marea personalitate literară a secolului, Lucian din Samosata (125–194 e.n.), oraș în nordul Siriei. Profesiunea sa de avocat și de sofist – care l-a purtat din Ionia până în Italia și Gallia meridională; iar după o ședere de 20 de ani la Atena, până în Egipt, unde a ocupat o înaltă funcție administrativă – i-a procurat o vastă cunoaștere a realităților și oamenilor. Scrierile sale, de scurte dimensiuni (îi sunt atribuite cu certitudine aproximativ 70), sunt redactate în majoritate sub forma de dialoguri și în spiritul comediilor timpului. În fond, ele sunt pamflete caustice împotriva filosofilor (cu excepția lui Epicur), a retorilor pedanți, a scriitorilor, geografilor și istoricilor fantaști, a corupției epocii, și mai ales contra religiei degenerate în superstiție și misticism[3]. Inteligența sclipitoare, dialogul antrenant, ironia fină, acidul sarcasmului, fantezia și verva sa caustică fac din Lucian marele satiric și pamfletar al Antichității grecești: „un fel de ziarist militant și fantezist, într-o vreme când jurnalismul propriu-zis nu exista" (A.Croiset).

---

1. *Babilonicele* – sec. II e.n., *Povestiri din Efes* și *Ethiopicele* sau *Theagene și Charicleia* a lui Heliodor, sec. III e.n.

2. Romanele grecești au fost foarte la modă în secolele XVI și XVII; opera lui Longos – tradusă și de Amyot (1559) – i-a inspirat, printre alții, pe Boccaccio, Sannazaro, Ph. Sidney, Lope de Vega, J.-J. Rousseau, S. Gessner, ș.a.; iar dintre compozitori, pe Boismortier, Gluck, Offenbach, Ravel, ș.a. Romanele grecești – și în primul rând *Dafnis și Chloe* – au constituit principala sursă a bogatei literaturi arcadice a barocului.

3. Prin aceasta, Lucian este un îndepărtat precursor al lui Rabelais, al lui Swift, și în general al satirei și ironiei sarcastice a scriitorilor „Secolului luminilor".

Comedia completează tabloul literar al epocii.

Tragedia își încheiase demult ciclul, odată cu apusul spiritului civic, religios și moral, din epoca de glorie a *polis*-ului. Rămăsese, cel mult, un exercițiu literar destinat lecturii. În schimb, spiritul comediei reînvie. În sec. III î.e.n. trupele de actori ambulanți recitau *mimi* – monologuri sau scenete cu personaje și întâmplări cotidiene, mici studii de moravuri, realiste și comice, – dar adeseori și indecente, dacă nu chiar vulgare. Acestui gen dramatic, poeți ca Herondas (sec. III î.e.n.) îi vor da o formă cultă, în versuri, destinându-l lecturii sau recitării, nu reprezentării scenice. Se cunosc 12 mimi de Herondas; sunt scurte comedii, cu două sau trei personaje, sprintene și amuzante (uneori însă și cu momente obscene).

Ultimul moment cu adevărat mare al comediei grecești se situează la începutul erei elenistice: Menandru (342–292 î.e.n.) își reprezintă prima comedie la doi ani după moartea lui Alexandru Macedon

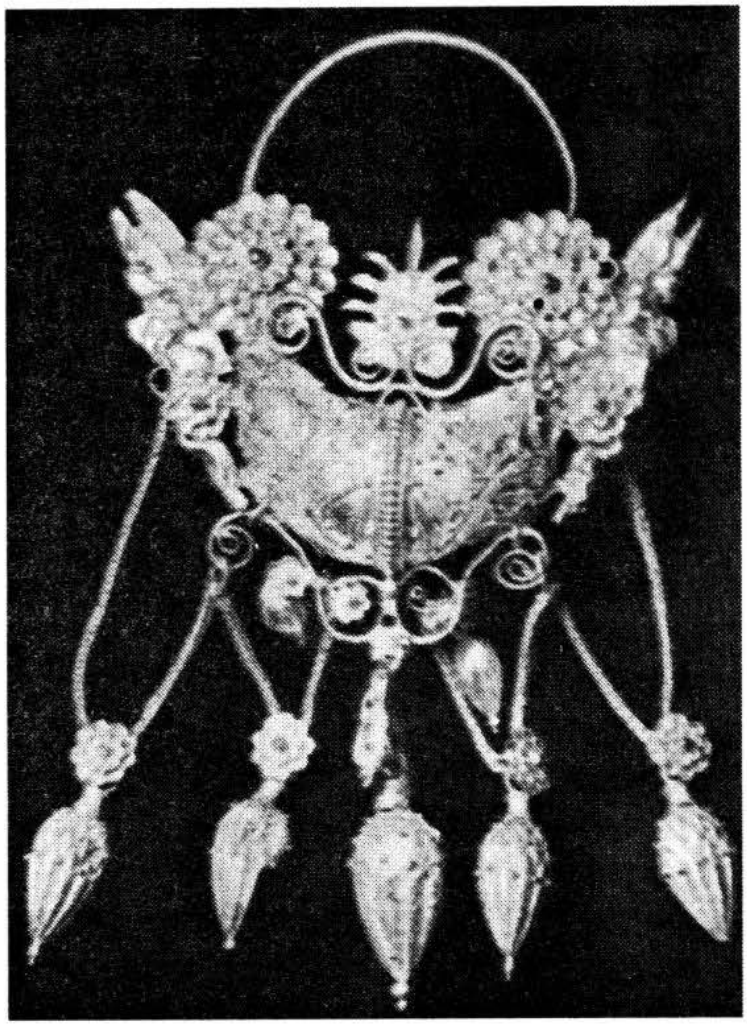

Bijuterii din secolele IV–III î.e.n. Aur și pietre prețioase (Museo Nazionale, Taranto).

„Afrodita din Capua". Sec. III î.e.n. – Museo Nazionale, Napoli.

Comedia sa descinde – prin luciditatea viziunii și aderența la adevărul vieții de fiecare zi – din Aristofan. Dar Menandru – „steaua comediei noi", cum a fost numit – își restrânge sfera de interes la tipurile și problemele banale ale vieții familiale, neglijând total problemele care interesează viața cetății. Se spune că a compus 108 comedii, din care ne-au rămas câteva fragmente mai întinse, precum și o piesă întreagă (descoperită în 1957) intitulată *Mizantropul*. Comediile lui Menandru au ca subiect o poveste de dragoste nefericită. Intriga nu este prea complicată, iar humorul este mai degrabă temperat. În schimb, caracterele personajelor au naturalețea celor întâlnite în viața zilnică, sentimentele sunt studiate cu multă finețe în toate nuanțele lor, dialogul are simplitatea și firescul vorbirii cotidiene. Aceste calități literare, spiritul însuși al acestei comedii se vor regăsi la Terențiu – care s-a inspirat copios din operele lui Menandru.

Prin subtilitatea observației psihologice, extinse asupra unui registru vast al sufletului omenesc; prin scopul modest pe care și-l

propune comedia sa, prin scopul exclusiv de a reproduce fragmente din realitatea familiară, și de a amuza într-un mod discret, delicat, rafinat, de a te face mai degrabă să zâmbești decât să râzi; în fine, prin naturaleţea tonului conversativ al stilului său, Menandru rămâne ultimul mare dramaturg al antichităţii greceşti şi totodată primul reprezentant al unei epoci moderne.

MODERNITATEA CULTURII ELENISTICE

„Modernitatea" este trăsătura fundamentală a civilizaţiei şi culturii elenistice. O epocă deosebit de importantă şi prin ceea ce a însemnat pentru secolele viitoare, prin ceea ce a transmis culturii moderne.

Prestigiul cu dimensiuni de mit al lui Alexandru Macedon - intrat în lumea legendelor populare din India şi Malaezia până în Gallia şi Britania; iar în literatura cultă, mai întâi prin poeţii persani

Laocoon, celebrul grup sculptural. Artă elenistică. Către 50 e.n. - Musei Vaticani, Roma.

Ferdousi și Nizami – s-a exprimat pe plan literar în difuziunea atât de largă a romanului vieții sale în timpul Evului Mediu, atât în Orientul Apropiat cât și în Occident (și în primul rând în Franța). Rezultatele științei elenistice – compilații, enciclopedii, sau tratate de amploare, în special de geometrie și de astronomie, dar și de medicină, – transmise Europei prin intermediul romanilor și apoi al arabilor, au rămas adevărate modele de investigație științifică, acceptate multă vreme, unele chiar timp de 15 sau 17 secole.

Filosofia elenistică și-a pus amprenta asupra multor aspecte ale doctrinei etice creștine. Epoca elenistică a îmbogățit considerabil sfera tematicii și sensibilității artistice, repertoriul de modalități, de tehnici, de specii noi ale artei. Literatura europeană a cultivat anumite genuri elenistice chiar până dincoace de secolul al XVIII-lea. Prin cultura latină – formată aproape în întregime la școala culturii elenistice, – antichitatea greacă (inclusiv aceste ultime secole de strălucire ale ei) a fost integrată ca element de bază, normativ și formativ, culturii europene.

CULTURA ȘI CIVILIZAȚIA ROMANĂ

Începuturile Romei. • Epopeea militară. • Instituțiile și magistraturile. • Armata. • Clase, pături sociale și conflicte de clasă. • Agricultura. • Meșteșugurile. • Activitatea comercială. • Locuințele. • Aspectul Romei. • Alimentația. • Îmbrăcămintea. • Familia. • Programul unei zile. • Educația tineretului. • Divertismente. Spectacole. • Viața religioasă. •Cultele. • Arta romană. • Arhitectura. • Sculptura. • Pictura. • Tehnologia romanilor. • Științele. Medicina. • Filosofia. • Evoluția literaturii latine. • Concluzii.

ÎNCEPUTURILE ROMEI

Italia celor mai vechi timpuri se prezenta ca un adevărat mozaic de populații, unele autohtone (sau de origine incertă), altele venite aici din regiuni și în epoci diferite. Populația băștinașă din Sardinia – care în mileniul al doilea î.e.n. a creat interesanta și misterioasa civilizație a „*nuragilor*" – a fost în strânse raporturi etnice cu triburi din Spania și din nordul Africii. În Sicilia, triburile de elimi și sicani, de origine mediteraniană, au fost împinse cu timpul în regiunea vestică a insulei de către siculii indo-europeni. Pe coastele Sardiniei și ale Siciliei s-au instalat, încă din al doilea mileniu î.e.n., negustori fenicieni; în timp ce grecii și au fondat colonii – începând din sec. VIII î.e.n. – în sudul Italiei și al Siciliei.

Sudul Peninsulei era ocupat de triburi paleoitalice (osci, ausoni, morgeți, itali, etc), – pe lângă alte triburi, în principal ale iapigilor, provenind probabil de prin părțile Iliriei și ocupând regiunea actualei Puglia. În centrul Italiei, printre localnicii care vorbeau o limbă indo-europeană (latini, umbri, sabini, samniți, volsci, peligni, equi, marsi, ș.a) s-au instalat – probabil începând de prin sec. al X-lea î.e.n. – valuri succesive de etrusci, a căror civilizație a fost determinantă pentru viitorul Peninsulei. În nordul Italiei, predominantă era populația – de origine mediteraniană – a ligurilor. Zona nord-estică, apoi, fusese ocupată de populații indo-europene – ca rhetii, sau euganii, – între care locul întâi îl dețineau veneții (care, după părerea celor vechi, erau originari din Iliria). Ultimii veniți – din regiunea Europei Centrale, în migrații succesive timp de un secol, începând de pe la jumătatea sec. V î.e.n. – au fost războinicele triburi ale celților, care au ocupat câmpia Padului (în unele zone amestecându-se cu ligurii) și care la începutul sec. II î.e.n. au reprezentat o serioasă primejdie pentru romani.

Începuturile Romei au fost multă vreme învăluite în haina poetic-mistificatoare a legendei, preluată și transmisă de istoriografia oficială reprezentată de Titus Livius. Arheologii și istoricii moderni au stabilit însă cu destulă precizie adevărul istoric.

Latium, regiunea ocupată de latini de-a lungul ultimei porțiuni a văii Tibrului, era o zonă îngustă, mai degrabă săracă. Printre așezările stabile ale triburilor latine, cele mai vechi atestate arheologic sunt și cele formate din colibele păstorilor latini și sabini

care se instalaseră – încă din sec. X î.e.n. – pe colinele Romei actuale (coline cu numele, păstrate până azi: Quirinal, Aventin, Coelius, Viminal, Capitoliu, Palatin și Esquilin). Triburile latine se uniseră într-o federație (în care, în 493 î.e.n., va intra și Roma). Dar abia în jurul anului 650 î.e.n. etruscii – probabil cei din apropiatul oraș-stat etrusc Caere, azi Cerveteri – au adus și au impus prin aceste părți principiile unei adevărate organizări politice, sociale, urbane și culturale, fondând în zona „celor șapte coline" un adevărat oraș-stat. Acest proces organizatoric s-a desfășurat între 650–575 î.e.n.

„Enea rănit". Frescă din Pompei.
(Museo Nazionale, Napoli).

Începuturile Romei ca oraș țin esențialmente de istoria etruscilor. Însuși numele orașului – la fel ca cel al Tibrului – pare a fi de origine etruscă, acela al unei ginți etrusce: *Rumlna*. Căpeteniile aristocrate, *lucumonii* etrusci Tarchu și Mastarna (rămași în istorie sub numele laitinizate: Tarquinius – Priscus și Superbus – și, respectiv, Servius Tullius) au găsit aici, pe colinele de pe țărmurile fluviului, la numai 15 km de la vărsarea sa în mare, un loc foarte favorabil din punct de vedere economic și strategic. Regii etrusci – acești *lucumoni* – au înconjurat viitorul oraș, pe un perimetru de 7 km, cu un zid de apărare din tuf vulcanic[1]; au realizat un sistem de asanare a mlaștinilor dintre coline și de canalizare (*Cloaca Maxima* – în forma ei perfecționată mai târziu); au construit un forum, străzi, sanctuare, dând orașului o adevărată structură urbanistică, precum și o nouă organizare socială, politică, religioasă și militară.

Răscoala populară din 509 î.e.n. – sprijinită de orașul din apropiere Cumae, statornicul rival al etruscilor – a înlăturat regimul monarhic din Roma, autoritățile etrusce au fost expulzate, după care la Roma s-a instaurat un regim politic republican. Întreaga putere în stat – politică, juridică, religioasă – a trecut în mâna patricienilor, aceiași reprezentanți ai aristocrației gentilice care înainte constituiseră Senatul Romei regale. În condiții deosebit de precare, dar cu o extraordinară tenacitate, Roma republicană își începe, mai întâi, opera de unificare a Peninsulei; operă realizată la capătul unei lungi serii de războaie, care vor dura trei secole.

EPOPEEA MILITARĂ

În prima fază – de-a lungul întregului secol al V-lea î.e.n. – Roma se afla mai mult în defensivă; după care, obiectivele ei au devenit tot mai clare. Războaiele contra Ligii latine conduse de orașul Alba Longa (terminate abia în 338 î.e.n.) care au dus la unificarea Latium-ului sub autoritatea Romei; încheierea unor tratate cu Cartagina (509 și 348 î.e.n.); îndelungatul război contra puternicului oraș-stat etrusc Veies (406–396 î.e.n.); momentul dramatic al cuceririi și jefuirii Romei de către celți (387 î.e.n.)[2];

1. Resturile din fața gării feroviare centrale *Termini* au rămas prin tradiție drept etrusce – *Mura Serviane*; în realitate, datează din anul 387 î.e.n., după invazia gallilor.

2. Fapt care va demonstra necesitatea construirii unui zid de apărare lung de 11 km și a reorganizării armatei, dotând-o cu armament nou și eficient (cască de fier, scut acoperit cu lame de bronz, lance de fier – *pilum*).

războaiele îndelungate contra confederaţiei triburilor samnite (343–272 î.e.n.), contra celţilor din nordul Italiei (285–282 î.e.n), contra coloniei greceşti Taranto (282–272 î.e.n.) şi a aliatului ei Pyrrhos, regele Epirului (280–275 î.e.n.), – iată principalele etape ale operei de cucerire, de federalizare şi de unificare a Italiei întreprinsă de Roma.

Definitivarea acestui proces – în care urma să fie inclusă şi regiunea cuprinsă între valea Padului şi Alpi, precum şi litoralul ligur – va trebui să mai aştepte încă o jumătate de veac. Căci în anul 164 î.e.n. începe perioada războaielor punice – inevitabilul conflict cu Cartagina feniciană, care trebuia să decidă cine va stăpâni Sicilia, asigurându-şi în felul acesta supremaţia în zona occidentală a Mideteranei.

Primul act al politicii mediteraniene a Romei datează din 262 î.e.n., odată cu debarcarea romană în Sicilia. Roma îşi construieşte acum prima sa flotă de război – şi după numai doi ani obţine prima sa victorie navală. La sfârşitul primului război punic (264–241 î.e.n.) Roma devine stăpâna Siciliei – cea dintâi provincie romană – şi totodată anexează fostele posesiuni cartagineze, Sardinia şi Corsica. După un război dus în Iliria, Roma iniţiază contacte „cordiale" cu Atena şi cu Corintul. În urma unui război victorios contra celţilor (225–222 î.e.n.) anexează regiunea din nordul Padului, până la Alpi. În fine, la sfârşitul unui al doilea război (219) Roma anexează şi coasta Iliriei.

Între timp, generalul cartaginez Hamilcar reorganizase, în sudul Spaniei, „Imperiul" cartaginez (237–229 î.e.n.). În anul 218 începe al doilea război punic. Hannibal – un strateg de talia lui Alexandru Macedon sau a lui Iulius Caesar – străbate cu armata sa (cu elefanţi ca „întăriturі") Spania şi sudul Galliei, trece Pirineii şi Alpii, invadează Italia şi după o serie de victorii (care i-au costat pe romani dezastruoasele înfrângeri din regiunea lacului Trasimene şi de la Cannae), ajunge la porţile Romei, fără să intre însă în oraş, dar continuându-şi înaintarea în direcţia sud-est. În acest timp, comandantul suprem al legiunilor romane din Spania, P. Cornelius Scipio – supranumit mai târziu „Africanul" –, debarcă în Africa şi, după victoria de la Zama, Cartagina pierde toate posesiunile din Spania (pe care romanii le organizează sub forma a două provincii) şi din zona mediteraniană (201 î.e.n).

Având-şi asigurată supremaţia în Mediterana vestică, Roma îşi

CELTAE
Eburacum
Deva
Isca
Lindum
Aquae
Sulis
Camulodunum
Londinium
Isca Dumnoniorum
OCEANUS ATLANTICUS
Vesontium
GERMANI
Alauna
Colonia Agrippina
Augusta Treverorum
Lutetia
Moguntiacum
Portus Namnetum
Divodurum
Caesarodunum
Argentoratum
Limonum
Avaricum
Augusta Vindelicorum
Brigantium
Mediolanum Santonum
Aquae Calidae
Turicum
Vindobona
Burdigala
Vienna Lugdunum
Aquincum
Poetovio
Verona
Mediolanum
Nemausus
Arelate
Tolosa
Genua
Sisc
Massilia
Olisipo
Caesaraugusta
Narbo
Bononia
Ariminum
Ancona
Toletum
Tarraco
Sajonae
Corduba
Roma
Narona
Hispalis
Ostia
Gades
Capua
Carthago Nova
Tarentum
Brundisium
Caesarea
Messana
Rhegium
Carthago
Agrigentum
Syracusae
Thamugadi
GAETULI
MARE INTERNUM
Leptis Magna
GARAMANTES

Extensiunea Imperiului roman sub Traian (98–117) cu indicarea spațiilor ocupate de popoarele „barbare" și a sistemului rutier roman.

îndreaptă privirile spre răsărit. În anul următor intervine în Macedonia și, după un război de trei ani, ajunge să dicteze în Grecia continentală. Drumul spre Orient îi era acum deschis. Victoria asupra regatului seleucid (192–188 î.e.n.) aduce Romei drept pradă întreaga flotă a acestui regat, precum și toate teritoriile sale din Asia Mică, până în zona Munților Taurus. După un alt război Macedonia este supusă (171–168 î.e.n.) și transformată, mai târziu (148 î.e.n.), în provincie romană, – în timp ce un general roman cucerește regatul Epirului, aducând la Roma și o bogată pradă de 150.000 de prizonieri deveniți sclavi.

Epopeea militară romană continuă într-un ritm susținut. Urmează, deci: reprimarea rezistenței antiromane, organizată și de lungă durată (154–139 și 143–133 î.e.n.) din vestul și nordul Peninsulei Iberice; victoria asupra regatului Pergam, care va deveni prima posesiune romană din Asia Mică (133–129 î.e.n.), precum și asupra lui Iugurtha, regele Numidiei (111–105 î.e.n.); victoria consulului C. Marius – învingătorul lui Iugurtha – contra populațiilor germanice de cimbri și teutoni, care invadaseră nordul Italiei (101 î.e.n.); cele trei războaie (89–63 î.e.n.) contra lui Mithridate, regele Pontului, urmate de transformarea (organizată de Pompeius în 64–63 î.e.n.) a țărilor din Asia Mică în provincii romane sau în regate clientelare; cucerirea Galliei de către Caesar (58–51 î.e.n.), devenit dictator, asasinat în 44 î.e.n.; în sfârșit, cucerirea de către Octavianus a Egiptului – ultimul stat elenistic – și transformarea lui în provincie romană (30 î.e.n.).

În urma unor îndelungi acțiuni militare (26–19 î.e.n.), sub Octavianus Augustus întreaga Peninsulă Iberică devine provincie romană. Aceeași soartă o va avea regiunea Panoniei cucerită în urma războiului din 12–9 î.e.n. După dezastrul legiunilor lui Varus, distruse în pădurea Teutoburgică de triburile germanice (9 e.n.), urmează cucerirea și transformarea sudului Britaniei în provincie romană (43 e.n.). Între anii 15–63, devin provincii romane mai multe regate din Asia Mică, apoi Moesia și regatul Traciei. Dar, în general, epoca noilor cuceriri se întrerupe pentru mult timp – într-o perioadă caracterizată, la Roma, de mari frământări politice interne, deși teritorii întinse din Armenia, din Germania, din Britania, vor fi acum alipite imperiului.

Iată numele orașelor principale din Imperiul roman și denumirile actuale: Adrianopolis (Edirna), Agrigentum (Agrigento), Alauna (Valognes), Alexandria (Alexandria – în Egipt), Ancyra

(Ankara), Ancona (Ancona), Antiochia (Antiochia), Apollonia (Apollonia), Apulum (Alba Iulia), Aquae Calidae (Vichy), Aquae Sulis (Bath), Aquincum (Budapesta), Arelate (Arles), Argentoratum (Strasbourg), Arminum (Rimini), Athenae (Atena), Augusta Taurinorum (Torino), Augusta Treverorum (Trèves), Augusta Vindelicorum (Augsburg), Avaricum (Bourges), Babylon (Babylon), Bononia (Bologna), Brigantium (La Coruña), Brundisium (Brindisi), Burdigala (Bordeaux), Byzantium (Istanbul), Caesaraugusta (Zaragoza), Caesarea (Cherchell), Caesarodunum (Tours), Camulodunum (Colchester), Capua (Capua), Carthago (oraş dispărut), Carthago Nova (Cartagena), Coloina Agrippina (Köln), Corduba (Cordoba), Cyrene (Cyrena), Damascus (Damasc), Deva (Chester), Divodurum (Metz), Eburaćum (York), Ephesus (Efes), Gades (Cádix), Genua (Genova), Gesoriacum (Boulogne), Hispalis (Sevilla), Isca (Caerleon), Isca Dumnoniorum (Exeter), Leptis Magna (Lebda), Limonum (Poitiers), Lindum (Lincoln), Londinium (Londra), Lugdunum (Lyon), Lutetia (Paris), Massilia (Marseille), Mediolanum (Milano), Mediolanum Santonum (Saintes), Memphis (Memphis), Messana (Messina), Moguntiacum (Mainz), Narona (oraş dispărut), Narbo (Narbonne), Nemausus (Nemes), Nicomedia (Izmit), Oescus (oraş dispărut), Olisipo (Lisabona), Ostia (Ostia), Palmyra (Palmira), Pergamum (Bergamo), Philippolis (Plovdiv), Poetavio (Ptuj), Porolissum (oraş dispărut), Portus Namnetum (Nantes), Rhegium (Reggio Calabria), Roma (Roma), Salonae (Salona), Sidon (Sidon), Sinope (Sinope), Siscia (Sisak), Smyrna (Smirna), Syracusae (Siracusa), Tarentum (Taranto), Tarraco (Tarragona), Thamugadi (Timgad), Thessalonica (Salonic), Toletum (Toledo), Tolosa (Toulouse), Tomi (Constanţa), Turicum (Zürich), Verona (Verona), Vienna (Vienne – în Franţa), Vindobona (Viena).

Invazia dacilor în Moesia (85 e.n.) înseamnă începutul unei grave probleme ce i se pune Imperiului roman; problemă rezolvată după cele două războaie dacice (101–102 şi 105–106), la sfârşitul cărora Dacia este transformată în provincie romană. Traian continuă campaniile militare împotriva parţilor, creând provinciile romane ale Mesopotamiei şi Asiriei. La moartea lui (117) expansiunea teritorială a imperiului atinsese punctul culminant: 3.300.000 km^2 şi o populaţie de 55.000.000 locuitori.

Războaiele contra parţilor vor fi reluate de Septimius Severus (197 e.n.), iar contra germanicilor alamani, de Caracalla (213). Dar

imperiul Sassanid – constituit în locul celui al parților – atacă cu succes posesiunile romanilor din Asia Mică (230). Anarhia militară (235–284) aduce pe tronul imperiului – într–o perioadă de numai 50 de ani – 25 de împărați, din care 22 vor sfârși asasinați; iar în anul 259, tronul imperiului va fi disputat de 18 pretendenți. Hotarele imperiului sunt atacate acum din toate părțile. În regiunea Dunării atacă sarmații, carpii, goții; în zona Europei Centrale – francii, herulii, gepizii, vandalii. În anul 271 împăratul Aurelian își retrage din Dacia armata și administrația. În Gallia, un general întemeiază un stat roman independent (care a durat 15 ani). În 330, capitala imperiului se mută de la Roma la Bizanț – oraș căruia împăratul Constantin îi dă numele Constantinopol. După un lung șir de războaie și de dezordini interne unitatea imperiului se destramă (395); provinciile din Răsărit îl au împărat – la Constantinopol – pe Arcadius, iar cele din Apus (cu capitala la Ravenna), pe Honorius.

Imperiul roman de Apus este acum continuu atacat de popoarele migratoare și deseori pustiit de huni – învinși în anul 451 pe Câmpiile Catalaunice: este ultima victorie a romanilor în Apus. Roma este cucerită și devastată de vizigoți (410) și de vandali (455); până când, în 476, victoria herulilor lui Odoacru asupra împăratului roman instaurează – odată cu căderea Romei – dominația germanică în Italia.

Imperiul roman de Răsărit, mereu pustiit de huni (în 441, în 447), încheie alianțe cu gepizii (care își vor extinde autoritatea și asupra Panoniei și a Daciei romane) și cu ostrogoții. Instigat de împăratul roman din Constantinopol, regele ostrogot Teodoric invadează Italia, îl învinge pe Odoacru și întemeiază (în 493) un regat germanic puternic, care a durat timp de șase decenii. În Imperiul roman de Răsărit – devenit Imperiul bizantin – tradițiile romane vor mai continua încă un mileniu (dar în forme grecești); până când, în 1453, turcii vor cuceri Constantinopolul.

INSTITUȚIILE ȘI MAGISTRATURILE

Epopeea militară romană – care, desfășurată metodic de–a lungul a șapte secole, a făcut dintr–un mic oraș–stat stăpânul celui mai întins imperiu cunoscut în istorie, introducând decisive elemente de civilizație în atâtea regiuni înapoiate – a fost opera geniului politic și organizatoric roman.

În epoca regalității[1] populația Romei era împărțită în trei triburi, corespunzând probabil populațiilor latină, sabină și etruscă. Fiecare trib era împărțit în zece curii[2]. Fiecare curie era împărțită în zece ginți. Dintr-o gintă -având ca șef un membru mai în vârstă - făceau parte toți cei care descindeau dintr-un strămoș comun (real sau legendar), care purtau același nume, practicau același cult și aveau drept la succesiune. În fine, ginta se împărțea în mai multe ramuri (*familii*); tatăl (*pater familias*) avea o putere aproape absolută - dar, cu timpul, din ce în ce mai limitată - asupra membrilor, bunurilor materiale și sclavilor familiei. Din căpeteniile familiilor și ginților s-a constituit clasa aristocrației gentilice a „patricienilor".

Senatori și sacerdoți romani.
Basorelief de pe „Ara Pacis" (Roma).

1. Epoca primilor patru regi legendari, latini și sabini, precum și a următorilor trei regi etrusci.

2. Fiecare curie trebuia să dea o sută de pedestrași, zece călăreți și să trimită în Senat zece reprezentanți, patricieni, capii familiilor gentilice.

Membrii celor 30 de curii – bărbații sub arme – se întruneau în 30 de adunări (*comiții*) separate, numite „comiții curiate". Aceste adunări – convocate și prezidate de rege – hotărau asupra problemelor importante: asupra legilor care se propuneau, asupra declarării războiului, a condamnării la moarte a unui cetățean roman. Comițiile alegeau regele și – în epoca republicană – magistrații. Autoritatea regelui era limitată, activitatea sa era controlată de Senat, compus – în epoca regalității – din 300 de patricieni, consilierii regelui. Regele era comandantul-șef al armatei, judecătorul suprem și marele preot. – La adunările populare (*comiții*) *plebeii* nu puteau lua parte. Plebeii – mici și mijlocii proprietari, negustori, meșteșugari – erau oameni liberi, cu drept de a poseda pământ, de a încheia acte juridice și cu obligația de a presta serviciul militar. În schimb, în această primă perioadă a istoriei romane, plebeii n-aveau nici un drept politic, deci nici dreptul de a face parte din senat. Adunările politice ale plebei sunt un organism care apare abia în sec. II î.e.n., după o lungă și susținută luptă de clasă.

Din aceste prime timpuri datează și instituția „clientelei", menținută și în epocile următoare. Un patrician avea un număr de „clienți" – străini stabiliți la Roma, membrii unor familii scăpatate, oameni săraci, uneori țărani, sau sclavi eliberați, liberți. Toți aceștia la un loc formau clasa plebeilor. Ei se obligau să-l ajute pe „patron" sub orice formă; în schimb, „patronul" îi datora clientului protecție și ajutoare economice.

În perioada republicii – și chiar de la începutul secolului al V-lea î.e.n. – intervin (datorită în mare parte amenințătoarelor agitații ale plebeilor) schimbări structurale importante în organizarea politică și socială[1].

Populația Romei a fost împărțită, după avere, în cinci clase (patricienii fiind la un loc cu plebeii). Fiecare clasă era obligată să dea, în mod diferențiat, un anumit număr de centurii (unități de câte o sută de soldați). Cele mai multe centurii le furniza prima din cele cinci clase. Cum adunările poporului se țineau acum pe centurii – unități, deci, nu numai politice, ci și militare, – clasa celor mai bogați avea asigurată totdeauna majoritatea voturilor, prin urmare a hotărârilor în treburile publice.

1. Reformele pe care tradiția le atribuia regelui etrusc Servius Tullius în realitate au fost efectuate progresiv, începând din sec. V și până în sec. III î.e.n.

Regimul monarhic a fost înlocuit cu instituţia „magistraturilor"[1]. Un magistrat era ales (în afară de censor şi de dictator) pe timp de un an, fără să primească nici un fel de remuneraţie. Magistraturile erau variate, precis ierarhizate şi având-şi fiecare un regim propriu, bine diferenţiat. Magistraţii trebuiau să fi făcut serviciul militar timp de cel puţin zece ani; iar pentru ocuparea unei anumite funcţii (magistraturi) trebuiau să fi parcurs în prealabil – cu excepţia censorului şi a dictatorului – celelalte magistraturi (*cursus honorum*), în ordinea crescândă a importanţei lor: quaestor, tribun, praetor, consul...

Primul loc în rândul magistraţilor îl ocupau cei doi consuli (dintre care, începând din anul 367 î.e.n., unul trebuia să fie plebeu). Consulii, care preluaseră prerogativele regelui din perioada monarhică, reprezentau puterea supremă executivă – pe care o exercitau, pe rând, câte o lună. În timp de război comandau armata, iar după ce mandatul le expira, administrau ca proconsuli o provincie[2].

Praetorul – magistratură creată în 367 î.e.n., accesibilă şi plebeilor – avea atribuţii judiciare, organiza instanţele şi stabilea formulele proceselor. În lipsa consulilor, praetorul putea şi convoca Senatul, comanda armata sau administra provinciile. De la unul şi apoi (din 242 î.e.n.) doi praetori, numărul lor a sporit progresiv, ajungând până la 18. portiunea se repeta, e tiparita dublu,.....

Cei doi censori, aleşi pe 5 ani, ţineau evidenţa şi controlul repartizării în clase a cetăţenilor, întocmeau listele noilor senatori propuşi şi se ocupau de evidenţa bugetului statului. Cei doi quaestori (al căror număr a ajuns apoi până la 20) controlau administrarea finanţelor publice; aceasta însă – nu şi în epoca Imperiului. – Edilii (doi plebei, cărora li s-au adăugat mai târziu alţi doi, patricieni) organizau poliţia Romei, asigurau supravegherea aprovizionării oraşului, a construcţiilor urbane, a tezaurului, a străzilor, pieţelor şi templelor. am remediat in documentul MMXII

Cei doi „tribuni ai plebei" (a nu se confunda cu tribunii militari, comandanţii legiunilor) reprezentau magistratura instituită încă de la începutul sec. V î.e.n., pentru a apăra şi impune interesele plebei în faţa patricienilor în Senat. Tribunii (mai târziu numărul lor a crescut la 10) convocau şi prezidau adunările plebei, puteau bloca

1. Un „magistrat" – care în accepţia de azi a cuvântului este deţinătorul unei puteri judecătoreşti – la romani deţinea fie puteri legislative, fie executive, fie administrative de decizie sau de control.

2. În timpul Imperiului, autoritatea consulilor va decădea, – asemenea celorlalte magistraturi, dealtminteri.

propunerea unei legi prin dreptul lor de „veto" și puteau lua sub protecția lor – întrucât imunitatea persoanei unui tribun al plebei era sacrosanctă – pe cine voiau.

Senatul era instituția supremă a Republicii, instituția care avea în mâini conducerea întregii vieți a statului. Senatorii – al căror număr, inițial de 300, a crescut, ajungând spre sfârșitul epocii republicane la 900 – aparțineau numai câtorva familii patriciene (dar, începând din sec. IV î.e.n., au intrat și plebei în Senat). Senatorii erau numiți pe viață, se bucurau de numeroase privilegii și erau recrutați de censori dintre persoanele care deținuseră magistraturi mai importante. Senatul controla administrația, finanțele, activitatea judecătorească și treburile militare; asigura îndeplinirea practicilor de cult, decidea în materie de legislație și de politică externă, hotărând și luarea de măsuri excepționale în situații grave[1]. Asemenea principalelor magistraturi, și Senatului i-a scăzut treptat autoritatea în timpul Imperiului.

Epoca Imperiului începe (în anul 30 î.e.n.) odată cu instaurarea „principatului" lui Octavianus, căruia i se acordă epitetul de „Augustus" („cel demn de veneratie"). Primul între cetățeni (*princeps*), Octavianus – de fapt împărat, dar acest titlu se va generaliza abia în secolul următor – concentrează în mâinile sale prerogativele consulilor și ale censorilor, este comandant militar suprem și șeful cultului religios (*pontifex maximus*). Tot el controlează și dirijează finanțele, administrația și autoritatea legislativă. Vechile instituții – în primul rând Senatul și adunările poporului – își pierd puterea efectivă; pentru ca, în sec. III e.n., Senatul să dispară.Începând din epoca imperiului, succesiunea la tron va fi ereditară sau prin adopțiune; când împăratul nu-și va desemna succesorul, legiunile vor fi acelea care-l vor alege și îl vor proclama pe noul împărat; în care caz, Senatului nu îi va mai rămânea decât să recunoască și să ratifice hotărârea armatei[2]. portiunea se repeta, e tiparita dublu,.....

Praetorul – magistratură creată în 367 î.e.n., accesibilă și plebeilor – avea atribuții judiciare, organiza instanțele și stabilea formulele proceselor. În lipsa consulilor, praetorul putea și convoca Senatul, comanda armata sau administra provinciile. De la unul și

1. De pildă, Senatul decidea dacă este sau nu cazul să se acorde puteri depline unui dictator, care să preia apoi pe timp de 6 luni prerogativele consulilor.

2. Într-un singur an, în 68 e.n., cohortele din provincii au proclamat nu mai puțin de patru împărați; iar în anul 193, gărzile pretoriene au proclamat în patru luni cinci împărați! Pentru ca în așa-numita „epocă a anarhiei militare" -235-284 e.n. – Senatul să numească împărați dintre senatori și chiar din familiile de țărani.

apoi (din 242 î.e.n.) doi praetori, numărul lor a sporit progresiv, ajungând până la 18.

Cei doi censori, aleşi pe 5 ani, ţineau evidenţa şi controlul repartizării în clase a cetăţenilor, întocmeau listele noilor senatori propuşi şi se ocupau de evidenţa bugetului statului. Cei doi quaestori (al căror număr a ajuns apoi până la 20) controlau administrarea finanţelor publice; aceasta însă – nu şi în epoca Imperiului. – Edilii (doi plebei, cărora li s-au adăugat mai târziu alţi doi, patricieni) organizau poliţia Romei, asigurau supravegherea aprovizionării oraşului, a construcţiilor urbane, a tezaurului, a străzilor, pieţelor şi templelor.

Cei doi „tribuni ai plebei" (a nu se confunda cu tribunii militari, comandanţii legiunilor) reprezentau magistratura instituită încă de la începutul sec. V î.e.n., pentru a apăra şi impune interesele plebei în faţa patricienilor în Senat. Tribunii (mai târziu numărul lor a crescut la 10) convocau şi prezidau adunările plebei, puteau bloca propunerea unei legi prin dreptul lor de „veto" şi puteau lua sub protecţia lor – întrucât imunitatea persoanei unui tribun al plebei era sacrosanctă – pe cine voiau.

Senatul era instituţia supremă a Republicii, instituţia care avea în mâini conducerea întregii vieţi a statului. Senatorii – al căror număr, iniţial de 300, a crescut, ajungând spre sfârşitul epocii republicane la 900 – aparţineau numai câtorva familii patriciene (dar, începând din sec. IV î.e.n., au intrat şi plebei în Senat). Senatorii erau numiţi pe viaţă, se bucurau de numeroase privilegii şi erau recrutaţi de censori dintre persoanele care deţinuseră magistraturi mai importante. Senatul controla administraţia, finanţele, activitatea judecătorească şi treburile militare; asigura îndeplinirea practicilor de cult, decidea în materie de legislaţie şi de politică externă, hotărând şi luarea de măsuri excepţionale în situaţii grave[1]. Asemenea principalelor magistraturi, şi Senatului i-a scăzut treptat autoritatea în timpul Imperiului.

Epoca Imperiului începe (în anul 30 î.e.n.) odată cu instaurarea „principatului" lui Octavianus, căruia i se acordă epitetul de „Augustus" („cel demn de veneraţie"). Primul între cetăţeni (*princeps*), Octavianus – de fapt împărat, dar acest titlu se va generaliza abia în secolul următor – concentrează în mâinile sale prerogativele consulilor şi ale censorilor, este comandant militar suprem şi şeful

1. De pildă, Senatul decidea dacă este sau nu cazul să se acorde puteri depline unui dictator, care să preia apoi pe timp de 6 luni prerogativele consulilor.

cultului religios (*pontifex maximus*). Tot el controlează și dirijează finanțele, administrația și autoritatea legislativă. Vechile instituții – în primul rând Senatul și adunările poporului – își pierd puterea efectivă; pentru ca, în sec. III e.n., Senatul să dispară. Începând din epoca Imperiului, succesiunea la tron va fi ereditară sau prin adopțiune; când împăratul nu-și va desemna succesorul, legiunile vor fi acelea care-l vor alege și îl vor proclama pe noul împărat; în care caz, Senatului nu îi va mai rămânea decât să recunoască și să ratifice hotărârea armatei[1].

În epoca republicană și în cea a Imperiului organizarea administrativă a statului a cunoscut forme variate. În această privință, geniul organizatoric roman a dat Antichității un exemplu singular. Prima formă era cea a anexării teritoiului cucerit, cu sau fără transplantarea la Roma a populației respective (când aceasta nu era masacrată sau vândută la târgurile de sclavi), și cu confiscarea a jumătate, a două treimi sau în întregime a teritoriului. În alte cazuri, orașele-state cucerite erau transformate în municipii, lăsându-li-se într-o mare măsură autonomia, acordându-li-se celor învinși drepturi civile (nu însă și drepturi politice). Un alt sistem era cel al federalizării; statul cucerit încheia cu Roma un tratat de alianță, în condiții care variau de la caz la caz. MMXII remediAt *in* doc.

DREPTUL ȘI JUSTIȚIA

Încă din timpurile cele mai vechi se constată la romani o conexiune intimă între religie și drept. Nu exista o diferențiere între normele religioase (*fas*) și cele juridice (*jus*); singura lege pe care o cunoșteau romanii primelor secole era *jus divinum*, legea bazată pe ideea că nici o hotărâre privind guvernarea și viața civilă în general nu trebuie să contrasteze cu voința zeilor, cu ceea ce zeilor li se pare că este drept. Ca urmare, respectarea întocmai a vechilor obiceiuri (*mores*), a cutumelor – sursa originară a dreptului – era încredințată pontifilor (*pontifices*), sacerdoți de rang înalt care supravegheau îndeplinirea cultului, a îndatoririlor religioase în general. Ei erau cei care cunoșteau, transmiteau și interpretau voința zeilor; lor li se adresau – pentru a primi sfaturile și instrucțiunile – cei care voiau să

1 Într-un singur an, în 68 e.n., cohortele din provincii au proclamat nu mai puțin de patru împărați; iar în anul 193, gărzile pretoriene au proclamat în patru luni cinci împărați! Pentru ca în așa-numita „epocă a anarhiei militare" –235–284 e.n. – Senatul să numească împărați dintre senatori și chiar din familiile de țărani.

pornească o acţiune judiciară, să înceapă o afacere comercială, să cunoască ce conduită au de urmat, ce acte au de întocmit, ce formule au de pronunţat, etc. Administrarea justiţiei, transpunerea în viaţă a normelor de comportare era încredinţată pretorilor (*praetores*), fără însă ca prin aceasta colegiul pontifilor – cu care pretorul se consulta în permanenţă – să îşi piardă din vechea autoritate.

La origine, aşadar, normele juridice erau transmise pe cale orală, erau cunoscute doar de pontifi (care erau aleşi exclusiv din rândurile patricienilor) şi erau aplicate de ei în mod arbitrar. În secolul al V-lea î.e.n. însă, în timpul şi în situaţia creată de conflictele acute dintre patricieni şi plebei, aceştia din urmă au stăruit ca obiceiurile, cutumele, să fie codificate şi publicate. Primul pas în direcţia dreptului scris, şi totodată a secularizării dreptului (sub influenţa, desigur, şi a impactului cu etruscii), a fost făcut odată cu înregistrarea cutumelor, a dreptului consuetudinar, în 451 î.e.n.; an în care plebeii au obţinut să fie compilate „Legile celor XII Table", de către o comisie de zece membri (*decemviri*; la început numai patricieni, apoi şi plebei, 5 şi 5). Aceste „Legi" au rămas, timp de câteva secole, trei sau patru, singurul izvor scris al dreptului roman (Cicero afirma că întreaga legislaţie romană de mai târziu a fost, în fond, o dezvoltare continuă a principiilor enunţate în „Legile celor XII Table"); ceea ce a fost posibil datorită faptului că prevederile acestora „nu erau cu totul rigide, ci mereu erau modificate şi dezvoltate de interpretările juriştilor eruditi, care le adaptau la noile condiţii" (R. Barnes); căci ceea ce defineşte fundamental dreptul roman este caracterul său eminamente practic[1].

Locul central în „Legile celor XII Table" îl ocupau prevederile nreferitoare la organizarea familiei, la proprietate şi la succesiune. Iată câteva dintre cele principale:

Mai întâi, ca procedură de judecată erau prevăzute anumite formule şi rituri, care dacă nu erau respectate cu stricteţe puteau duce la pierderea procesului. Acuzatul era obligat să se prezinte la judecată, dar cel care trebuia să-l aducă era reclamantul însuşi, nu un organ al autorităţii. Un act de vânzare-cumpărare nu putea fi

1. Romanii considerau că „Justiţia nu este o chestiune statică, ale cărei principii pot fi formulate o dată pentru totdeauna. Dreptul trebuie mereu adus la zi", - în funcţie de schimbările intervenite în societate. În consecinţă, „dreptul roman nu era clădit pe principii aprioricc. A evoluat încet, ca o cale de a rezolva probleme practice. Era privit ca mijloc de control social prin excelenţă, iar juriştii romani insistă asupra subordonării tuturor cetăţenilor şi a activităţilor lor la domnia dreptului"(*Idem*).

încheiat decât în prezența a cinci martori. Căsătoria dintre patricieni și plebei era prohibită (o interdicție mai târziu anulată). Proprietatea privată era sever apărată, furtul în timpul zilei era sancționat cu amenzi mari; în schimb, cei care furau în timpul nopții și incendiatorii erau pedepsiți cu moartea. Pentru alte infracțiuni, pe lângă amenzi se aplica și „ legea talionului". Autoritatea părintelui (*patria potestas*) era nelimitată; tatăl dispunea de viața, libertatea și bunurile fiilor săi (pe care îi putea chiar vinde ca sclavi). În cazul împrumutului cu dobândă, aceasta era limitată la cel mult 8,33%. Debitorul insolvabil era întemnițat timp de 60 de zile; după care, dacă nu-și achita datoria, putea fi vândut ca sclav (dar în afara teritoriului roman), sau chiar pedepsit cu moartea. (Se menținea și vechea cutumă care permitea creditorului să intre în posesia averii și a copiilor debitorului insolvabil). Se menținea și principiul proprietății colective, gentilice, dar era stabilită și libertatea de a lăsa moștenire (în limite clar stabilite). De pedeapsa capitală era pasibil și cel care depunea mărturie falsă, - la fel ca și judecătorul acuzat (și dovedit) de corupție[1].

Textul original al „Legii celor XII Table" - gravat pe 12 table de bronz, expuse în For, distruse în impul incendierii Romei de către galli în 387 î.e.n. - a fost reconstituit pe baza scrierilor unor juriști romani și a dispozițiilor juridice ulterioare; căci „Legile celor XII Tbale" n-au fost abrogate niciodată, rămânând în vigoare timp de unsprezece secole (deși între timp multe din aceste dispoziții, devenite inaplicabile, au fost modificate sau eliminate), bucurându-se de cea mai mare autoritate morală și civică. Cicero confirmă că, și în școli, chiar după patru secole de la publicarea lor, elevii erau obligați să învețe pe de rost textul acestui monument juridic, care, se considera că în acest fel contribuie în mod fundamental la educația cetățenească a tineretului.

În secolele următoare (IV-III î.e.n.), în prima perioadă deci a Republicii, la prevederile în vigoare ale „Legii celor XII Table" se adaugă legile votate în adunările poporului pe centurii, totodată continuând să se exercite și autoritatea pontifilor în interpretarea legilor și în rezolvarea diferitelor chestiuni de drept. În această perioadă au apărut forme noi în transmiterea dreptului de proprie-

1. De asemenea, mai figurau aici și prevederi de felul acestora: „Morții să nu fie înmormântați sau incinerați în interiorul cetății"; „Femeile să nu-și radă sprâncenele și să nu se jeluiască la înmormântări", etc.

tate; pe de altă parte, formalismul ritualului care condiţiona valabilitatea tranzacţiilor comerciale şi a altor acte judecătoreşti are acum un rol mult mai puţin important. În dreptul familiei, autoritatea părintelui rămâne neschimbată; dar în relaţiile dintre soţi intervin unele noutăţi: pe lângă vechiul ritual religios al căsătoriei se adaugă acum şi un alt ritual, cu caracter laic, prin care soţia trecea sub puterea soţului (o măsură la care în curând se va renunţa). În materie de drept succesoral, proprietarul putea indica prin testament persoanele cărora le lăsa în proprietate anumite cote din moştenire. În general, prevederile dreptului roman la această dată urmăreau apărarea numai a proprietăţii cetăţenilor romani (*jus quiritum*; *quiris* – „cetăţean roman"), şi numai reglementarea raporturilor dintre aceştia.

În a doua perioadă a Republicii (secolele II – I î.e.n.), care a fost şi epoca de intensă activitate de elaborare a dreptului roman, – odată cu noile cuceriri militare (şi, deci, de stabilire a unor relaţii cu locuitorii ţărilor supuse), asupra dreptului roman, care trebuia adaptat la noile situaţii, s-au exercitat influenţe atât ale dreptului grecesc şi elenistic, cât şi ale retoricii greceşti şi filosofiei elenistice. (Primul tratat juridic sistematic este cel al lui Quintus Mucius Scaevola, consul în 95 î.e.n.).

În noile condiţii, se înregistrează anumite schimbări importante. Astfel, are loc acum o separare netă a dreptului civil (*jus civile* – aplicat numai cetăţenilor romani – *cives*) de *jus gentium*, „dreptul popoarelor", valabil pentru ţările supuse. S-a stabilit acum o distincţie clară între „posesiune" şi „proprietate". În dreptul obligaţiilor – în care apar şi forme noi de contracte – se introduce clauza „bunei-credinţe" (*bona fides*). În dreptul familiei se constată o progresivă diminuare a autorităţii capului familiei (*pater familias*), – dar copiii nu vor putea nici acum să dispună în mod independent de avere. Se înregistrează apoi o emancipare a femeii: soţul nu mai are aceeaşi putere de dinainte asupra soţiei, iar divorţul este posibil nu numai dacă ambii soţi sunt de acord, ci şi prin hotărârea unilaterală a unuia din ei. În privinţa zestrei, aceasta rămâne în proprietatea soţului, dar uneori poate fi recuperată de soţie sau de tatăl ei. În genere, în această perioadă Roma a adoptat uneori şi elemente din sistemele juridice ale altor popoare.

În fine, o altă schimbare notabilă priveşte un alt sistem de drept – jurisprudenţa, ansamblul soluţiilor date de judecători într-o anumită chestiune. „La sfârşitul Republicii, jurisprudenţa a ieşit de sub competenţa pontifilor, s-a transformat într-o disciplină specială,

studiată și elaborată de specialiști. În jurul anului 150 î.e.n. are loc o adevărată revoluție judecătorească. Magistratul joacă un rol activ, alcătuiește un act în care expune pretențiile reclamantului, obiecțiile pârâtului, indica judecătorului hotărârea pe care să o pronunțe dacă reclamantul avea dreptate" (N. A. Maşkin). - Inovația era într-adevăr deosebit de importantă; căci „organul normal tipic al evoluției dreptului roman a fost jurispudența; la nici un alt popor știința și practica jurisconsulților n-a avut o influență atât de profundă și de energică" (P. de Francisci).

În prima perioadă a Imperiului (secolele I-II e.n.), demne de notat pentru evoluția istorică a dreptului roman sunt legile date de Augustus (începând, în principal, din anul 28 e.n.) care urmăreau - după cum sublinia însuși împăratul - restabilirea moralei și restaurarea obiceiurilor strămoșești, prin consolidarea familiei și obligativitatea căsătoriei pentru senatori și cavaleri; prin măsuri în defavoarea celibatarilor și pedepsirea severă a adulterului, prin îngrădirea luxului, ș.a. Deosebit de severe erau și măsurile legislative privind situația sclavilor. În general, în ce privește inovațiile legislative ale secolului I e.n., de menționt mai ales este puterea de lege pe care o capătă acum în dreptul civil hotărârile Senatului (*constitutiones*) sau ale împăratului.

Secolele următoare (îndeosebi III și IV) au însemnat epoca clasică a dreptului roman.

În primul rând, sub influența filosofiei grecești și elenistice asupra dreptului s-au precizat clar noțiunile juridice fundamentale. Astfel, se clarifică acum și se insistă asupra unor principii de bază - pe care dreptul roman le va transmite posterității - ca principiul bunei-credințe (*bona fides*) și cel al egalității (*aequitas*) ce trebuie să prezideze în raporturile dintre persoane. Sclavii, care nu erau considerați persoane în sensul juridic al cuvântului, sunt acum întrucâtva protejați împotriva bunului plac al stăpânului; de asemenea, șeful familiei (*pater familias*) și-a pierdut dreptul de a-și putea pedepsi cu moartea sau de a-și vinde copiii. Apoi, deosebirea care se operează între dreptul civil și dreptul popoarelor (*jus gentium*) devine acum radicală. - Dar faptul cel mai semnificativ al epocii clasice a dreptului roman a fost apariția manualelor de drept și a marilor juriști - Labeo, Capito, Proculus, Iulianus, Gaius, și a prefecților pretoriului Papinianus, Paulus, Ulpianus, - precursorii momentului de culme a dreptului roman pe care, în secolul al V-lea, l-a însemnat opera legislativă a lui Iustinian.

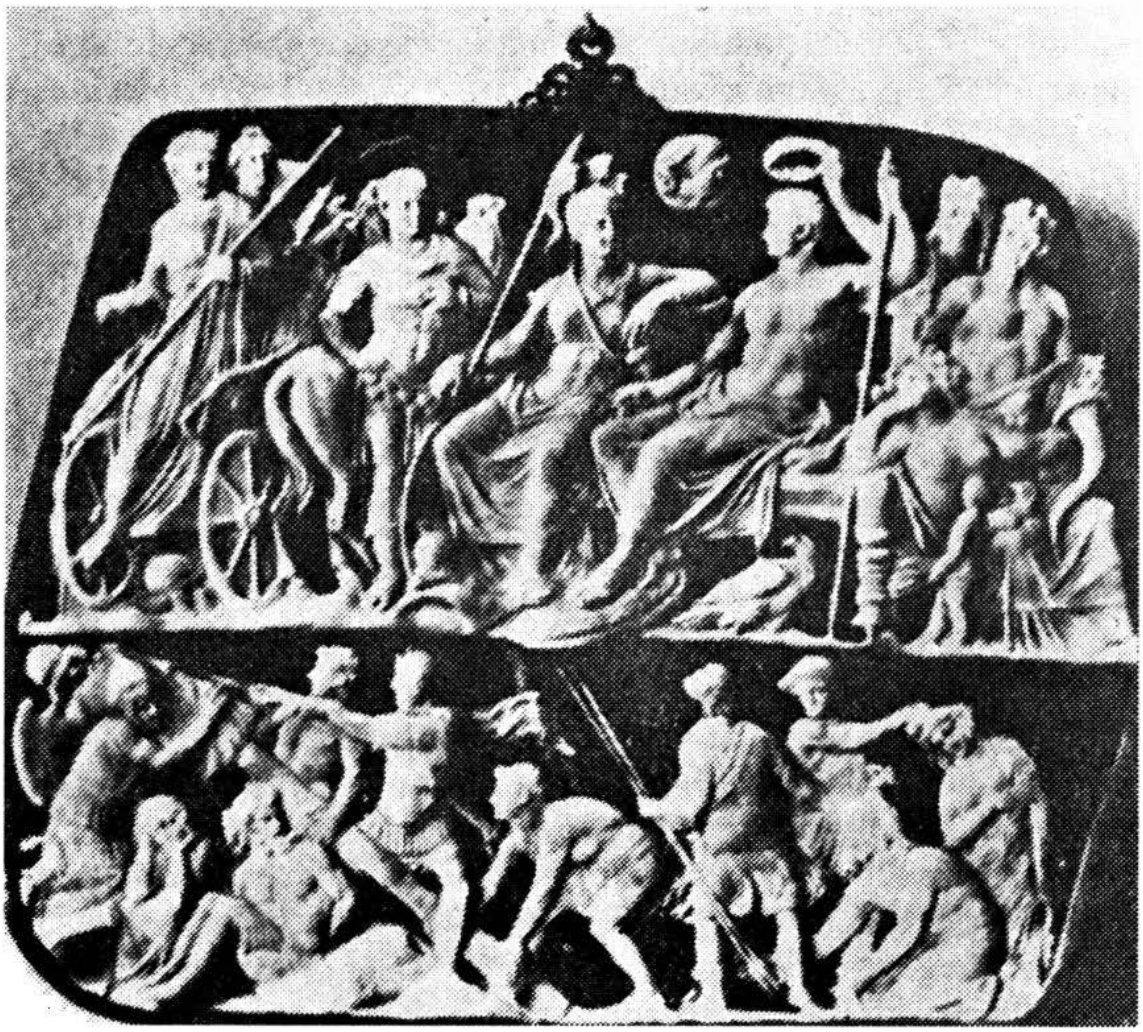

„Marea camee din Vienne". Artă romană, sec. I e.n.
(Biblioteca Naţională, Paris).

În administrarea justiţiei din primele secole (dar, într-o bună măsură, şi în cele ce au urmat publicării „Legilor celor XII Table"), rolul important l-a deţinut, cum am spus, colegiul pontifilor. Consultarea acestora a continuat şi după crearea, în 367 î.e.n., a instituţiei pretorului, magistratul investit cu supremele atribuţii judecătoreşti, ales pentru o durată de un an. Acesta, orientându-se în aprecierile sale după „Legile celor XII Table", ori clasa cazul ce îi era prezentat, ori îl trimitea judecătorului (de obicei un senator) care hotăra şi pronunţa sentinţa. Pentru a completa şi a îmbunătăţi prevederile dreptului civil pretorul emitea şi publica acte cu caracter normativ general - decrete, ordonanţe, edicte (*edicta*) - valabile timp de un an (dar şi edicte ocazionale, valabile doar un anumit număr de zile), prin care se indicau procedeele juridice care urmau să fie aplicate pe durata mandatului, a funcţiei sale, şi care puteau fi

eventual schimbate sau amplificate de către următorul pretor; și care, în felul acesta, ținând seama atât de experiența trecutului cât și de necesitățile prezentului, au devenit un adevărat *jus praetorium*.

Începând din 149 î.e.n. completul de judecată, prezidat de pretor, va fi compus din judecători permanenți. Pentru fiecare proces se alegeau judecători dintr-o listă (de 30–40 de nume) stabilită de pretor la începutul anului său de magistratură; erau persoane care se bucurau de o bine stabilită considerație socială și care erau competente în problemele juridice (iar nu ca la Atena, unde judecătorii erau persoane din popor, alese prin tragere la sorți). Procesul se desfășura sub cerul liber, în piață, în Forum. Avocați, în adevăratul sens al cuvântului, avocați de profesie, nu existau; acuzatul era apărat – în mod benevol – de tineri patricieni care, urmărind să facă o carieră politică, în felul acesta se făceau cunoscuți și își asigurau viitori susținători[1]. Ședințele de judecată se țineau numai în anumite zile, considerate a fi zile propice (*dies fasti*). Părțile aveau dreptul, într-o oarecare măsură, de a-și recuza judecătorii. Pedepsele constau în mod frecvent în amenzi; în caz de condamnare la moarte, pedeapsa era uneori comutată în permisiunea acordată condamnatului de a pleca în exil voluntar. „Formularea sentinței nu aparținea pretorului, ci unui judecător (*arbiter*), asupra căruia părțile cădeau de acord" (H. Lamer).

În urma extinderii Imperiului și a prezenței masive a străinilor pe teritoriul italic – și în speță al Romei – s-a ivit necesitatea instituirii unei noi magistraturi, care să se ocupe numai de relațiile cu străinii. Astfel a apărut (în 247 î.e.n.) un *praetor peregrinus* care, spre deosebire de colegul său *praetor urbanus*, nu era obligat să respecte în mod rigid și să aplice cu strictețe legile „celor XII Table", ci avea latitudinea să introducă principii noi în judecarea proceselor cu străinii, prezidată de el. Aceasta a dus la crearea unui corp de teorie și practică judiciară, numit „dreptul popoarelor" (*jus gentium*) – care, mai târziu va fi acceptat uneori și de cetățenii romani în relațiile dintre ei[2].

1. La Roma, la fel ca în Grecia, avocații vor fi în același timp și oameni politici; exemplul ilustru rămâne Cicero.

2. „Din acesta s-a dezvoltat și noțiunea de „drept natural" – *jus naturale*, ale cărui principii de bază se credea că ar fi comune întregii omeniri. *Jus naturale* era mai degrabă o filosofie a dreptului decât un corp formal de lege" (*Idem*). – Alte noi izvoare de drept vor apărea în perioada Imperiului: decrete (*edicta*) și judecăți imperiale (*decreta*), răspunsuri date de juriști unor chestiuni de drept (*rescripta*), sau ordine date de guvernatori privind treburile publice (*mandata*).

O funcţie foarte importantă în aplicarea corectă a legilor continuă să o deţină juriştii (primul jurist de renume a fost Sextus Aelius Paetus, consul în 197 î.e.n.), persoane care se dedicau studiului dreptului şi care acordau asistenţă juridică judecătorilor, fie prin redactarea actelor, fie prin consultaţii. „Sursele care au dat dreptului roman cele mai originale caracteristici şi care totodată explică viabilitatea şi flexibilitatea sa au fost legile (*leges*), decretele, edictele magistraţilor şi interpretările juriştilor" (R. Barnes).

Spre sfârşitul secolului al III-lea e.n. se întocmesc două compilaţii ale legislaţiei imperiale; iar în 438 apare codul lui Theodosius al II-lea (în care se percep şi evidente influenţe creştine). Dar cea mai completă şi mai importantă codificare şi sistematizare a dreptului roman este opera unei comisii de jurişti instituită de împăratul Iustinian I (527–561); operă cunoscută sub titlul - care i-a fost dat în sec. XVI - de *Corpus juris civilis*. Această vastă compilaţie cuprinde: *Codex Justinianus* - o culegere de „constituţii" imperiale, decrete şi reguli juridice grupate pe materii, adunate din vechile coduri (*Codex Theodosianus*, *Codex Hermogenianus*, etc.); *Instituţii* - un tratat didactic, un manual concis cuprinzând principiile fundamentale ale dreptului roman; *Digeste sau Pandecte* - culegere de extrase din scrierile vechilor jurisconsulţi celebri şi cărora li s-a conferit putere de lege; şi *Novele* - constituţii care completează legile promulgate mai târziu de Iustinian I şi urmaşii săi.

Corpus juris civilis a eliminat elementele considerate anacronice la acea dată şi a legiferat în schimb cutume care între timp intraseră în uz; dar, în mod esenţial, n-a adus nimic nou în dreptul roman. Importanţa lui însă constă în primul rând în faptul că a consemnat şi păstrat pentru posteritate principiile de bază ale dreptului roman şi metodele prin care acestea au fost aplicate în practica judiciară.

ARMATA

Stat eminamente militar, statul roman prevedea serviciul militar obligatoriu pentru toţi cetăţenii de la 17 la 60 de ani (între 17–46 de ani - combtanţii; apoi, până la 60 de ani, ca trupe de ocupaţie sau în servicii auxiliare).

În epoca regalităţii armata romană era compusă numai din patricieni şi din clienţii lor. Efectivul armatei se ridica la aproximativ 3000 de pedestraşi şi 300 de călăreţi. După reforma (din sec. V î.e.n.) care îi inclusese în cele cinci clase şi pe plebei alături de

patricieni, efectivele armatei au ajuns la 17.000 de pedestrași, 1800 de călăreți și 500 de necombatanți. Cei care se eschivau de la obligațiile militare își pierdeau cetățenia romană, putând chiar să fie vânduți ca sclavi. Teritoriile cucerite – apoi fie anexate, fie federalizate – trebuiau să furnizeze și ele un anumit contingent de soldați. Fiecare cetățean își procura singur armamentul, echipamentul și calul (precum și – în primele secole ale Republicii – hrana personală); statul asigura doar hrana cailor. Începând din sec. IV î.e.n. armata devine permanentă, iar soldații primesc soldă, hrană și respectivul armament.

Armata romană era împărțită în legiuni. Fiecare legiune avea 10 cohorte. Numărul soldaților unei legiuni varia între 4 200 și 6000. În sec. IV î.e.n. efectivul armatei romane era de 4 legiuni – dar la nevoie putea ajunge până la 10. Alături de legiunile formate exclusiv din cetățeni romani, armatele auxiliare recrutate din regiunile italice federate constau aproximativ din câte 5000 de pedestrași și 900 de călăreți pentru fiecare din cele 4 legiuni.

În 105 î.e.n. C. Marius a creat o armată permanentă de profesioniști, recrutați din rândurile sărăcimii și angajați cu soldă pe timp de 16 sau 20 de ani; după care, fiecăruia i se distribuia un lot de pământ. În timpul lui Augustus se puteau înrola – în rândurile trupelor auxiliare – voluntari din provinciile cucerite, ceea ce le dădea dreptul de cetățenie romană. Durata serviciului militar era de 20 de ani (în trupele auxiliare, de 25). Efectivul armatei în timpul lui Augustus ajunsese la 25 de legiuni – ceea ce însemna 150.000 de oameni.

Armamentul era, în principal: sulița lungă de 2 m (*pilum*, armă de aruncat); lancea – mai ușoară și mai scurtă; sabia iberică (ascuțită și cu două tăișuri, cu lama lungă de 50 cm) și, pentru lupta corp la corp, pumnalul cu lama scurtă de 20 cm. Alte tipuri de arme de atac – arcul și praștia – erau folosite de trupele de mercenari străini. Ca arme de apărare: casca de tip elenistic[1], scutul (fie rotund, de bronz, fie oval sau dreptunghiular, de lemn; iar mai târziu semicilindric sau hexagonal), ornat cu embleme care se pare că aveau un sens magic; cuirasa, din lame de bronz, împrumutată de la cavaleria macedoneană; sau cămașa de zale, asemănătoare celei a gallilor.

Disciplina era extrem de severă. Comandantul suprem putea dispune de viața ostașilor și a comandanților în subordine. Drept

1. Începând de prin anul 100 î.e.n., coiful tipic roman acoperea și ceafa; iar un alt tip de coif acoperea și fruntea, – coifurile fiind împodobite cu pene.

distincţii militare – medalii de aur sau de argint şi, mai presus de acestea, cununa de frunze de laur. Începând din sec. III î.e.n., generalului victorios i se acorda titlul de *imperator* şi i se organiza intrarea triumfală în Roma.

CLASE, PĂTURI SOCIALE ŞI CONFLICTE DE CLASĂ

Societatea romană era împărţită în clase şi pături sociale – pe baza fie a originii, fie a averii –, dar această diviziune nu era nici foarte rigidă, nici definitivă. Conflicte de clasă s-au declarat încă de la începutul erei republicane (494–3 î.e.n.); conflicte acute şi repetate între patricieni şi plebei, încheiate cu câştigarea de către ultimii a unei aproape depline egalităţii de drepturi civile şi politice. Încât, după ce plebeii au obţinut instituirea unor magistraturi care să le apere interesele – doi tribuni şi doi edili ai plebei –, în curând vor obţine accesul la magistratura de consulat (367 î.e.n.), de dictator (356 î.e.n.), de praetor (337 î.e.n.) şi chiar la funcţii superioare sacerdotale (300 î.e.n.). Pe lângă aceasta, încă din anul 451 î.e.n. plebeii obţinuseră ca legile cutumiare să fie codificate în *Legea celor XII Table*, al cărei text enunţa principiul egalităţii tuturor cetăţenilor în faţa legii.

Spre sfârşitul Republicii numărul familiilor patriciene se reduce la aproximativ 30. În schimb, se formează acum o nouă aristocraţie – *nobilitas* – care includea atât patricieni cât şi vârfurile plebeilor bogaţi, membri ai Senatului şi persoane care deţinuseră anumite magistraturi. Membrii acestei „nobilimi" se distingeau – exterior – de cei aparţinând altor categorii sociale prin dreptul de a purta toga cu o bandă de purpură (*laticlavium*), încălţăminte de culoare roşie, iar la teatru aveau rezervate locurile.

Între *nobilitas* şi poporul de rând se situa ordinul cavalerilor (*equites*). Începând din sec. IV e.n. ordinul cavalerilor nu mai indica demnitatea militară de odinioară (ce data din sec. III î.e.n.), ci cuprindea cetăţeni bogaţi (mari proprietari, oameni de afaceri, avocaţi, jurisconsulţi, etc), care nu făceau parte din Senat, nu puteau deţine magistraturi, în schimb se ocupau intens de afaceri (ceea ce senatorilor le era interzis). Aristocraţie de gradul al doilea, cavalerii aveau dreptul să poarte, ca semne distinctive, inelul de aur şi toga tivită cu o fâşie îngustă de purpură (*angusticlavium*).

Clasa cea mai numeroasă şi mai importantă la început, dar care

în sec. II î.e.n. ajunge într-o situație foarte precară este clasa țăranilor liberi. Distrugerile ogoarelor în timp de război, abandonarea pământurilor din lipsa mâinii de lucru în timpul campaniilor militare îndelungate, extinderea latifundiilor, sporirea enormă a numărului sclavilor, concurența prețului cerealelor importate sau intrate ca tribut au dus la o gravă decădere a micii proprietăți. Mulți țărani liberi s-au transformat în muncitori agricoli (dar mâna de lucru a sclavilor era mult mai ieftină), sau au emigrat la Roma și în alte orașe mari, trăind din câștiguri ocazionale și îngroșând rândurile lumpenproletariatului.

Criza agrară a fost determinată de administrarea arbitrară a domeniului public – *ager publicus*, acea treime sau jumătate din pământurile populațiilor cucerite, devenită proprietate a statului. De distribuirea în arendă a acestui *ager publicus* au profitat marii proprietari funciari, senatori și cavaleri, acaparând până la urmă loturi întregi pe care le anexau terenurilor proprii spre a-și mări latifundiile. În sec. II î.e.n. revoltele țăranilor au fost numeroase – în Etruria, în Apulia, în Sicilia. Senatorii își investeau banii numai în terenuri (un alt mod de a investi, de ex. în comerț, fiindu-le interzis). Astfel, Crassus (care în 60 î.e.n. încheiase triumviratul cu Pompeius și Cesar) poseda proprietăți în suprafață de circa 25 000 ha.

Reforma agrară preconizată de consulii Tiberius Gracchus și Caius Gracchus prevedea limitarea marii proprietății la 125 ha (plus 62,5 ha pentru fiecare fiu al proprietarului), execedentul urmând să fie împărțit țăranilor săraci în loturi de câte 7,5 ha. Legea a fost votată, dar aplicarea ei a fost blocată de nobilimea senatorială. Represiunea care a urmat a fost extrem de dură: frații Gracchi au fost asasinați; primul (în 133 î.e.n.), împreună cu 300 de partizani ai săi; al doilea (în 121 î.e.n.), împreună cu peste 3000 de cetățeni masacrați și ale căror cadavre au fost aruncate în Tibru. „Chiar și fiarele sălbatice care trăiesc în Italia își au viziunile și adăposturile lor, în timp ce oamenii care își dau viața pentru Italia nu au nimic, în afară de aer și lumină" – scria Plutarh, citând fraze dintr-un discurs al lui Tiberius Gracchus. „Ei sunt numiți stăpânii lumii, dar n-au nici măcar un petic de pământ".

Mai târziu situația s-a ameliorat, prin înființarea de colonii în provinciile cucerite, prin înrolarea în legiuni (reformele lui Marius din jurul anului 100 î.e.n.) a cetățenilor săraci care la sfârșitul serviciului militar de 16 ani erau împroprietăriți cu loturi de pământ. Caesar, care a fondat numeroase colonii în provinciile romane, a dat

pământ atât foştilor săi soldaţi, cât şi cetăţenilor săraci. (Numai în Campania a instalat 20.000 de familii). Politica de fundare de noi colonii pe pământul Italiei şi, prin aceasta, de sprijinire a micii proprietăţi, a continuat şi în timpul lui Octavianus Augustus, şi în secolele următoare. În acest timp s-a dezvoltat sistemul „colonatului" : marii proprietari dădeau în arendă loturi din proprietatea lor unor ţărani liberi (*coloni*).

Cu toate aceste măsuri, masa proletariatului urban era în continuă creştere. Pentru a evita posibilele tulburări provocate de aceste mase, statului nu-i rămânea decât să caute să le asigure măcar alimentaţia gratuită. În anul 46 î.e.n., la Roma numărul cetăţenilor cărora li se distribuia gratuit grâu ajunsese la 320.000. Între aceştia, desigur că exista şi un oarecare număr de trândavi (căci instituţia „clientelei" degenerase într-o formă de parazitism), care trăiau din ceea ce primeau în fiecare dimineaţă de la „patronii" lor, alimente şi chiar bani. Din rândurile acestui lumpenproletariat se recrutau – adeseori în scopuri politice perverse – bandele de agitatori, asasini sau incendiatori. Pe lângă această formă de măsuri de precauţie statul organiza, în scop de diversiune, spectacole impresionante, jocuri, lupte de gladiatori sau vânătoare de fiare în circuri[1].

Pe ultima treaptă erau scalvii, al căror număr a crescut enorm în urma războaielor de cucerire. Numai din Sardinia au fost vânduţi ca sclavi 80.000 de locuitori care, pe la jumătatea sec. II î.e.n., se răsculaseră; după cucerirea Macedoniei şi Epirului – 155.000 vânduţi ca sclavi; în timpul războaielor punice – 150.000 de cartaginezi; iar despre Caesar se spune că ar fi vândut ca sclavi la sfârşitul campaniilor sale militare (cifra este desigur exagerată) peste un milion de galli!

Celelalte surse de sclavie (hoţii prinşi în flagrant delict, incendiatorii, dezertorii, debitorii insolvabili, copiii vânduţi de părinţii lor) erau puţin importante. Regimul scalvilor era, la început, foarte dur. Sclavul putea fi vândut, dăruit, lăsat moştenire prin testament de stăpânul său, care avea asupra lui drept de viaţă şi de moarte. Sclavul nu avea acces în tribunale, nu putea poseda bunuri, iar căsătoria lui nu avea nici o valoare juridică. Abia spre sfârşitul epocii republicane şi de-a lungul perioadei Imperiului situaţia sclavilor se va îmbunătăţi simţitor. Sclavii publici, de stat, erau folosiţi acum în lucrări publice sau în administraţie ca mici funcţio-

1. În astfel de spectacole, în cele organizate de dictatorul Sylla, de pildă, au fost sacrificaţi 100 de lei, 325 în cele organizate de Pompeius; iar de Caesar – 400.

nari, salariați. Sclavii particularilor erau întrebuințați în agricultură, în atelierele meșteșugărești ale stăpânului, sau în serviciile casei. Cei care aparțineau familiilor mai modeste aveau o viață suportabilă. Marii proprietari aveau până la 500 și chiar 1000 de sclavi (dar marele bogătaș Coelius Isidorus, un fost sclav eliberat, a lăsat la moartea sa urmașilor drept moștenire un număr de 4116 sclavi). Printre aceștia erau și sclavi de lux, - medici, literați, oameni de știință, secretari, pedagogi, muzicanți, etc.

Condițiile de viață ale marilor aglomerații de sclavi, concentrați în special pe marile latifundii din Sicilia și din sudul Italiei, au dus la răscoale care în sec. II î.e.n. au căpătat mari proporții. Numai în primul deceniu al acestui secol au avut loc trei mari răscoale (în Latium, Etruria și Apulia), reprimate cu cruzime: peste 6000 de sclavi au fost răstigniți pe cruci. Mai bine organizați au fost sclavii răsculați din Sicilia (140–130 î.e.n.), care au reușit să învingă în repetate lupte armatele consulare de represiune. O mișcare a sclavilor din Campania (104 î.e.n.) a întrunit un număr de 3500 de sclavi înarmați. O primejdie deosebită pentru Roma a reprezentat-o răscoala, din același an, din Sicilia, sprijinită și de cetățenii cei mai săraci. Sclavii și-au ales atunci un „rege" și un consiliu, armatele lor au asediat câteva orașe, s-au constituit într-un stat sicilian al sclavilor și abia după trei ani de lupte armatele romane au reușit să cucerească ultimele localități fortificate și să înăbușe răscoala.

În timp ce la Roma lupta politică și conflictele de clasă - determinate de problema centrală, a reformei agrare - luau forme din ce în ce mai acute (soldate cu înfrângerea și asasinarea conducătorilor răscoalei), în sudul Italiei, și anume în regiunea Campania, a început cea mai însemnată răscoală a sclavilor din întreaga istorie antică. Mișcarea condusă de sclavul trac Spartacus a pornit în anul 71 î.e.n. din orașul Capua, de lângă Vezuviu. Organizându-se treptat într-o disciplinată armată de 90.000 de oameni (după istoricul Appianus, 120.000), armata lui Spartacus a străbătut în timpul campaniilor sale Italia din sud până în valea Padului, cu intenția de a-i elibera și apoi de a-i repatria pe sclavii originari de dincolo de Alpi. Apoi armata lui Spartacus a coborât de-a lungul coastei Adriaticei, zdrobind armatele celor doi consuli trimiși de Senat și ajungând apoi până la strâmtoarea Messinei, spre a trece în Sicilia. Cum însă manevra n-a reușit, armata sclavilor s-a îndreptat spre Apulia, cu intenția de a trece în Grecia. Aici, însă Spartacus - după

ce timp de doi ani obţinuse numeroase victorii asupra armatelor trimise de Roma, înspăimântată cum nu mai fusese din timpul invaziei lui Hannibal – cade în luptă, armata sa este nimicită, 12.000 de sclavi au rămas pe câmpul de bătălie, alţi 6000 au fost executaţi prin răstignire. Dar în restul Italiei detaşamentele răzleţe ale răsculaţilor n–au putut fi lichidate decât abia după zece ani[1].

AGRICULTURA

Agricultura a fost dintotdeauna şi a rămas ocupaţia cea mai preţuită de romani, deşi, în general, solul Italiei nu era deosebit de productiv.

În timpurile vechi, când încă predomina păstoritul, culturile agricole – limitate la suprafeţe reduse – preferau meiul şi o specie de grâu rezistentă în terenurile prea umede, alacul, din a cărui făină se făceau mămăliga şi lipia (căci abia pe la începutul sec II î.e.n. au învăţat romanii să facă pâinea din aluat dospit cu drojdie). Se cultiva şi orzul, pentru care însă romanii n–aveau preferinţa pe care o aveau grecii. Dintre leguminoase, mai întâi a fost cultivat bobul. – Tehnicile agricole introduse în Italia Centrală de către etrusci[2] au permis o mai bună exploatare a pământurilor.

Cea mai rentabilă era cultura viţei de vie şi a măslinului, pentru care aproape întreg teritoriul Italiei prezenta condiţii favorabile. Plinius cel Bătrân menţionează nu mai puţin de 15 varietăţi de măslin cultivate în Italia. Uleiul de măsline era folosit nu numai în alimentaţie, ci şi pentru iluminat şi, mai târziu, pentru prepararea unguentelor şi a parfumurilor. Cultura pomilor fructiferi era practicată atât pe micile proprietăţi (mărul, părul, smochinul, migdalul, scoruşul), cât şi în livezile de pe latifundii, cu specii mai rare la acea dată: cireşul (adus din Asia Mică), rodiul (din Africa), gutuiul (din Spania), nucul şi piersicul (din Persia). O idee despre stadiul de dezvoltare a pomiculturii în sec. I e.n. ne–o putem face amintind (după informaţii lui Plinius) că în Italia erau cultivate nu mai puţin

1. Crucea ca instrument de supliciu este de origine scitică. De la sciţi a trecut mai întâi la asirieni, apoi la fenicieni şi în fine la romani – unde până în sec. III e.n. era instrumentul unui supliciu care nu putea fi aplicat cetăţenilor romani. Până când împăratul Constantin cel Mare n–a abolit acest mod de supliciu, creştinii n–au folosit figurarea crucii ca simbol religios.

2. De pildă, culturile alternate, lăsarea pământului să se odihnească un an sau doi; ori plugul cu brăzdar, care putea fi schimbat după natura terenului.

de 30 de varietăți de măr, 41 de păr, 12 de prun, 11 de nuc, 9 de cireș, 4 de piersic, 9 de rodiu, 18 de castan, 29 de smochin, ș.a.m.d.

Gama de zarzavaturi era foarte largă: aproape toate cele existente și azi pe pământul italic. Dintre ciuperci, romanii consumau numai hribii și pe cele pe care le apreciau în mod deosebit – trufele. În centrul și sudul Italiei se cultivau apoi flori, în special pentru a extrage esențe de parfumuri, precum și felurite plante aromatice, pe care le exportau până în Egipt și chiar în China[1].

Pe lângă obișnuitele păsări de curte crescute în gospodării, în sec. I î.e.n. existau deja în cadrul producției pentru piață și crescătorii de păsări; și nu numai de păsări domestice obișnuite, ci și de mierle, sturzi, prepelițe, papagali sau păuni. Ouăle de păuni erau un articol demn de o masă cu adevărat imperială!

În fine, o dezvoltare cu totul remarcabilă a luat mai târziu și albinăritul, mai ales în Sicilia. Existau și stupari de profesie. Ceara servea la confecționarea lumânărilor; iar mierea, nu numai ca aliment, ci și la prepararea anumitor medicamente[2].

MEȘTEȘUGURILE

După ce meșteșugurile s-au separat de forma de economie domestică, de producția casnică, începând din sec. II î.e.n. se poate vorbi de o dezvoltare independentă și de o specializare a producției. În orașele Italiei a dominat mica producție meșteșugărească, micile ateliere deservite de puțini lucrători. Se urmărea satisfacerea nevoilor interne, dar se producea și pentru export. Sub acest raport, regiunile mai dezvoltate erau Etruria și Campania.

De obicei, stăpânii micilor ateliere își desfăceau singuri produsele, fără a apela la intermediari, – îndeosebi produsele necesare agriculturii. Unele orașe se specializau în producția unor anumite obiecte. Cu timpul s-a ajuns și la o specializare a unor meșteșugari dintr-o anumită branșă. Astfel, în construcții erau zidari care zideau numai bolți, alții – numai pereți interiori; unii meșteri pregăteau mortarul, alții tencuiau, alții lucrau în stuc, alții ciopleau marmura.

1. În Antichitate, grădinile create cu un scop exclusiv estetic – deci fără amestec de pomi fructiferi – apar pentru prima dată în timpul și în aria Imperiului roman. În vilele romane se întâlnește pentru prima oară arta ordonării peisagistice și arhitectonice a unei grădini.

2. Interesant de amintit, ca o curiozitate, este faptul că mierea era socotită, chiar de naturaliști, ca fiind un produs spontan al naturii: Plinius cel Bătrân o numește, metaforic, „transpirație a văzduhului, un fel de salivă a astrelor"!

În atelierele metalurgice existau – cu diferite calificări – turnători, strungari, modelatori, incrustatori, poleitori, etc. Existau și cizmari specializați – care lucrau numai un anumit model de încălțăminte. Existau chiar și brutari specializați: unii care făceau numai pâine albă, alții numai intermediară, alții numai pâinea de calitate inferioară, pentru sărăcime și pentru sclavi...

Romanii au învățat de la etrusci tehnicile prelucrării metalelor; iar după ce au cucerit și ținuturi din Asia Mică, au preluat de acolo și alte procedee mai avansate. În insula Elba etruscii aveau cele mai bogate zăcăminte de fier; iar în Munții Apenini, zăcăminte de cupru și chiar de cositor – metal (mai mult importat însă) care le-a asigurat posibilitatea obținerii bronzului. Cele mai mari centre bogate în minereuri se aflau în Peninsula Iberică și în Britania. Dar centrele de aprovizionare ale romanilor cu minereuri metalifere erau răspândite în întregul Imperiu. În Sardinia erau cele mai bogate zăcăminte de plumb – de care romanii aveau nevoie nu numai în scopuri războinice pentru confecționarea proiectilelor, ci mai ales pentru fabricarea tuburilor de distribuire a apei în băile publice sau în locuințele particulare. – Cât privește volumul considerabil al activității metalurgice legate de nevoile militare, armament și echipament, este suficient să ne reamintim marele număr de războaie purtate aproape continuu de romani.

Majoritatea minelor erau proprietatea statului, care le concesiona unor antreprenori particulari; în epoca Imperiului însă minele au trecut sub administrarea directă a statului. În mine se folosea mâna de lucru a sclavilor și a celor condamnați la muncă silnică; uneori însă și a oamenilor liberi (cum a fost cazul în sec. II e.n., în minele de aur din Dacia romană).

La un grad surprinzător de înalt au reușit romanii să obțină – folosind procedee identice celor ale grecilor – aliajele în proporții juste (de cositor, zinc și plumb); apoi fuziunea și turnarea bronzului: operație care, verificată azi la microscop, se dovedește a fi fost perfectă. De-a dreptul uimitoare rămâne realizarea tehnică a turnării celebrei statui ecvestre a lui Marcus Aurelius, de pe Capitoliu, a cărei grosime uniformă pentru întregul grup nu depășește 3–4 mm!

În domeniul ceramicii, pe lângă produsele de uz practic (țigle, olane semicilindrice și cilindrice, chiupuri pentru depozitarea cerealelor, amfore, opaițe), originale și cu totul remarcabile prin finețea execuției și puritatea pastei – căreia oxizii de fier conținuți într-un anumit procent îi dau o culoare de neconfundat – sunt vasele de

ceramică de culoarea coralului, cu ornamente de scene în relief obținute prin folosirea unor tipare, scene inspirate din vasele grecești de bronz sau de argint. Produse în orașul toscan Arezzo (de meșteri etrusci și apoi romani), în secolele II sau I î.e.n.– sec. I e.n., vasele „aretine" sau „coraline" au fost exportate ca produse foarte apreciate chiar și dincolo de îndepărtatele frontiere orientale ale Imperiului.

Prelucrarea sticlei – inițiată în Egipt încă de pe la începutul mileniului al II-lea î.e.n., când prin colorarea pastei se executau diverse articole de podoabe – a fost practicată și pe teritoriul Italiei încă de la începutul sec. I î.e.n. La această dată meșterii sticlari din Siria au inventat o nouă metodă: paharele și cupele erau realizate prin suflare cu ajutorul unui tub lung, modelarea obținându-se fără ajutorul unui tipar. Noua tehnică s-a răspândit repede în tot Imperiul roman, încât la începutul sec. I e.n. sticlarii romani fabricau obiecte de sticlă de mare finețe. În aceeași perioadă au apărut la Roma și geamurile de sticlă (cunoscute în Egipt cu mai bine de un mileniu înainte), în locul foilor transparente de mică folosite până acum.

Confecționarea țesăturilor de lână și in a rămas mult timp o activitate casnică, rezervată femeilor. În ultimele secole ale Republicii apare în Italia țesătoria ca o activitate manufacturieră care, în orașele din nordul Peninsulei, producea și pentru export. Inul, cultivat în sudul Italiei, era mult folosit încă de etrusci: din țesăturile de in se confecționa lenjeria, mai ales a femeilor. Bumbacul, importat din India, era o raritate. Cânepa, adusă din zona nordică a Mării Negre, era cultivată – mai ales pentru confecționarea frânghiilor – în Gallia. Mătasea a ajuns din China până la Roma începând din sec.I e.n. Veșmintele de mătase erau extrem de scumpe: de trei ori mai scumpe decât greutatea lor în aur[1]. Un loc important în cadrul meșteșugurilor, îl ocupa tâmplăria de lux. Pentru mobile se folosea mult lemnul de paltin, de stejar, de fag și de brad (conifer întrebuințat mai ales în construcțiile corăbiilor); mai rar – lemnul de cireș și de măslin. În epoca imperială mobilierul de lux era confecționat din esențe rare: abanos importat din Egipt, cedru din Siria, lemn de lămâi din Africa, sau o varietate de paltin adus din Germania. Un loc aparte îl ocupau mobilele incrustate – cu fildeș, corn, bagă, bronz, argint și chiar aur.

Pentru a-și apăra interesele profesionale meșteșugarii romani (dar și cărăușii, catârgii, vizitii, plutașii, barcagii, etc) se constitui-

1. Costul unui veșmânt de ceremonie, din mătase vopsită cu purpură – care de asemenea era extrem de scumpă – echivala, se spune, cu prețul a 12 kg de aur!

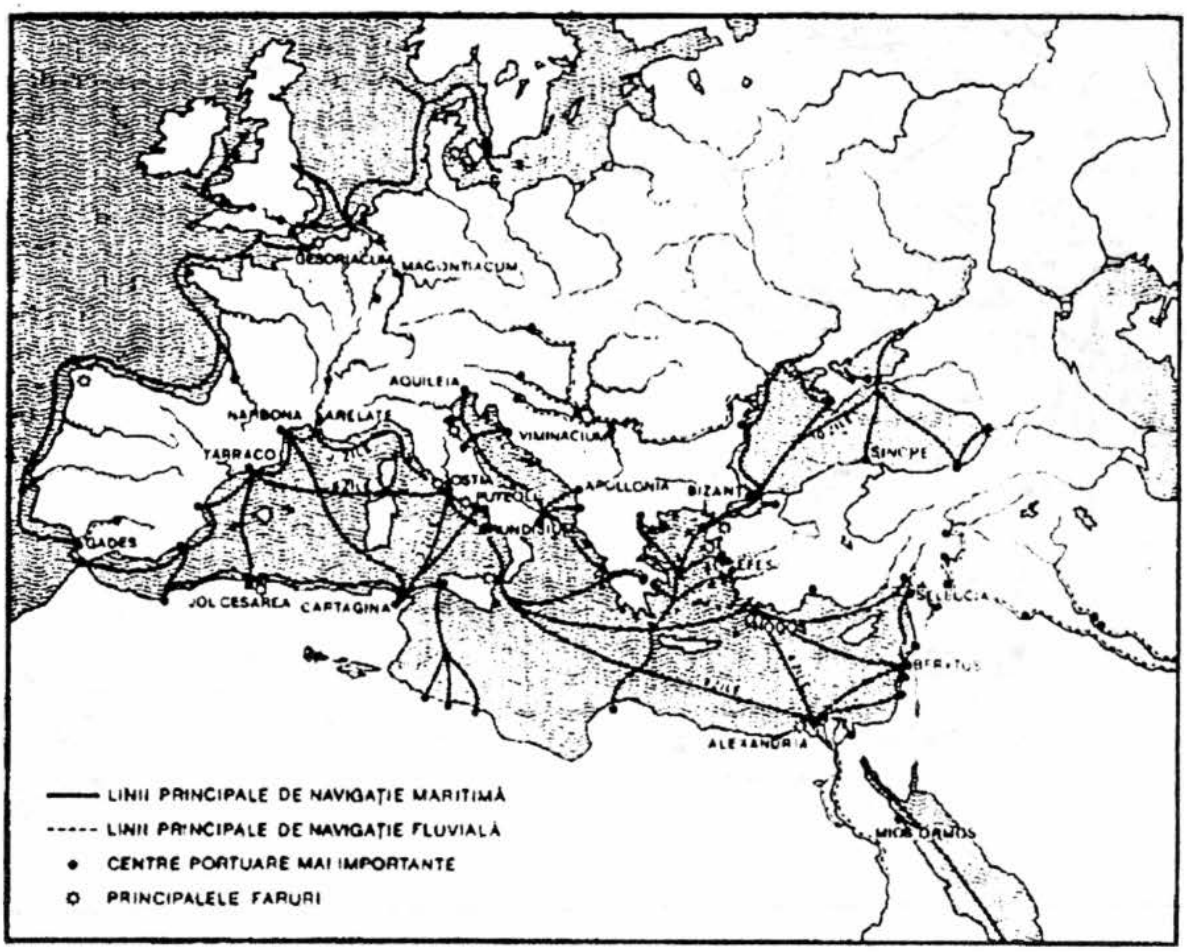

Traseele navigaţiei maritime şi comerciale
din epoca Imperiului roman.

seră, din timpurile cele mai vechi, în corporaţii, – asociaţii al căror număr a crescut considerabil în sec. I î.e.n.; iar câteva secole mai târziu, existenţa unor asemenea corporaţii este atestată în 475 de oraşe ale Imperiului (cf. W.G.Hardy). Meseriile şi ocupaţiile cele mai diverse îşi aveau corporaţiile lor: a măcelarilor, a tăbăcarilor, a căruţaşilor, a frânghierilor, a ţiglarilor, a zarafilor, a florarilor, a cioplitorilor de piatră, a modelatorilor de statuete, a lucrătorilor în plumb, a împletitorilor de coşuri, a celor ce confecţionau coroane, etc. Enumerarea, oricât de sumară, a acestor corporaţii poate da o idee aproximativă despre intensa activitate meşteşugărească. În acelaşi timp însă aceste organizaţii profesionale – în număr de peste 150 – reprezentau şi „o forţă politică pe care au încercat să şi-o atragă de partea lor unii fruntaşi politici pentru satisfacerea ambiţiilor lor de a pune mâna pe conducerea statului" (N. Lascu). Din această cauză Caesar şi Augustus le-au impus o serie de restricţii,

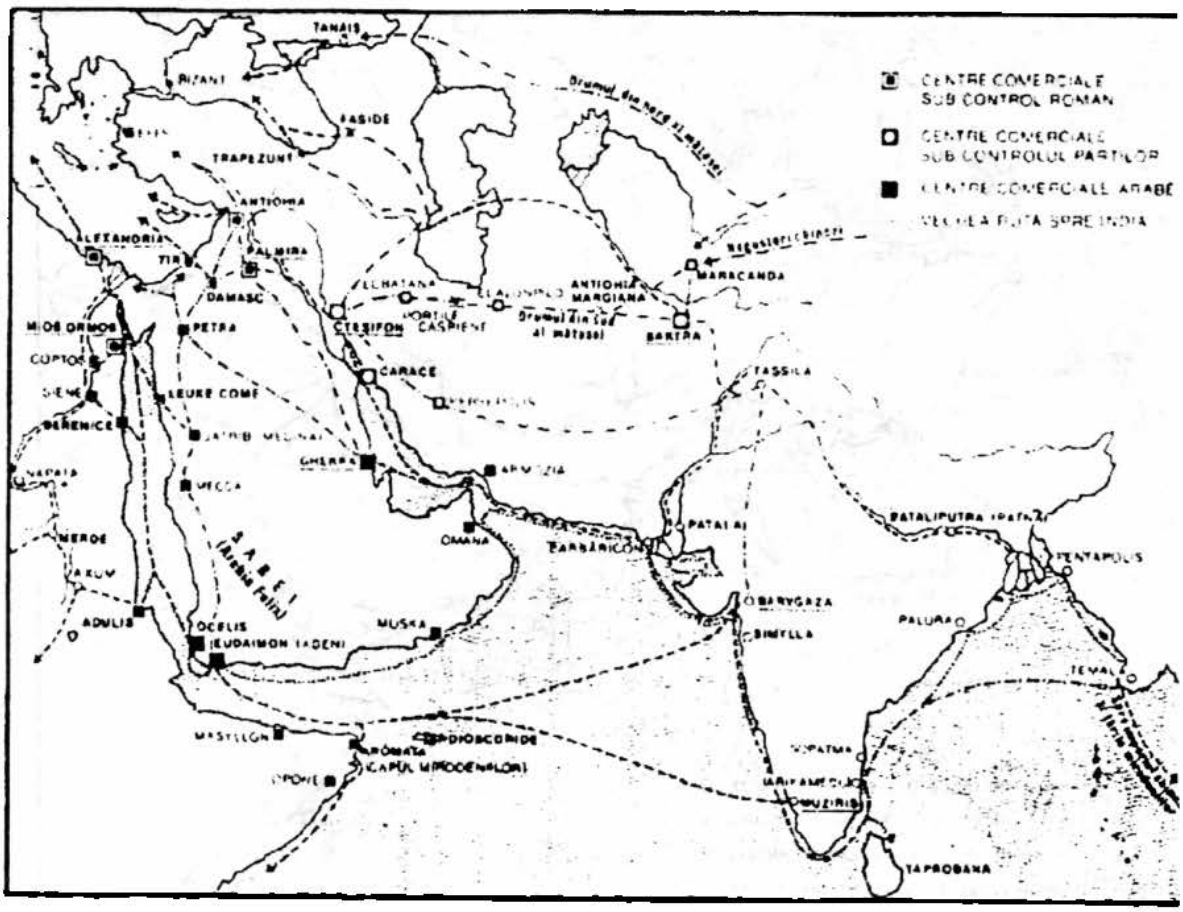

Drumurile și rutele comerțului cu Orientul în epoca Imperiului roman.

controlându-le activitatea; încât, în epoca imperiului corporațiile meșteșugărești vor fi organizate oficial de stat, acordându-li-se unele privilegii, dar în același timp impunându-li-se și multe limitări.

ACTIVITATEA COMERCIALĂ

Activitățile comerciale și bancare nu se bucurau la romani de prea multă considerație. Dacă senatorilor le erau categoric interzise, în schimb adeseori membrii ordinului cavalerilor și în special „publicanii" – oameni de afaceri de profesie, cărora statul le concesiona perceperea impozitelor și antrepriza prin licitație a lucrărilor publice – se arătau foarte interesați de această branșă. Publicanii constituiau societăți pe acțiuni, avansând statului sume mari pe care apoi le recuperau cu un substanțial procent prin administrarea fiscală abuzivă a provinciilor ce li se atribuiau. Ei practicau cămătăria în stil

mare, cu dobânzi până la aproape 50%, fapt care a contribuit la sărăcirea unei întregi categorii de meșteșugari și producători agricoli mici și mijlocii.

Schimburile comerciale s-au intensificat datorită impulsului pe care l-a dat apariția monedei oficiale (în sec. IV î.e.n. de bronz, iar în secolul următor, a monedei de argint). În marile antrepozite ale Romei și ale altor mari centre din Italia intrau – în epoca imperială – mărfuri aduse chiar și de dincolo de îndepărtatele hotare ale Imperiului. Din Spania – regiune deosebit de bogată în resurse minerale – se aducea fier, aramă, cositor, plumb, aur, argint, pietre dure și prețioase; dar și untdelemn, vinuri, pește ș.a. Cucerirea Galliei a adus Romei mari cantități de aur, cereale, lână, vinuri, – romanii exportând în Gallia doar bronzuri, obiecte de sticlă și ceramică de lux. În Germania – și până în țările scandinave, de unde se aducea mai ales chihlimbarul – se exportau din Italia vin, obiecte de metal și sticlă, ceramică, căni și cupe frumos lucrate de bronz, argint sau intarsiate cu aur; în schimbul cărora se aduceau din Germania blănuri, pește uscat, vite comute și cai, sclavi și ...peruci naturale! Din Egipt veneau cele mai mari cantități de cereale; de asemenea și țesături de in, papirus, fructe și obiecte de sticlă. Provinciile romane din Africa procurau Italiei – pe lângă cereale – sclavi, fildeș, aur, pene de struț, animale pentru circuri; Italia trimitea țesături, vinuri, lampadare și obiecte de sticlă. Din provinciile romane din Asia Mică venea la Roma și mână de lucru de înaltă calificare, mai ales în

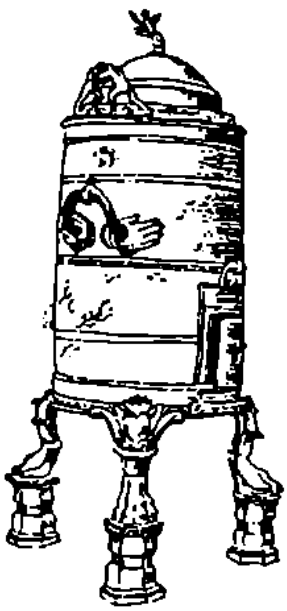

Sobă cilindrică de metal, cu ornamente, găsită la Pompei.

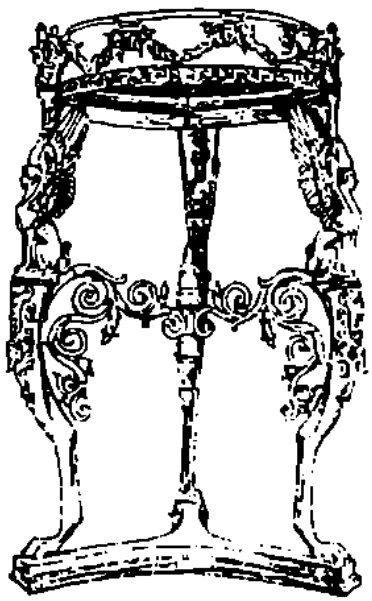

Trepied de bronz. Dintr-o locuință romană din Pompei.

domeniul meșteșugurilor de lux. Din India și China caravanele aduceau țesături de preț și piper (în Ceylon, atunci Taprobana, existau antrepozite mari pentru mărfurile romane), bumbac și pietre semiprețioase.

În provinciile cucerite, romanii menținеau monopolurile locale. Volumul importului, în general, era cu mult superior volumului de mărfuri exportate; balanța comercială însă era echilibrată, ținând seama de cantitățile enorme de produse care intrau în Italia sub forma de tribut.

Activitatea comercială era – pe uscat – mult ușurată de rețeaua de drumuri bine întreținute[1], rețea care totaliza aproximativ 90.000 km de drumuri. Acestea – construite pe un fundament de patru straturi de materiale diferite așezate la o adâncime de 2,70 m și chiar până la 3,80 m! – erau largi de 4–5 m. (Dar Via Appia avea porțiuni largi și de 10 m). Și în construcția podurilor romanii i-au întrecut cu mult pe greci. Arcul unic al unui pod roman putea ajunge până la o deschidere de 30 m. În unele cazuri podurile erau în același timp și apeducte. Ca lățime, cel mai lat pod din Roma avea 11 m; iar cel mai lung pod roman era cel construit de inginerul lui Traian, Apolodor din Damasc, la Turnu Severin: 1127 m.

Tot la 10 sau la 15 km călătorii găseau stații de poștă, pentru odihna lor și pentru schimbarea cailor. După cinci stații de poștă era un han, unde se mai afla în permanență și un post de poliție stradală, precum și veterinari, vizitii de schimb și tâmplari pentru eventuale reparații ale vehiculelor. Folosirea serviciului de poștă era rezervată magistraților, funcționarilor, militarilor și familiilor lor. (Foarte greu putea obține un particular autorizația de a călători cu serviciul de poștă). Cei ce nu intrau în aceste categorii se adresau unor întreprinderi de transport private (asemenea întreprinderi existau în fiecare oraș), care închiriau vehiculele sau caii de călărit.

Vehiculul obișnuit pe aceste drumuri era trăsura cu 4 cai, acoperită, putând transporta 6–7 persoane. Călătoria în lectică purtată de 4 sclavi – călătorie rezervată de obicei bolnavilor și bătrânilor – era un lux pe care foarte puține familii bogate și-l puteau permite.

LOCUINȚELE

Casele țăranilor erau de regulă niște colibe sărăcăcioase, cu pereți de bârne acoperite cu lut și cu un acoperiș de stuf. Dar chiar și

1. Aceste drumuri fuseseră construite în primul rând pentru scopuri militare, dar vor fi folosite – începând din sec. II î.e.n. – și de către negustori.

când casa era construită din materiale mai trainice, locuinţa păturilor medii şi sărace consta dintr-o singură încăpere (*atrium*), având o deschizătură largă în tavan şi acoperiş prin care pătrundeau lumina şi apa de ploaie, colectată într-un bazin din mijlocul încăperii. Acesta era tipul obişnuit de casă etruscă.

La început, viaţa familiei romane era concentrată în *atrium*, în jurul căminului - care avea totodată şi o funcţie religioasă. Mai târziu, din *atrium* s-au deschis una sau mai multe încăperi laterale. În perioada Imperiului, când s-a adoptat obiceiul grecesc de a lua masa întins pe un pat-canapea, romanii bogaţi au adăugat casei lor şi o sală de mese specială (*triclinium*). Cu timpul, prin sporirea numărului încăperilor, *atrium*-ul a devenit o mare şi somptuoasă anticameră, cu pereţii acoperiţi de fresce, împodobită cu statui şi alte obiecte de artă. Camere de baie existau numai în casele celor foarte bogaţi. Partea interioară a ansamblului de locuit îl forma *peristilul*, grădina înconjurată de un portic susţinut de coloane. Aici lua masa familia, când timpul era favorabil. Peristilul - cu statuete, cu măsuţe de marmură, cu un mic bazin, eventual cu fântâni arteziene şi cu florile preferate de romani: trandafiri şi crini - era locul de reculegere, zona intimă a casei, un adevărat salon în aer liber.

Spre deosebire de casa modernă, casa romană era orientată spre interior (ceea ce explică şi importanţa dată peristilului). Privită din exterior, casa n-avea o adevărată faţadă; ferestrele erau rare, sau chiar lipseau cu totul. Din stradă se intra, nu direct pe o poartă, ci printr-un coridor (*vestibulum*) care dădea în curtea interioară, numită tot *atrium*; uşa de intrare din stradă în casă era situată la jumătatea coridorului, a vestibulului. În casele celor bogaţi decoraţia interioară era somptuoasă: fresce cu subiecte mitologice sau din viaţa cotidiană de la ţară sau de la oraş; peisaje, scene de vânătoare, fresce înfăţişând o arhitectură iluzorie, natură moartă, motive animale şi florale, reale sau fantastice; apoi mozaicuri splendide, lucrate din pietre rare, din onix şi chiar din bucăţi de aur.

Mobilierul era foarte redus: dealtfel, în afară de *atrium* şi de *triclinium*, celelalte încăperi erau şi foarte mici. Casa romană avea un mare număr de paturi, cu destinaţii diverse: paturi propriu-zise pentru dormit (foarte înalte), paturi-canapele pe care se lua masa şi paturile care serveau drept sofale. Dar nici o mobilă nu oferea o asemenea varietate ca diferitele tipuri de mese: cu 1, cu 3 sau 4 picioare, lucrate din esenţe de lemn preţios, cu incrustaţii artistice turnate în bronz, cu diferite figuri şi scene în relief, măsuţe cu

Femeie romană
(sec. I e.n., Muzeul național, Neapole).

sculpturi delicate în fildeș, ș.a. Diverse erau și tipurile de scaune (cele cu spetează erau rezervate de obicei femeilor), pe care se punea totdeauna o pernă.

Pentru iluminat se foloseau lumânări de ceară sau de seu (necunoscute în lumea grecească) și lămpi mici cu ulei, cunoscute opaițe de lut sau de bronz, care puteau fi și atârnate trei la un loc pe un trepied, sau mai multe spre a forma un candelabru atârnând din plafon. – Deosebit de bogată și de variată era vesela. Dacă lumea de rând folosea numai vase de ceramică, în schimb la banchetele celor foarte bogați farfuriile erau de argint (sau cel puțin de bronz), cupele erau de argint, de cristal, chiar de aur, adeseori cu incrustații și ornamente în relief.

Pe lângă casa din oraș (*domus*), marii proprietari aveau pe domeniul lor și o locuință tip fermă (*villa rustica*), în jurul căreia se concentra întreaga gospodărie, depozitele, grajdurile, etc... inclusiv locuințele sclavilor. *Villa rustica* era locuită doar în anumite perioade ale anului, legate de nevoile administrării domeniului. În schimb marii bogătași își mai construiseră – spre sfârșitul perioadei Republicii – locuințe de lux și de plăcere în apropierea orașului (*villa urbana*), plasate în locurile cele mai indicate de frumusețea peisajului, – locuințe prevăzute cu tot confortul, amenajate cu grădini, parcuri, piscine și terenuri de sport. Faimoase erau, printre altele, vilele lui Cicero, sau cea a lui Plinius cel Tânăr (care într-o epistolă dă o amănunțită și sugestivă descriere a vilei sale); ca să nu

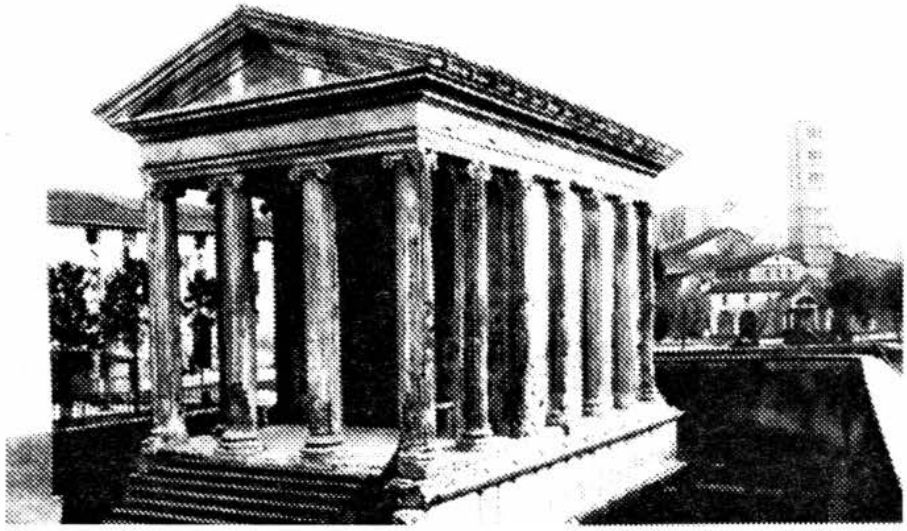

Templul Fortunei Virilis (prima jumătate a sec. I î.e.n., Roma).

mai vorbim de splendida *villa* a împăratului Hadrian, de la Tivoli – cea mai vastă și mai bogată dintre vilele imperiale.

Dar marea, imensa majoritate a celor din Roma locuiau în case de închiriat – asemănătoare întrucâtva blocurilor de locuințe populare din zilele noastre, dar infinit mai modeste, desigur, – numite *insulae* (fiindcă erau înconjurate din toate părțile fie de mari spații libere, fie de străzi). Față de mai puțin de 1800 de case familiale câte existau în Roma în sec. III e.n., numărul „insulelor" trecea de 46.000. Construite pe structuri de lemn (ceea ce ducea la frecvente prăbușiri și incendii catastrofale, care distrugeau dintr-o dată câteva mii de asemenea insule!), acestea aveau până la 5–6 etaje și o înălțime care uneori depășea 20 m. Casele de închiriat, insulele erau speculate de proprietarii lor fără nici un scrupul. Având la parter ateliere și prăvălii, iar la etaje – comunicând prin scări interioare de lemn – locuințe de 1–2 camere și o bucătărie, încăperi despărțite prin pereți de lemn, aceste imobile (în care, totuși, chiriile erau foarte ridicate) erau lipsite de cel mai elementar confort: fără încălzire, fără apă, fără servicii, cu o lipsă de igienă totală. La aceste neajunsuri se adăugau plosnițele, zgomotele continui din apartamentele vecine, mirosul pestilențial, murdăriile și gunoiul din apropierea imediată a insulelor...

ASPECTUL ROMEI

Aspectul general al Romei – capitala celui mai mare imperiu al Antichității! Orașul în care se adunau toate bogățiile Imperiului! –

era dezordonat și haotic. Frumoasele case private se pierdeau printre covârșitorul număr al insulelor, cele mai adeseori mizere. În sec. IV e.n. orașul avea un perimetru de 20 km și o populație care depășea, mai mult ca sigur, cifra de un milion de locuitori[1]. Pe la mijlocul secolului al IV-lea e.n. Roma era alimentată cu apa adusă de 11 apeducte, avea 11 terme și 856 de băi private, 8 poduri peste Tibru, 190 de mari depozite de grâne, 254 de mori de măcinat, 1152 de fântâni, 11 forumuri, 37 de porți de intrare în oraș, 11 bazilici, 2 circuri, 3 teatre, 2 amfiteatre, 36 de arcuri de triumf de marmură și 28 de biblioteci publice.

Centrul vieții publice a rămas de la început același, situat în zona din jurul colinelor Palatinului și Capitoliului. Palatinul, nucleul originar al Romei, era colina cu cele mai vechi sanctuare, cu locuințele celor mai mari familii din era republicană, și cu marele palat al lui Octavianus Augustus, devenit – în timpul succesorilor săi care și-au construit aici palatele lor – cea mai grandioasă reședință imperială. – Capitoliul (la începutul istoriei romane, fortăreața redutabilă a orașului) căpătase un primordial caracter de loc sacru prin templul lui Iupiter Capitolinul, cel mai important lăcaș de cult din Roma. Aici au fost ridicate – onoare supremă – statui dedicate marilor bărbați romani; tot pe Capitoliu erau expuse – săpate pe plăci de bronz sau de marmură – textele tratatelor încheiate cu alte popoare. Pe Capitoliu se mai aflau și monetăria, arhivele, și tezaurul Romei; precum și teribilele carcere și locuri de execuție a celor condamnați pentru crime grave, adeseori aruncați de la o înălțime de aproximativ 40 m de pe stânca Tarpeia[2].

În perioada Imperiului au cunoscut o splendidă dezvoltare edilitară și celelalte coline – Quirinal, Viminal, Aventin, Coelium, Esquilin, – în timp ce Pincio a rămas colina cu cele mai frumoase grădini.

Între Palatin și Capitoliu se întindea Forul, centrul vieții publice și totodată o imensă piață-târg. Încă în epoca republicană, Forul s-a transformat dintr-un centru comercial în centrul politic al orașului; pentru ca mai târziu să i se mai adauge și alte forumuri: al lui Caesar, apoi forumurile imperiale, ale lui Augustus, Nerva, Traian și Vespasian. În incinta sau în preajma lor se aflau *curia* (locul de reuniune a Senatului), *tabularium* (arhivele de stat), *rosta* (tribunele

1. După J. Carcopino – 1.700.000; alți autori propun cifre variind între 600.000 și 2.000.000 de locuitori.

2. *Mons Tarpeius*, – sau *Gemoniae Scalae*, trepte săpate într-un perete abrupt.

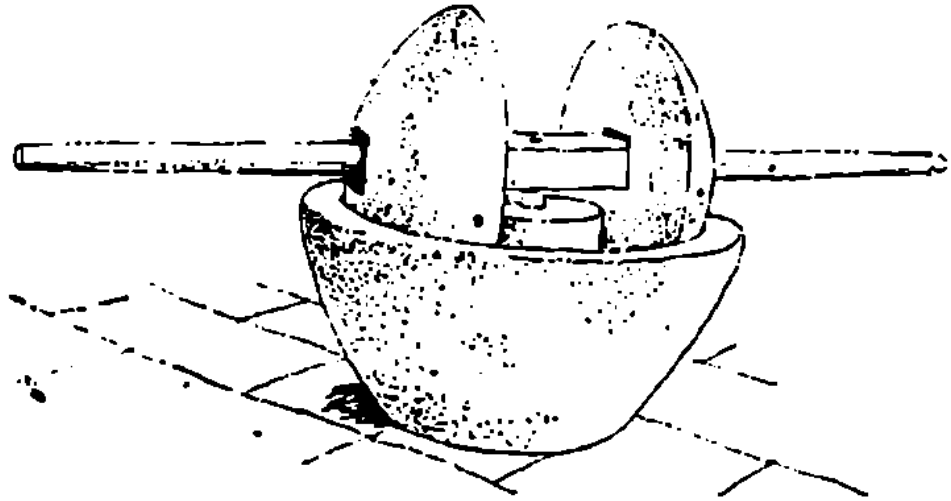

Moară romană de piatră pentru măcinat grâne.

de la care vorbeau oratorii)[1], bazilicele (construcţii de mari proporţii, locuri în care se tratau afacerile şi, în special, în care se ţineau şedinţele tribunalelor), precum şi numeroase temple. Dintre acestea din urmă, cel mai grandios şi mai bogat - cu un portic de 150 de coloane de granit şi acoperit cu ţigle de bronz aurit - era templul Romei (*Templum Urbis et Veneris*). Nu departe de zona forurilor, în apropierea palatului lui Nero (*Domus aurea*) era plasată uriaşa statuie - înaltă de 36 m - din bronz aurit a împăratului; pe locul ei s-a construit mai târziu amfiteatrul lui Flavius, care îşi va lua apoi numele de *Coloseum*, de la gigantica statuie.

La poalele Palatinului, către Aventin, se afla Marele Circ (*Circus Maximus*), cu o capacitate, se spune, de 400.000 de locuri. Era singurul circ din Italia, căci în alte oraşe erau interzise cursele de care. Mai departe, pe malul Tibrului, era *Forum Boarium*, piaţa de vite comute, pe locul unde azi se pot admira, bine conservate, templul Fortunei şi, alături, templul circular al Vestei (sec. I î.e.n.). De-a lungul Tibrului, numeroase antrepozite şi enorme magazine de grâne, untdelemn, vin, etc., primeau mărfurile aduse pe mare, prin portul Ostia, portul Romei. - Până în ultimele secole ale Imperiului oraşul propriu-zis (*Urbs*) a rămas şi s-a dezvoltat pe malul stâng al Tibrului. Dincolo de fluviu erau ferme, magazii, locuiau ţărani, pescari, meşteşugari săraci; până când au început să apară şi aici somptuoase *villae urbanae*, care continuau şi pe pantele colinei Ianiculum, numită azi Gianicolo. Pe ţărmul drept al Tibrului şi-a

1. Numite astfel după ciocurile de corăbii (*rosta*) cartagineze capturate în război, care împodobeau tribunele.

construit și împăratul Hadrian marele mausoleu (azi, Castel Sant'Angelo).

Străzile Romei erau întortocheate, înguste[1], urcând și coborând colinele, rău întreținute, rareori pavate sau mărginite de trotuare. Pe unele străzi era concentrată o anumită categorie de meșteșugari: strada sticlarilor, a florarilor, a pielarilor, a bărbierilor... Pe deasupra, de multe ori tarabele prăvăliilor și atelierelor îngreunau și mai mult circulația. În timpul zilei era interzisă circulația vehicolelor, - cu excepția celor ale antreprenorilor care transportau materialele de construcție sau provenind din demolări. În schimb, după apusul soarelui feluritele vehicole care nu puteau circula ziua, aducând în oraș mărfurile din antrepozite, făceau un vacarm îngrozitor. Ziua, circulația era foarte intensă. Pe străzile înguste și desfundate treceau catâri cu poveri, hamali cărând tot felul de mărfuri, apoi... porci rătăciți și câini vagabonzi! Strigătele negustorilor, cârciumarilor, vânzătorilor ambulanți, grecilor și orientalilor care-și ofereau mărfurile și serviciile, lamentațiile cerșetorilor, zgomotele atelierelor de fierari, de căldărari, etc. făceau un zgomot asurzitor. Noaptea (străzile nu erau, bineînțeles, iluminate), circulația era foarte riscantă din cauza hoților, huliganilor, asasinilor, beților, scandalagiilor, prostituatelor, a celor care dormeau pe străzi sau pe sub poduri. Riscuri pe care poliția orașului - în sarcina căreia cădea în primul rând stingerea incendiilor - nu le putea înlătura. Se mai adăuga, în timpul zilei, mulțimea de gură-cască adunată în jurul unui îmblânzitor de vipere, a unui dresor de maimuțe, sau unui înghițitor de săbii... Până și înmormântările erau foarte zgomotoase; ba chiar - după cum atestă Horațiu - erau evenimentele cele mai zgomotoase. După prânz, către ora 2, când lucrul înceta, o mare mulțime de oameni se revărsa în centru, spre locul obișnuit de plimbare, pe sub portice, prin foruri, primprejurul templelor. Aceste zone, precum și numeroasele parcuri și grădini, le satisfăceau romanilor gustul - care îi caracteriza - pentru plimbare, întâlniri și hoinăreală.

ALIMENTAȚIA

Alimentația vechilor romani, în primele timpuri frugală, a devenit apoi destul de variată și, ca mod de preparare, foarte diferită de a noastră.

1. Străzile cele mai largi nu depășeau 6,50 m, iar cele mai înguste abia dacă atingeau 2 m.

Pâinea a ajuns un aliment comun abia în sec. II î.e.n. Până la acea dată, în loc de pâine se consuma un fel de fiertură, un terci, din mei sau din făină de grâu cu tărâţe, fierte în apă sau în lapte; la care se adăuga – după gust şi după posibilităţi – ouă, brânză, miere, condimente diferite, bucăţi de carne sau măruntaie. Acest terci a rămas până în epoca Imperiului mâncarea de bază, aproape zilnică, a celor săraci. Pâinea – din făină de grâu sau, mai modestă, de orz – a rămas mult timp un articol de lux. Era preparată de brutari (în timp ce în gospodărie se făcea lipia), fără plămădeală, până târziu în era republicană. Plămădeala era de obicei pregătită (din făină de mei amestecată cu must de struguri) o dată pentru întreg anul: ceea ce dădea pâinii un gust acru. Romanii consumau mai multe calităţi şi varietăţi de pâine – pregătită cu lapte, sau cu untdelemn, sau cu untură, sau cu condimente, sau cu ouă, sau chiar cu stafide. În general însă se punea foarte puţină plămădeală, încât pâinea era foarte deasă şi grea pentru stomac.

Baza alimentaţiei o formau legumele: de unde, nevoia unui consum de sare într-o cantitate mai mult decât dublă decât socotim noi azi că este necesară organismului. Varza, ceapa şi usturoiul, sfecla albă, lăptucile şi măcrişul, castravetele, bobul şi lintea, frun-

Vase de bucătărie, de bronz. Găsite într-o casă romană din Pompei.

zele de hrean, ridichile, urzicile sau prazul erau legumele care – fierte și pregătite cu untdelemn, oțet sau vin – constituiau hrana majorității populației. Țăranii consumau carne de oaie și de capră, extrem de rar carne de vacă; carnea de porc putea fi apreciată numai de cei avuți. Pentru mesele celor foarte bogați se vânau cerbul și mistrețul; în timp ce iepurii și hârciogii erau îngrășați în crescătorii. Dintre păsări (comune erau găina și gâsca), cele mai apreciate la marile ospețe erau fazanul, bibilica și în special păunul îngrășat.

Laptele dulce era folosit mai mult pentru prepararea mâncărurilor decât băut. Romanii beau mai ales lapte acru, de oaie și de capră, foarte rar lapte de vacă. Pregăteau cașcaval și diferite brânzeturi, condimentându-le cu tot felul de ierburi, de fructe și de substanțe aromatice; în schimb nu consumau deloc smântâna sau untul. Deși cunoșteau uleiul de nucă, de migdale, de susan, de rapiță, etc., romanii întrebuințau în alimentație numai untdelemnul de măsline (care, până în ultimele secole ale Republicii, era totuși foarte scump). Măslinele se consumau în mare cantitate, proaspete sau conservate; îndulcite cu miere se serveau fie ca aperitiv, fie ca desert. Țăranii mai făceau și un fel de turtă din măsline tocate și condimentate cu diferite ierburi aromatice. Smochinele, strugurii, alunle și nucile se mâncau cu pâine. Conservate prin uscare, merele, perele și prunele erau mâncarea frecventă a țăranilor iarna. – Dar marea pasiune gastronomică a romanilor era peștele, precum și numeroasele specii de crustacee și moluște. În timp ce peștele cel mai comun de mare și de râu era la îndemâna oricui, la mesele celor bogați erau preferați sturionii și calcanul; mai presus de oricare alții însă, sola și barbunul.

S-au păstrat numeroase rețete culinare și multe informații privind bucătăria romanilor. În general, rețetele și preferințele lor – de pildă, pentru carnea anumitor animale (hârciog, măgar sălbatic) sau păsări (păun, flamingo, barză, cocor, papagal) – rămân foarte departe de gusturile lumii moderne. Carnea de porumbel, de exemplu, era pregătită cu miere, curmale, piper, oțet, untdelemn și muștar; țiparul se servea cu piersici drept garnitură; iar alte specii de pești erau preparați nu mai puțin straniu: cu prune, marmeladă de caise sau pireu de gutui. Romanii erau foarte lacomi de ciuperci, pe care însă le pregăteau cu miere de albine! În toate rețetele de bucătărie romane figurau din abundență substanțe aromatice, unele cu totul neobișnuite: pistil de șofran, suc de trandafiri, ș.a. Asocierea de elemente picante cu elemente dulci era proprie bucătăriei romane.

Portretul lui Proculus şi al soţiei sale. Pictură din Pompei. (Museo Nazionale, Napoli).

Dar caracteristica principală a acestei bucătării era folosirea largă a diferitelor sosuri de peşte. Între acestea era şi faimosul „*garum*", – un ingredient foarte scump, pregătit din măruntaie şi bucăţi întregi de peşte gras, amestecat cu sare şi cu diferite plante aromatice; totul era lăsat să fermenteze, să se descompună, timp de o lună; după care, din acest amestec se filtra preţiosul lichid, *garum*, folosit până şi la prepararea... dulciurilor!

Dulciurile le pregăteau romanii folosind – ca elemente principale şi în cele mai neobişnuite combinaţii – mierea, brânza, vinul, grăsimea de porc, anasonul şi chimionul. Alte dulciuri preferate erau: omleta pregătită cu lapte, apoi acoperită cu miere şi cu piper; sau nuci, migdale şi curmale fierte în miere şi la urmă aromatizate cu felurite condimente picante. După dulciuri urmau fructele uscate şi – vinul.

Romanii disprețuiau berea – băutură curentă în Spania, în regiunile dunărene, în Gallia (unde se bea amestecată cu miere); dar în Peninsula Italică, numai în zona locuită de liguri. Ţăranii romani preparau vinuri de fructe, băuturi fermentate din miere, pere, gutui,

scoruşe, ş.a.; iar amestecând o parte de miere şi două părţi de apă de ploaie fiartă, obţineau o băutură pe care o consumau după o perioadă de fermentaţie de câteva luni. Dar principala băutură, de larg consum, rămâne vinul de struguri. Era o băutură accesibilă tuturor, intra chiar şi în raţia alimentară a sclavilor, – firește, vinul de proastă calitate[1].

Felul în care era tratat şi conservat vinul – chiar cel rezultat din prima tescuire – îi dădea un gust foarte ciudat; căci pentru conservare, înainte de tescuire strugurii erau ţinuţi în apă de mare, sau se adăuga mustului sare în proporţie de 4%. (Grecii însă puneau în vin apă de mare într-o proporţie de până la 33%!). Vinul era apoi păstrat sau transportat în amfore smolite în interior cu răşină (sau cu bitum special adus din Palestina) şi acoperite cu răşină şi un strat de argilă în care se introduceau cu con de pin – care apoi încolţind şi umflându-se făcea ca amfora să fie închisă ermetic. Adeseori se adăugau felurite plante aromatice, care schimbau complet gustul vinului. Vinurile licoroase se obţineau fierbând mustul. Ca aperitiv, se bea must fermentat timp de 20 de zile, adăugându-i-se o parte de miere la trei părţi de must. Alte tipuri de vin-aperitiv erau aromatizate cu pelin sau cu un amestec de trandafiri, levănţică şi ... bitum! Sau cu miere în care se maceraseră frunze de trandafir, de violete sau de cedru. – Femeilor le era interzis prin lege să bea vin (întrucât ce credea că vinul provoacă sterilitatea şi avortul spontan), – dar această dispoziţie oficială nu era respectată.

Masa principală a unui roman era cina. Dimineaţa, romanii luau o mică gustare: pâine, brânză, măsline sau miere; iar la prânz, mâncare rece, de obicei rămasă din seara precedentă. În casele celor bogaţi bucătarii erau recrutaţi dintre sclavi (cetăţeni romani bucătari de profesie nu existau, spre deosebire de Grecia). Fastul excesiv, de prost gust, de la mesele îmbogăţiţilor este ilustrat de cina dată de Trimalchio, descrisă de Petronius în *Satiricon*; dar, în general vorbind, asemenea excese erau excepţii. În straturile sociale medii şi superioare cina cu invitaţi era o plăcută ocazie de întâlnire, de conversaţie, de destindere, de petrecere.

O asemenea cină, un ospăţ, începea de obicei pe la ora 3 după amiază. În sufragerie, în *triclinium* erau aşezate de-a lungul pereţilor trei paturi-canapele – având în mijloc masa de servit, – pe care luau

1. Cato ne-a transmis reţeta vinului pe care el îl dădea sclavilor săi: un amestec de 52 litri de vin, cu 52 l de oţet, 260 l de must, 35 l apă de mare şi 1300 l apă dulce!

loc întinşi pe o parte, cu cotul drept sprijinit pe o pernă, câte trei persoane de fiecare pat-sofa. Numărul perfect de comeseni era de nouă. În dispoziţia paturilor-canapea şi în stabilirea locurilor comesenilor se respectau anumite norme precise. Invitaţii veneau însoţiţi de sclavi, care la intrare le scoteau încălţămintea înlocuind-o cu sandale uşoare (numai grecii se aşezau la masă desculţi); iar la plecare le luminau stăpânilor calea, cu torţe.

În epoca imperială a apărut faţa de masă. Şervetele - care nu serveau la altceva decât să acopere locul pe care se aşeza comeseanul - erau de obicei aduse de acasă de invitaţi. (Aceştia luau la plecare, înfăşurate în şervet, porţii din mâncările rămase, - ceea ce era un compliment făcut amfitrionului). Farfuria se ţinea în mâna stângă. Resturile, oasele, scoica stridiilor, etc. se aruncau pe jos. Ca tacâmuri - cuţite, linguri (bucăţile de carne se mâncau cu degetele)[1] şi polonice pentru turnatul vinului în cupe, din castronul mare în care vinul era totdeauna amestecat cu apă, în proporţiile stabilite de comeseanul ales de ceilalţi ca „rege" sau „maestru" al ospăţului (*rex convivii*, sau *magister bibendi*). - În timpul acestei ultime părţi a ospăţului comesenii, încununaţi cu coroane de flori, închinau în cinstea celor absenţi sau a celor prezenţi, ascultau lecturile făcute de un sclav instruit, sau jucau jocuri de noroc. La ospeţele date de cei foarte bogaţi seria divertismentelor putea fi eventual completată cu performanţele cântăreţilor, instrumentiştilor, dansatoarelor, balerinilor, bufonilor sau acrobaţilor.

ÎMBRĂCĂMINTEA

Îmbrăcămintea romanilor se caracteriza înainte de toate prin simplitate: nu necesita nici croială aproape deloc şi nici cusătură; încât intervenţia croitorului de profesie era minimă.

Veşmântul naţional şi oficial al romanilor (dar care era interzis ţăranilor, muncitorilor simpli şi sclavilor) era toga: o bucată de stofă groasă de lână albă, tăiată în formă de elipsă sau de semicerc cu un diametru care putea ajunge până la 6 metri. În epoca imperială se purta tot mai mult toga colorată - potrivit anumitor norme: toga împăratului era roşie, a generalilor victorioşi era de purpură cu broderii aurite, iar a copiilor sub 17 ani (precum şi a înalţilor

1. Furculiţa, folosită cum o folosim noi azi, va rămâne necunoscută până la sfârşitul sec. XVI - şi numai în secolul următor, la curtea franceză a Regelui-Soare, va apare furculiţa (până atunci numai cu doi dinţi) cu trei sau cu patru dinţi.

magistrați sau a unor categorii de sacerdoți) era tivită cu o fâșie de purpură[1]. Îmbrăcarea togei, potrivirea elegantă a cutelor, era o operație foarte complicată. În casă, bărbații purtau tunica – largă și lungă până sub genunchi, strânsă la mijloc cu o centură. Iarna, se îmbrăcau chiar două sau trei tunici una peste alta. Confecționată din două bucăți de stofă, cusute împreună dar lăsând loc pentru brațe și cap, tunica n-avea mâneci – cel puțin până în sec. II e.n.; pentru ca un secol mai târziu să se poarte tunica cu mâneci chiar lungi. În oraș, se purta peste tunică toga; dar oamenii săraci și sclavii umblau numai în tunică.

Femeile purtau, direct pe piele, o cămașă de in (iar în jurul bustului o fâșie de pânză, drept sutien). În timpurile vechi îmbrăcau toga și ele, la fel ca bărbații; dar încă din secolele Republicii toga era rezervată numai femeilor de moravuri ușoare. În locul ei, peste cămașă purtau o tunică lungă până la pământ (*stola*), cu mâneci scurte sau fără mâneci, încinsă cu un cordon. Peste *stola*, un fel de șal din lână colorată (*palla*) acoperea și înfășura umerii; un capăt al *pallei* se înfășura pe un braț, celălalt capăt cădea până la pământ, iar cu un fald al *pallei* femeia își acoperea capul (căci o femeie romană nu ieșea niciodată în oraș cu capul neacoperit). Aranjarea *pallei* pentru a forma un drapaj frumos și elegant era o operație tot atât de complicată ca cea pe care o cerea toga bărbaților. În epoca Imperiului femeile elegante au adoptat o îmbrăcăminte de o mare varietate.

Încălțămintea de rigoare a bărbaților când purtau toga era un fel de ghete din piele subțire, fără tocuri, fixate pe picior cu șase curele. Mult mai comode, însă, mai practice și mai puțin costisitoare erau sandalele. În casă, atât bărbații cât și femeile (ale căror tipuri de încălțăminte nu se deosebeau de ale bărbaților) își puneau papuci de stofă, în diferite culori. Țăranii și soldații purtau saboți.

Romanii umblau cu capul descoperit. Când ploua își puneau o glugă; iar vara, pentru a se apăra de soarele prea puternic, o pălărie cu boruri largi. Pentru sclavii eliberați, semnul distinctiv era bereta. Evantaiul și umbrela de soare (purtate de sclava însoțitoare) și poșeta erau articole indispensabile femeii elegante.

Gama bijuteriilor romanelor bogate era de o infinită varietate. Inele pe toate degetele (spre deosebire de cele ale bărbaților, inelele femeilor erau fin lucrate), agrafe, colane, brățări – pe brațe, la încheietura mâinii și la glezne; și apoi diademe de aur, eventual cu

1. Dar în epoca imperială toga începe să fie încetul cu încetul înlocuită cu veșminte mai practice și mai comode.

pietre preţioase, şi – bijuteria cea mai scumpă – cerceii, pandantivi, câteva perechi deodată, spre a atrage atenţia prin clinchetul lor. – În schimb bărbaţii aveau ca singură podoabă inelul. În perioada republicană nu era îngăduit decât un singur inel; dar în epoca imperiului bogătaşii parveniţi îşi încărcau degetele cu inele de o valoare enormă. Inelul bărbaţilor servea drept sigiliu, întipărirea lui având valoarea unei semnături autografe.

FAMILIA

În familia romană autoritatea tatălui era – cel puţin în perioada Republicii – nelimitată şi absolută. Tatăl avea drept de viaţă şi de moarte asupra soţiei şi copiilor săi, pe care îi putea maltrata, ucide sau vinde ca sclavi. Treptat–treptat, aceste drepturi tiranice au dispărut; dar până în sec. I e.n. soţul mai avea încă dreptul, în anumite cazuri, să–şi ucidă soţia; iar până în preajma anului 400 e.n. putea să–şi repudieze copiii nou–născuţi, expunându–i şi părăsindu–i în stradă; sau, mai târziu, să–i vândă (dar numai în afara Romei) ca sclavi.

Abia în sec. I î.e.n. soţia romană a ajuns să fie respectată mai mult decât era femeia în societatea greacă. În şcolile elementare fetele învăţau alături de băieţi; mai târziu, fetele din familiile bogate învăţau cu un preceptor literatura latină şi greacă, studiau muzica şi dansul. După căsătorie (fetele se puteau căsători de la vârsta de 12 ani, iar băieţii de la 14 ani), femeia romană putea ieşi singură, la vizite sau după cumpărături, şi chiar să–şi însoţească soţul la ospeţe.

La opt sau nouă zile de la naşterea copilului, după ce (şi dacă) tatăl îl recunoscuse ca fiul său, avea loc ceremonia purificării. Copilului i se dădea un nume şi i se atârna la gât o amuletă (*bulla*) spre a–l păzi de puterile răului, – şi pe care băieţii o purtau până la vârsta de 17 ani (iar fetele, până când se căsătoreau). – Dacă tatăl nu voia să–şi recunoască copilul, îl lepăda expunându–l pe locul unde se adunau gunoaiele şi unde era lăsat să moară de foame sau de frig, – dacă nu–l lua cineva care, apoi, după ce îl creştea îl putea vinde ca sclav. Dar copiii născuţi cu anumite malformaţii erau omorâţi.

Când împlinea 7 ani băiatul îşi urma tatăl (iar fetele, mama) în activităţile zilnice ale casei. Ajuns la vârsta de 17 ani, în cadrul unei ceremonii, tânărul era dus în For şi înscris în listele cetăţenilor; îmbrăca acum „toga virilă", semn că devenise un cetăţean roman, şi i se da numele complet; de acum avea drept de vot şi era apt pentru serviciul militar.

Căsătoria – și alegerea viitoarei soții, respectiv alegerea viitorului soț – o hotărau părinții. Între cele două familii se încheia și un contract, prin care era prevăzută data căsătoriei, de obicei cu o îndelungată anticipație; dar data căsătoriei avea loc nu înainte ca tânărul să fi împlinit 17 ani, deci să fi devenit cetățean roman. În contract se prevedeau și despăgubirile datorate în caz că una din părți ar fi rupt „logodna". Căsătoria se celebra în cadrul unor numeroase rituri și ceremonii tradiționale, în centrul cărora erau momentele semnării contractului și cel al împreunării rituale a mâinilor celor doi miri. Divorțurile (înainte, numai soțul își putea repudia oricând soția, după bunul său plac) au devenit mai frecvente începând din sec. I î.e.n., când și soțiile își puteau repudia soții. Bineînțeles că divorțurile aveau loc aproape exclusiv în familiile celor bogați și ale celor aparținând păturilor conducătoare. Pompeius, de pildă, s-a căsătorit de 4 ori, dictatorul Sylla de 5 ori, iar Cicero a divorțat și s-a recăsătorit, cu o tânără foarte bogată, când el avea 57 de ani!

Octavianus Augustus a luat măsuri pentru a împiedica prea multele divorțuri; dar în următoarele două secole, de obicei femeile bogate își repudiau soții, știind că își puteau apoi retrage zestrea[1]. O altă plagă a societății romane era celibatul, – cu toate că din sec. V î.e.n. celibatarii erau impuși la un impozit special, iar trei secole mai târziu alte măsuri căutau să impună căsătoria ca o obligație generală. Cu toate măsurile luate de Octavianus Augustus – printre altele, aceea de a interzice anularea logodnei, sau cea care stabilea că celibatarii, bărbați și femei, își pierdeau dreptul de moștenire, – totuși în epoca imperială celibatul nu numai că s-a răspândit tot mai mult, ci era considerat chiar un fapt de prestigiu social!

Ultimul moment și ultimul act al vieții, decesul și înmormântarea, se desfășurau în cadrul unor rituri care s-au transmis, în parte, până în zilele noastre, la multe popoare europene. Muribundul era așezat pe pământ, un membru al familiei îl săruta pe gură când își dădea ultima suflare, apoi cei din casă îl strigau pe nume. Cadavrul era spălat, uns cu mirodenii, defunctului i se punea sub limbă o monedă (un obicei grecesc: spre a-și plăti trecerea Styxului); apoi era îmbrăcat și așezat pe un pat funebru, în jurul căruia ardeau făclii

1. Într-una din epigramele sale Iuvenal condamnă o femeie care în răstimp de 5 ani se căsătorise de 8 ori; iar Martial vorbește într-o epigramă de o altă femeie care se căsătorise a zecea oară!

şi se aprindeau candelabre, după ce focul din vatră fusese stins în semn de doliu. Trupul neînsufleţit, acoperit cu flori şi cu coroane, era expus timp de 2–3 zile (împăraţii erau expuşi 7 zile); oamenii săraci şi copiii era înmormântaţi chiar în noaptea următoare. Funeraliile celor bogaţi (sau ale celor care deţinuseră înalte funcţii publice) se desfăşurau cu o pompă deosebită. Cortegiul era precedat de cântăreţi din flaut, corn şi trompetă, de purtătorii de făclii şi de bocitoare de profesie. Urma grupul de mimi care, dansând, făceau tot felul de glume şi gesturi nu prea cuviincioase, zeflemisind persoana mortului prin aluzii – uneori de-a dreptul usturătoare – la viaţa pe care o dusese. Solemnitatea momentului era restabilită de grupul următor de persoane, care purtau măştile strămoşilor decedatului (măşti care se păstrau în locuinţa lui). Urma sicriul – mortul fiind descoperit, expus vederii tuturor – şi familia; femeile, îmbrăcate foarte sobru, îşi smulgeau părul în semn de durere.

Până în epoca imperială, patricienii, cei bogaţi şi cei ce avuseseră funcţii publice înalte, erau incineraţi; în timpul Imperiului s-a generalizat obiceiul înhumării, chiar şi pentru împăraţi. Prevederile *Legii celor XII Table*, care interziceau înmormântarea în interiorul şi în imediata apropiere a zidurilor Romei au continuat să fie respectate[1]. Sclavii şi oamenii săraci erau înmormântaţi în gropi comune. Cimitire comune erau şi clădirile („*columbaria*") cu pereţii având numeroase nişe în care se păstrau urnele cu cenuşa celor incineraţi. (Corporaţiile îşi construiau fiecare un *columbarium* propriu-zis)[2]. Marile familii nobile sau de mari bogătaşi îşi construiau impunătoare mausolee, al căror interior era amenajat în aşa fel încât să poată servi, uneori, şi ca loc de reuniuni familiale; şi care puteau fi înconjurate de o grădină, – loc de adunare a familiei şi prietenilor răposatului cu ocazia banchetelor funerare. Somptuoasele morminte şi mausolee erau înşirate de-a lungul principalelor drumuri care porneau din toate marile oraşe. La Roma, primul loc îl ocupa Via Appia, ale cărei ruine de monumente funerare impresionează şi azi. – În afară de acestea, pe mari suprafeţe se întindeau în Roma şi în jur numeroasele cimitire subterane (catacombe), cu capele şi biserici din perioada creştină, cu numeroase picturi murale,în care – începând din sec. II e.n. – romanii creştini îşi practicau cultul

1. Cu foarte rare excepţii: dintre împăraţi, singurul a cărui cenuşă a fost depusă chiar în incinta oraşului a fost Traian.

2. Inscripţiile păstrate în aceste nişe sunt de cea mai mare importanţă pentru studiul limbii latine vulgare.

religios. Din sec. III e.n. începând, catacombele au servit adeseori și ca loc de refugiu.

PROGRAMUL UNEI ZILE

Pentru romani, ziua nu începea la aceeași oră în toate anotimpurile, ci când răsărea soarele, și se încheia la apusul soarelui.

Spațiul de timp al unei zile era împărțit în 12 ore; dar la solstițiul de vară „ora" romană era de 75 de minute, în timp ce la solstițiul de iarnă era de 45. Începând din sec. III î.e.n. s-au adus cadrane solare din Sicilia; dar la o diviziune corectă a zilei în ore, corespunzând mai exact meridianului Romei, s-a ajuns numai începând din anul 164 î.e.n. Din ultimul secol al Republicii s-au răspândit tot mai mult și s-au perfecționat „clepsidrele", ceasornicele cu apă sau cu nisip; obișnuite doar în casele celor bogați, clepsidrele erau instalate – asemenea cadranelor solare – și în unele piețe din Roma.

Romanii se sculau odată cu răsăritul soarelui și își începeau numaidecât activitatea obișnuită. În primele două ore ale dimineții patricienii își exercitau funcția de *patroni*: „patronul" își primea (în ordinea ierarhică) „clienții", care se prezentau zilnic să-l salute, să-și primească rația de alimente sau de bani, și eventual să-i solicite ajutorul în anumite probleme (juridice, o intervenție, etc). După care, urmați de numeroșii lor clienți, patricienii porneau (pe jos; numai personajele foarte marcante mergeau în lectică) spre locurile unde își desfășurau activitatea zilnică – în For, la Senat, la adunările politice, la întâlnirile de afaceri, la tribunale, etc. La ora 12, toate aceste activități încetau, și romanii se întorceau acasă, la masă. Bineînteles că acest orar nu era general; cei de la țară, meșteșugarii, negustorii, ș.a. continuau lucrul până seara. Dar categoriile de privilegiați care își puteau permite un program mai liber își petreceau după-amiaza – după un repaus de o oră – de obicei la terme, care se deschideau la ora 14 și se închideau la apusul soarelui.

Termenele nu erau doar niște imense băi publice (capacitatea termelor lui Caracalla și Dioclețian era de 1600, respectiv 3000 de persoane), ci adevărate instituții sociale: locul de întâlnire între prieteni și cunoscuți, loc de destindere și de felurite distracții, locul unde se puteau afla mai repede ultimele știri și unde se comentau noutățile zilei. Ca băi propriu-zise, termele aveau un vestiar sau două, o încăpere pentru băi reci, o alta încălzită cu un sistem de

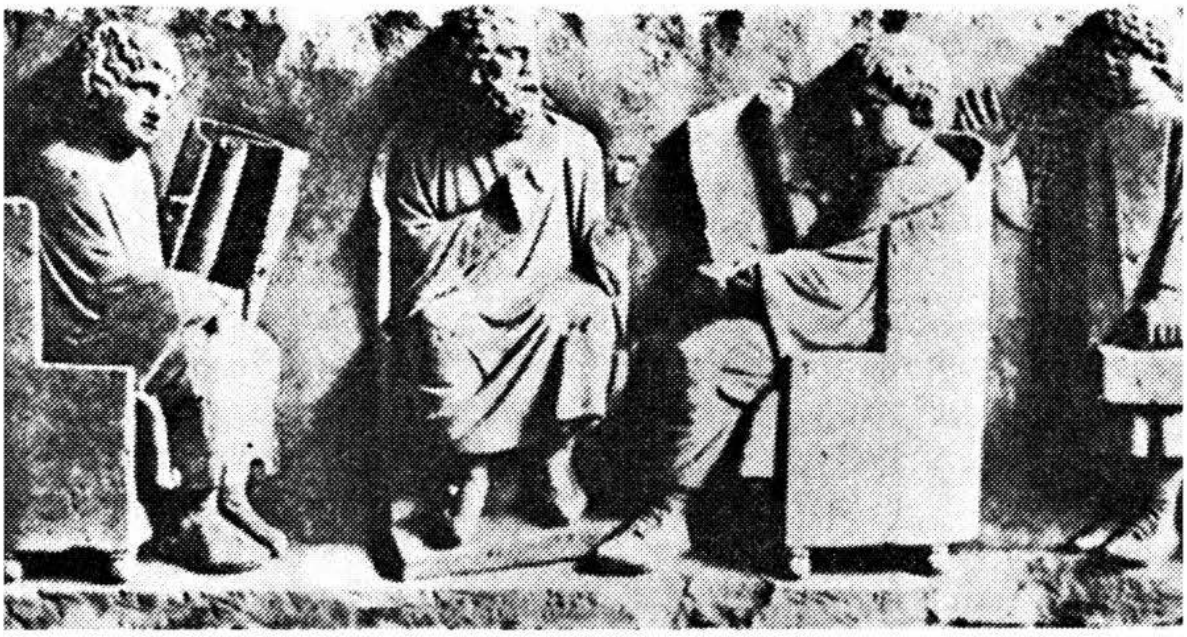

Într-o şcoală romană. (Landesmuseum, Trier).

tuburi subterane, în fine sala bazinelor cu apă caldă. Pe lângă acestea mai erau camere cu aburi, camere pentru masaje, pentru frecţii, ş.a. Termele mai mari şi mai somptuoase – de ex., termele lui Caracalla, din Roma, – aveau grădini, biblioteci, piscine, bufete, un stadion, „gimnazii"[1].

Termele care nu aveau săli rezervate femeilor, puteau fi frecventate de femei numai înainte de prânz, când bărbaţii n-aveau acces. Preţul de intrare la terme era foarte mic; încât le puteau frecventa, zilnic, şi oamenii săraci. Existau terme şi în oraşele de provincie. – Romanii bogaţi aveau în casă şi o cameră de baie; în timp ce în vilele lor din afara oraşului, unii îşi amenajaseră – la dimensiuni reduse – adevărate terme.

EDUCAŢIA TINERETULUI

Educaţia copiilor era orientattă în sens practic şi în acela de a-i forma în spiritul integrării lor în viaţa colectivităţii; deci, şi în sensul de a şti cum să-şi exercite şi drepturile şi datoriile. Exerciţiile fizice nu deţineau un loc de seamă în programul de educaţie. Echilibrul

1. Dar romanii n-aveau o pasiune deosebită pentru sporturi, ca grecii. Le practicau, totuşi, arătând o preferinţă specială pentru jocul cu mingea. Ei considerau sporturile mai mult ca nişte necesităţi practice, decât ca nişte agreabile şi de prestigiu activităţi atletice. Atletica nu le trezea mare interes – şi, în orice caz, n-o socoteau compatibilă celor cu o situaţie socială înaltă.

dintre dezvoltarea fizică a tânărului prin sport și formația sa morală nu era pentru romani – ca pentru greci – un ideal de educație.

Analfabetsimul era, la romani, un fenomen de proporții relativ reduse. Aproape fiecare cetățean știa să scrie, să citească și să socotească; încât cetățeanul obișnuit era primul dascăl al copiilor săi, și singurul, când n-avea posibilități să-i dea la școală.

Școala primară – la care băieții și fetele învățau împreună – începea la vârsta de 7 ani. Din sec. II î.e.n. școala era ținută de un dascăl de profesie (*ludi magister*), plătit de părinți[1]. În aer liber sau în localuri de ocazie, sărăcăciaose, mizere chiar, într-o șură sau într-o fostă prăvălie, în mijlocul zgomotului asurzitor al străzii, copiii învățau să scrie, să citească și să socotească, să repete pe de rost și să recite texte literare. Sistemul pedagogic în uz urmărea înmagazinarea mecanică, nerațională, a unor date și noțiuni considerate indispensabile. Pedepsele corporale se aplicau, până la abuz. Familiile bogate nu își trimiteau copiii la școala populară a unui *ludi magister*, ci îi încerdința unui pedagog, de obicei unul din sclavii cei mai instruiți ai casei. În epoca Imperiului, școlile elementare s-au răspândit până în cele mai îndepărtate provincii romane, când împărații au acordat dascălilor și anumite privilegii.

Cu un bagaj minim de noțiuni practice elementare, un număr restrâns de copii treceau – la vârsta de 12 ani – la „școala de gramatică". În această școală – de grad gimnazial – elevii studiau bine timp de 4 ani limba latină și mai ales limba greacă, precum și autorii clasici respectivi. Profesorul (*gramaticus*) prefera să-și țină lecțiile – și chiar să explice scriitorii latini – în limba greacă. Elevii făceau exerciții de lectură cu voce tare, recitau, li se dădeau lecții de dicție, învățau figurile de stil; și numai accidental, în legătură cu textele literare analizate căpătau și câteva noțiuni vagi de istorie generală[2], de geografie și mitologie, de matematică, astronomie și muzică. Spiritul practic excesiv al romanilor desconsidera aceste domenii care nu prezentau un sens de utilitate imediată.

Împlinind vârsta de 17 ani, tinerii din familiile înstărite puteau continua studiile la școala, de grad superior, de retorică. Această școală – apanaj, deci, al unui foarte restrâns număr de tineri – era indispensabilă pentru o carieră politică. Învățământul era predat cu precădere în limba greacă. Consta din nesfârșite exerciții literare de

1. Abia începând din sec. V e.n. acești dascăli vor fi plătiți de stat.

2. În schimb, se studia istoria romană, prin lecturi și comentarii din anale (*Annales*).

retorică, convenţionale şi adeseori extravagante, căutând exclusiv artificiile verbale de efect oratoric; exerciţii lipsite de un conţinut substanţial, vizând exclusiv însuşirea unei emfatice şi pedante virtuozităţi oratorice pur formale. Ştiinţele naturale, matematica sau filosofia nu-şi găseau loc în şcoala de retorică; tinerii trebuiau să se pregătească pentru cariera politică sau juridică, deci pentru cele care cereau o perfectă abilitate oratorică.

Pe lângă aceste şcoli de retorică mai existau şi altele care formau anumiţi specialişti – medici, arhitecţi, jurişti. Studiul dreptului, în special (începând din sec. II e.n. funcţionau şcoli publice de drept, situate în apropierea marilor biblioteci publice), s-a bucurat de un înalt prestigiu[1].

DIVERTISMENTE. SPECTACOLE

Romanii îşi petreceau o bună parte din timpul lor liber cu jocuri de abilitate şi de hazard, sau (mai puţin) cu exerciţii sportive. Tinerii se întâlneau pe *Câmpul lui Marte* – rezervat adunărilor populare şi mai ales sporturilor. Cel mai răspândit sport era înotul: un roman care nu ştia să înoate era o raritate. Jocurile cu mingea – importate din Grecia – erau practicate de copii, precum şi de adulţi. Asemenea copiilor, apoi, şi oamenii maturi săreau coarda, jucau jocuri de ghicit sau jocuri cu pietricele şi cu nuci (aşa cum se recrea şi împăratul Octavianus Augustus, după mărturia lui Suetonius). Între jocurile de calcul, foarte popular era un joc asemănător întrucâtva şahului. Iar între cele de noroc, cel mai răspândit era jocul cu zaruri, practicat în toate straturile societăţii romane.[2] Jocurile de noroc erau interzise de lege, permise fiind numai în timpul Saturnaliilor, carnavalul romanilor. Datoriile contractate la jocurile de noroc nu erau recunoscute de lege (dar legea nu era respectată).

Cele mai frecvente şi mai importante ocazii de divertisment le găseau romanii la jocurile publice: reprezentaţii teatrale, curse de care, naumachii (bătălii navale simulate), vânători de fiare în circuri şi lupte de gladiatori. Aceste jocuri ocupau, ca timp – în epoca republicană – în total 60 de zile într-un an; sub Augustus – 64 de zile; în perioada imperială, sub Traian – 123; iar sub Marcus

1. În unele şcoli de grad superior se studia şi *Istoria naturală* a lui Plinius (sec. I e.n.) sau alte lucrări cu caracter enciclopedic, cele mai multe traduse din greceşte.

2. Dintre împăraţi, cel mai pasionat jucător de zaruri – mai mult decât Octavianus şi chiar decât Nero – a fost Claudius, care a şi scris un manual de jocuri de noroc.

Aurelius - nu mai puţin de 135 de zile![1] Originea religioasă a jocurilor s-a făcut simţită totdeauna, prin ceremonialul şi ritualurile care le precedau sau le încheiau. De pildă, jocurile care se desfăşurau în circ erau inaugurate printr-o solemnă procesiune religioasă. Cortegiul, pornind de pe Capitoliu, era format din sacerdoţi şi magistratul organizator, urmaţi de concurenţi, de tineret, de muzicanţi, dansatori şi actori comici. Cortegiul se oprea la numeroasele edificii sacre din incinta circului, unde se făceau rugăciuni şi se aduceau jertfe. Cu timpul însă caracterul sacru a dispărut, pentru ca în timpul Imperiului jocurile de circ să degenereze în oribilele atrocităţi ale „vânătorilor" şi ale luptelor de gladiatori.

Edificii destinate spectacolelor publice se aflau în toate oraşele mai importante ale Imperiului. Primele spectacole teatrale, cu caracter religios, iar mai târziu cu actori - *histrioni* - aduşi din Etruria, se desfăşurau în teatre construite din lemn. (Despre cel construit la Roma în anul 58 î.e.n., Plinius afirma - exagerând, desigur - că putea primi 80.000 de spectatori!). Primul teatru permanent, din piatră, având o capacitate de 40.000 de locuri, a fost construit de Pompeius (în anul 55 î.e.n.)[2]. Scena era construită, având ca decor permanent o serie de elemente arhitectonice - porţi, firide cu statui, clădiri, colonade, jocuri de perspectivă. Al doilea teatru din Roma, având 20.000 de locuri, a fost început de Caesar şi terminat de Octavianus Augustus, - teatrul denumit al lui Marcellus (nepotul împăratului) din apropierea Capitoliului, conservat în bună parte până azi. Unele din numeroasele teatre construite de romani se folosesc şi în zilele noastre; cel mai bine păstrat este cel din Orange, din sudul Franţei.

Spectacolele teatrale erau organizate de un magistrat special, care trata cu impresarii de trupe actoriceşti. Până în sec. I e.n. condiţia juridică a actorilor - aproape exclusiv sclavi sau liberţi - era deplorabilă, proasta lor reputaţie echivala cu aceea a prostituatelor. Dar începând chiar după această dată, odată cu enorma popularitate

1. Împăratul Claudius - şi mai înaintea lui, Octavianus însuşi, au redus numărul atât de ridicat al acestor zile nelucrătoare (dar, periodic, alţi împăraţi au sporit din nou numărul lor).

2. Spre deosebire de greci, romanii îşi construiau în întregime teatrele, deci fără să folosească panta unei coline pentru băncile spectatorilor; spaţiul liber din faţa scenei avea forma perfect semicirculară, iar ca fundal permanent al scenei, un perete de înălţimea rândului de bănci din fund; încât, pe timp de ploaie teatrul putea fi acoperit cu o imensă prelată.

pe care și-o câștigă teatrul, poziția socială a actorului se ameliorează progresiv. Actorii se asociază acum în companii care efectuau turnee pe itinerarii stabilite pentru fiecare companie; li se acordă premii (bani, coroane de aur sau de argint, veșminte scumpe), iar în sec. II e.n. unui actor i se ridică chiar statui în mai multe orașe. Femeile erau admise pe scenă numai în *mimi* – în acele scene comice din viața cotidiană, adeseori vulgare și licențioase. Acțiunea scenică era însoțită de muzica flautiștilor, care cântau stând în mijlocul actorilor. În epoca republicană, în locul măștilor pentru rolurile fixe se foloseau, chiar și în tragedie, peruci de diverse culori (pentru rolurile de părinți – albe, pentru cele de sclavi – roșii, pentru cele de tineri îndrăgostiți – negre, ș.a.m.d.).

Spre deosebire de cel grec, teatrul roman n-a avut niciodată un caracter religios-ritual; nici chiar tragedia n-a avut caracterul religios și sensul katharctic pe care l-a avut la greci. Înaintea începerii spectacolului, un crainic anunța titlul și povestea subiectul piesei; după care cortina se ridica (nu se deschidea lateral, ca în teatrul modern); o a doua cortină, internă, era în așa fel manevrată încât să acopere succesiv anumite zone ale scenei în funcție de diferitele spații de joc cerute de acțiune. Până în sec. I e.n. piesele nu erau împărțite în acte; erau însă întrerupte de scurte pauze, în timpul cărora cânta corul (în tragedii) sau un flautist (în comedii). Deși muzica n-a fost niciodată prea apreciată de romani.

La Roma, primele reprezentanții scenice (dansuri, cântece, pantomime) au fost date de actori etrusci în anul 364 î.e.n. Prima piesă de un autor latin (Livius Andronicus) a fost reprezentată în anul 240 î.e.n. (Ulterior, precum se știe, comedia a fost ilustrată de numele lui Plaut și al lui Terențiu). Dar peste un secol teatrul literar a făcut loc spectacolelor de pur divertisment vizual – pantomimei, mimului, atellanei, improvizațiilor bufe. Marele concurent al reprezentațiilor teatrale, dominând total gustul maselor populare, au fost jocurile de circ și cele ce se desfășurau în amfiteatre.

Asemenea stadionului grecesc, circul avea forma unui lung patrulater, în mijloc și de-a lungul cu un zid, iar la cele două capete ale zidului median, câte o scurtă coloană-bornă. În timpul spectaculoaselor și periculoaselor curse de care (cu 2, 3 sau 4 cai; iar în epoca Imperiului, chiar mai mulți), alergătorii trebuiau să înconjoare de șapte ori zidul cu cele două borne. Conducătorii carelor câștigătoare – persoane de condiție foarte modestă, de obicei sclavi

– erau idolatrizați de imensul public spectator. Pe deasupra, realizau și câștiguri considerabile. Astfel, o avere imensă a realizat Lusitanus, un conducător de care din sec. II e.n., care în 4400 de curse a ieșit învingător de 1462 de ori (iar pe locurile 2 și 3, de 1437 de ori). – În afara Romei, pe teritoriul Italiei nu mai erau alte circuri; existau însă în câteva din centrele provinciilor Imperiului. Dintre cele 4 circuri din Roma, *Circus Maximus*, de la poalele colinei Palatinului, ajunsese să aibă spre sfârșitul epocii imperiului o capacitate – calculată azi – de 300.000 de locuri[1].

Amfiteatrele, în fine, adăposteau oribilele spectacole sângeroase care rămân dezgustătoarea pată de rușine a civilizației romanilor.

Dintre renumitele amfiteatre romane ale căror impunătoare ruine impresionează și azi prin dimensiunile și arhitectura lor (cele din Nîmes – cu 24.000 de locuri, din Capua, Verona, Siracuza, etc.), celebru este Coloseul din Roma, – Amfiteatrul lui Flavius, – cea mai mare clădire pe care ne-a lăsat-o Antichitatea. Terminat în anul 80 e.n., a fost inaugurat cu „jocuri" care au durat 100 de zile, în care timp au fost ucise 5000 (după alți autori, 9000) de animale sălbatice. De formă elipsoidală – cum erau toate amfiteatrele, – cu înălțimea de 48,5 m, axa longitudinală de 188 m, iar cea transversală de 156 m, amfiteatrul avea o capacitate probabil de 87.000 de locuri. Sub arenă erau încăperile pentru fiare, un sistem perfect de organizare asigura accesul și ieșirea publicului, o gigantică pânză groasă putea fi întinsă acoperind tot edificiul și protejând spectatorii de soarele prea puternic, în timp ce în caz de ploaie publicul se putea adăposti perfect în galeriile de acces și sub portice.

În amfiteatre aveau loc – după ce în prealabil se amenaja un bazin imens – și spectaculoase bătălii navale simulate (*naumachii*), organizate mai întâi de Caesar (în 46 î.e.n.), după el de Octavianus Augustus, iar apoi de mai mulți alți împărați. Dar spectacolele obișnuite din amfiteatre erau luptele de gladiatori și „vânătorile".

La origine, luptele de gladiatori aveau un caracter religios, celebrate fiind cu ocazia funeraliilor unor persoane însemnate. Astfel, la Roma au apărut mai întâi – imitând vechile obiceiuri ale

1. Potrivit tradiției, *Circus Maximus* ar fi fost fondat de Tarquinius Priscus pe locul unde s-a petrecut „răpirea sabinelor". În realitate, datează din sec. II î.e.n. Sub Caesar a fost organizată aici o bătălie simulată, cu 1000 de soldați, 600 de călăreți și 40 de elefanți. A fost refăcut și mărit de Augustus, Traian, Caracalla, Constantin. Ultimele curse de care au avut loc aici în anul 549.

Vânătoare de mistreți. Mozaic din sec. III–IV
(Vila romană din Piazza Armerina, Sicilia).

etruscilor – în anul 264 î.e.n., când fiii unui înalt personaj decedat au oferit la funeraliile părintelui lor un spectacol cu participarea a trei perechi de gladiatori. Un secol mai târziu, într-o împrejurare identică, s-au înfruntat 36 de perechi, iar în timpul lui Caesar, 320 de perechi de gladiatori. Dar la această dată sensul religios al unui asemenea spectacol – de sacrificiu funerar ritual – se pierduse demult, iar publicul începuse să-l prefere alergărilor de care din circuri. Popularitatea de care se bucurau aceste lupte era neînchipuit de mare: astfel, pentru a sărbători victoria asupra dacilor, Traian a adus în arenă nu mai puțin de 5000 de perechi de gladiatori!

Aceștia erau recrutați dintre prizonierii de război, sclavi, condamnați de drept comun sau chiar dintre cetățenii împinși de mizerie, și care prin aceasta își pierdeau drepturile de cetățeni. Se cunosc și cazuri de femei-gladiatori (până când către anul 200 e.n. împăratul Septimius Severus le-a interzis) și de tineri aristocrați; femeile coborau în arenă atrase de câștigurile bănești, tinerii nobili, de glorie. Gladiatorii erau instruiți și antrenați, cu un regim barbar, în cazărmi speciale, proprietatea unor particulari, sau (de la sfârșitul sec. I e.n.) ale statului. Organizatorii jocurilor angajau gladiatorii tratând cu proprietarii școlilor de gladiatori, cărora le plăteau în plus

o indemnizaţie pentru gladiatorii morţi sau răniţi grav. Gladiatorii se împărţeau pe diverse categorii, după felul în care erau echipaţi şi înarmaţi fiind puşi să lupte câte doi din categorii diferite. Ultima categorie era cea a gladiatorilor care aveau drept arme o plasă şi un trident. Luptele, în legătură cu care se făceau pariuri, aveau loc spre seară; învingătorii erau recompensaţi cu bani, sau chiar – dacă învingeau în mai multe rânduri – erau eliberaţi din sclavie, sau graţiaţi de pedepsele penale la care fuseseră condamnaţi.

Lupta – în care erau angajaţi fie doi gladiatori, fie două grupuri – era uneori însoţită de muzica unei mici fanfare. Asupra soartei gladiatorului la pământ, rănit sau dezarmat, hotăra – dacă să fie ucis sau graţiat – publicul prin agitarea batistelor, sau organizatorii spectacolului. Aceştia aveau totdeauna pregătite din timp sicriele pentru cadavrele luptătorilor, – căci exista şi un anumit fel de lupte (numite *sine missione*) în care toţi gladiatorii până la ultimul trebuiau să rămână morţi în arenă. – Luptele de gladiatori erau practicate şi în îndepărtatele regiuni orientale ale Imperiului; grecii însă aveau o repulsie pentru asemenea spectacole atroce. În Orient, sub influenţa creştinismului acestea au fost interzise începând din sec. IV e.n.; dar în Occident au continuat până în ultimii ani ai Imperiului.

Mai mult poate chiar decât barbarul spectacol al luptelor de gladiatori, pe romani îi pasionau vânătorile organizate în amfiteatre (*venationes*). Din Africa, din Orientul Mijlociu, din pădurile Germaniei, erau aduse la Roma turme întregi de animale rare sau exotice – urşi, mistreţi, tauri sălbatici, elefanţi, lei, tigri, pantere, rinoceri, crocodili, hipopotami – care se înfruntau în arenă: un taur cu un elefant, un leu cu un hipopotam, un mistreţ cu un tigru, etc.[1]

Alteori, animalul lupta contra unui om înarmat. Au fost şi împăraţi – de pildă, Commodus – care coborau ei înşişi în arenă să înfrunte fiarele. Iar Marţial relatează că la inaugurarea Coloseului au fost şi femei care au înfruntat leii. – Dar culmea sadismului era atins de „vânătorile" în decursul cărora erau aruncaţi în arenă criminali condamnaţi la moarte, neînarmaţi, şi numaidecât sfâşiaţi de fiare –spre satisfacţia diabolică, patologică şi în entuziasmul delirant al spectatorilor. Împăratul Titus, de exemplu, – dar nu numai el – căuta să dea acestor orori o scenografie de mare efect „artistic" – când cei hărăziţi fiarelor erau costumaţi în diferite personaje mitologice.

1. În subteranele Coloseului erau 32 de încăperi pentru animale sălbatice care, la momentul prevăzut, erau – printr-un ingenios joc de maşinării – catapultate în acelaşi timp în arenă.

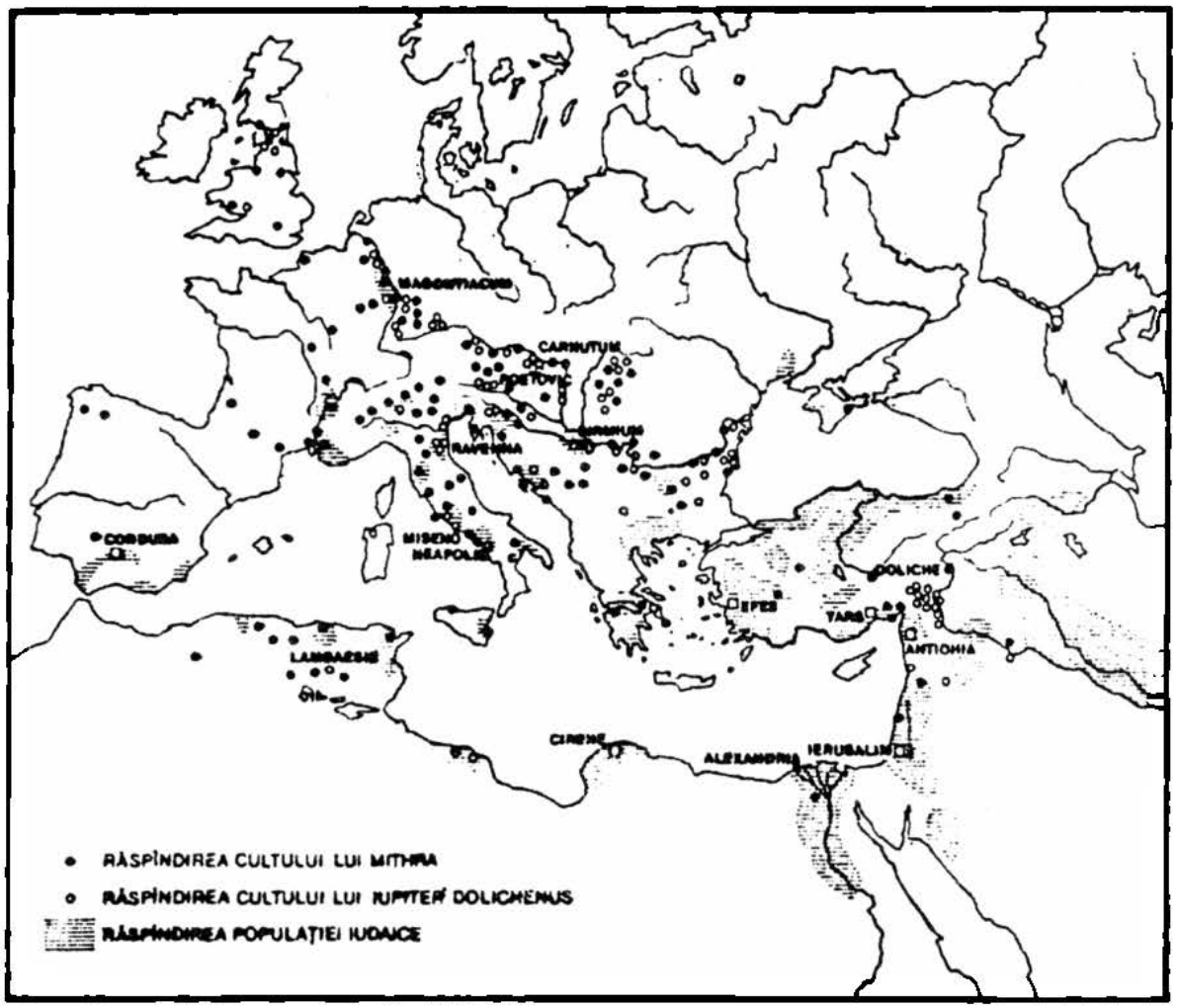

Răspândirea unor culte orientale pe teritoriul Imperiului roman.

Primele *venationes* au avut loc la Roma în anul 186 î.e..n. În anul 99 î.e.n. au fost aduşi şi pentru prima oară şi elefanţi; în 93 î.e.n. a fost organizată o mare vânătoare contra a o sută de lei; în anii următori au fost prezentaţi elefanţi contra taurilor; apoi, într-un bazin construit special, un hipopotam luptând cu cinci crocodili. Pompeius a adus pentru aceste „vânători" nu mai puţin de 600 de lei – a căror capturare costase, evident, sume enorme – şi 20 de elefanţi. În timpul lui Octavianus Augustus au fost aduşi în acelaşi scop un mare număr de elefanţi; iar cu prilejul festivităţilor pentru a celebra cucerirea Daciei, Traian a adus la Roma nu mai puţin de 1000 de fiare pentru *venationes*. Asemenea spectacole dezgustătoare care excitau instinctele cele mai sălbatice au continuat, în Imperiul roman de Răsărit, până la mijlocul secolului al VI-lea e.n.

VIAȚA RELIGIOASĂ

Religia romanilor din primele secole ale istoriei lor se prezenta sub forma primitivă a animismului. Forțe misterioase, obscure divinități sau spirite, malefice sau binefăcătoare, erau bănuite că impregnează întreaga natură, că rezidă în fiecare vieţuitoare și în fiecare obiect – stâncă, râu, pădure, izvor, arbore, – prezidând fiecare moment și orice act din viața omului și a Universului. Romanii primelor timpuri credeau că totul era dominat de puteri divine – și vatra, și ușa casei, și pragul, și balamalele porții.

Fiecare om își avea semidivinitatea, spiritul său protector. Fiecare act al vieții lui stătea, încă de la naștere, sub puterea unei voințe divine individuale. De asemenea, fiecare moment din activitatea sa practică: aratul, semănatul, secerișul, îmblătitul, fiecare își avea semidivinitatea sa protectoare.Fiecare om își avea și își cinstea „geniul" său – cum era numit spiritul originar, forța divină care tutela fiecare persoană[1]. Acestor infinități de forțe misterioase, amorfe, omniprezente (*numina*) le adresau romanii numerosele lor acte de cult.

Din numărul nesfârșit al acestor *numina* s-au cristalizat apoi conceptele unor adevărați zei – Saturn, Vesta, Ianus, Marte, Neptun, Iupiter, – forțe active ale naturii, prezidând feluritele activități, în primul rând agrare.

Iupiter era invocat în ipostaza de zeu al luminii, al tunetului, al fulgerului, al ploii; mai târziu, al victoriei și al confederației popoarelor italice. Iunona, soția sa, era protectoarea căsătoriei și a nașterilor. Zeul favorit al romanilor era însă Marte, devenit – în epoca istorică – zeul războiului. Quirinus, zeul războiului și unul din principalii trei zei în epoca monarhică, în epoca Republicii a trecut pe planul al doilea. Ianus și Vesta au devenit zei din *numina*, cum erau la origine. Ianus, spiritul protector al porților casei, care privește spre trecut și spre viitor (de unde, reprezentarea lui cu două fețe: *Ianus bifrons*), a devenit divinitatea oficială a oricărui început de an – de unde, denumirea lunii ianuarie – și invocat primul în formulele de rugăciuni. Vesta, vechea divinitate a focului domestic, a devenit zeița focului sacru, protectoarea simbolică – prin focul sacru ținut mereu aprins – a Romei; colegiul preoteselor ei, vestalele, aveau în grija lor întreținerea acestui foc. Mai târziu, au căpătat importanță zeița meșteșugarilor Minerva (asimilată cu zeița înțelepciunii a

1. Pentru bărbați, „geniul" era încarnarea bărbăției, iar pentru femei, a fecundității.

grecilor, Athena); sau zeița grădinilor, Venus, – întrucâtva echivalenta Afroditei grecilor.

Dar și acești zei au rămas pentru romani niște reprezentări amorfe: cu lipsa de imaginație care îi caracteriza, romanii nu i-au conceput în forme umane, și n-au inventat în jurul lor o mitologie – fermecătorul apanaj al fanteziei grecești: „Acești zei rămâneau vagi: fără personalitate, fără chip, fără legendă, aproape și fără nume, adeseori fără sex, nedeosebindu-se decât prin funcțiile lor și denumiți fiind, în cea mai mare parte, printr-un simplu adjectiv care indica rolul lor" (Albert Grenier).

Lipsit de sensibilitate metafizică, spirit prin excelență pozitiv și practic, romanul nu era preocupat că cugete asupra naturii zeilor, asupra originii lumii, asupra morții, a lumii de dincolo, sau a destinului după moartea sufletului. Ca urmare, zeii nu trezeau în sufletul romanilor nici sentimente, nici emoții. Practicile lor cultice urmăreau să câștige bunăvoința divinităților și a spiritelor – sau să le țină departe pe cele malefice. Romanii considerau că zeii nu cereau să fie iubiți – ci numai să li se dea, prin actele de cult, ceea ce li se cuvenea. Religia romană – căreia îi era străină și devoțiunea sinceră și entuziasmul mistic – se caracteriza printr-o organizare pur rațională, rece, îndeplinită ca o datorie civică, a cultului. Religia avea mai degrabă caracterul unui contract care reglementa precis raporturile dintre om și divinitate. Să trăiască în pace și în relații bune cu zeii – aceasta era tot ceea ce urmăreau romanii. O religie gravă, solemnă, sever organizată – dar formală, fără poezie, fără zboruri metafizice și fără elanuri mistice: o religie pur utilitară.

Din străvechile credințe ale lumii mediteraniene romanii au preluat cultul Zeiței-Mame, divinitatea pământului și a forțelor generatoare și regeneratoare ale vieții. I-au influențat întrucâtva și credințele popoarelor italice vecine, desigur; dar etruscii au fost aceia care le-au transmis mai multe credințe și practici religioase, precum și divinități, pe care romanii le-au acceptat, asimilându-le; divinități preluate și de la greci și de la alte popoare. Căci o altă caracteristică a religiei romane a fost spiritul său tolerant și permanenta sa disponibilitate de a adopta zei străini (iar în epoca imperială, și diferite culte străine).

Centrul vieții religioase era situat chiar în casa fiecărui roman. Capul familiei era cel care oficia cultul domestic: pe un mic altar de lângă vatră el aducea zeilor casei ofrande – flori, fructe, ouă, vin – și

foarte rar miei și iezi. Zeii casei erau: Vesta, zeița focului căminului; Ianus, păzitoul ușii și pragului casei; cei doi Penați, care protejau bucatele și proviziile din casă; și cei doi Lari, apărătorii întregii familii și ai proprietății familiei[1].

Cu aceeași meticulozitate și riguroasă exactitate trebuiau îndeplinite - pentru a fi într-adevăr eficiente - și actele de cult public. Aceste acte erau ordonate, supravegheate și controlate de pontifi - care nu erau propriu-zis preoți, ci un fel de administratori ai cultului. La început erau aleși - prin cooptare, apoi de comisii speciale, - dintre oamenii cei mai învățați (până în anul 300 î.e.n., numai din rândurile patricienilor). Colegiul pontifilor - la început în număr de 4, apoi de 8 și în fine de 15 - îndeplinea funcții teologice, dar și de juriști și de istoriografi. Pontifii țineau evidența tuturor sărbătorilor (deci, stabileau calendarul) și toate regulile de ritual; consacrau edificiile publice; vegheau ca legile civile sau penale să nu vină în contradicție cu cele religioase; stabileau formulele rugăciunilor și invocațiilor; conduceau și supravegheau toate celelalte colegii și confrerii religioase; hotărau admiterea sau nu a unor divinități străine în panteonul roman; decideau amplasamentul, planul și consacrarea templelor; exprimau păreri și emiteau ordonanțe cu caracter juridic; întocmeau la zi lista tuturor magistraților și consemnau evenimentele mai importante ale vieții publice. Publicate în anul 123 î.e.n., analele redactate de pontifi au rămas principalul izvor de informație și singurul care prezintă garanții de obiectivitate și veridicitate, privind istoria romanilor. Tot pontifii au fost nu numai primii istorici ai Romei, ci și cei dintâi care au fixat anumite reguli de drept roman.

Cu aceeași meticulozitate și riguroasă exactitate trebuiau îndeplinite - pentru a fi într-adevăr eficiente - și actele de cult public. Aceste acte erau ordonate, supravegheate și controlate de pontifi - care nu erau propriu-zis preoți, ci un fel de administratori ai cultului. La început erau aleși - prin cooptare, apoi de comisii speciale, - dintre oamenii cei mai învățați (până în anul 300 î.e.n., numai din rândurile patricienilor). Colegiul pontifilor - la început în număr de 4, apoi de 8 și în fine de 15 - îndeplinea funcții teologice, dar și de juriști și de istoriografi. Pontifii țineau evidența tuturor sărbătorilor (deci, stabileau calendarul) și toate regulile de ritual; consacrau edificiile publice; vegheau ca legile civile sau penale să nu vină în

1. Altă categorie de Lari îi protejau pe cei aflați în călătorie, alții vegheau asupra hotarelor dintre pământurile familiilor, etc.

contradicție cu cele religioase; stabileau formulele rugăciunilor și invocațiilor: conduceau și supravegheau toate celelalte colegii și confrerii religioase; hotărau admiterea sau nu a unor divinități străine în panteonul roman; decideau amplasamentul, planul și consacrarea templelor; exprimau păreri și emiteau ordonanțe cu caracter juridic; întocmeau la zi lista tuturor magistraților și consemnau evenimentele mai importante ale vieții publice. Publicate în anul 123 î.e.n., analele redactate de pontifi au rămas principalul izvor de informație și singurul care prezintă garanții de obiectivitate și veridicitate, privind istoria romanilor. Tot pontifii au fost nu numai primii istorici ai Romei, ci și cei dintâi care au fixat anumite reguli de drept roman.

Colegiul pontifilor – care a dat religiei romane acest caracter rațional și formalist – era prezidat de supremul pontif (*Pontifex Maximus*), care era ales de către ceilalți pontifi, pe viață, își aveau locuința în For și avea drept – asemenea consulilor – la o escortă de lictori. Sub autoritatea sa directă erau sacerdoții *flamini* și fecioarele Vestale.

Principalul colegiu sacerdotal era colegiul celor 15 *flamini*. Numiți pe timp de un an, ei executau sacrificiile și conduceau cultul divinităților principale (în sarcina primilor trei revenea cultul lui Iupiter, Marte și Quirinus). Flaminii erau supuși – asemenea vestalelor – unei serii de restricții (dintre cele mai ciudate); în schimb, se bucurau de multe privilegii și de consistente avantaje materiale. Asemenea altor sacerdoți, flaminii trebuiau să cunoască precis, perfect, toate detaliile ceremoniilor legate de cultul divinității pe care o slujea fiecare; dar o adevărată pregătire teologică, nu li se cerea.

Preotesele zeiței Vesta erau dedicate cultului simbolicei vetre sacre a Romei. În număr de 6, erau alese de Marele Pontif dintre fete sub vârsta de 10 ani, din familiile nobile. În perioada de 30 de ani cât dura sacerdoțiul lor, vestalele trebuiau să rămână caste; dacă contraveneau acestei solemne obligații, erau îngropate de vii. Nenumărate erau interdicțiile la care erau supuse; în schimb, prestigiul și autoritatea vestalelor erau imense, Ofensele aduse unei vestale erau pedepsite cu moartea; un condamnat la moarte era grațiat dacă în drumul spre locul de execuție întâlnea o vestală; erau dăruite de împărați cu daruri bogate, locuiau în apropierea Forului într–un fel de mănăstire, o splendidă grădină – singurul caz de

„mănăstire" din Antichitate. Sacerdoțiul vestalelor a fost suprimat abia în anul 382 e.n.

Un alt colegiu sacerdotal era cel al *epulonilor* – la început în număr de 3, apoi de 10 – în sarcina cărora rămânea organizarea solemnităților religioase publice, a banchetelor sacre și, în cele din urmă, a jocurilor publice (*Ludi Romani*), marile spectacole teatrale, de circ și amfiteatru.

Pe lângă aceste colegii pontificale mai erau alte trei. Cel mai important dintre ele era colegiul ghicitorilor (*auguri*), care interpretau intențiile și voința zeilor, observând zborul și cântecul păsărilor. În orice moment și pentru orice hotărâre politică importantă erau consultați în prealabil augurii – întocmai ca la etrusci. – Al doilea era colegiul *haruspicilor*, care preziceau cercetând mărunțaiele animalelor sacrificate, în special ficatul[1]. Haruspicii practicau vechea doctrină etruscă (dar de origine babiloniană), consultând cărți care conțineau interpretări și reguli precise. În epoca Imperiului asociația lor care era compusă din 60 de experți s-a bucurat de cea mai mare cinste și considerație din partea multor împărați, până în sec. IV e.n. – Un alt colegiu, numărând 16 bărbați învățați, a fost instituit pentru a controla cultele străine tolerate la Roma și, în principal, pentru a consulta –în momentele excepționale, de grave pericole pentru stat, și pentru a indica modul de apărare sau de salvare a statului – „Cărțile sibiline". Aceste cărți conțineau oracolele profetesei legendare din colonia greacă Cumae[2], – singura formă de oracol admisă la Roma.

În afara acestor colegii mai existau și 4 confrerii. Cea a *fețialilor* era compusă din 20 de membri, experți în problemele juridice (deci și sacre) ale relațiilor cu alte popoare, în problemele privind războiul și tratatele de pace. Ei se ocupau de primirea, găzduirea și protecția ambasadorilor, precum și de extrădarea criminalilor, sarcini care aveau un aspect în același timp juridic și religios. Unul din *fețiali* era însărcinat cu îndeplinirea anumitor ritualuri religioase legate de o declarație de război.

Celelalte confrerii – a *salilor*, a *lupercilor* și a *arvalilor* – nu aveau funcții consultative cu caracter tehnic, ci doar atribuții de a celebra anumite acte cu caracter cultural. Primii, *salii*, executau atunci în public – echipați în ținută de război – dansuri rituale în

1. Se pare că în limba asiriană cuvântul *har* însemna „ficat".

2. În realitate, aceste texte erau foarte probabil de origine etruscă.

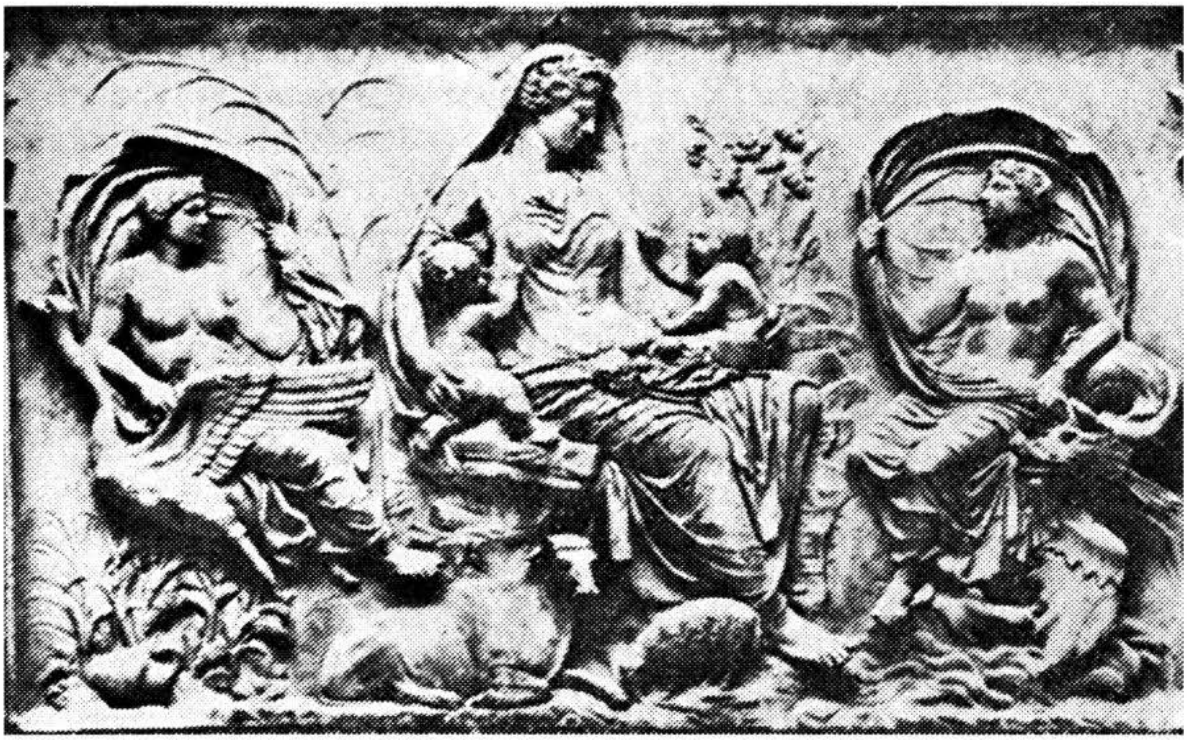

Basorelief de pe „Ara Pacis", reprezentând Aerul, Pământul şi Apa. Cca 13–9 î.e.n. (Muzeul Uffizi, Florenţa).

cinstea zeului Marte. *Lupercii* – confrerie datând din timpurile străvechi când membrii ei alergau goi, dar înarmaţi, în jurul turmelor de oi spre a le păzi de lupi – înconjurau colina Palatinului[1], lovind cu curele de piele femeile întâlnite în calea lor, ceea ce însemna că erau ferite de sterilitate. În fine, confreria celor 12 *fraţi arvali* – al cărei şef era adeseori chiar împăratul – organiza în luna mai ceremoniile agrare, cu rugăciuni, jertfe şi cântece religioase, în cinstea zeiţei ogoarelor.

CULTELE

Religia romanilor n-a căpătat niciodată o formă stabilă. În evoluţia vieţii lor religioase s-au produs transformări substanţiale încă din jurul anului 200 î.e.n., când încep să pătrundă aici anumite curente filosofice şi religioase străine.

Evenimentele dezastruoase şi problemele grave sociale au semănat în popor neîncredere în divinităţile oficiale, o nelinişte spirituală, întrebări la care teologia pontifilor nu putea răspunde. În

1. Acest ritual avea loc cu ocazia sărbătorii „lupercaliilor", din 15 februarie, şi începea îndată după terminarea ceremoniei sacrificiului.

același timp și-au făcut apariția forme religioase noi, misteriile orfice, dionisiace și eleusine, alături de doctrina lui Pitagora, de mult răspândită în sudul Italiei. Își fac apariția, de asemenea, și divinitățile grecești, adoptate acum oficial la Roma și lăsând mult în umbră vechile divinități romane. *Dignus Roma locus quo deus omnis est* – spunea Ovidiu; într-adevăr, Roma era „locul cel mai demn de întâlnire a tuturor zeilor".

Cultele orientale au introdus la Roma – cu toate măsurile, interdicțiile și represiunile autorităților – formele exaltate ale unui misticism orgiastic, atât de străine religiei și spiritului roman. Persecuțiile n-au întârziat: din anul 184 î.e.n. peste 7000 de adepți ai misteriilor dionisiace au fost urmăriți timp de 5 ani. „Mulți inițiați – relatează Titus Livius – bărbați și femei, s-au sinucis. Arestările au fost nenumărate. Toți inițiații vinovați au fost decapitați, ceilalți au fost ținuți în închisori, iar numărul celor condamnați la moarte a depășit pe cel al întemnițaților. Femeile au fost trimise părinților lor, pentru ca aceștia să le ucidă cu mâna lor".

Cu toate aceste persecuții, noile credințe religioase – care, de fapt, aduceau și anumite concepte morale ce lipseau religiei romane oficiale – s-au instalat definitiv în lumea romană. Până la urmă, Senatul și pontifii au trebuit să admită divinitățile și cultele străine, dar numai integrându-le formal în cultele oficiale, ținându-le sub control și impunându-le anumite condiții. Dintre aceste condiții, prima era ca divinitățile și cultele străine să nu poată beneficia de onorurile publice, care erau rezervate exclusiv cultului oficial.

În epoca imperială, odată cu extinderea imperiului și cu fortificarea conceptului de stat, religia a trebuit să rămână tot mai mult și mai ferm în serviciul statului. Dar cu toată vigilența colegiului pontifilor, imensa masă a cetățenilor romani neglijau tot mai mult cultele oficiale, apropiindu-se în schimb de cultele care predicau concepte morale și care le promiteau salvarea. Totuși, poporul continua să practice cultul domestic: să cinstească zeii protectori ai familiei, ai câmpurilor, ai meșteșugurilor.

Or, tocmai pe acest fond străvechi de tradiții religioase s-a bazat Octavianus Augustus în opera lui de restaurare a religiei romane. Dar Augustus fusese un admirator al pitagorismului, iar la Atena se inițiase în misteriile eleusine. Ceea ce nu l-a împiedicat să țină să devină *Pontifex Maximus*, să facă parte din confreria *fraților arvali*, să restabilească sărbătorile și ceremoniile vechi, să restaureze 82 de temple, să se îngrijească de buna păstrare a „Cărților sibiline", și să

asocieze religiei oficiale cultele populare. În felul acesta, masele s-au reîntors la străvechile practici cultice. Noua stare de spirit de devoţiune, de cucernicie, care se instalase în conştiinţa maselor contracarase într-un fel scepticismul religios al filosofilor şi păturii culte în general.

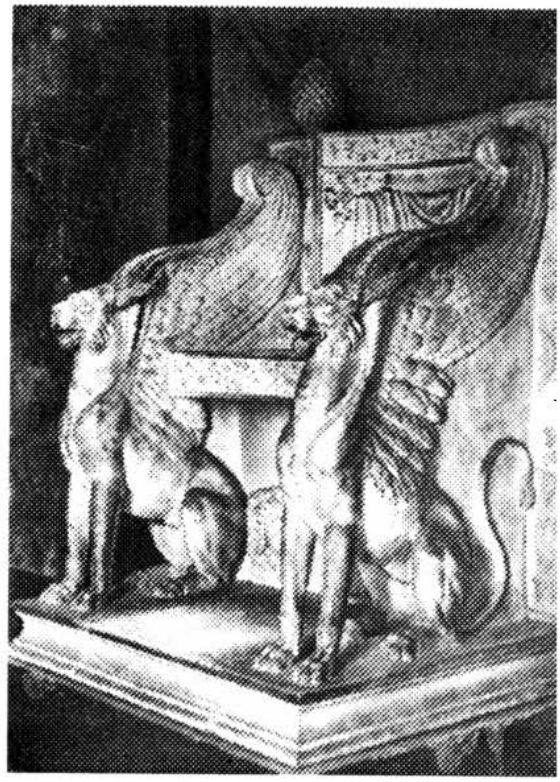

Scaun roman
(sf. sec. I e.n., Luvru).

Octavianus Augustus a împărţit teritoriul Romei în 14 cartiere, fiecare cu un altar, la care cultului Larilor cartierului respectiv îi era asociat şi cultul „geniului", spiritului tutelar al împăratului. Influenţele Greciei şi ale Orientului se fac tot mai mult simţite. Apar, ca divinităţi noi, personificări ale unor idei abstracte; Roma însăşi devine o divinitate, iar la Delos se ridică o statuie „zeiţei" Roma. Orientul, potrivit modului propriu de gândire, îşi divinizează acum noii stăpâni: Caesar, Antonius şi chiar Octavianus Augustus sunt proclamaţi fii ai zeilor, apar în Orient ca fiinţe divinizate, în Asia Mică lui Octavianus şi Romei li se ridică temple, iar în Spania li se înalţă altare. E adevărat că împăratul interzicea cetăţenilor romani să participe la cultul închinat lui, cult pe care nu admitea să fie introdus la Roma. Cu toate acestea, însuşi titlul de *Augustus*, decernat de Senat, îl apropia de postura divină. „Strămoşii noştri numeau auguste lucrurile sfinte" - scrie Ovidiu. „Auguste erau templele consacrate, potrivit riturilor, de mâna preoţilor". Dar după moarte, şi Octavianus a fost divinizat - asemenea lui Caesar. Soţia sa Livia şi împăraţii Tiberius şi Caligula i-au ridicat temple, Un timp, divinizarea lui Octavianus Augustus a întâmpinat opoziţie - sau măcar indiferenţă; dar în sec. II e.n. a fost unanim acceptată. Pentru ca în secolul următor împăraţii să fie consideraţi zei, încă în viaţă fiind.

Cultul imperial îşi are, de fapt, originea îndepărtată în aureola figurii unor personalităţi (ca, de pildă, Scipio Africanul) considerate ca „eroi" - în înţelesul sacru al cuvântului - investiţi cu o misiune

divină. Caesar susținea că descinde din zeița Venus.– Încă în timpul vieții i s–a ridicat un templu, uneia din lunile anului (iulie) i s–a dat numele lui, în cinstea sa au fost instituite jocuri și un colegiu special de preoți; iar după moarte, Senatul a hotărât să fie rânduit printre zeii Romei și i–a dedicat un altar în For. După Octavianus Augustus, împăratul Aurelian se credea chiar fiul zeiței Minerva și locțiitorul pe pământ al lui Iupiter; în timp ce Caligula susținea că este fratele lui Iupiter, iar Domițian – însuși Iupitetr pe pământ! Unora dintre împărații (Tiberius, Caligula, Nero, Vitellius, Domițian) Senatul le–a refuzat după moarte apoteoza divinizării. Dar chiar și împărații creștini – care evident că nu puteau pretinde că sunt „zei" – țineau să se dea persoanei lor un caracter sacru. – În orice caz, în provinciile cucerite de romani cultul imperial fusese instituit și era cu grijă menținut ca un eficace instrument politic de dominație.

Formal, religia oficială a fost într–adevăr restaurată în timpul lui Augustus; nu însă și credința maselor. Acestora, religia oficială nu le da răspuns la întrebările grave despre soarta omului, despre viață și moarte; și mai ales nu le oferea o consolare, nu le da o speranță de salvare, de mântuire după moarte. Aceste răspunsuri și speranțe le ofereau în schimb religiile, cultele orientale.

Astfel, era cultul zeiței egiptene Isis, care apăruse la Roma încă din sec. I î.e.n. și căreia i s–a ridicat – cu toate interdicțiile Senatului și ale lui Augustus personal – primul templu în anul 38 e.n., chiar pe *Câmpul lui Marte*! Mai târziu cultul zeiței Isis s–a bucurat de favoarea împăraților, răspândindu–se în multe dintre provinciile imperiului. – Aceeași interdicții au lovit la început și cultul zeiței frigiene Cybele; pentru ca, începând din jurul anului 50 e.n. să fie recunoscut oficial. – Cultul zeiței siriene Atargatis s–a răspândit mai puțin, deși un timp Nero îl susținuse cu entuziasm. Un alt împărat, Elagabal (sec. III e.n.) era chiar preot al zeului canaanean Baal – venerat de legionarii din Africa, Germania și Britania, – pe care intenționase să–l ridice la rangul de divinitate supremă a Imperiului. De aceeași origine orientală era cultul Soarelui, căruia împăratul Aurelian îi dedicase un splendid templu la Roma, jocuri sacre fastuoase și un al doilea colegiu de mari pontifi. *Sol invictus* a devenit într–adevăr, un timp, divinitatea supremă a Imperiului, – cultul său continuând să aibă adoratori până în sec. V e.n.

De cea mai mare răspândire (mai ales printre soldați, negustori și sclavi) în întregul Imperiu roman – din Antiohia, Alexandria Egiptului și regiunea Dobrogei de azi, și până în Scoția, Spania și nordul Africii – s–a bucurat încă de la sfârșitul erei republicane

cultul războinicului zeu Mithra[1]. Câţiva împăraţi romani chiar au fost însă iniţiaţi în misteriile mithraice. Cultul acestui binefăcător zeu al luminii şi apărător al oamenilor era celebrat în peşteri sau localuri subterane. Momentul central al cultului mithraic, sacrificiul taurului, simbolizând uciderea de către zeu a taurului divin al cărui sânge vărsat devine izvorul vieţii întregii naturi; semnificaţia acestui act consta în invitaţia implicită adresată celor iniţiaţi de a combate printr-o comportare morală dreaptă răul, mai ales minciuna, garantându-i prin aceasta iniţiatului reînvierea la sfârşitul veacurilor şi fericirea eternă. Influenţele pe care cultul lui Mithra le-a exercitat prin instituirea aceloraşi acte de cult (botezul, împărtăşania, cina cea de pe urmă, etc.) asupra creştinismului l-a făcut să devină adversarul cel mai redutabil al acestei noi religii. - Mithra a fost sărbătorit şi ca divinitate solară (*Sol invictus*) la 25 decembrie - dată păstrată ca mare sărbătoare şi în religia creştină.

Succesul rapid al unei alte religii orientale, a creştinismului, în lumea Imperiului roman s-a datorat mai multor cauze. Noua religie se prezenta adepţilor altor religii şi secte ca fiind apropiată de credinţele lor; şi într-adevăr, multe elemente de cult erau comune. Acceptând de pildă sărbătorirea lui Mithra (la 25 decembrie) ca dată a naşterii lui Iisus, precum şi o serie de acte ale cultului mithraic, creştinismul a câştigat imediat foarte mulţi dintre foştii adepţi ai mithraismului[2]. Diferite funcţiuni pe care le aveau divinităţile păgâne au fost transferate sfinţilor creştini - ceea ce a facilitat asimilarea zeilor în forme asemănătoare (de ex., sfinţii Cosma şi Damian au fost identificaţi cu Dioscurii). Iar faptul că se prezenta ca o religie prin excelenţă a salvării şi ca o religie universală, câştiga mult mai uşor masele diferitelor popoare. În sfârşit, creştinismul accepta şi locaşurile de cult păgâne, templele devenind - începând chiar cu Partenonul - biserici creştine. Religie a consolării, a speranţei şi a salvării, predicând o morală stoică şi o morală a caritătii, creştinsimul s-a răspândit foarte rapid mai ales în rândurile sărăcimii şi sclavilor, cu toate persecuţiile atroce ale unora din împăraţi[3].

1. Cultul zeului Mithra - originar din Persia - era refuzat de greci, chiar şi în epoca elenistică.

2. Pe de altă parte, noua religie a asimilat şi numeroase elemente din credinţele orfice şi din cele dionisiace (de ex., mitul reînvierii).

3. Persecuţiile contra creştinilor au încetat în anul 313 e.n. când edictul din Milano, dat de împăratul Constantin, a decretat toleranţa pentru toate cultele. Începând din anul 394 creştinismul a devenit religia oficială a Imperiului roman.

Prezența unor curente filosofice completează și ele tabloul vieții religioase romane. Stoicismul – reprezentat la Roma în sec. I e.n. de Seneca și devenit influent în cercurile intelectuale – și pitagorismul, care avea o difuziune mai largă, ofereau romanilor tocmai ceea ce aceștia (cu spiritul practic ce îi caracteriza) cereau filosofiei: o normă de conduită morală care să le procure consolare și speranță. Ceea ce era comun stoicismului și pitagorismului (cf. C. Martindale) era denunțarea răului și a viciului, exaltarea abnegației personale și respectul omului.

Nu lipseau, în fine, (adeseori chiar în mediul persoanelor cultivate) nici anumite forme ciudate de superstiție. Numeroși impostori – astrologi, magi vindecători, ventrilogi, vraci, interpreți de visuri, etc. – găseau peste tot creduli naivi (printre care se numărau până și persoane de mare cultură, ca împăratul-filosof Marcus Aurelius).

ARTA ROMANĂ

Istoria artei romane are în vedere nu numai creațiile de pe pământul italic, ci și cele realizate în timpul dominației romane în toate provinciile imperiului – din trei continente: din Grecia, Asia Mică, Siria, Africa romană și Egipt, din Gallia, Britania, Germania, Peninsula Iberică și regiunile dunărene. În condițiile acestea – în ce măsură este oare posibil a se vorbi despre o „artă romană", a i se descifra originalitatea și a i se aplica judecăți de valoare? Originea diversă a populațiilor intrate în compoziția Imperiului roman, tradițiile lor culturale atât de diverse, capacitatea fiecăreia de a asimila spiritul civilizației romane, au determinat o reelaborare permanentă a aportului romanilor. Încât, arta romană privită în totalitatea ei păstrează adeseori amprenta spiritului, a concepției, a stilului artistic al acestor populații.

În manifestările cele mai vechi ale artei romane se regăsesc elemente ale artei celorlalte populații italice cu care romanii au venit în contact. Prima fază deci a artei romane se prezintă ca o sinteză a contribuțiilor acestor populații italice. Îndeosebi aportul etrusc a fost fundamental – în arhitectura templelor și în sculptura în bronz. Încât, începând din sec. VI î.e.n. creația artistică a romanilor va evolua – timp de 4 secole – paralel (uneori chiar până la a se confunda) cu arta etruscilor. În sec. II î.e.n. arta romană începe însă să-și definească personalitatea; numai din acest secol încolo se poate vorbi de o „artă romană".

Este adevărat că influenţa artei greceşti şi în special a artei elenistice contemporane se făcuse simţită mai de mult – prin intermediul etruscilor sau al coloniştilor greci din sudul Italiei. Dar acum după cucerirea Corintului de către romani (146 î.e.n), tablouri, statui de bronz sau de marmură, coloane cu splendide capiteluri, basoreliefuri, ş.a.m.d., jefuite de cuceritorii romani din întreaga lume grecească, au fost aduse la Roma în cantităţi considerabile. După care, în oraşele Italiei – şi în primul rând la Roma, firește, – au venit din Grecia şi din oraşele Asiei Mici, de bună voie sau aduşi ca sclavi, un mare număr de artişti şi meşteşugari, arhitecţi, pictori şi sculptori. Căci romanii considerau nedemne de un cetăţean roman ocupaţiile artistice; deşi au existat şi împăraţi – ca Nero, Hadrian sau Marcus Aurelius – care se distrau pictând sau sculptând.

Atelierele de sculptură din oraşele greceşti (mai târziu, organizate şi la Roma, cu meşteri în majoritate greci) furnizau clientelei romane copii excelente de statui celebre – cea a Athenei lui Fidias, de pildă, sau cea a Afroditei lui Praxitele, chiar în sute de exemplare! Modelele artistice aduse din Grecia erau exemple de severitate şi precizie, de puritate şi sobrietate în concepţie şi execuţie. În schimb operele provenind din celelalte mari centre artistice – din Alexandria, Pergam, Antiohia, ş.a. –răspundeau şi altor gusturi: gustului pentru somptuos şi ornamentaţie încărcată, pentru graţios şi afectat, şi în felul acesta salvate de la dispariţia lor completă şi rămânând cunoscute posterităţii – *Laocoon* şi *Taurul Farnese*.

Numeroase asemenea ateliere au fost fondate atât în Italia, cât şi în provinciile romane din Occident. Gustul diletanţilor romani pentru artă s-a format la şcoala artei greceşti; pe de altă parte, n-au dispărut total nici tradiţiile italice, care se vor permanentiza în arta populară. Artiştii călătoreau acum mult, acelaşi artist lucra în diferite provincii ale Imperiului, – fapt care îi procura o vastă experienţă. Atelierele foloseau aceleaşi teme plastice, teme adunate în aşa-numitele „caiete de modele", care circulau de la un atelier la altul. Faptul acesta – şi, înainte de toate, puternica centralizare a statului, care crease o solidă unitate politică şi administrativă – a determinat o evoluţie unitară a artei romane pe tot întinsul Imperiului[1].

Spirite pozitive şi practice, cum am spus, romanii aveau vocaţia realismului (în înţelesul primar al termenului). Tendinţele artei romane sunt preponderent realiste. Fondul străvechi rustic al ro-

1. Bineînţeles – cu inevitabile variaţii locale, determinate de tradiţiile culturale ale respectivei populaţii autohtone.

manilor nu îi putea ajuta să aprecieze nici subtilitatea, nici fantezia, nici rafinamentul, nici temele pur abstracte în artă. Viziunea fundamental realistă a romanilor este perfect confirmată și ilustrată – în sculptură, dar și în pictură, inclusiv în mozaic – de portret. – Aceeași viziune explică și preferința artei romane, mai puțin pentru statuie cât mai mult pentru basorelief; gen care îi da artistului posibilitatea să consemneze, să *nareze* cât mai corect și mai exact un episod sau un fragment din realitatea vieții. Spirit prea puțin inventiv, artistului roman nu îi rămânea decât să-și concentreze forțele asupra unei execuții tehnice perfecte. Prin aceasta a și putut ajunge la o adevărată industrializare a producției artistice.

Ca inspirație și stil, în alegerea motivelor și enunțarea teoriilor arta romană a folosit limbajul artistic grec, integrându-se perfect în arta elenistică a timpului, aproape constituindu-se ca o modalitate particulară a acesteia. Curentelor și formulelor artistice care îl asaltau din toate părțile, artistul roman nu le opunea cu hotărâre o poziție proprie, personală, net diferențiată. Le accepta pe toate. Eclectismul, amatorismul și diletantismul caracterizase, dealtminteri, și gustul artistic al noilor îmbogățiți, al clienților artistului roman. – „Dacă există un caracter propriu artei romane, acesta constă tocmai în eclectismul care acceptă, cu o ușurință ce poate că dovedește prea puțin discernământ, stilurile cele mai diverse" (Alb. Grenier).

ARHITECTURA

Ca în întreaga lume elenistică, și la romani arta dominantă era arhitectura.

Casele romanilor se deosebeau de cele ale grecilor, în primul rând prin acel element tipic roman care este *atrium*-ul, curtea interioară (cu sau fără portice), de formă rectangulară sau pătrată, cu un bazin sau un puț în centru, iar de jur-împrejur, cu camerele de locuit: în *atrium* erau plasate imaginile strămoșilor și căminul domestic, precum și statuile divinităților protectoare ale familiei – larii și penații. (La început termenul atrium desemna prima încăpere în care pătrundeau într-o casă romană).

Procedeele de construcție s-au perfecționat când în sec. II î.e.n. s-a descoperit un fel de ciment: un conglomerat artificial de pietriș și nisip, amestecat cu materii vulcanice, peste care se turna, în cofraje, mortar. După aceasta, peretele era acoperit cu cărămizi arse sau cu mici blocuri de piatră tăiate în formă de romb. Apoi, prin folosirea generalizată a cărămizilor arse, a fost posibilă construcția

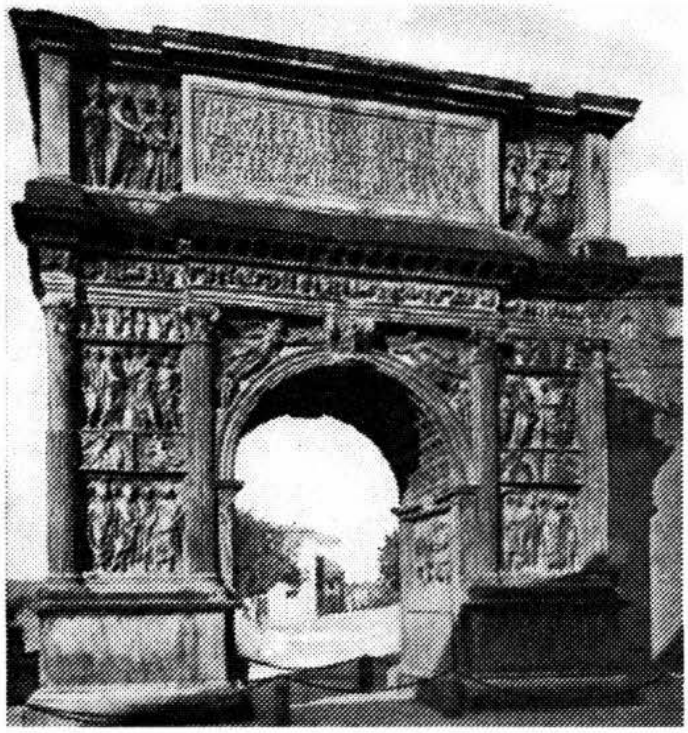

Arcul lui Traian, Benevento.

boltei în leagăn şi a cupolei care putea acoperi săli de mari dimensiuni. Asemenea progrese tehnice i-au ajutat pe romani să realizeze edificii îndrăzneţe, impresionând prin dimensiunile lor uriaşe; construcţii în special cu caracter pur utilitar: bazilici, terme, apeducte şi edificii destinate spectacolelor.

Bazilicele erau clădiri publice de mari proporţii (cea construită în timpul lui Caesar avea 109 m pe 40 m), constând dintr-o vastă sală dreptunghiulară; intrarea era pe una din laturile fie mari, fie mici; în acest ultim caz, pe latura opusă intrării peretele lua forma de absidă. Situate în imediata apropiere a Forului, bazilicele erau locurile unde, cum s-a spus, se ţineau şedinţele tribunalelor şi unde se întâlneau oamenii de afaceri. Din arhitectura bazilicei au derivat sălile palatelor (care, asemenea bazilicelor, erau divizate prin şiruri de coloane în două, trei şi chiar mai multe nave), precum şi bazilica creştină.

Atât de solidele poduri romane, indispensabile imensei reţele de drumuri, erau perfect calculate ca să reziste la presiunea apei. Podurile din epoca imperială nu foloseau totdeauna betonul (amestec de pietriş sau nisip cu un liant, bitum sau var obişnuit), ci blocuri de travertin – tuf calcaros compact, depozit de carbonat de calciu, – cea mai importantă piatră de construcţie folosită de romani. Ei cunoşteau, din cele mai vechi timpuri, şi arcul liber. *Ponte Milvio*

(109 î.e.n.) din Roma, de pildă, avea arcele cu deschiderea de 18 m; dar în Spania, podul – în întregime din granit – de lângă Alcantara, peste fluviul Tajo, pod lung de 189 m, are 6 semiarce circulare, deschiderea celui mai mare fiind de 27 m. Iar podul lui Traian, de la Porțile de Fier, avea o lungime de aprox. 900 m, cu pilonii de piatră la o distanță de 51 m unul de altul. Adeseori podurile, trecând peste un râu sau traversând o câmpie, funcționau ca suporturi ale unor apeducte.

Faimoasele apeducte romane, opere impresionante de inginerie, aduceau în orașe apa prin tuburi sau canale susținute de arcuri uriașe, de la mari distanțe. Primul apeduct (construit în 312 î.e.n.) avea o lungime de 16,5 km; două secole mai târziu a fost construit un altul, care aducea locuitorilor Romei apă de la o distanță de 91 km. În epoca imperială Roma dispunea de 13 apeducte, cu o lungime totală de 430 km și care aduceau în oraș peste un milion de metri cubi de apă pe zi. Impresionează și azi ruinele faimoaselor apeducte romane din Franța (Pont-du-Gard, Metz) sau din Spania (Segovia, Tarragona).

Inginerul roman Frontinus, expert în construcția de apeducte, spunea că acestea sunt „principalul semn al măreției Imperiului roman". Apeductul din Segovia (construit, probabil, în timpul lui Augustus), în care nu s-a folosit cimentul, și care este și azi în funcție, are 128 de arce, pe două nivele; este construit din blocuri de granit alb și atinge o înălțime maximă de 27 m. – Impresionantul, splendidul apeduct de la Pont du Gard, de lângă Nîmes, – apeductul roman cel mai bine conservat până azi – are trei ordine de arce suprapuse (deschiderea maximă a celor inferioare este de 23 m). „Din motive de economie, romanii foloseau canale construite din zidărie în loc de conducte metalice, rezistente la presiune, căci fonta era necunoscută, iar plumbul și bronzul erau prea costisitoare" (Grant).

O realizare tipic romană în domeniul arhitecturii a fost și amfiteatrul. „Aceste gigantice construcții ovale reprezintă o dublare a teatrului semicircular greco-roman, a cărei primă versiune permanentă, construită în piatră și tuf vulcanic, a fost completată de Pompei, în 54 î.e.n." (*Idem*). Arena, de formă eliptică, era acoperită cu nisip (lat. *arena* – „nisip"), pentru ca acesta să absoarbă sângele oamenilor (ori al animalelor) morți sau răniți. Primul amfiteatru, parțial din piatră, a fost construit la Roma de Augustus, al doilea, sub Nero; dar cel mai mare amfiteatru roman (ocupând o suprafață

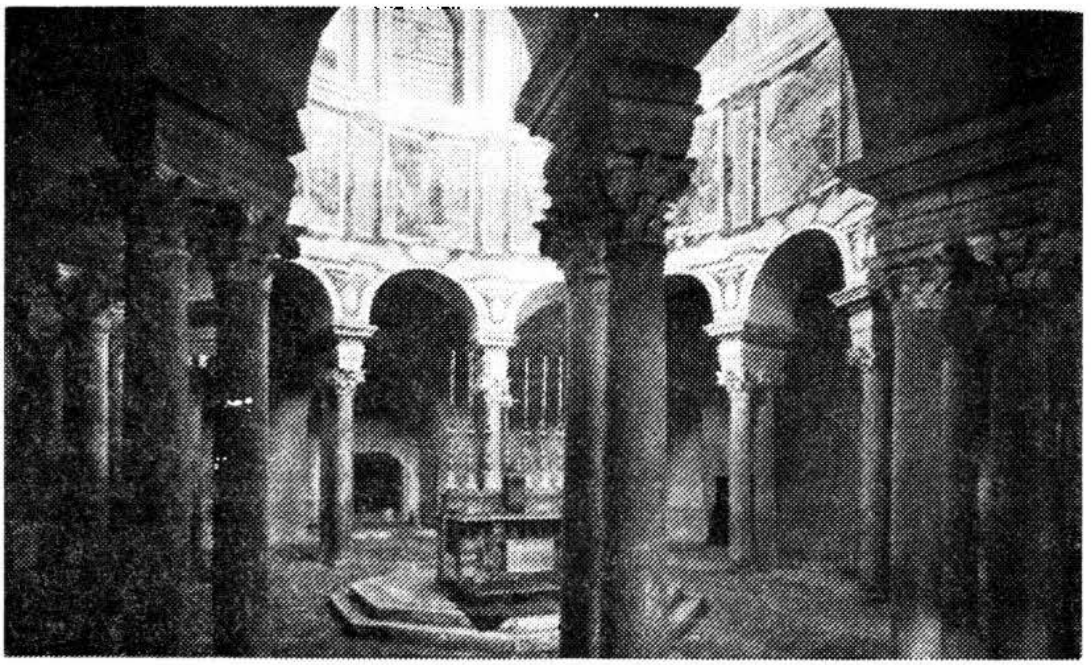

Santa Constanza, interior (sec. III e.n., Roma).

de 186 m pe 150 m, iar dimensiunea arenei fiind de 87 m pe 54 m) și totodată cel mai celebru este „Amfiteatrul Flaviilor" (sau *Coloseum*), început de Vespasian în 72 e.n. și terminat de Titus în 80 e.n., – îmbrăcat în travertin și având, în forma sa definitivă, patru nivele (primele trei sunt cu arcade construite pe pilaștri)[1]. În provincie, renumite sunt și amfiteatrele din Verona, Arles, Nîmes, Pola, ș.a. – Arhitectura amfiteatrelor romane a exercitat o influență considerabilă în epoca Renașterii.

Faimoasele *terme* romane (recensământul din anul 33 î.e.n. înregistra un număr de 170) nu erau doar niște enorme și luxoase băi publice, ci și locuri de recreație și centre de activități sportive și culturale (reuniuni literare, conferințe, biblioteci, expoziții de artă permanente). Dintre cele existente la Roma, mai renumite erau Termele lui Agrippa (cele mai vechi, datând din 27–25 î.e.n.); Termele lui Diocleţian, construite între 298–305), cele mai grandioase, acoperind o suprafață de 376 m pe 361 m, cu o capacitate de a primi simultan 3000 de persoane, și cu o sală de gimnastică circulară având diametrul de 144 m; și Termele lui Caracalla, cele mai spledide, a căror construcție datează de la începutul sec. III e.n., care ocupau un spațiu pătrat cu latura de 330 m (iar edificiul central

1. Vd. *supra*, paragraful „Divertismente. Spectacole".

măsura 220 m pe 144 m), și care în secolul al VI-lea mai funcționau încă.

Planimetria Termelor lui Caracalla urma tipul de terme stabilit încă din sec. II e.n. Prima mare încăpere, rectangulară, *frigidarium*, era aproape în întregime ocupată de o piscină cu apă rece; urma *tepidarium*, sala de trecere din *frigidarium* spre sala încălzită destinată băilor de aburi, *calidarium*, sală circulară cu o cupolă și diametrul de 35 m. Încălzirea tuturor încăperilor edificiului se făcea printr-un sistem de circulație a aerului cald adus prin tuburi de teracotă. Marile bazine comune și încăperile cu cadă individuală puteau primi, concomitent, 1600 de persoane. – Complexul termelor însuma numeroase alte încăperi, ordonate într-o arhitectură de o simetrie perfectă, având destinații foarte diferite: vestibule, săli de sudație, săli pentru exerciții atletice (*palaestrae*), săli de școală pentru gimnaști, săli pentru întruniri și conferințe, două biblioteci (una latină, alta greacă), depozite de uleiuri și parfumuri, spații de sport și gimnastică descoperite, un mare stadion, apeduct propriu, etc. Sălile aveau pereții acoperiți cu plăci de marmură policromă și de metal, o decorație sculpturală fastuoasă, basoreliefuri, mozaicuri – și numeroase busturi ori statui de bronz și marmură. (Celebrul grup statuar „Taurul Farnese", azi în Muzeul Vaticanului, provine din Termele lui Caracalla).

Templul roman era – asemenea celui etrusc pe care-l continua, dar încorporând și influențe grecești – în general de dimensiuni mici, avea forma dreptunghiulară și era construit pe un podium de piatră înalt. Avea în față un rând (sau două, sau trei) de coloane, iar *cella*, încăperea rezervată imaginii divinității respective, era pseudoperipteră, adică înconjurată de coloane încorporate pe jumătate în zidul *cellei*. Exemplul tipic este templul – bine păstrat până azi – dedicat Fortunei Virile, din Roma (în anticul *Forum Boarium*), având alături un alt tip de templu, circular – stilizare a formei colibelor primitive de pe Palatin – închinat Vestei. Perfect conservate au rămas și templele din sudul Galliei, din orașele Vienne și Nîmes (*Maison carrée*). Ordinului doric – mult prea sobru pentru gustul baroc al epocii imperiale – îi era preferat de romani ordinul mai ornat ionic, și mai ales, încărcatul și exuberantul capitel corintic. Dar foarte adeseori se întâlnesc în același edificiu toate trei ordinele.

Un monument roman original – transmis și lumii moderne –

este arcul de triumf, pentru prima dată realizat în sec. I î.e.n. Înălţate şi dominând străzile publice, aceste grandioase porţi boltite – de obicei cu una, dar şi cu două sau chiar trei deschideri, uneori cu deschideri şi laterale – sunt ornate cu coloane, basoreliefuri şi statui. Întregul edificiu era încoronat de un grup statuar, sau de trofee. Frontonul poartă o inscripţie celebrând victoriile împăratului în cinstea căruia fusese ridicat monumentul[1]. Cele mai faimoase arcuri de triumf, bine conservate până în zilele noastre, sunt cele dedicate – la Roma – împăraţilor Titus, Constantin şi Septimius Severus (primul, zvelt şi deosebit de elegant tocmai prin simplitatea lui; celelalte două, somptuoase şi bogat ornamentate, dar mai încărcate şi greoaie); cele dedicate lui Traian (din Beneventum) sau lui Augustus (Rimini, Aosta, Susa, în Piemont, etc). – Construcţii monumentale sunt şi porţile de intrare în oraşele apărate de ziduri; porţi având un rol defensiv, dar alterori pur decorativ, şi de obicei flancate de turnuri; porţi a căror formă a sugerat, probabil, ideea arcului de triumf.

Una din marile capodopere ale arhitecturii este Panteonul din Roma – „templul tuturor zeilor" – cel mai bine conservat şi cel mai celebru edificiu (alături de Coloseum) pe care ni l–au lăsat romanii. Construit în anul 27 î.e.n. de Agrippa (ginerele lui Augustus), distrus de un incendiu (în 80 e.n.), reconstruit de împăratul Domiţian, apoi de Hadrian după un alt incendiu (110 e.n.), a fost restaurat în fine de Septimius Severus şi Caracalla. Templul – fundamental diferit de tipul templului grec – are forma unui edificiu circular, precedat de un vestibul (*pronaos*) susţinut de 16 coloane (8 în rândul întâi). Interiorul este de o absolut perfectă armonie şi simplitate. Diametrul este egal cu înălţimea: 43,40 m. Pereţii, îmbrăcaţi în marmură, au 7 nişe, iar în planul superior, 8 edicule. Cupola semisferică are ca singur ornament 5 rânduri concentrice de casetoane, care înlătură impresia de masivitate greoaie a acesteia; iar în centrul cupolei, singura sursă de lumină a întregului edificiu: o deschizătură rotundă cu un diametru de 9 m. Purternica impresie de grandoare a ansamblului este dată şi de ritmurile armonioase ale liniilor curbe care leagă pereţii perimetrali de cupolă; dar, în primul rând, de amploarea maiestuoasă a spaţiului interior, spaţiu căruia sursa de lumină îi adaugă un elevat ton de solemnitate. – „Cu Panteonul întâlnim

1. În provincii, erau dedicate şi unui eveniment istoric local, cum este cazul celui din Orange, din sec. III e.n.

pentru prima dată o arhitectură înțeleasă ca organizare a spațiului, mai degrabă decât ca simplă compoziție a maselor de zidărie" (A. Niccoli)[1].

SCULPTURA

Și sculptura romană se confundă, în perioada începuturilor ei, cu cea etruscă. Primele opere remarcabile, din sec. IV-III î.e.n. – statuia în bronz *Oratorul* și busturile în bronz ale lui Brutus și Scipio Africanul (azi, în Muzeul Arheologic din Florența, respectiv în Muzeul Conservatorilor din Roma) – sunt opere etrusco-romane.

A urmat apoi influența sculpturii elenistice, în care artistul pune accentul pe caracteristicile personale unice ale individului, relevând presupusele raporturi existente între expresia figurii și caracterul personajului.

Romanii au manifestat o preferință specială pentru arta portretului. (A portretului în sculptură, pentru că în pictură nu s-au păstrat portrete, decât câteva în frescele din Pompei). Această preferință își avea explicația în vechiul obicei al patricienilor de a-și expune în casă, în timpul funeraliilor unui membru al familiei, măștile strămoșilor, executate cu un puternic realism; măști funerare ale căror reminiscențe se vor regăsi și în portretele executate în teracotă, piatră sau marmură, ale generațiilor imediat următoare. (Dar portrete sculpturale de o expresivitate deosebită apăruseră și pe sarcofagele sau pe urnele funerare ale etruscilor – la acele personaje reprezentate culcate pe o rână).

Între timp, la Roma se înregistrează o cerere din ce în ce mai mare de portrete sculptate cât mai realist executate, ale unor personaje atât decedate cât și în viață; mai ales că (după mărturia lui Plinius cel Bătrân), „în ultimul secol al Republicii, obiceiul grecesc de a se ridica statui în onoarea unor bărbați vestiți – s-a răspândit și la Roma, unde magistrații superiori în vârstă au obținut dreptul de a li se ridica în locuri publice statui care îi reprezentau" (M. Grant). – În felul acesta, sub influența suplimentară a tradițiilor sculpturii în bronz etrusce (și spre deosebire de sculptura elenistică în care se punea accentul pe patosul emoțiilor sau pe anumite tendințe pur

1. În anul 609, Panteonul a fost transformat în biserică creștină; în 662 a fost prădat de țiglele de bronz, care au fost duse la Constantinopol, iar în 1632, grinzile de bronz ale pronaosului au fost topite și transformate în 80 de tunuri de către papa Urban VIII. Azi, Panteonul adăpostește mormintele lui Rafael și ale primilor doi regi ai Italiei.

idealiste şi idealizatoare), romanii pretindeau sculptorilor – de obicei greci de origine – un stil hotărât realist (şi, poate, chiar puţin arid); stil în care „subiectul e portretizat aşa cum este el în realitate, fără a-i idealiza particularităţile fizice, şi cu expresia nu a unui filosof, a unui poet sau a unui vizionar, ci cu expresia unui om de afaceri" (*Idem*).

Începând din al II-lea secol î.e.n. gustul artistic al romanilor a fost educat, iar creaţia artiştilor a fost fecundată de influenţa greacească[1]. Forurile, pieţele, templele, vilele particularilor din Roma şi alte oraşe ale Italiei s-au umplut de statui greceşti. Artiştii romani (dar probabil de origine greacă) ai acestui secol – în primul rând Pasiteles, autor şi a uni descrieri în 5 cărţi a celor mai renumite opere din antichitate, urmat de Stephanos, Menelaos şi Arcesilas – imitau mai degrabă stilul alexandrin decât cel clasic, accentuând tendinţele proprii spiritului şi gustului roman: viziunea realistă şi minuţioasa precizie a execuţiei. Statuile divinităţilor sunt mult mai puţin frecvente (pentru că însăşi religia romană la acea dată nu dăduse încă divinităţilor sale o imagine sensibilă convenită) decât cele ale unor personaje contemporane. Octavianus Augustus, de pildă, a fost reprezentat în peste 140 de busturi şi statui, în cele mai diverse ipostaze: nud asemenea unei divinităţi (Louvre), sau într-o solemnă togă de Pontifex Maximus, sau în somptuos costum de general vorbind soldaţilor (Louvre, Roma – Muz. Naţional şi Muz. Vaticanului).

Celebră între toate a devenit ultima. Impresia pe care o lasă este de noblеţe rece: atitudinea este autoritară şi calmă, fizionomia este redată cu multă grijă pentru exactitate; dar în acelaşi timp se notează şi o tendinţă de idealizare (notă caracteristică busturilor-portrete romane) ponderată – prin ornamentul alegoric al cuirasei – căci sculptorul avea în vedere în primul rând glorificarea unui mare împărat. Aceeaşi tendinţă moderată spre idealizare (subordonată însă totdeauna intenţiei de a reda corect asemănarea) se observă şi în maiestuoasa statuie ecvestră a lui Marcus Aurelius de pe Capitoliu, în care seninătatea interioară a personajului este într-o perfectă corespondenţă plastică cu masivitatea volumelor şi dinamismul reţinut al mişcării calului. Este opera care a rămas, din epoca Renaşterii până azi, modelul ideal al atâtor admirabile monumente ecvestre.

1. Deşi la acea dată romanii încă nu erau, ca etruscii, mari meşteri în turnarea bronzului.

În epoca lui Augustus arta oficială avea un caracter net clasicizant. În schimb triumful realismului este însemnat în portret. Artistul roman nu renunță la tendința de tipizare a personajului său, dar este mai atent la exprimarea adevărului fizionomiei, la liniile expresive ale modelului, care în cele din urmă recompun un adevărat portret psihologic și moral al personajului. Totodată, notarea minuțioasă și exactă a detaliilor fizionomice servește artistului și să fixeze un anumit tip uman: omul energic, aspru până la duritate, măsurat, reținut, disciplinat, dotat cu o perfectă voință și stăpânire de sine – tip uman identificat mai târziu în mod ideal cu însuși tipul romanului.

În primele busturi-portrete de o mare vigoare expresivă – datând din sec. I î.e.n. – sculptorul roman împinge preocuparea de redare cât mai realistă a modelului până la a-i sublinia diformitățile fizice și semnele de decadență ale bătrâneții[1]. În prima epocă a imperiului influența elenistică va determina o tendință spre tipizare, dar cu observarea corectă a adevărului figurii[2], tendință dusă până la idealizarea unora din portretele lui Augustus. În perioada următoare (în special în sec. III e.n., când viziunea clasicistă este abandonată) tendințele realiste se accentuează până la o expresivitate aproape brutală[3] – pentru ca să ajungă până la o exagerare grotescă (de ex., bustul lui Vitellius din Louvre).

Și portretele de femei – extrem de rare în Grecia, foarte numeroase la Roma – aduc o indiscutabilă notă de originalitate. Lipsite de convenționalele aspecte ale unei zeițe, sunt figuri tipice de adevărate matroane romane, mame și soții pline de demnitate, având ca elemente caracterizante și accesoriile și felul coafurii. În anumite epoci (a lui Hadrian, de pildă), sculptorul caută să obțină anumite efecte prin diverse artificii tehnice: folosind burghiul în reprezentarea mult reliefată a pieptănăturii, sau indicând pupila printr-o incizie, sau irisul încercuindu-l într-un inel, sau utilizând pentru o singură statuie materiale de culori diferite (marmură albă, galbenă și neagră, porfir și granit, roșu, etc. Spre sfârșitul sec. III e.n. sculptorii

1. Ca în busturile aflate în muzeele Vaticanului, Metropolitan din New York, de Arte Frumoase din Boston, Ermitaj, ș.a.

2. Ca în vigurosul bust al lui Agrippa din Luvru, sau al lui Vespasian, din Muzeul Național din Roma.

3. De exemplu, în busturile lui Caracalla din Muzeul de Stat din Berlin, al lui Filip Arabul din Ermitaj, sau al bancherului Iucundus din Muzeul Național din Napoli.

urmăresc o simplificare a modelului (ca în grupul, de porfir, al tetrarhilor, aflat azi lângă bazilica S. Marco din Veneţia); iar în secolul următor dau formelor proporţii colosale[1]. Aceasta însă este dată – în jurul anului 400 e.n. – când în Occident arta romană începe să apună (în timp ce, în Orient, se pregăteşte să ia o cale diferită – aceea a viitoarei arte bizantine).

Deşi nu are prospeţimea, vivacitatea şi fantezia portretului grecesc, portretul roman rămâne cea mai importantă contribuţie a romanilor în domeniul artei. După bustul-portret, basorelieful este genul în măsură să reveleze alte aspecte esenţiale ale spiritului roman, şi totodată să explice dezvoltarea excepţională a acestui gen de artă în lumea romană.

Oameni de acţiune, cu aptitudini militare deosebite, angrenaţi cu pasiune în viaţa politică, dotaţi cu un spirit realist, practic, utilitarist, lipsiţi de elanurile fanteziei şi de tentaţiile atitudinilor meditative, romanii nu au avut un gust spontan, autentic şi profund pentru artă. Apreciau arhitectura – dar nu ca artă, ci mai mult ca tehnică, şi pentru caracterul său utilitar, pentru importanţa pe care orgoliul lor de „cetăţeni romani" îi obliga să o dea edificiilor publice. Dar activitatea artistică propriu-zisă o disprețuiau (în fond); iar plăcerile gratuite ale artei le considerau o frivolă derogare (dacă nu chiar un atentat) de la tradiţionala austeritate şi – cum va acuza Cato – de la îndeplinirea îndatoririlor cetăţeneşti. Arta o vedeau utilă doar ca un mijloc de educaţie civică şi ca un instrument auxiliar politic; ca un mijloc de propagandă naţională, adică, glorificând evenimentele militare sau personalităţile politice, Imperiul s-a servit de artă pentru a celebra victoriile şi persoana împăratului.

Basorelieful exprimă tocmai acest interes al romanilor pentru consemnarea orgolioasă a evenimentelor istorice, precum şi gustul lor particular pentru stilul narativ. Printre primele exemple (şi datând de la sfârşitul sec. II î.e.n.) sunt scenele de sacrificii de pe altarul lui Domitius Ahenobarbus (azi, la Louvre şi München). Numeroase basoreliefuri, apoi, ornamentează fiecare arc de triumf, temple, altare şi sarcofage. Cel mai semnificativ monument (realizat între 13-9 î.e.n.) din epoca lui Augustus este Altarul Păcii, din Roma (*Ara Pacis Augustea*). Altarul propriu-zis era înconjurat de o incintă

1. De pildă, capul de dimensiuni enorme al împăratului Constantin, din Muzeul Conservatorilor din Roma; sau „colosul din Barletta", statuie în bronz din sec. IV e.n., înaltă de 4,50 m, reprezentându-l probabil pe împăratul Valentinianus I (364-375).

rectangulară de marmură, decorat în exterior cu două benzi suprapuse de sculpturi în basorelief (conservate până azi). Cea inferioară este decorată cu elegante și stilizate mlădițe de acant, ciorchini de struguri, păsări (același tip de ornament ocupă și întreaga suprafață inferioară a incintei); în timp ce pe registrul superior decorația înconjurând monumentul are un caracter narativ-simbolic, înfățișând o procesiune solemnă. Personajele - împăratul Octavianus Augustus, Tiberius, familia imperială, senatori, sacerdoți, lictori - sunt dispuse în adâncime: personajele de vază în planul întâi, celelalte în planul (paralel) al doilea.

Figurile basoreliefului sunt reprezentate în atitudini solemne, imobile, sculptorul obținând și un ușor efect de clar-obscur pe care îl creează și jocul faldurilor togelor. Baza (pătrată) a altarului avea latura de aproape 12 m, iar înălțimea incintei 3-4 m. Fragmente importante din această friză sunt azi împărțite între diferite muzee (Louvre, Vatican, Uffizi, Muzeul Național din Roma); totuși complexul reconstituit azi comunică o puternică impresie de grandoare. Alături de tratarea realistă a figurilor și îmbrăcămintei, personajele mitologice și alegoriile sporesc solemnitatea ansamblului. De o mare finețe și eleganță este placa (azi la Uffizzi) reprezentând alegoria Italiei - sub chipul unei frumoase matroane cu doi copii în brațe, având plasate în dreapta și stânga ei alte două personaje feminine, simbolizând aerul și apa.

În fine, din anul 116 e.n. datează monumentul în care basorelieful roman a atins culmea perfecțiunii artistice: columna lui Traian.

Glorificând (dar fără o exaltare retorică, grandilocventă) victoria împăratului în cele două războaie dacice, scenele narează cu un dinamism impresionant o mulțime de episoade, reprezentând o mare diversitate de figuri, scene, monumente, aspecte din natură sau din viața de tabără, - totul într-o neîntreruptă continuitate, pe o friză helicoidală (formă care constituia o noutate absolută). Tratarea accentuată a planurilor creează efecte de lumină și umbră foarte potrivite pentru o lucrare destinată să fie expusă în aer liber. (La origine, figurile și toate elementele acestui basorelief erau pictate în diferite culori). Același personaj - împăratul - apare de 60 de ori (și întotdeauna reprezentat din profil); ceea ce leagă și mai mult episoadele între ele, dând unitate narației. Remarcabilă este apoi alternarea continuă a unor momente eroice, dramatice sau solemne,

Pictură alegorică din Pompei.
Frescă romană, sec. I e.n. (Museo Nazionale, Napoli).

cu detalii de viață curentă, pitorești sau anecdotice. De asemenea, obiectivitatea artistului, care – într-un monument celebrând victoria, vitejia, caracterul roman, – nu ezită totuși să elogieze și eroismul dacilor, sau să noteze insuccesele și chiar actele de cruzime ale romanilor. Dar ceea ce este cu totul remarcabil aici este atitudinea umană a sculptorului (sau sculptorilor, mai exact), care manifestă în mod vizibil sentimente de simpatie (respectiv, de compătimire) pentru dacii învinși, duși în captivitate sau uciși. Fără îndoială că, din punct de vedere artistic, scenele cele mai realizate sunt acelea

care ilustrează rezistența dacilor[1]. Nu aceleași caractere revelează, în schimb, basorelieful coloanei lui Marcus Aurelius, – concepută după modelul columnei lui Traian, cu figuri succedându-se în serii monotone, tratate sumar, în care compoziția este discontinuă, episoadele intervin fără ordine, iar scenele de cruzime sunt mai numeroase. – Fără îndoială, columna lui Traian rămâne marea capodoperă a basoreliefului roman.

Tehnica sculptorului anonim și înaltul nivel artistic al operei sale au reprezentat un moment de mare progres în evoluția sculpturii romane. Figurile își au, fiecare, personalitatea lor bine distinctă, mișcările proprii, naturale, spontane. Dar „calitatea cea mai extraordinară a desenului este capacitatea de a plasa figurile într-un spațiu liber, înafara oricărui canon clasicist" – observă R. Bianchi Bandinelli. „Această libertate formală și compozițională cu totul excepțională pentru Antichitatea clasică i-a încântat pe artiștii Renașterii" – care, desenând scenele de pe columnă, au fost întrucâtva influențați de genialul sculptor antic (ceea ce se notează în cazul lui A. de Sangallo și îndeosebi la Donatello).

PICTURA

Din pictura romană anterioară secolului al II-lea î.e.n., singurele opere cunoscute sunt câteva scene funerare și o serie de portrete pe lemn.

Dar pe la mijlocul aceluiași secol pereții unor case din Pompei și din Herculanum – aproape singurele localități în ale căror ruine se găsesc informații asupra picturii romane – erau decorate cu panouri de stuc în așa fel colorate încât să imite marmura. Abia un secol mai târziu apar adevărate picturi. În interioarele caselor din Pompei și Herculanum găsim copii după modele grecești și executate de pictori greci: scene din natură sau de interior, peisaje convenționale, arhitecturi fantastice, subiecte mitologice sau legendare, pictură de gen, marine, natură moartă, precum și o delicată ornamentație cu

1. Columna are înălțimea de 30 m (cu postamentul – circa 40 m). Este compusă din 18 blocuri de marmură suprapuse, pe care se desfășoară în spirală friza, lungă de 200 m și înaltă de 0,90 m la baza columnei și 1,25 în apropierea vârfului (cu statuia împăratului, înlocuită cu statuia Sf. Petru, în 1587); diametrul columnei este de 3,50 m. În interior, o scară urcă până în vârf; camera sepulcrală din postamentul monumentului adăpostea urna funerară, de aur, a împăratului. Basorelieful totalizează un număr de aproximativ 2500 de figuri.

motive florale, arabescuri, amoraşi, etc. Interesant e că acestea sunt uneori reprezentate în perspectivă, că pictorul creează iluzia de profunzime, aducând astfel peisajul în interiorul casei.

Un convenţionalism elegant de sorginte elenistică, scenografice jocuri de lumină, un adevărat „triumf al fanteziei şi al culorilor" (Frédouille) domină ansamblul pictural din celebrele vile pompeiene, *Casa familiei Vetius* şi *Villa Misteriilor* dionisiace. Accentuarea realistă a imaginilor (atitudine proprie picturii romane) este intensificată – fără ca această intensificare să depindă de o emoţie sau de o senzaţie primită de la un fapt, un obiect, o fiinţă din realitate – pentru a procura iluzia adevărului. Nu spectacolul naturii, ci imaginile minţii prind formă şi se fac evidente în artă (cf. G. C. Argan).

Pe lângă temele elenistice elegante şi graţioase, pictura romană manifestă o predilecţie evidentă „pentru temele narative, istorice, în care claritatea povestirii interesează mult mai mult decât graţia compoziţiei sau decât exagerata subtilitate de a căuta noi efecte cromatice; sau, teme cu caracter pur practic... Această pictură modernă şi fără pretenţii, care ar putea fi numită plebee, nu face decât să continue pictura care deja în epoca elenistică era obişnuită în mediile populare provinciale" (R. Bianchi Bandinelli). Tehnicile folosite erau fresca, tempera şi encaustul (în care culorile se folosesc amestecate cu ceară). După informaţiile lui Plinius, pictura romană folosea – până la apariţia clarobscurului – patru culori de bază: alb, negru, galben şi roşu.

În pictura romană se notează o preferinţă insistentă pentru pictura „de gen" şi pentru peisaj[1]. Picturii „de gen" îi aparţin scenele de viaţă cotidiană, narate cu un gust viu pentru anecdotic şi detalii – chiar şi în frescele cu subiecte mitologice din Pompei (*Casa dei Vettii*). În aceeaşi categorie intră şi compoziţiile – abundente în Pompei şi Herculanum – cu animale, sau în cele cu vegetale

1. Ambele genuri – apărute în epoca elenistică – arată că, acum, pictura a devenit o artă destinată decorării unei locuinţe private, sau, un obiect dorit de un colecţionar. În lumea Orientului Antic pictura „de gen" este prefigurată în Egipt chiar din mileniul al II-lea î.e.n. (iar în China, din epoca Han); dar ca o reprezentare autonomă apare mai întâi în Grecia la sfârşitul secolului al IV-lea î.e.n., căpătând o mare dezvoltare în epoca elenistică. În ce priveşte genul peisajului, elemente de natură apar în pictura egipteană chiar în mileniul al III-lea î.e.n.; dar şi mai târziu vor rămâne – cu tot farmecul prospeţimii observaţiei directe – elemente esenţiale descriptive. Peisajul rămâne un simplu accesoriu al naraţiunii istorice şi în arta asiriană (sec. IX–VII î.e.n.). Nici în pictura greacă peisajul nu va deveni un gen artistic de-sine-stătător, deşi adeseori este impregnat de valori emotive.

comestibile (așa-numitele „natură moartă"). - Peisajul își face apariția între anii 50–40 î.e.n. în decorațiunile murale sau în mozaicurile unor vile din Roma, Pompei, ș.a. Adeseori pictura romană de peisaj include și elemente arhitectonice: numeroase exemple se întâlnesc în pictura pompeiană, în compoziții cu caracter idilic sau sacral. „Tot acest repertoriu peisagistic este ceva cu totul nou în civilizația artistică a lumii antice. Caracterul său constant este acela de a fi întotdeauna un peisaj de invenție, compozit, niciodată luat din realitate, chiar dacă elementele lui luate unul câte unul pretind a fi realiste; fapt care conține în sine riscul de a deveni o manieră , în schimb îi sporește valoarea decorativă" (*Idem*).

O artă preferată în mod deosebit de romani și foarte răspândită în întregul Imperiu a fost mozaicul[1]. O particulară înflorire cunoaște tehnica și arta mozaicului în epoca imperială, și îndeosebi în cea bizantină. Până în sec. II e.n. mozaicurile romane erau lucrate aproape exclusiv în alb-negru; dar din secolul următor mozaicurile policrome încep să acopere pavimentul, pereții și plafonul vilelor. Materialele întrebuințate erau diferite - pietricele de râu, marmură, sticlă, email, și chiar pietre semiprețioase. Marele mozaic - operă elenistică din sec. II î.e.n. reprezentând bătălia lui Alexandru Macedon (sec. II î.e.n.) este capodopera genului; găsit într-o vilă din Pompei, aparține acum Muzeului Național din Napoli. Complexele mozaicale din Aquileia (sec. I–IV e.n.) și uriașul complex, de o mare varietate tematică și o excepțională execuție artistică din Piazza Armerina (Sicilia, sec. IV e.n.); mozaicurile din bisericile paleocreștine din Roma (S. Costanza, S. Maria Maggiore, sec. IV–V e.n.) și în special cele din Ravenna, din secolele V–VI e.n. (Mausoleul Gallei Placidia, S. Vitale, S. Apollinare Nuovo și S. Apollinare in Classe, apoi cele două celebre baptistere), sunt monumentele genului, universal cunoscute[2].

Un gest rafinat - esențialmente elenistic - și o perfectă execuție

1. Ca decorație pavimentală sau parietală alcătuită din bucăți mici de pietre fine, mozaicul era demult cunoscut de civilizațiile mesopotamiene; iar ca incrustații de bucăți de sticlă se întâlnește în Egipt încă din timpul primelor dinastii. Dar adevăratele mozaicuri pavimentale, din pietricele monocrome și ușor colorate, apar în sec. V–IV î.e.n. în Grecia; iar cele formate din cuburi de marmură în diverse culori, în epoca elenistică.

2. Între secolele V–XIV arta bizantină a cultivat mult mozaicul, transmițându-l Islamului; în timp ce în Italia au fost executate apoi multe mozaicuri după cartoanele lui Rafael, Veronese, Tintoretto, L.Lotto, etc.

Alexandru Macedon în bătălia de la Issos. Detaliu dintr-un mozaic din Herculanum, după un original elenistic din sec. IV î.e.n. (Museo Nazionale, Napoli).

tehnică au dovedit romanii şi în câmpul artelor minore: în arta sticlăriei, a cizelării obiectelor de aur şi argint, a sculpturii pietrelor semipreţioase (celebrele camee din timpul lui Augustus) şi a ceramicii de artă. Atelierele din sudul Italiei (din regiunea Puglia) produceau o ceramică de un nivel artistic egal celei attice. Reamintim produsele cele mai caracteristice ale ceramicii romane (mai exact: etrusco-romane) – celebrele „vase aretine" sau „coraline".

TEHNOLOGIA ROMANILOR

O „ştiinţă romană" propriu-zisă nu există. Preocuparea pur practică, tehnologică – dominantă în lumea romană – prevala net asupra interesului pentru o cercetare speculativă, teoretică.

Dar în istoria tehnicii contribuţia romanilor a fost – cel puţin în anumite domenii – considerabilă (cf. P.M.Duval). În primul rând, în domeniul construcţiilor romanii au fost neîntrecuţi. Astfel, în privinţa planului oraşelor, a taberelor lor militare (*castra*), meritul mare al romanilor constă în sistematizarea elementelor împrumutate de la greci şi de la etrusci. Anumite tipuri de construcţii – în marea majoritate edificii publice – au fost inventate de romani: arcul de triumf, amfiteatrul, apeductul, podurile, monumentul numit „trofeu", panteonul, coloana votivă ornată, villa. Marea dezvoltare pe care au

dat-o construcției boltei - invenție grecească, perfecționată de etrusci - le-a permis să construiască poduri ale căror arcuri au deschideri colosale (cele ale podului din Alcantara - 27 m; din Narni - 32 m, etc).Întrebuințarea cu mare dexteritate tehnică a boltei le-a permis să multiplice sistemul de scări și să obțină adevărate performanțe tehnice - ca în cazul scării în spirală din interiorul columnei lui Traian. Apeductul exista în civilizațiile orientale și în lumea grecească, dar romanii i-au dezvoltat principiul aplicându-l la scară mare, construind conducte care ajung până la o lungime de 100 km[1]. Din motive de salubritate și de securitate, conductele erau - aproape pe tot parcursul apeductului - subterane. Văile mai înguste erau trecute de apeduct în linie dreaptă, folosindu-se sistemul arcadelor suprapuse (Pont-du-Gard atinge înălțimea de 48 m). În cazul văilor mai largi, pentru realizarea unui sistem de sifon inversat se foloseau conducte de plumb. (Un apeduct care aducea apă în orașul Lyon întrebuința exclusiv țevi de plumb pe o lungime de 26 km - ceea ce însemna aproape 2.000 de tone de plumb!).

Determinante pentru posibilitatea unor asemenea realizări au fost atât procedeele cât și materialele de construcție folosite. Mortarul - în primul rând - care probabil că a fost mai întâi utilizat în construcția palatelor unor regi din Asia Mică, dar pe care, variindu-i mereu compoziția, romanii l-au dus la un asemenea grad de eficiență tehnică încât s-ar putea spune că a fost inventat pentru a doua oară de ei. Am mai vorbit atât despre originala lor tehnică adoptată în construcția drumurilor, cât și despre imensa extensiune a rețelei: aproximativ 90.000 km de șosele și 200.000 km drumuri secundare. La aceasta se adaugă și tehnica - uimitoare pentru acel timp - săpării unor lungi tuneluri pentru aceste drumuri: 300 m (între Napoli și Puzzoli) și chiar de 800 m - ca cel din apropierea lacului Bienne din Elveția. - Tot în domeniul construcțiilor trebuie amintite și unele remarcabile amenajări, ca de pildă perfecționarea sistemului de încălzire a edificiilor prin *hipocaust* - camera umplută cu aer cald, instalată sub sala de încălzit, cu încălzirea și a pereților prin conducte îngropate în zid[2].

În schimb romanii n-au făcut progrese deosebite nici în domeniul construcțiilor de canale, nici în domeniul irigației. Atela-

1. Când panta era prea mare constructorii recurgeau la cascade - ca în cazul celor 24 de cascade de pe parcursul apeductului Morvan-Autun.

2. Principiul hipocaustului fusese aplicat, încă în mileniul al III-lea î.e.n. - un caz rămas excepțional - în aria civilizației Indus.

jul, apoi, a rămas primitiv, încât doi cai nu puteau trage o povară mai mare de o jumătate de tonă (deci de şase ori mai puţin decât cu atelajul de azi). Şaua s-a perfecţionat, dar scara şelei era necunoscută, iar potcoava, prea puţin[1]. Totuşi, comunicaţiile puteau atinge un grad de velocitate surprinzător. Dacă în mod obişnuit viteza trăsurii de poştă era de 45 km pe zi, iar a curierului imperial de 75 km, în schimb Tiberius a parcurs o distanţă de 300 km în 24 de ore. Se mai citează şi cazul unui ofiţer-curier care a ajuns de la Mainz la Köln - 160 km - în 12 ore. - Mai importante, evident, şi mai eficace erau transporturile maritime. Capacitatea curentă a unei nave din epoca elenistică era de 130 de tone; dar în epoca romană navele de transport imperiale ating un tonaj de 340 de tone. În cazuri excepţionale - ca cel despre care vorbeşte Plinius cel Bătrân - o corabie romană putea depăşi chiar 1.300 de tone.

Romanii n-au făcut mari progrese tehnice în industria metalurgică şi nici în domeniul textilelor; iar în cel al maşinăriilor au fost în cea mai mare parte tributarii lumii elenistice. Încă din sec. II î.e.n. erau de uz curent balanţa cu un braţ (inventată probabil de romani), diferite mecanisme de ridicare a greutăţilor pe principiul scripeţilor şi diverse tipuri de pompe aspiratoare-respingătoare. În mine, şurubul lui Arhimede acţionat de sclavi servea la drenarea apei de infiltraţie; în schimb roata hidraulică, deşi era cunoscută de romani înainte de anul 100 î.e.n., s-a răspândit târziu. Dar în sec. III e.n., lângă Arles (Franţa) funcţiona o instalaţie de 16 roţi hidraulice în angrenaj, acţionând 32 de mori care măcinau 28 de tone de făină într-o singură zi!

În agricultură, se pare că romanii au fost primii care au folosit îngrăşăminte chimice. Au devenit mari meşteri în fabricarea sticlei, întrebuinţând-o - întâi opacă, apoi transparentă - la ferestre: iar primele oglinzi de sticlă romane datează din jurul anului 220 e.n. Săpunul[2] a fost la început o soluţie pentru decolorarea părului, dar în sec. IV e.n. a devenit la Roma articol de toaletă cu uzul de azi. Tot din Gallia romană provine şi masa cu patru picioare, acoperită cu o faţă de masă, cu scaunele în jur, ceea ce a înlocuit mesuţele de servit aşezate în faţa paturilor-canapea pe care romanii mâncau până

1. Celţii şi iberii îşi potcoveau caii cu multe secole înaintea erei noastre; grecii - deloc; iar romanii, abia dacă foloseau „hiposandala", un fel de talpă metalică prinsă în jurul copitei calului.

2. Cunoscut probabil de romani, în Gallia, căci cuvântul *sapo* este de origine gallică.

atunci. – Cortina de teatru ridicându-se dintr-o fosă, asemenea unui ecran; uriașele pânze groase de protecție contra soarelui și intemperiilor, întinse deasupra teatrelor și amfiteatrelor; arcul cu creastă de oprire; lumânarea de ceară cu meșă de fibră vegetală; „cartea" (*codex*), compusă din foi de papirus sau de pergament legate împreună, scrise cu cerneală obținută pe bază de negru de fum; crearea unui sistem de stenografiere, atestat încă din timpul lui Cicero și practicat în administrația imperiului de stenografi oficiali; patul cu somieră metalică; fierăstrăul cu cadru de lemn, rindeaua tâmplarului, priboiul (domul), foafecele cu pivot, diverse tipuri de burghiuri, – iată alte noutăți, unelte și invenții, care atestă aplicația deosebită spre tehnică a romanilor.

ȘTIINȚELE. MEDICINA

În schimb interesul romanilor pentru știință era redus. În sistemul roman de învățământ disciplinele științifice ocupau un loc foarte restrâns.

Totuși, studiul astronomiei a trezit un real interes chiar la personalități ca Cicero, care a tradus celebrul poem astronomic al lui Aratos, *Fenomenele*. Și Lucretius, în *Despre natura lucrurilor*, a arătat că îl interesau în mod deosebit fenomenele cerești. Iar Caesar a frecventat, la Alexandria, astronomi renumiți, de la care se informa despre mișcarea aștrilor; și tot în Egipt a avut ideea unei reforme a calendarului roman (care a și intrat în vigoare la 1 ianuarie 45 î.e.n.). Entuziasm pentru problemele de astronomie și o bună informare a demonstrat și Seneca. Asemenea preocupări se întâlnesc și la Plinius. Nici unul nici celălalt însă n-au fost deloc cercetători originali. Dar dacă în astronomia teoretică romanii sunt aproape inexistenți, în schimb au realizat mai târziu instrumente de importanță fundamentală, – ca de pildă meridiana, de care se foloseau navigatorii lor.

Preocuparea științifică a romanilor s-a rezumat înainte de toate la compilarea unor lucrări cu caracter enciclopedic. În fruntea acestora se situează impunătoarele opere ale lui M. Terentius Varro (116–27 î.e.n.) – din domeniile cele mai variate, de la gramatică până la agricultură – precum și masiva compilație (în 37 de cărți) a tuturor noțiunilor științifice ale timpului: *Istoria Naturală* a lui Plinus cel Bătrân (23–79 e.n.), operă rămasă de mare autoritate până către începuturile epocii moderne – deși Plinius înregistrează infor-

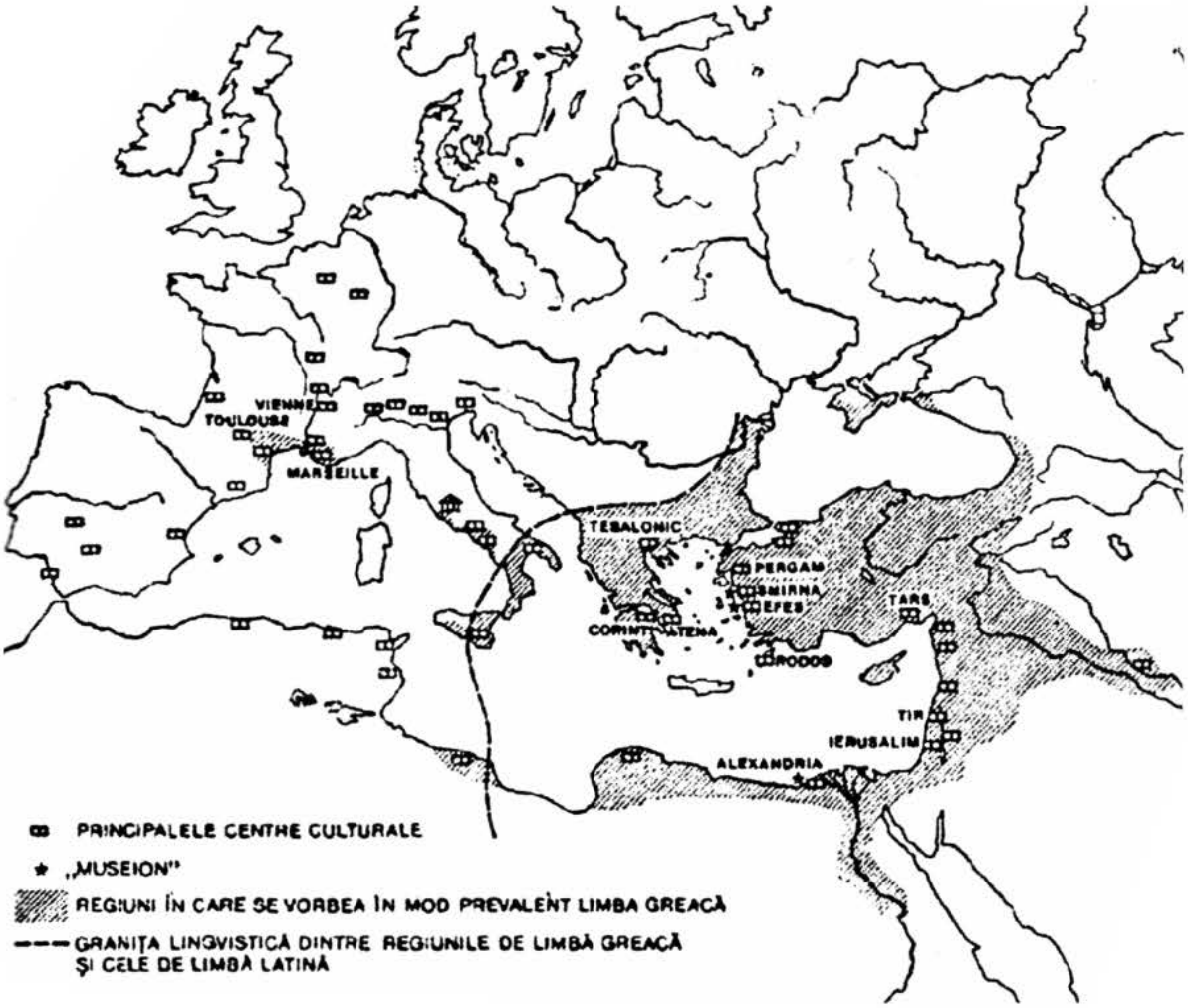

Centrele culturale din Occident şi din Orientul Apropiat în epoca Imperiului roman.

maţiile acumulate fără un discernământ ştiinţific. Dacă la descrierile şi la hărţile geografice executate în sec. I î.e.n. de Iulius Caesar, Marcus Vipsanius Agrippa, sau de faimosul geograf grec Ptolemeu în timpul petrecut de el la Roma, adăugăm transpunerile în versuri ale ştiinţei greceşti (între care locul întâi îl ocupă marele poem al lui Lucretius), aproape că am epuizat tabloul ştiinţei romane.

Rămâne însă un capitol care merită să reţină atenţia – cel al medicinei; cu toate că şi în acest domeniu contribuţia originală a romanilor a fost minimă.

După o lungă perioadă de medicină patriarhală (cu fond magico-religios şi cu o metodă terapeutică bazată pe plante şi pe infuzii) – şi după ce a mai fost introdus la Roma şi cultul zeului grec al medicinei Asclepios, devenit Aesculap, – în jurul anului 200 î.e.n.

romanii au venit în contact cu medicina greacă. Primii medici erau sclavi sau liberți proveniți – ca și medicii de mai târziu – din Grecia sau din țările Orientului elenistic. Cu toată opoziția înverșunatului Cato Censorul (autorul unui tratat *Despre medicina domestică*), au continuat să vină la Roma medici greci cu o pregătire superioară, cărora – pe baza unei legi promulgate de Iulius Caesar în anul 46 î.e.n. – li s-a acordat cetățenia romană.

Cu o jumătate de secol înainte, însă, se fondase la Roma (de către Asclepiade din Prusa) prima școală medicală, căreia i-au urmat apoi altele, bazate pe doctrine medicale diverse. Printre cei mai renumiți medici, autori de tratate remarcabile (scrise în general în limba greacă) se numărau Soranos din Efes, Arethaios din Cappadocia (cu ale sale lucrări despre cauzele, simptomele și tratamentul maladiilor acute), Coelius Aurelianus (a cărui operă *Despre bolile acute și cronice* rămâne și azi o lucrare interesantă), Rufus din Efes – autor a 40 de lucrări cunoscute și de medicii arabi de mai târziu – și chirurgul Dioscoride, care a scris o vastă operă de farmacologie, a analizat structura ochiului și a fixat o terminologie medicală care în parte este folosită și în zilele noastre. Octavianus Augustus a înființat o școală oficială de medicină, care a funcționat mai bine de trei secole (lecțiile se țineau în limba greacă). Începând din sec. II e.n. la Roma existau și medici de casă, sau medici cu cabinete particulare, sau medici militari, sau medici (pe cartiere) care făceau vizite la domiciliu. Existau, firește, medici specialiști – dentiști, oftalmologi, chirurgi, etc. Se organizase și un sistem de asistență socială, în cadrul căreia medicii erau salariați de stat, iar cetățenii săraci erau consultați și tratați gratuit.

Printre cei mai renumiți enciclopediști romani a fost Aulus Cornelius Celsus (sec. I. e.n.) care, deși nu era medic de profesie, a scris tratatul intitulat *Despre medicină* – cea mai valoroasă operă medicală a antichității greco-romane, după lucrările lui Hipocrat și cele ale medicului grec Galenos. Folosind o documentație vastă Celsus a descris cu o surprinzătoare precizie simptomele bolilor, mijloacele terapeutice, chirurgia abdomenului și – pentru prima dată în istoria medicinei – operația de cataractă.

Cel mai mare medic al antichității, după Hipocrat, a fost Galenos din Pergam (130–cca 200 e.n.), chemat de împăratul Marcus Aurelius la Roma, unde a rămas mai bine de 20 de ani. Aici a practicat și și-a scris majoritatea operelor, al căror număr trece[1] de

1. Printre acestea însă sunt și lucrări de filosofie, de retorică, de filologie, de logică și de psihologie.

500. Ca medic, Galenos (sau Galenus) a scris opere de introducere în medicină și de istoria medicinei, de anatomie, de fiziologie, de etiologie, de diagnostic, terapeutică, chirurgie, oculistică, otologie, farmacologie, igienă și dietetică. În domeniul anatomiei, de pildă, Galenos a descris oasele, mușchii și nervii (în special nervii cranieni) cu o uimitoare precizie. Ca fiziolog, a excelat în domeniul sistemului nervos; în privința funcțiilor măduvei spinării observațiile sale au rămas valabile până la începutul secolului al XIX-lea. Dar concluziile lui Galenos în fiziologie au fost denaturate de concepția sa metafizică, iar în biologie, de raționamentul abstract. În materie de terapie Galenos – urmând prescripțiile hipocratice – prefera profilaxia și regimul alimentar, băi, masaje, mișcare, gimnastică, precum și mijloace curative (sau medicamentoase) care să distrugă elementul provocator al bolii. Galenos a avut o influență considerabilă, timp de un mileniu și jumătate, asupra viitorului medicinii europene.

FILOSOFIA

Nici în domeniul filosofiei romanii n-au adus contribuții originale. Interesul lor cultural s-a concentrat aproape în întregime asupra problemelor juridice și administrative, politice și militare.

După cucerirea Macedoniei (168 î.e.n.) au venit la Roma numeroși filosofi și retori greci, pe care însă Senatul s-a grăbit să-i expulzeze (161 î.e.n.). Cu toate acestea prestigiul culturii grecești – deci implicit și al filosofiei – a cucerit repede aristocrația romană, care își trimitea copiii să studieze în Grecia; în timp ce, începând din ultimii ani ai sec. II î.e.n. au fost invitați la Roma – unde au devenit prieteni ai unor mari oameni politici – filosofii greci cei mai renumiți. Printre aceștia se număra și Panaetios din Rodos (cca. 185–110 î.e.n.), unul din reprezentanții cei mai influenți ai școlii stoice.

Structura mentală a romanilor refuza tentația speculațiilor prea abstracte; dar concluziile optimiste ale stoicismului, precum și doctrina sa despre raționalitatea imanentă a lumii, despre dominarea energică a pasiunilor, fermitatea voinței și exaltarea sentimentului datoriei, erau tot atâtea aspecte care satisfăceau valențele caracterului roman.

La Roma, sclavul frigian eliberat Epictet (cca. 60–cca 140 e.n.) dădea lecții de filosofie morală, lecții care au fost adunate de un

discipol al său Arrianus și din care cam o jumătate ne-au rămas sub titlul de *Manual* și unele *Convorbiri*. Stoicismul lui Epictet, lipsit de speculații teoretice, este aproape în exclusivitate o doctrină de morală practică. După Epictet, toate pasiunile omenești sunt o maladie a sufletului; libertatea înseamnă acceptarea evenimentelor ca fiind necesare; filosoful se ocupă numai de lucrurile care depind de inteligența și de voința omului; toate celelalte – boala, bogăția, buna reputație – trebuie să-l lase indiferent; omul trebuie să-și câștige un autocontrol și o perfectă stăpânire de sine în fața vicisitudinilor soartei. Scopul pe care și-l propunea învățătura lui Epictet era stimularea personalității morale a omului printr-o perfectă dominare a condiției sale fizice. Libertatea constă în exercitarea a ceea ce stă sub puterea omului, a atitudinilor sale interioare (opinie, sentiment, dorință, aversiune). „Suportă și abține-te" (de a încerca să acționezi asupra a ceea ce nu stă în puterea ta) – aceasta este și deviza lui Epictet.

Înaintea lui Epictet, elementele etice ale stoicismului au fost expuse, la Roma, de Seneca (cca 4 î.e.n.–65 e.n.), preceptorul lui Nero – care, acuzându-l de conspirație împotriva sa, l-a silit să-și taie vinele.

Fără a fi fost un gânditor care să-și creeze un sistem, și fără să se ocupe aproape deloc de logică sau de metafizică, Seneca a adus filosofia stoică mai aproape de posibilitățile de receptare practică ale oamenilor, urmărind să explice relele și să propună un remediu. Acest remediu consta în însușirea virtuții, câștigarea unei anumite independențe interioare, disprețuirea bogăției și a altor satisfacții iluzorii. Exaltarea idealurilor de umanitate și egalitate i-au asigurat un larg succes. „Suntem cu toții membrii unui mare trup; natura ne-a născut frați, dându-ne tuturor același țel. Ea ne-a inspirat iubirea reciprocă și ne-a făcut sociabili". Subliniind necesitatea unei permanente autoeducații a omului, Seneca elogiază seninătatea sufletească. „Acest trup al nostru nu este decât o povară și o pedeapsă a sufletului". Idealul autoeducației morale – proces în ajutorul căruia vine filosofia înțeleasă ca normă de viață – este formarea unei personalități care să urască orice formă de violență, de egoism, de corupție, de cruzime; a unei personalități înzestrate cu un profund simț al dreptății, iubirii și egalității tuturor oamenilor, inclusiv a sclavilor.

Opera filosofică a lui Seneca este în cel mai înalt grad implicată în practica vieții morale; aceasta cuprinde 124 de *Scrisori către*

Lucilius și numeroase tratate de morală (*Despre viața fericită, Despre binefaceri, Despre blândețe*,ș.a.). Tragediile sale, în număr de 9 – și care urmăresc în fond același scop de edificare morală atunci când înfățișează în mod subliniat ororile personajelor, luate din lumea legendelor grecești – au avut o mare influență asupra teatrului occidental, mai ales asupra tragediei clasice franceze; așa după cum filosofia lui Seneca a avut o influență remarcabilă și asupra începuturilor creștinismului.

Al treilea reprezentant la Roma al stoicismului, convertit la această doctrină de învățătura lui Epictet, a fost împăratul Marcus Aurelius (121–180 e.n.), în opera căruia rigoarea moralei stoice fuzionează cu severitatea moravurilor vechilor romani. Marcus Aurelius vorbește despre o ordine universală și o providență rațională, despre nevoia unei autoperfecționări morale a omului, despre tăria sufletească de a învinge greutățile vieții, despre disprețuirea tuturor bunurilor deșarte, despre datoria iubirii între oameni și a îndeplinirii sarcinilor fixate de providență (un mod tipic de a gândi al unui cetățean roman!). Vorbește apoi despre intelectul uman ca fiind o parte din inteligența divină și despre moarte ca un fapt tot atât de natural precum este nașterea, deci care nu trebuie să trezească frică. Opera sa, redactată sub forma unor cugetări scrise în limba greacă, este intitulată *Către mine însumi*.

Alături de stoicism, școala care s-a bucurat de o foarte bună primire în lumea romană a fost epicureismul, doctrină expusă magistral într-o capodoperă a literaturii antice și universale, în poemul filosofic (operă de un mare și constant succes până în sec. VI e.n., succes reeditat apoi și în operele umaniștilor Renașterii) *Despre natura lucrurilor* a lui Titus Lucretius Carus (cca 96– 55 î.e.n.).

Departe de indiferența (nu lipsită de egoism) a stoicilor, Lucrețiu suferă văzând relele din jurul său – „pe cei care varsă sângele cetățenilor pentru a-și spori propriile lor bogății, aviditatea de a dubla averile prin acumularea omorurilor peste omoruri, cruzimea bucurându-se de tristul spectacol al funeraliilor unui frate". Impresionat de această stare de mizerie morală în care trăiesc oamenii, filosoful vrea să-i ajute, să le procure măcar liniștea și seninătatea sufletească.

Mijlocul perfect pentru aceasta – continuă Lucrețiu – îl oferă doctrina care dă o explicație materialist-atomistă a lumii, învățând

că tot ce se petrece în lume urmează niște legi eterne; că nu există forțe externe, divine, care să intervină în mersul lucrurilor; că dincolo de moarte nu mai există o altă viață; prin urmare, omul n-are nici un motiv să-i fie frică nici de moarte, nici de zei, nici de felurite superstiții. Lumea s-a născut din jocul combinației dintre atomi, iar cataclismele sunt fenomene naturale, nu pedepse trimise de zei. Totul în lume își are o explicație rațională, lucrurile apar și dispar, se nasc și pier, așa după cum atomii se unesc între ei sau se separă. Credințele religioase care falsifică adevărul lucrurilor rezultă din necunoașterea legilor naturii. În schimb, prin cunoașterea naturii omul atinge înțelepciunea, căci această cunoaștere îi procură și liniștea sufletească. Mai departe, - originea și evoluția comunităților omenești nu sunt regizate de o providență divină, ci funcționează pe baza principiului necesității, al utilității și al experienței, al practicii cotidiene. Însăși comportarea morală a oamenilor este explicabilă pe baze obiective: ea este determinată de situația lor materială și de condițiile concrete ale vieții sociale.

Succesul egal în lumea romană al epicureismului și al stoicismului este caracteristic nu numai pentru afinitățile acestor doctrine cu caracterul și concepția de viață a romanilor, ci și pentru preferința lor pentru eclectism - modalitate corespunzând spiritului lor eminamente practic. (Singurul filosof latin care n-a făcut nici o concesie acestui gust eclectic a fost Lucrețiu). Cel care a ilustrat această metodă de a combina elemente luate din sisteme de gândire diferite a fost omul politic, oratorul latin cel mai strălucit, scriitorul și filosoful Marcus Tullius Cicero (106–43 î.e.n.).

Opera lui Cicero, alimentată de o erudiție imensă, a servit în primul rând la difuzarea temelor filosofice grecești în lumea latină. Intenția primordială a sa a fost de a face accesibilă cititorilor latini gândirea filosofică greacă; și prin aceasta, de a-i convinge de marea importanță atât educativă cât și practică a filosofiei. În această activitate de divulgator Cicero mai are și meritul de a fi dat terminologiei filosofice grecești echivalențe latine care s-au păstrat până azi. Autor a numeroase opere - de politică, de retorică, de filosofie, discursuri, corespondență, - Cicero a scris într-un stil limpede și elegant importante opere de filosofie morală (*Despre îndatoriri, Despre prietenie, Despre bătrânețe,* tratatul *Despre supremul bine și supremul rău*), în care, sub formă de dialog, interlocutorii expun și discută concepțiile epicureică, stoică, platonică și

Portretul unei tinere (zis portretul poetei Sappho).
Pictură din Pompei. (Museo Nazionale, Napoli).

aristotelică privind binele suprem ce poate aduce oamenilor fericirea; opere caracteristice pentru eclectismul lui Cicero, care caută să-și constituie un punct de vedere propriu folosindu-se de elemente ale unor sisteme atât de diverse.

Aceeași formă și aceeași metodă adoptă filosoful latin și în *Despre natura zeilor*[1], în care Cicero optează pentru poziția stoicilor. Tratatul *Despre consolare*, relevând reconfortarea pe care o poate aduce filosofia când e fondată pe credința în nemurirea spiritului, confirmă direcția stoică din gândirea sa. În tratatul de filosofie morală *Despre îndatoriri* – opera sa cea mai personală – Cicero încearcă o sinteză a spiritului speculativ grec cu modul de gândire practică al romanilor. În *Tusculane* (în care tehnica dialogului urmează metoda maieutică socratică) caută să demonstreze că adevăratul rău care-l strivește pe om tulburându-i seninătatea este frica de moarte, iar nu moartea în sine. Rațiunea poate învinge (sau măcar atenua) orice durere. Filosofia, domolind, temperând pasi-

1. Operă care a avut o influență însemnată asupra multor scriitori antici, inclusiv creștini de mai târziu; precum și asupra *Dialogurilor despre religia* naturală a lui David Hume.

unile, este un adevărat leac pentru sufletul omului. Omul trebuie să știe să rămână sobru și modest. Pentru a fi fericit, virtutea este suficientă – încheie Cicero, în sensul stoicilor. – Întreaga gândire a lui Cicero este impregnată de un nobil sentiment civic, căutând să inculce cititorilor săi acea seninătate și energie morală de esență stoică. Este o doctrină care a putut găsi astfel o largă audiență în mediul roman, iar mai târziu, în mediul umaniștilor Renașterii.

EVOLUȚIA LITERATURII LATINE

Și literatura latină își datorează începuturile – și în mare măsură evoluția sa ulterioară – literaturii grecești. Capodopera lui Ovidiu, *Metamorfozele*, folosește aproape exclusiv teme literare grecești. Toate operele lui Vergiliu au titluri grecești. Iar în epoca de aur a literaturii latine Horațiu va recunoaște că Grecia învinsă l-a cucerit, sub raport cultural, pe învingătorul ei.

Primul scriitor de limbă latină – un grec din Taranto, sclav eliberat, Livius Andronicus (cca 280–cca 205 î.e.n.) – a scris tragedii și comedii, prelucrate după modele grecești; precum și o adaptare a *Odiseei*, în care Ulise este un erou originar din Italia. – Primul scriitor latin demn de a fi considerat poet a fost Naevius (cca 260–cca 200 î.e.n.). Creator al epopeii naționale *Războiul punic* (în care se narează fapte legendare, dar și evenimente contemporane), Naevius este și creatorul dramaturgiei romane. A scris tragedii cu subiecte luate din legendele grecești, dar și (cel puțin două) din viața romană. De asemenea, multe comedii cu caracter plebeian, inspirate din vechi farse populare italice.

Dar adevăratul părinte al literaturii latine este considerat Ennius (239–169 î.e.n.), autor al mai multor poeme pe teme diverse, precum și al unor comedii, sau al unor tragedii de factură euripideană. Capodopera sa, epopeea *Anale* (o operă de aproximativ 30.000 de versuri) l-a consacrat – până la apariția lui Vergiliu – drept poetul național roman. Ennius a introdus la Roma hexametrul homeric și a fost mult admirat de marii poeți ai secolelor următoare. – Părintele satirei latine este Lucilius (cca. 180–103 î.e.n.). Cele 30 de „cărți" de satire ale sale creează adevărate tipuri, atacând cu vehemență persoane și moravuri contemporane.

Influența puternică a literaturii grecești este prezentă și în teatrul latin. Cel mai mare autor de comedii (peste 100, din care s-au păstrat, complete, 19) este Plaut (254–184 î.e.n.). Luându-și subiec-

tele, tipurile şi procedeele dramatice din noua comedie greacă, Plaut a ştiut însă să le localizeze în ambianţa romană, satirizând cu vervă vicii şi moravuri, excelând în zugrăvirea cu înţelegere şi simpatie a lumii de jos, reconstituind un tablou amplu, pitoresc, veridic al societăţii romane, şi înscriind în istoria teatrului universal capodopere (*Oala cu bani, Amphytrio, Menechmi, Ostaşul fanfaron*) care vor fi admirate de Shakespeare şi de Molière, şi care vor fi des imitate în epoca modernă.

Sclavul eliberat, cartaginezul P. Terentius Afer (cca 190–159 î.e.n.) şi-a scris comediile într-un mediu şi pentru un public rafinat. S-au păstrat şase (*Hecyra, Andria, Eunuchus,* etc.), mult preţuite de Boccaccio şi de Montaigne, imitate de Molière (în *Vicleniile lui Scapin*, sau în *Şcoala bărbaţilor*) şi traduse în versuri de Vittorio Alfieri. Şi el se inspiră din comedia nouă attică, dar modelul său preferat este Menandru. Încât, spre deosebire de cele ale lui Plaut, comediile lui Terenţiu au o construcţie logică armonioasă, preferă să prezinte probleme morale, introduce prologuri polemice care dau preţioase indicaţii asupra teatrului timpului, şi realizează analize psihologice de o reală fineţe, cu o pasiune pentru nuanţe şi o înclinaţie spre sentimentalism. Preţuirea de care s-a bucurat în epoca modernă Terenţiu se explică prin caracterul său de modernitate.

De o construcţie dramatică defectuoasă, destinate fiind lecturii, iar nu reprezentării scenice, cele nouă tragedii ale filosofului Seneca – *Medeea, Troienele, Agamemnon, Fedra,* etc. –acumulează o mulţime de orori (mai mult sau mai puţin obişnuite, dealtfel, la curtea lui Tiberius, a lui Claudius sau a lui Nero); dar totodată şi tirade de o reală grandoare morală stoică, – fapt ce explică desigur şi admiraţia trezită şi chiar influenţa exercitată într-un fel de Seneca asupra lui Shakespeare, Calderón, Corneille sau Racine.

Prima jumătate a secolului I î.e.n. este perioada dominată de personalitatea lui Cicero, reprezentantul ilustru al prozei latine, şi a eruditului poligraf, prodigiosul enciclopedist M. Terentius Varro (116–27 î.e.n.), autorul unei impresionante enciclopedii şi a peste 70 de opere de istorie, lingvistică, istorie literară, morală, retorică, agricultură, ş.a., precum şi a 150 de „cărţi" de satire. – Este totodată şi perioada ilustrată de grandiosul poem al lui Lucreţiu *Despre natura lucrurilor*, operă de o înaltă valoare literară prin pasiunea argumentaţiei şi bogăţia imaginaţiei, prin accentele de caldă sensibilitate umană, prin plasticitatea imaginilor şi elevaţia tonului:

„Rodnică Venus, a Eneazilor zămislitoare,
Pentru oameni și zei– desfătare de–a pururi,
Sub lunecătoarele astre–ale bolții, crăiasă,–
Mării cu nави plutitoare, tu–i dărui prăsilă;
Țăranii, holde–ncărcate, belșug hărăzindu–i;
Vântul de tine se teme, iar norul cel greu se destramă
Când cu plăpânde podoabe pământul ți–așteaptă ivirea,
Înveșmântat de gingașele flori; iar tipsiile mării
Râd către tine sub raze..."

(trad. N. Argintescu–Amza)

Poezia alexandrină și–a pus amprenta asupra creației primului poet liric latin în adevăratul înțeles al cuvântului, C. Valerius Catullus (cca 87–cca 54 î.e.n.). Poet al emoțiilor delicate și al unor trăiri pline de pasiune, cultivând genul poeziei de circumstanță, evocări rapide și meditație ușor melancolică, poetul Catul – creatorul lirismului personal, intimist în poezia latină – iubește viața de plăceri și ospețele:

„Paharnice, să–mi torni Falernul tare,
fără de apă, mie, în pahare.
Mai beată ca un bob de strugure beat
Postumia așa poruncă–a dat.
Iar tu aleargă apă–n altă parte.
Pacostea vinului: aici e vin curat..."

(trad. N.I.Herescu)

Poezia lui, spontană și spirituală, alege adeseori forma epigramatică:

„Iubita mea îmi spune că n–ar iubi alt ins
Chiar dacă Zeus însuși pe dânsa ar dori–o.
Ea spune,– dar ce spune iubitului aprins
Femeia, doar pe valul fugar, pe vânt mai scrie–o!"

Și totuși, Catul este și autorul unor virulente versuri contra corupției; și, direct, contra lui Caesar:

„Tu, cel mai jalnic descendent din Romul,
Mă mir că, încă, însuți te mai suferi..."

(trad. N. I. Herescu)

În epoca lui Augustus literații țin să colaboreze, să participe activ la programul politic al Principatului, să susțină programatic și propagandistic reformele lui Augustus. Cercul lui Mecena, în spe-

cial, îi susţinea şi îi stimula în acest sens. Spre deosebire de „poeţii noi", ai epocii anterioare, fascinaţi de moda elenistică, poeţii de acum vor să reproducă schemele şi formele literare ale Greciei clasice, cu ajutorul cărora să creeze o mare tradiţie poetică latină.

Publius Vergilius Maro (70–19 î.e.n.) este în permanenţă conştient de importanţa şi de înalta demnitate a funcţiei sale de poet a cărui operă este pusă în slujba marii opere de regenerare morală, religioasă, socială, şi a glorificării istoriei poporului roman. După modelul idilelor lui Theocrit a scris *Bucolicele*, zece egloge în care cântă farmecul vieţii simple în mijlocul naturii:

„Fericit bătrân ! Aicea, între apele ştiute
Şi-ntre sacrele izvoare vei căuta răcoritoarea
Umbră deasă. Da, aicea, lângă gardul viu de sălcii
Care-ţi răzoreşte câmpul de pământuri megieşe,
Unde vine dinspre Hybla roi de-albine să culeagă
De pe mâţişori nectarul, te-o cuprinde aromeala
Legănat de-uşorul zumzet. De sub aste stânci înalte
Va ajunge pân'la tine zvon de cântece, cu care
Umplu, vălurit, văzduhul lucrătorii de la vie,
Şi-asculta-vei gurluitul guguştiucilor dragi ţie,
Şi din vârf de ulmi, prelungă, tânguirea turturelii..."

(trad. Lascăr Sebastian)

Hesiod i-a inspirat *Georgicele*, poem în ale cărui patru cărţi poetul tratează despre agricultură, pomicultură, zootehnie şi apicultură, reconstituind într-o amplă viziune poetică viaţa ţăranului. Ideea fundamentală – respectul pentru practica agriculturii a adus în trecut Romei mărirea, – în concordanţă cu politica lui Augustus de restaurare a micii proprietăţi, dau operei un ton de solemnă gravitate şi de entuziastă elogiere a trecutului Italiei:

„Te salut, pământ al ţării lui Saturn, prea bună maică
A recoltelor bogate, darnică zămislitoare
De eroi slăviţi; în cinstea ta, mă încumet acuma
A cânta-ndeletnicirea ce din vechi ţi-aduse fala,
Şi-ndrăzneţ- izvorul sacru deschizându-l - fac să sune
În cetăţile romane cântul minunat din Ascra".

(trad. L. Sebastian)

Cu acelaşi scop de a exalta virtuţile romane şi de a slăvi persoana şi epoca lui Augustus a scris Vergiliu şi grandioasa epopee a latinităţii *Eneida*. Îndemnul i-a venit de la Naevius şi Ennius, dar

adevăratul său model a fost Homer: prima jumătate a epopeii amintește *Odiseea*, iar a doua, *Iliada* (prin episoade, aluzii și chiar imitații). Eroul troian Eneas, legendarul părinte al neamului roman, devine un prototip al virtuților romane. *Eneida* impune și prin caracterizarea ideală a instituțiilor, credințelor și moravurilor romane, legendelor și tradițiilor. Dar Vergiliu este un geniu mai degrabă liric prin intensitatea sentimentală a personajelor, prin inspirația sa delicată, prin calda înțelegere, simpatie și compasiune umană, prin subtila percepție senzorială a peisajului, prin nota melancolică din pasajele vorbind despre dragoste, prin tonul dominant de ușoară, de diafană tristețe. Un fond liric exprimat în versuri de o perfectă armonie muzicală[1].

Quintus Horatius Flaccus (64–8 î.e.n.) a scris satire – mai mult indulgente decât aspre – având ca obiect diverse vicii ale contemporanilor, epistole cu subiecte filosofice, literare sau de morală, și – partea cea mai valoroasă a operei sale – ode. Horațiu este cel care a aclimatizat la Roma poezia lui Anacreon, Sappho și Pindar. Inspirația sa este variată până la contradictoriu: epicureană sau stoică, melancolică sau optimistă. Dominantă totuși în poezia sa este atitudinea hedonistă:

„Urăsc, copile, fastul perșilor,
Nu-mi plac încununate împletiri,
Să nu mai tai târzii trandafiri
Ce-n parcuri mor.

Ci numai simplul mirt de rând îl vreau...
Cu mirt, slujind, îți șade bine ține
Și mie care, tolănit în vie,
La umbră beau"

(trad. N.I. Herescu)

Un hedonism moderat, deci, uneori chiar cu o notă mai mult de înțelepciune stoică decât de melancolie, recomandând – prin exemplara enunțare a motivului *carpe diem* – trăirea intensă a clipei prezente:

1. Sub influența *Eneidei*, poetul epic M. Annaeus Lucanus – născut în anul 30 e.n. și mort la vârsta de 25 de ani, obligat de Nero să se sinucidă – a scris epopeea *Pharsalia*. Subiectul este războiul dintre Caesar – prezentat în culorile cele mai negre – și Pompeius. Scenele de o reală forță descriptivă suferă însă de prolixitate, de erudiția ostentativă și de retorismul excesiv al discursurilor.

„Să nu întrebi vieţii noastre ce capăt zeii–au rânduit,
Nici să te–ncerci, Leuconoe, căci nu–i de ei îngăduit,
În vrăjile babilonene, ci rabdă tot ce ţi–e sortit.
Fie că Zeus ierni mai multe sau doar pe–acestea ne–a mai dat
Nădejdea tu ţi–o drămuieşti, căci timpul vieţii–i măsurat.
Strecoară–ţi, înţeleaptă, vinul: cât stăm de vorbă, vremea–n zbor
Aleargă; ziua de–azi trăieşte–o şi nu te–ncrede–n viitor".

(trad. *idem*)

Temele iubirii şi morţii apar rar în această poezie. Horaţiu face insistent elogiul vieţii de la ţară, cu un sincer sentiment de respect pentru valorile morale ale trecutului roman şi ale vieţii sobre de altădată, oneste, nealterată de lux, cupiditate şi corupţie:

„Pe–atunci sărac era romanul,
Dar statu–era bogat şi tare,
Şi nu–nălţau particularii
Largi portice răcoritoare.
Iar legile opreau dispreţul
Pentru colibele sărace,
Şi numai templele–aveau voie
Cu marmură să se îmbrace".

(trad. *idem*)

Paralel cu poezia reprezentată de Vergiliu şi Horaţiu se cultiva la Roma în epoca lui Augustus şi o altfel de poezie, căreia îi era străină ideea oricărei funcţii morale sau sociale, şi care se menţinea pe planul intimist al elegiei sentimentale. Astfel, elegiile lui Albius Tibulus (54–19 î.e.n.) visează viaţa liniştită de la ţară, cântă – dar fără forţa pasională a lui Catul – iubirile şi decepţiile poetului, căruia nu–i mai rămâne decât renunţarea:

„Soarele–mi pare amar, pe când lumea nespus de amară,
Sângele tot mi–e oţet, inima, zgârci cu venin (...)
Muze, sunteţi de prisos! Căci la ce lăuda–voi iubirea,
Şi–ntre femei şi război, eu le–am ales pe femei
Am încropit poezii să înduplece ochii iubitei.
Dacă mi–e munca–n zadar, muzelor scumpe,plecaţi!"

(trad. Al. Andriţoiu)

Elegiile lui Sextus Propertius (cca 49–15 î.e.n.) au, în comparaţie cu ale lui Tibulus, o superioară intensitate şi profunzime a

sentimentului. Tema unică a poeziei lui Properţiu este iubirea, în tratarea căreia poetul apelează des la amintiri din mitologie, introducând uneori şi reflecţii morale: iubirea este singurul lucru care merită să fie preţuit şi care îi poate face pe oameni mai buni şi mai fericiţi.

„Cine se bucură deci de averi când iubirea-l urăşte?
Toate îmi par de prisos când Amor este mâhnit.
Amor e-acel ce-a putut să înfrângă eroii puternici
şi să topească-n dureri sufletul lor răzvrătit. /.../
Fie-mi prielnic mereu, deci, amorul şi mie-n viaţă
şi-am să privesc cu dispreţ cel mai celebru regat".

(trad. Al. Andriţoiu)

Bogata creaţie poetică a lui Publius Ovidius Naso (42 î.e.n.-17 e.n.) - cea mai amplă şi mai variată operă poetică pe care ne-a transmis-o Antichitatea - s-a desfăşurat în trei etape distincte, corespunzând şi unor tematici diferite. Primele culegeri (*Amoruri, Arta iubirii, Heroide*) sunt dedicate temei iubirii, tratată fie în ton elegiac - ca în scrisorile imaginare ale unor femei legendare, *Heroide* - fie spiritual, ironic, parodic sau retoric. Tema iubirii i se pare a corespunde perfect vocaţiei sale poetice:

„Aceasta mi-e averea: să preamăresc femeia,
Să-i fac iubitei mele renumele etern.
Veşminte, pietre scumpe şi aur s-or distruge -
Dar faima ei, în versuri, etern va străluci!"

(trad. T. A. Naum)

Apoi, Ovidiu s-a îndreptat spre tezaurul de mituri, legende, credinţe şi obiceiuri ale poporului roman, legate de anumite sărbători ale calendarului - şi astfel au luat naştere *Fastele*. Dar vasta erudiţie a poetului în materie de mituri şi legende apare în marele poem *Metamorfozele*, una din capodoperele literaturii antice. Începând cu prima şi cea mai grandioasă metamorfoză - creaţia lumii, din materia primordială - poetul narează aproximativ 240 de legende de oameni preschimbaţi în alte făpturi, în plante, flori, arbori, stânci, constelaţii. Sensuri de profundă şi caldă umanitate străbat cele mai cunoscute episoade - ca cel al nimfei care, preschimbată în dafin, mai păstrează urme de suferinţă omenească:

„...Ruga abia o sfârşi, că o grea toropeală se lasă
Într-ale ei mădulări, şi o scoarţă subţire o-ncinge

Peste gingaşul ei sân; în frunziş se lungesc ale ei plete,
Ale ei braţe în crengi; nemişcate-s picioarele-i repezi;
Le ţintuiesc rădăcini; poartă-n cap al copacului creştet;
Doar strălucire-a rămas din ce-a fost frumuseţea-i trecută.
Phoebus, punând a lui dreaptă pe trunchi, el şi aşa o iubeşte
Sub învelişul cel nou simte inima ei cum se zbate..."

(trad. Maria V. Petrescu)

Prin această operă Ovidiu a rămas scriitorul antic care – alături de Homer – a exercitat cea mai mare influenţă asupra creaţiilor culturale europene (literatură, pictură, sculptură, ş.a.) timp de două milenii.

Exilul la Tomis i-a ocazionat poetului elegiile în formă de scrisori (*Tristele, Ponticele*), în care accentele de durere, de nostalgie, de revoltă sau de gratitudine au un ton de sinceră, de emoţionantă autenticitate. Adresându-se soţiei:

„Eu zac aicea, la marginile lumii,
Şi-n mintea mea răsare tot ceea ce-am pierdut.
O, toate-mi vin în minte... Dar tu le-alungi pe toate,
Tu, dulcea jumătate a sufletului meu!
Cu tine stau de vorbă şi glasul meu te cheamă,
Nu-i zi şi nu e noapte cu tine să nu fiu".

(trad. T. A. Naum)

Stilul simplu şi fluent al acestor elegii n-are eleganţa celorlalte opere ale poetului; în schimb este un stil direct, nud şi concret. Ceea ce face ca elegiile din exil să aibă – prin detaliile de viaţă tomitană pe care le notează – şi o interesantă valoare documentară.

Ovidiu încheie seria marilor poeţi latini, a căror operă – privită în ansamblu – se ridică la un nivel artistic probabil superior poeziei lirice greceşti.

Proza latină este ilustrată, în primul rând şi în ceea ce are ea mai caracteristic, de istorici.

C. Iulius Caesar (102–41 î.e.n.) a fost şi om de litere, autor al unei tragedii, al unui tratat de gramatică, al unor poeme; faima lui însă este de memorialist, ca autor al unor comentarii *Despre războiul civil* şi – capodopera sa – adesea citată, *Războiul galic*. Cele 7 cărţi ale operei corespund celor 7 ani ai războiului, asupra căruia Caesar relatează cu o excepţională luciditate şi precizie, eleganţă şi solemnă simplitate, dând informaţii exacte şi esenţiale

asupra locurilor, instituțiilor, faptelor și obiceiurilor galilor și germanilor, în stilul cel mai rapid, concis și sobru posibil, - calități care l-au făcut pe severul istoric Tacitus să-l califice drept *summus auctorum*.

Istoricul Romei prin excelență a fost Titus Livius (59-17 î.e.n.), stimat și iubit de Augustus, prețuit în mod deosebit de Seneca pentru lucrările sale. În monumentala sa operă *De la întemeierea Romei* (în 142 de „cărți", din care ni s-au păstrat 55) Titus Livius adoptă forma analelor, folosind (fără prea mult discernământ critic) toate sursele, veridice sau legendare, care îl puteau servi în intenția sa de a scrie o entuziastă epopee a poporului roman, înfățișat ca poporul ales de zei pentru a crea o operă providențială, spre marea lui glorie și spre fericirea (!) popoarelor pe care le-a cucerit. Rigidul său spirit tradiționalist transformă istoria Romei (de la originile legendare până în jurul anului 10 î.e.n.) într-o permanentă exaltare a „virtuții" romane. Dar digresiunile, elocvența magnifică a discursurilor, portretele fizice și morale schițate, forța descrierii unor momente dramatice, căldura sentimentului patriotic, i-au asigurat prestigiul de istoric „oficial" al Romei; prestigiu azi mult diminuat, în beneficiul celui de mare prozator latin.

O anumită influență asupra stilului său a exercitat-o celălalt istoric (considerat de contemporani și în secolele următoare drept unul din marii istorici latini) C. Sallustius Crispus (85-35 î.e.n.), marele reformator al istoriografiei latine. După exemplul lui Tucidide, Salustiu adoptă criteriul monografic, totodată introducând în narațiune discursuri - veridice sau fictive - care conturează sugestiv personalitatea protagonistului său. În cele două asemenea monografii istorice (*Conjurația lui Catilina* și *Războiul contra lui Iugurtha*) Salustiu prezintă istoria ca operă a unor personalități singulare, produs al pasiunilor lor. Narațiunea capătă un caracter de compoziție dramatică, portretele sunt gravate cu fraze scurte dar incisive; istoricul manifestă un gust deosebit pentru scenele de efect, pentru amănunte anecdotice, pentru contraste, surprize, - un stil totdeauna apreciat pentru marea lui vivacitate.

În schimb, P. Cornelius Tacitus (55-120 e.n.), strălucit om politic, avocat și orator, este istoricul care scrutează - cu gravă seriozitate, sceptic și chiar pesimist, culegându-și informațiile din arhive și alte surse oficiale - realitățile, instituțiile și oamenii timpului. Scurta lucrare geografică și etnografică *Despre Germania* este și o pătrunzătoare analiză psihologică a obiceiurilor și carac-

„Sacrificarea Ifigeniei". Frescă provenind din „Casa Poetului Tragic" din Pompei. (Museo Nazionale, Napoli).

terului germanilor. Operele sale fundamentale, *Istoriile* și *Analele* aduc o viziune stoică, dar neliniștită și amară asupra măreților instituții din trecut, acum când, în epoca Imperiului, acestea ajunseseră într-o stare de tristă decadență. Proza sa[1] se remarcă printr-un ritm nervos, fraze scurte, formule surprinzătoare, construcții insolite, – o armonie formală constituită din asimetrii, antiteze, stil eliptic și o abundență de metafore îndrăznețe.

Ultimul mare istoric latin, C. Suetonius Tranquillus (cca 75–cca 160 e.n.) aparține – mai mult și mai direct decât ceilalți istorici – istoriei literaturii. *Despre oamenii iluștri* este primul manual de istorie a literaturii latine (operă în mare parte pierdută), iar *Viețile celor 12 cezari* este nu numai o inepuizabilă, variată și colorată sursă de informații istorice, ci și o lectură pur literară extrem de antrenantă. Suetonius nu are – s-ar putea spune – o adevărată concepție despre istorie, nici o structură de „istoric" asemenea marilor săi predecesori. Pe el îl interesează în primul rând pitorescul ambianței

1 Racine l-a numit pe Tacitus „cel mai mare pictor al Antichității".

și viața privată a personajelor sale – ale căror portrete psihologice și morale se bazează pe documente de arhivă și pe scrieri ale altor istorici, dar foarte mult și pe anecdote, pe amănunte intime, meschine sau vulgare, pe bârfeli; ceea ce îi dezbracă pe cei 12 cezari de orice prestanță imperială, arătându-i în toată simplitatea oamenilor de rând.

Starea de decădere morală din perioada imperială târzie este prezentată de filosoful și prozatorul Apuleius (cca 125–170 e.n.) în romanul său de aventuri *Metamorfozele* (mai cunoscut sub titlul *Măgarul de aur*) în care părțile de un realism pitoresc alternează cu elemente fantastice, mistice și magice, ale fondului pe care se desfășoară acțiunea foarte agitată a acestui roman, esențialmente baroc.

Opera ce mai originală, mai ciudată (și de o factură – s-ar putea spune – mai modernă) a prozei latine, este romanul *Satiricon* al lui C. Petronius Arbiter (?–65 e.n.). Opera – mult citită și apreciată de marii scriitori ai Imperiului – ne-a ajuns numai în scurte fragmente, din care însă tabloul vieții corupte a epocii lui Nero apare într-o rapidă și animată suită de aspecte și de figuri; totul într-un stil de notații care are veridicitatea realității, uneori aspru și chiar trivial, alteori pitoresc, ironic, sarcastic; un stil condus cu o elegantă libertate și un gust rafinat. Una din lecturile cele mai savuroase pe care ni le poate oferi proza latină este cea a capitolului (transmis aproape integral) descriind cina oferită de vulgarul, de proaspătul îmbogățit Trimalchio.

Genul cel mai caracteristic pentru firea de o tăioasă luciditate a romanilor, satira, și-a avut fondatorul și modelul de mai târziu în Lucilius (cca 180–103 î.e.n.). A fost continuată de Aulus Persius Flaccus (34–62 e.n.), autor a numai 6 satire (din care doar prima este o adevărată satiră, celelalte tratând probleme morale într-o viziune stoică), într-un stil obscur și prețios, foarte apreciat de contemporani. Lipsit de spontaneitatea stilului conversativ și de prospețimea impresiei directe, Persius a ținut să imprime satirei un caracter insistent pedagogic.

Genul satirei atinge în Antichitate culmea cu Decimus Iunius Iuvenalis (cca 55–cca 130 e.n.). Cele 16 satire ale lui atacă ipocrizia, parazitismul, vulgaritatea unor aristocrați, situația tristă a oamenilor de litere, luxul și superstiția. Dar nervul său satiric n-are vigoare, nici un simț al umorului; Iuvenal este un provincial nostalgic,

indignat de ceea ce vede la Roma, dar și indignarea lui este temperată de aplicația spre înțelegerea slăbiciunii oamenilor.

Speciei satirice de scurtă dimensiune, epigramei[1] i s-a dedicat exclusiv cel mai mare epigramist al Antichității, Marcus Valerius Martialis (40–102 e.n.). Marțial manevrează cu multă ușurință gluma ironică și umorul sarcastic, într-o lungă serie (cuprinzând 15 cărți) de instantanee din viața frivolă și coruptă a Romei. Sunt fixate aici o mare varietate de tipuri – precum și notații în versuri de o factură elegantă:

„Ogorul meu la țară
mă-ntrebi ce rod mi-ar da?
– O bucurie rară:
de-a nu te mai vedea!"

(trad. T. Măinescu)

În sfârșit, în limba latină (dar total în afara spiritului literaturii latine) se creează – de la sfârșitul sec. II și continuând până la începutul sec. VIII e.n. – o literatură de exegeză religioasă datorită unor erudiți creștini, originari din puncte diferite ale Imperiului (din Italia, nordul Africii, Gallia, Spania, Iliria, etc.). Aceștia sunt primii mari teologi creștini – Tertulian, Lactanțiu, Ambrozie, Ieronim, Prudențiu, Augustin, ș.a. – în opera cărora se regăsesc și unii germeni ai literaturii Evului Mediu.

CONCLUZII

Capitolul literaturii pune mai clar în evidență trăsăturile caracteristice ale civilizației și culturii latine.

Format de-a lungul secolelor de cuceriri și de asimilări ale altor populații italice, poporul roman și-a imprimat geniul său – lucid, rațional, practic, organizatoric – și în creațiile sale de cultură. În general, acestea sunt subordonate intereselor statului: și arhitectura imperială care trebuia să glorifice ideea de imperiu, și statuile onorifice, și busturile-portret ale oamenilor de stat, și basoreliefurile care comemorau evenimente din viața statului. Literatura – de asemenea: primele epopei originale, ale lui Naevius și Ennius, exaltă

1. La origine, cuvântul însemna „inscripție", și era de obicei un distih scris pe o statuie, pe un monument public, pe un mormânt, etc. În epoca alexandrină a căpătat sensul de simplă poezie ocazională. Poeții latini, imitatori ai poeților alexandrini, i-au imprimat – cei dintâi – un caracter satiric.

sentimental național și civic – ceea ce poeții și istoricii vor urmări și când vor ține să sprijine politica lui Augustus. Și poeții satirici vor servi, în felul lor, interesele statului, moralizând sau atacând ceea ce amenință sănătatea morală a organismului social.

Religia oficială însăși va fi organizată, controlată și dirijată, astfel încât să devină un eficace instrument de guvernare. Originalitatea culturii romane constă în eclectism și într-un fel de liberalism, în disponibilitatea de a accepta și de a asimila concepții și forme noi – în religie, în artă, în literatură, în filosofie. Viața intelectuală și artistică a romanilor este în mod esențial de proveniență greacă; sau – chiar imprimându-și o evidentă notă de originalitate – urmează cu toată considerația modelele și tiparele culturii grecești, în speță elenistice.

Lipsit de fantezie, de spirit inventiv, de aplicație spre speculația teoretică, geniul roman este eminamente pozitiv și organizat, aspru și rece – uneori până la rigiditate – tradiționalist și sceptic, lucid și ordonat, sever și meticulos, înzestrat cu un orgoliu dar și cu un deosebit simț al datoriei civice și al devotamentului pentru patrie. Aplicat spre austeritate și disciplină, romanul era prin vocație un militar. În același timp, romanii sau fost excelenți organizatori, tehnicieni și juriști, administratori și oameni pasionați de viața politică. Înalta lor prețuire era îndreptată spre elocință; căci oratoria mobiliza conștiința cetățenilor, arătându-le felul în care își pot servi mai bine patria; în timp ce „filosofia și poezia erau suspectate pentru gratuitatea lor". Căci „pentru elita umanismului roman, țelul esențial al omului este înțelepciunea, perfecționarea interioară care ajunge la practica marilor virtuți de justiție, de energie și de curaj în fața morții" (P. Grimal).

Întreaga viață – socială și politică, intelectuală, artistică și morală – a romanilor s-a desfășurat sub semnul acestor calități specifice. Geniul roman a fost lipsit de o curiozitate intelectuală foarte vie, de orizonturi intelectuale foarte largi, de zboruri foarte libere ale fanteziei, de o sensibilitate artistică deosebită; geniu atent întotdeauna la realitate și la pragmatism, la soliditate și la eficiență. Dar împrumutând, asimilând, reelaborând – totul în spiritul acestor date și capacități proprii – romanii au transmis Europei moștenirea civilizației și culturii Antichității, foarte potrivit numită „greco-romană".

CULTURA ȘI CIVILIZAȚIA DACO-GETICĂ

Traci și daco-geți. • Burebista și Decebal. • Armata. Cetăți și puncte fortificate. • Așezări de tip proto-urban. • Statul. Societatea. • Economia. Meșteșugurile. Ceramica. • Relații comerciale. • Cunoștințe științifice. Medicina. • Arta daco-getică. • Religia. Zamolxis. • Sacrificii. Rituri funerare. • Sacerdoții. Sanctuarele. • Scrierea. • Daco-geții în conștiința posterității. • Moșteniri daco-getice în cultura română.

TRACI ȘI DACO-GEȚI

Tracii[1] , al căror nivel de civilizație și cultură n-a fost egalat în Antichitate, pe întregul teritoriu european (în afara lumii grecești, etrusce și romane) decât de civilizația celților, pe care în unele privințe chiar au depășit-o, erau un popor a cărui forță și cultură s-au bucurat de multă considerație în Antichitate[2]. Teritoriul ocupat de traci se întindea de la Marea Egee până în regiunea Boemiei, și din zona Iugoslaviei actuale până la gurile Bugului. Dar, „în contrast cu tracii dintre Haemus și Marea Egee, care n-au reușit să-și întemeieze o civilizație proprie și o politică a lor, ci serveau numai ca unelte oarbe, mercenari sălbateci, - geții, stăpânitorii marelui drum de civilizație al Dunării, de la început își urmăreau o politică a lor și alcătuiau un stat bine închegat (...) primeau puternice înrâuriri grecești (...), dar în aceeași vreme ofereau la rîndul lor și grecilor și romanilor o consistență spirituală superioară și foarte caracteristică, pe care literatura antică a însemnat-o cu mirare și admirație, făcând din geți aproape un popor fabulos, prin vitejia, înțelepciunea și spiritul lui de dreptate" (V. Pârvan).

Dacii și geții, ramură a marelui popor indo-european al tracilor, erau unul și același popor - fapt recunoscut de autorii antici - și „vorbind aceeași limbă" (Strabon, VII, cap. III, 13). Dintre cele peste 100 de formațiuni tribale și gentilice ale tracilor, triburile dacilor și geților erau cele mai mari și cele mai puternice . Ocupau teritoriul cuprins între Munții Balcani (Haemus) și Munții Slovaciei, și de la litoralul apusean al Mării Negre până dincolo de bazinul Tisei. Triburile denumite „dacice" locuiau pe teritoriul actualei Transilvanii și al Banatului, iar ale „geților", în câmpia Dunării (inclusiv în sudul fluviului), în Moldova și Dobrogea de azi. Una și aceeași populație daco-getică apare la scriitorii greci de obicei cu

1. Denumirea generală de „traci" a fost dată triburilor de limbă tracică dintre Marea Egee și Dunăre; triburile din nordul Dunării, vorbind aceeași limbă tracică, purtau nume de daci sau de geți, sau nume tribale specifice - carpi, costoboci, etc.

2. „Muzica, religia, medicina populară empirică, artele meșteșugărești dezvoltate de traci erau unanim apreciate de greci și de romani, iar aportul traco-frigian la cultura elenică a fost considerabil: divinități ca Dionysos, Sabazios, Semele, Seirenes, Silenus, etc.; medicină populară: zeul «medic», Aesculapios, plante medicinale geto-dace, câteva cuvinte importante în limba greacă (*ambon, basileus*, etc.) și o serie de mari figuri ale civilizației elenice: Tucidide, artiștii Brygos, Doidalses, antroponime trace, gramatici ca Dionysos Thrax, câțiva filologi, etc." (cf. I. I. Russu).

numele generic de „geţi", iar la autorii romani[1] cu denumirea de „daci"[2]. Se pare că în prima jumătate a sec. II î.e.n. toate aceste formaţiuni gentilice şi tribale constituiau patru uniuni puternice, fiecare emiţând – încă din secolul anterior – monedă proprie.

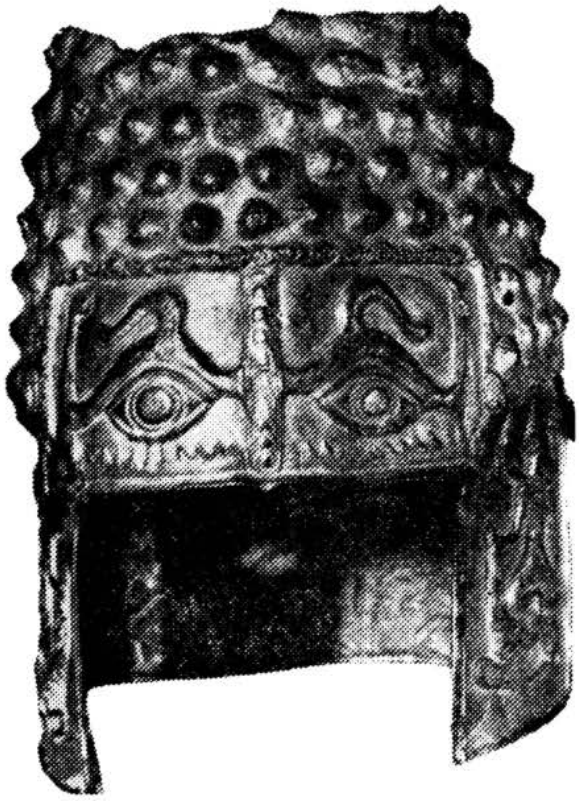

Coiful traco-getic de aur de la Poiana Coţofeneşti.

Nu se poate cunoaşte data de la care aceste ramuri tracice au ocupat ţinuturile carpato-dunărene, locuite încă din epoca paleolitică; cert este însă că cei dintâi autori antici care îi menţionează îi consideră autohtoni, deci instalaţi aici din timpul primelor migraţii indo-europene, tracice. Daco-geţii s-au desprins din masa triburilor trace, începând să-şi contureze un profil de civilizaţie distinctă, pe la începutul mileniului I î.e.n. (cf. H. Daicoviciu). Câteva secole mai târziu, numele lor apare la autorii greci, alături de cel al sciţilor[3].

1. Pentru prima dată – la Iulius Caesar (*Războiul gallic*, VI, 25). – Dacii şi geţii sunt menţionaţi de 63 de autori antici; de 32 în limba greacă şi de 31 în latină (A. Petre)

2. Între etimologiile propuse pentru numele de „daci" este şi cea care îl presupune ca derivând din *daca* – „cuţit, pumnal", arma caracteristică populaţiilor daco-getice. Dar ipoteza cea mai plauzibilă pare a fi cea care leagă acest nume de *dáos*, cuvânt care în frigiană (limbă înrudită cu limba tracilor) înseamnă „lup". După mărturia lui Strabon (VII, 3, 12), dacii înşişi îşi spuneau *dáoi*. Vd. Mircea Eliade: „Pare destul de probabil că numele lor etnic derivă, în ultimă instanţă, de la epitetul ritual al unei confrerii războinice".Triburi războinice cu numele de „lupi" se întâlnesc în multe alte părţi (în Spania, Irlanda, Anglia, etc.). Acest nume de animal, desigur totemic, explică forma de lup a stindardului dac.

3. Sciţii, popor de origine iraniană, au ocupat pe la începutul sec. VII î.e.n. stepa din nordul Mării Negre, precum şi regiunea Dobrogei în sec. III-II î.e.n. – care va fi menţionată mai târziu în istorie ca Sciţia Mică (*Scythia Minor*). Contactele stabilite încă din sec. VI î.e.n. cu sciţii risipiţi pe teritoriul Daciei – şi cărora geţii din Dacia le erau „infinit superiori prin calitatea şi vechimea culturii lor" (V. Pârvan) – au lăsat puţine urme şi în arta daco-getică.

Statul roman și statul

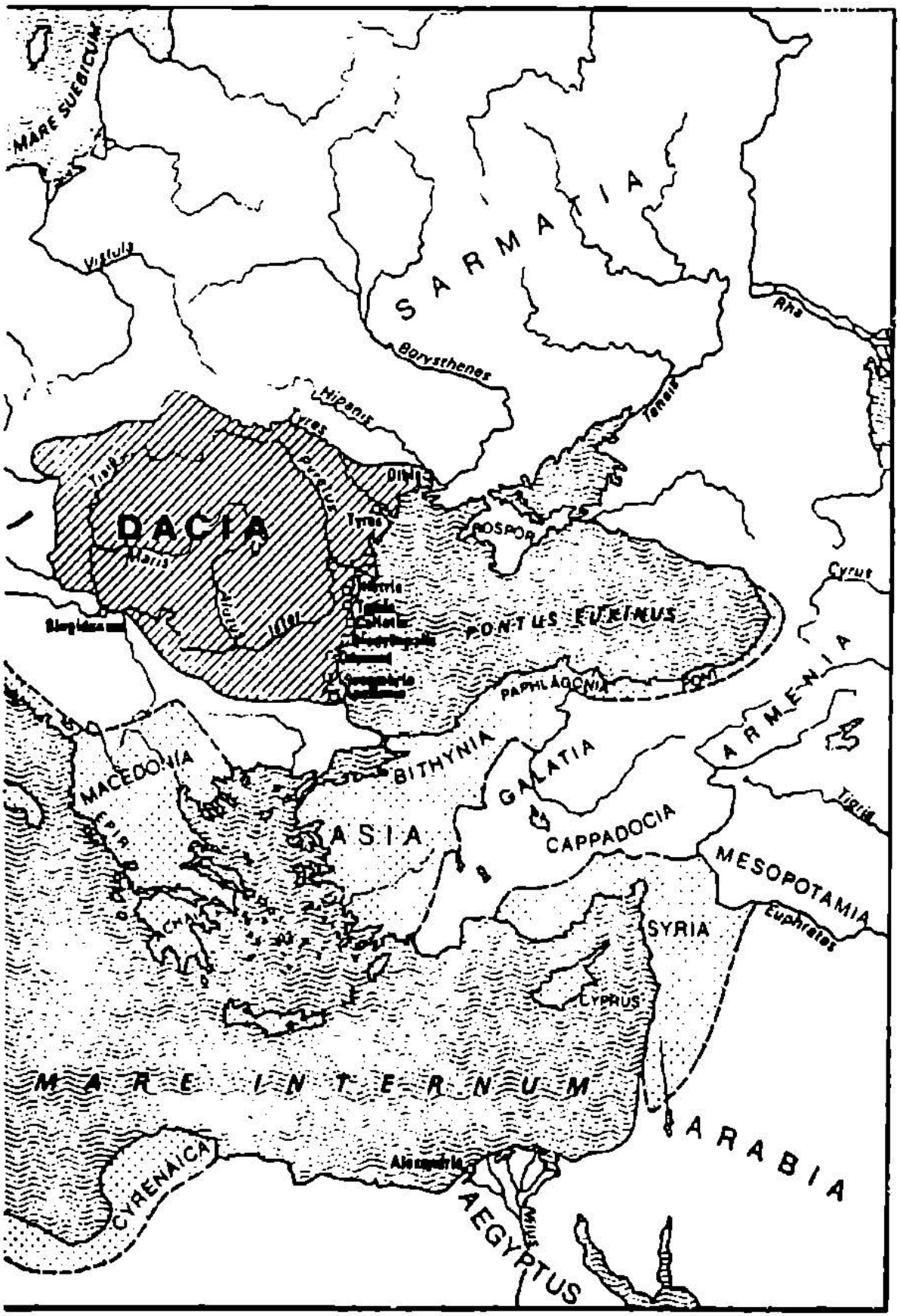

daco-geților în timpul lui Burebista.

În anul 514 î.e.n. regele persan Darius a pornit cu o armată numeroasă o expediție împotriva sciților din nordul Mării Negre, trecând prin Dobrogea. Hărțuită și înfometată, armata persană a trebuit să se retragă, dar după ce în înaintarea sa întâlnise rezistența înverșunată a geților, pe care i-a învins – „cu toate că geții sunt cei mai viteji și mai drepți dintre traci"[1].

În aceeași regiune sud-estică, a Dobrogei de azi, geții i-au înfruntat în anul 339 î.e.n. și pe sciți. Iar în anul 326 î.e.n.[2] , când Zopyrion, generalul lui Alexandru Macedon, pornise o expediție împotriva Olbiei, – în retragere fiind atacat de geți (și probabil de sciți) generalul macedonean și-a pierdut 30.000 de ostași, el însuși căzând pe câmpul de luptă. După moartea lui Alexandru Macedon, fostul său general Lisimach – devenit rege al Traciei – a fost înfrânt (către 300 î.e.n.) în două rânduri de regele geților Dromichaites; în prima bătălie căzând prizonier fiul său Agatocles, iar într-a doua, însuși Lisimach.

Cu celții, care pătrunseseră în zona actualei Transilvanii începând din jurul anului 350 î.e.n., dacii au intrat în conflict opunându-le rezistență armată și terminând – după două secole de convietuire pașnică[3] – prin a-i asimila. Prin rezistența opusă celților, epoca domniei (în jurul anului 200 î.e.n.) regelui dac Rubobostes – șeful unei uniuni tribale – a însemnat un moment de afirmare a puterii dacilor din regiunea transilvăneană.

Convietuirea dacilor cu celții a dus la influențe reciproce, sensibile mai întâi în civilizația celor dintâi; încât, studiul civilizației dacice trebuie să aibă în vedere – fără a-l exagera, însă – și aportul celților[4].

1. Herodot, *Istorii*, IV, 93: „Înainte de a ajunge la Istru (= Dunăre), [Darius] îi supusese mai întâi pe geții care se cred nemuritori, căci tracii care au în stăpânirea lor Salmydessos (...) i s-au închinat lui Darius fără nici un fel de împotrivire. Geții însă, care luaseră hotărârea nesăbuită [de a-l înfrunta], au fost robiți pe dată, măcar că ei sunt cei mai viteji și cei mai drepți dintre traci".

2. După alți autori, în 331, sau chiar 332 î.e.n.

3. Numai în Transilvania se cunosc peste 80 de necropole și morminte izolate ale celților; iar în Oltenia – unde triburile acestora au pătruns venind de pe teritoriul iugoslav prin anul 109 î.e.n., întâmpinând însă și aici rezistența dacilor – s-au găsit aproximativ 40 de puncte arheologice celtice și ale scordiscilor (celți amestecați cu traci, illiri, etc.).

4. „În cadrul acestei simbioze a putut fi preluată tehnologia superioară a extragerii și prelucrării metalelor, în special a fierului, meșteșug în care celții excelau". De asemenea, „a lucrării vaselor de lut, și multe altele. Organizarea preoțimii daco-getice amintește îndeaproape pe cea a druizilor celți". – Pe de altă parte, sub influența

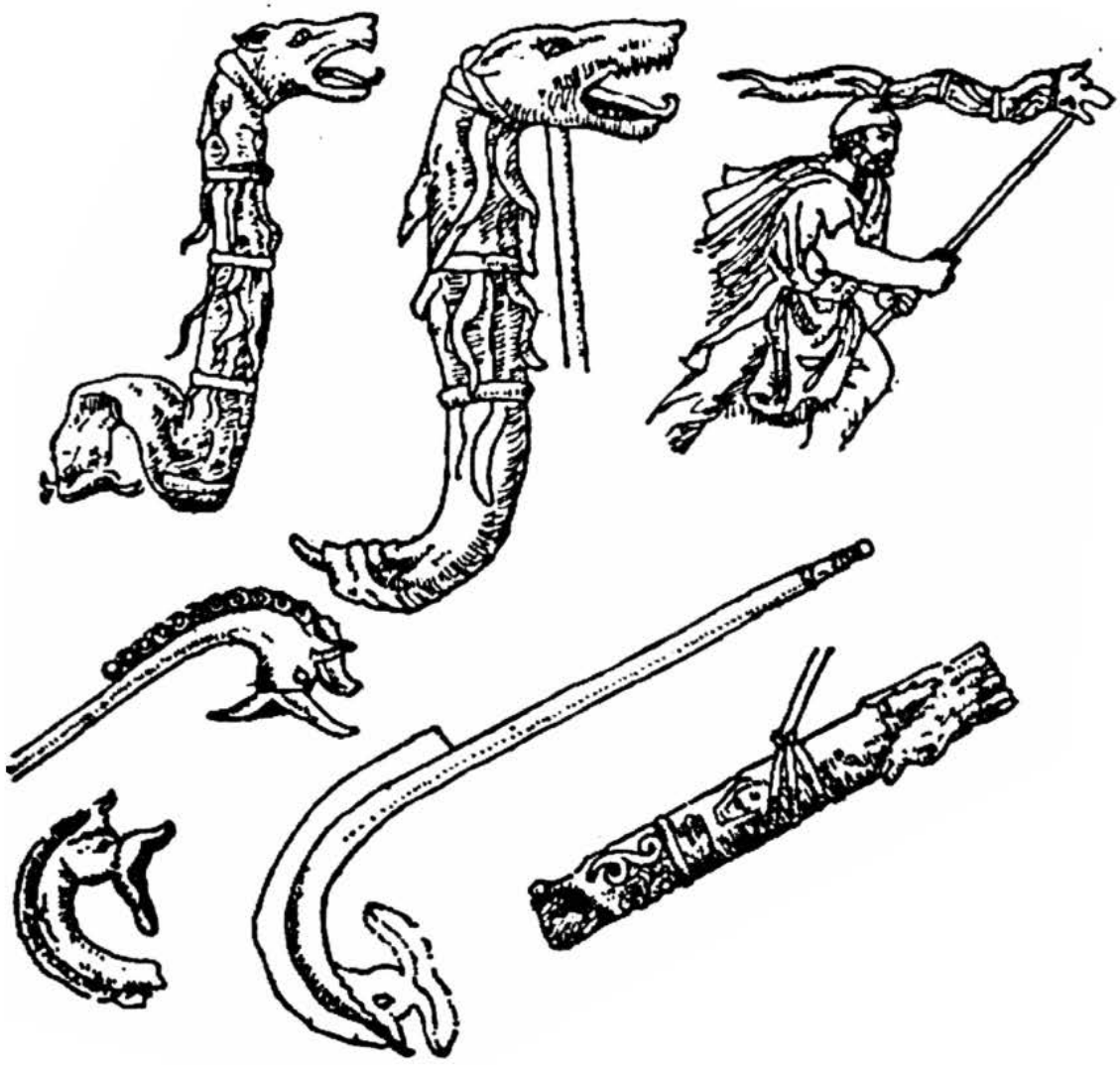

Obiecte dacice figurând pe Columna lui Traian. Sus – stindarde (*dracones*); jos – trompete (*carnyx*) şi o tolbă.

În sec. III î.e.n., dacii din Transilvania vor fi angajaţi în conflicte cu celţii, care îşi făcuseră apariţia aici în secolul anterior; geţii din Moldova vor duce lupte cu populaţia germanică a bastarnilor; iar cei din regiunea dobrogeană vor ataca uneori şi coloniile greceşti de pe litoralul vestic al Mării Negre – cu care totuşi întreţineau schimburi utile, atât pe plan economic cât şi cultural. Pentru sec. II î.e.n. ştirile privindu-i pe daco-geţi lipsesc. Aceasta este desigur perioada în care creşte tot mai mult importanţa dacilor din Transilvania – unde în secolul următor se va constitui primul stat puternic daco-get, cu centrul în zona Munţilor Orăştiei.

dacilor, „celţii au trecut la incineraţie, împrumutând chiar şi ritualul de a aşeza cele adunate de la rug într-o urnă funerară. Se pare însă că la rândul lor şi dacii au fost influenţaţi de celţi în anumite practici ale ritului funerar" (I.H. Crişan).

BUREBISTA ȘI DECEBAL

Despre făurilorul acestui stat, Burebista, informațiile cele mai bogate se datoresc geografului grec Strabon (VII, 3, 11):

„Burebista, bărbat get, luând în mâini cârma neamului său, a ridicat poporul copleșit de nevoi din pricina nesfârșitelor războaie și atât de mult l-a îndreptat prin anumite deprinderi, viață cumpătată și ascultare de porunci, încât doar în puțini ani a făurit o mare împărăție și a adus sub stăpânirea geților pe cei mai mulți vecini. Ba chiar și de romani era de temut, deoarece trecea neînfricat Istrul și prăda Tracia până în Macedonia și Illyria. A pustiit astfel pe celții care se amestecau cu tracii și cu ilirii, iar pe boii care se aflau sub ascultarea lui Critasiros, precum și pe taurisci, i-a șters de pe fața pământului. Pentru convingerea poporului, el a conlucrat cu Deceneu, un vraci, care a pribegit prin Egipt și a învățat anumite semne prevestitoare prin care deslușea vrerile divinității. În scurt timp Deceneu însuși a fost socotit pătruns de suflu divin, la fel cum am spus vorbind despre Zamolxis. Și, în semn de supunere, geții s-au lăsat înduplecați să taie vița de vie și să trăiască fără vin. Burebista a fost răsturnat în urma unui complot pus la cale împotriva lui de o mână de oameni, mai înainte ca romanii să trimită împotrivă-i o expediție. Urmașii lui s-au dezbinat, dezmembrând țara în mai multe regiuni".

Burebista a devenit căpetenia unei puternice uniuni de triburi aproximativ în anul 82 î.e.n. Numeroasele sale victorii contra triburilor celtice ale boiilor și tauriscilor, contra bastarnilor dintre Carpați și Nistru, a sarmaților iranieni și a cetăților pontice[1]; armata numeroasă de care dispunea, despre care se spune că ajungea la 200.000 de oameni (cifră probabil exagerată); energia, clarviziunea și calitățile diplomatice de care a dat dovadă, i-au creat un prestigiu imens.

În politica sa internă, Burebista a fost ajutat – cum relatează Strabon – de marele preot Deceneu în opera de restaurare a ordinii și de însănătoșire a moravurilor poporului. Astfel, în decurs de zece-doisprezece ani Burebista a creat un stat care se întindea din bazinul Dunării de Mijloc și Munții Slovaciei până la gurile Bugului și țărmul apusean al Mării Negre; iar în sud, până în zona Munților

1. Olbia și Tyras (azi, Porutino și Belgorod Dnestrovski, în Rusia), Aegyssos (Tulcea), Histria, Tomis (Constanța), Callatis (Mangalia), Dionysopolis (Balcic), Odessos (Varna), Apollonia (Sisobol)), – ultimele trei, în Bulgaria. Unele din aceste cetăți s-au supus de bunăvoie.

Balcani. Într-un decret dat de cetatea grecească Dionysopolis, Burebista era numit „cel dintâi şi cel mai mare dintre regii Traciei".

Dar Burebista ştia că marele său adversar şi cel mai redutabil era statul roman. Incursiunile sale în imediata apropiere a frontierelor romane nu căpătau nici o replică, pentru că în acest timp Caesar era ocupat cu cucerirea Galliei; iar după victoria lui Caesar, la Roma vor începe grave tulburări interne. Burebista a ştiut să profite de această situaţie; şi când, în 48 î.e.n., se declară conflictul dintre Pompeius şi Caesar, regele dac va interveni în treburile interne ale statului roman, în favoarea lui Pompeius, care părea a fi mai puternic. Trimise deci (după ce va fi primit desigur la curtea sa pe trimişii ilustrului general roman) un ambasador, care îl întâlni pe Pompeius în Macedonia. Înţelegerile stabilite au satisfăcut interesele ambelor părţi. Dar nu peste mult timp, la Pharsalos armata lui Caesar l-a învins pe Pompeius – care s-a refugiat apoi în Egipt, unde a fost asasinat.

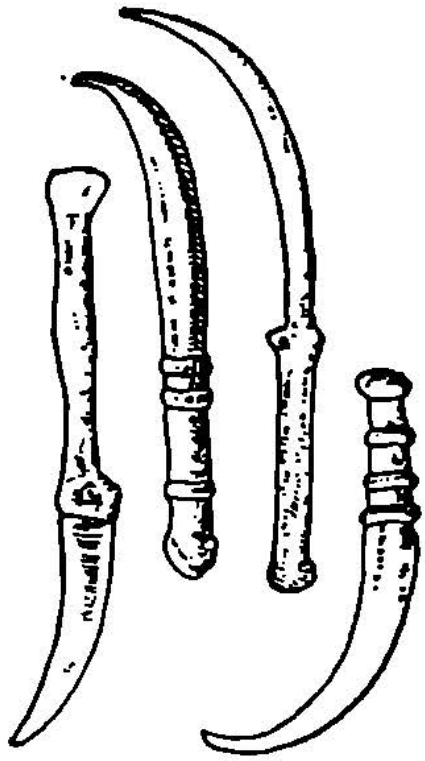

Săbii şi cuţite de luptă dacice, figurate pe Columna lui Traian.

Ajuns stăpânul Romei, Caesar pregăti – în cadrul campaniei sale împotriva parţilor – şi o expediţie de pedepsire a lui Burebista, concentrând o armată de 16 legiuni şi 10.000 de călăreţi. Dar Caesar este asasinat în 44 î.e.n., an în care şi Burebista este ucis în urma unei revolte a unui grup de nobili, adversari ai autorităţii statale centralizate. Statul făurit de el se dezmembrează în patru, apoi în cinci formaţiuni politice separate, – urmând ca unitatea să fie restabilită în secolul următor, sub autoritatea lui Decebal.

În cei 131 de ani care s-au scurs de la moartea lui Burebista până la cârmuirea lui Decebal, acţiunea de reunificare a triburilor daco-getice a continuat fără întrerupere; încât, în anul 85 e.n., în timpul domniei regelui dac Duras-Diurpaneus (predecesorul lui Decebal), „în jurul statului dac transilvănean cu centrul în Munţii Orăştiei se grupaseră de acum geto-dacii din Oltenia, Muntenia,

Moldova centrală și de miazăzi" (H. Daicoviciu). Prin urmare, un stat mai puțin întins decât fusese cel al lui Burebista. Teritoriile dobrogene fuseseră între timp anexate provinciei romane Moesia din sudul Dunării, - zonă controlată strict de garnizoanele romane. Romanii așteptau momentul prielnic să ocupe și să transforme și regatul daco-get într-o provincie romană.

Pentru a preîntâmpina ofensiva romanilor, regele Duras-Diurpaneus atacă și pradă Moesia (în iarna 85-86 e.n.), - ofensiva lui fiind condusă probabil de nepotul său Decebal. Romanii sunt învinși, iar Oppius Sabinus, guvernatorul Moesiei, decapitat. Situația era, pentru romani, alarmantă. Împăratul Domițian în persoană vine pe frontul dunărean pentru a conduce operațiunile pe teritoriul dacic. Bătrânul rege Duras-Diurpaneus cedează tronul lui Decebal. Noul rege dac - „era foarte priceput în planurile de război și iscusit în înfăptuirea lor, știind să aleagă momentul când să atace pe dușman și când să se retragă la timp" - scrie Dio Cassius. „Era dibaci în a întinde curse, luptător viteaz, știa să folosească o victorie și să iasă cu bine dintr-o înfrângere. Din această pricină a fost multă vreme un adversar de temut pentru romani".

Decebal recurge la diplomație: cere pace. Domițian refuză. Armata romană trece Dunărea (87 e.n.), înaintând pe Valea Oltului; dar în defileul Turnu Roșu este învinsă, gene-ralul-comandant Cornelius Fuscus este ucis și mulți romani cad prizonieri. În anul următor, o altă armată romană pătrunde prin Banat, obține victoria, dar renunță să înainteze spre Sarmizegetusa, capitala regatului. Se încheie o pace de compromis - considerată la Roma rușinoasă pentru romani - în care regele dac apărea ca un aliat al Romei, primind, printre altele, și meșteri romani constructori de mașini de război. Decebal folosește timpul pentru a se pregăti de apărare.

Ofensiva romană pregătită de Traian începu după lungi și minuțioase preparative. Efectivul trupelor comasate la frontierea Daciei atingea cifra de 150.000 de soldați. După mai multe înfrângeri (în 101 și 102) Decebal cere pace. Condițiile în care i-a fost acordată erau deosebit de grele[1]. Împăratul Traian - a cărui intenție clară era de a transforma Dacia într-o provincie romană - își

1. „Decebal trebuia să predea toate armele și mașinile de război, să-i extrădeze pe inginerii și pe dezertorii din armata romană, să dărâme zidurile cetăților, să cedeze teritoriile ocupate de romani, să renunțe la o politică externă proprie și să nu mai primească fugari și soldați din imperiu" (H.D.). Romanii vor anexa acum o parte din Banat și din Oltenia precum și teritoriile Munteniei și sudul Moldovei.

menţine trupele concentrate la Dunăre. Arhitectul Apolodor din Damasc construieşte la Drobeta (Turnu Severin) cel mai lung pod de piatră (peste 1.100 m) din tot Imperiul roman. Decebal nu respectă toate condiţiile păcii. În vara anului 105 Traian porneşte contra dacilor cu o armată mai numeroasă ca în primul război. Cetăţile din Munţii Orăştiei sunt cucerite, devastate şi incendiate. După asediul şi capitularea Sarmizegetusei (în vara anului 106) Decebal se retrage cu un grup de războinici în munţi; este urmărit şi, pentru a nu cădea prizonier, se sinucide; capul îi este dus ca trofeu la Roma. Traian şi-a sărbătorit triumful organizând serbări şi jocuri timp de 123 de zile şi punând să se construiască marele său For, Columna, şi monumentul de la Adamclissi[1]. Din Dacia – devenită acum provincie a Imperiului – învingătorul adusese la Roma o pradă uriaşă[2].

Epopeea dacică s-a încheiat cu luarea a 50.000 de prizonieri, dar fără o exterminare sau deportare de populaţie. Multe triburi de daco-geţi de la periferia regatului au rămas independente sau într-o situaţie clientelară. Reacţia autohtonilor contra stăpânirii romane

Cnemidă din tezaurul traco-getic de la Agighiol.

1. După opinia lui H. Daicoviciu, construcţia monumentului de la Adamclissi a fost hotărâtă după primul război contra dacilor.

2. Printre altele, 165.500 kg aur fin şi 331.000 kg argint (după evaluările, plauzibile, ale lui J. Carcopino).

a luat, se pare, forma unor răscoale (ca cea din 117–118), despre care însă n-avem date precise. Vechile ocupații și obiceiuri ale dacilor au continuat. Procesul de romanizare a dus la etnogeneza românilor, popor care a păstrat – în limbă, în port, în obiceiuri, în credințe și chiar în unele manifestări artistice – moșteniri ale civilizației și culturii daco-getice.

ARMATA. CETĂȚI ȘI PUNCTE FORTIFICATE

Autorii antici, în general, subliniază virtuțile războinice ale daco-geților; și într-adevăr, crearea, menținerea și prestigiul statului s-au fondat în mare măsură pe o bună organizare militară, atât ofensivă cât și defensivă.

V. Pârvan susține că „unele procedee tactice, ca ordinea de bătaie în unghi ascuțit pentru a străpunge frontul dușman, au fost învățate de geți de la sciți". Mărturiile contemporanilor îndreptățesc presupunerea -formulată de D. Berciu – că „în epoca lui Decebal exista într-adevăr o armată permanentă care se instruia mereu" și că „se practica sistemul de recrutare teritorial-unională și pe obștii". Dio Chrysostomos, care cunoștea situația din Dacia de după anul 89 e.n. relatează că „acolo la ei [la daco-geți] puteai să vezi peste tot săbii, platoșe, lănci, peste tot cai, peste tot arme, peste tot oameni înarmați". În împrejurări speciale, getul dobrogean – „C-o mână e pe armă, cu cealaltă pe plug", confirmă un alt martor ocular, Ovidiu (*Tristia*, cartea a V-a, X, v. 24).

Armata daco-geților era compusă din pedestrime și din corpuri de cavalerie. Termenii tratatului de pace încheiat de Decebal cu Domițian, precum și cei ai condițiilor capitulării impuse de Traian arată clar că armata dacilor fusese instruită și dotată urmând modelul armatei romane; că avusese, un timp, în serviciul ei instructori și ingineri militari romani; și că în dotarea ei intraseră și arme și mașini de război romane, – fapte care au asigurat un înalt potențial de război și o foarte bună pregătire de luptă.

Cetățile și așezările fortificate – unele datând din perioada anterioară formării statului lui Burebista – constituie dovezile elocvente privind nu numai aspectele militare defensive, ci și tehnica cu totul remarcabilă de inginerie militară a acestor con-

strucţii. Numărul lor este consi-derabil. Numai în regiunea Moldovei au fost descoperite până acum peste 20, datând din epoca cuprinsă între secolele VI–III î.e.n.

Dintre cetăţile din această zonă a Moldovei, de-a dreptul impresionante erau îndeosebi cea din Stânceşti (jud. Botoşani) şi Bâtca Doamnei, de lângă oraşul Piatra Neamţ[1]. Prima, întinzându-se pe o suprafaţă de 45 ha, era apărată pe o lungime de un kilometru de un val de pământ lat (la bază) de 20–22 m şi având o înălţime care, încă şi azi atinge 5,50 m; în timp ce şanţul – din care s-a săpat pământul pentru val – era lat de 20 m şi adânc de 7 m, în medie. – A doua, cetatea de la Bâtca Doamnei, construită pe un pisc înalt de 140 m de la nivelul Văii Bistriţei, era închisă din două părţi, la început de un val de pământ lat de 6 m; iar ulterior, de un zid din lespezi de piatră (spaţiul dintre paramenţi – dublul zid de lespezi fiind umplut cu pământ şi piatră de râu).

Dar centrul defensiv al statului dac, situat în jurul centrului politic şi administrativ, era constituit de sistemul de cetăţi şi puncte fortificate – cetăţi puternice, fortăreţe, turnuri izolate de apărare sau de supraveghere – din Munţii Orăştiei: „un sistem de fortificaţii ce nu-şi are egal, nu numai la noi, dar nici în altă parte a Europei" (I.H.Crişan).

La construcţia lor au lucrat desigur şi arhitecţi şi meşteri greci, după cum o dovedeşte tehnica elenistică folosită. Numărul de aproximativ 40 de cetăţi (câte au fost explorate arheologic până acum) din acest sistem din alte zone cuprinse în interiorul arcului carpatic, dar mai ales exemplele celor din Blidaru, Costeşti şi Grădiştea Muncelului, sunt suficiente pentru a ne da o idee clară, atât despre monumentalitatea lor, cât şi despre concepţia şi tehnica constructorilor lor.

Puternica cetate de pe piscul Blidaru, cu două incinte ocupând o suprafaţă de aproape 6.000 m^2 avea şase masive turnuri exterioare de apărare, poartă de intrare „în şicană", „cu piedică", platforme de apărare, un fel de cazemate, şi o dublă incintă, din blocuri de piatră fasonată. În general, grosimea zidurilor complexului defensiv din Munţii Orăştiei varia între 2–4 m. – Cetatea de la Costeşti era apărată mai întâi de un val de pământ larg de 6–8 m la bază. Creasta valului era întărită cu o palisadă, din trunchiuri groase de lemn; în

1. Stânceşti şi Bâtca Doamnei au fost construite la date diferite, nu aveau exact aceeaşi destinaţie (Bâtca Doamnei era probabil şi un centru politic, nu numai economic şi religios) şi nu corespund exact acelorași structuri.

dosul valului, urma zidul de piatră, gros de 3 m, și mai multe bastioane. Între cele două parametre de zid din blocuri tăiate regulat – legate între ele de bârne groase, prinse la capete în jghiaburile săpate într-un bloc exterior și altul interior – era umplutura de pietre și pământ. – În centrul sistemului defensiv din Munții Orăștiei, cetatea de la Grădiștea Muncelului (situată la o altitudine de 1.200 m) închidea între zidurile ei o suprafață de 3 ha. Aici este de localizat Sarmizegetusa, probabil localitatea de reședință a regilor daci. Zidul de piatră perfect ecarisată al incintei militare – cu mai multe turnuri de apărare – atingea inițial o înălțime desigur mai mare decât cea păstrată până azi[1]. Iar unul din turnurile de apărare din incinta cetății trebuie să fi avut înălțimea de 15 m!

AȘEZĂRI DE TIP PROTO-URBAN

În Munții Orăștiei s-au descoperit până în prezent peste 100 de așezări omenești. Zona civilă a Sarmizegetusei depășea în lungime 3 km. În alte centre (de pildă, la Costești), s-au descoperit și clădiri masive de locuit, așanumitele turnuri-locuință – cu un etaj deservit de o scară de lemn interioară și una exterioară, cu zidul de temelie din piatră ecarisată, iar cel al părții superioare a construcției, din cărămidă arsă. Ambele părți ale zidului – de piatră și de cărămidă – aveau aceeași grosime, de 3 m[2].

Daco-geții aveau fără îndoială și așezări de tip proto-urban, de felul acelor 47 de localități despre care vorbește – pe la mijlocul secolului al II-lea e.n. – geograful antic Ptolemeu, considerându-le „cele mai însemnate orașe din Dacia“[3].

Locuințele daco-geților variau, atât ca plan, cât și ca materiale de construcție, care erau cele aflate la dispoziție, după regiuni:

1. În Transilvania, așezările fortificate apar încă din mileniul al II-lea î.e.n.; iar la începutul mileniului I î.e.n., acestor întărituri – cu val de pământ, șanț și palisadă – li se adaugă și ziduri de piatră brută. Din perioada cuprinsă între secolele VIII-IV î.e.n. se cunosc peste 33 de asemenea așezări fortificate – proto-dacice, s-ar putea spune – unele din ele acoperind întinderi apreciabile: 67 ha așezarea de la Cornești, 78 ha cea de la Sântana (cf. I.H.C.).

2. În lumea daco-getică, acestea au apărut cu cel puțin două secole înaintea așezărilor asemănătoare din lumea celților; care, pe de altă parte, nu și-au construit niciodată cetățile – ca daco-geții – cu piatră fasonată.

3. Caracteristic dacice sunt sufixele numelor de orașe: *eta* (Drobeta); *-stornm* (Durostorum); și, sufixul cel mai frecvent, *-dava* (Capidava, Sucidava, Petrodava, etc.).

lemnul, piatra sau argila. Ca plan: în formă rotundă, ovală sau de patrulater. Casele celor mai săraci erau simple colibe făcute din împletituri de nuiele lipite cu lut și, deasupra, o tencuială, uneori în culori; bordeie cu o încăpere sau două, cu acoperiș de paie, stuf sau șindrilă. Casele celor bogați erau din bârne așezate orizontal (cu stâlpi verticali de susținere, înfipți în pământ), pe o temelie de blocuri de piatră tăiate; cu mai multe încăperi – când aveau și un etaj – cu acoperișul din șindrilă sau țigle, și cu uși masive întărite cu bare și cu ținte de fier[1]. În curte – hambare de lemn, coșerci de nuiele, sau gropi adânci cu pereții din argilă arsă, în care se păstrau proviziile. De asemenea, un puț.

Rhytonul traco-getic de la Poroina. Argint aurit, turnat și cizelat. Sec. III î.e.n.

Dar în unele așezări de tip pre-urban sau în cetăți apa era adusă prin conducte, tuburi de lut ars, în cisterne: apă de rezervă în caz de asediu (ca în cetatea de la Costești). Alteori, apa era adusă într-un butoi de decantare, de unde, prin țevi de plumb sau prin conducte de teracotă, ajungea la locuințele – bineînțeles – celor înstăriți (ca la Sarmizegetusa). Cisternele erau în general zidite după model grecesc, și cu o tehnică întru nimic inferioară acestuia[2]. Cisterna de la Blidaru, de pildă, era „acoperită cu o boltă de piatră

1. Nu lipseau din aceste așezări pre-urbane nici clădirile monumentale. O dovadă concludentă este clădirea – după descrierea lui I.H.Crișan – „construită din lemn, pe fundații de piatră, alcătuită din două încăperi și înconjurată pe trei laturi de o largă prispă, descoperită în cetatea de la Piatra Roșie. Lungimea întregii clădiri este de 40 m și 28 m lățime; iar una dintre încăperi măsoară 12,30 m pe 12,60 m, pe când cea de-a doua are 10,50 m lungime și 12,60 m lățime".

2. Cisterna de la Blidaru era tencuită cu mortar impermeabil, având dimensiunile de 8 m pe 6,20 m, iar înălțimea, de 4 m.

cioplită și tencuită cu ciment hidraulic" (I.H.C.). Probabil că unele locuințe aveau și băi proprii (dar până acum, neatestate arheologic).

Pe lângă construcții cu caracter militar, locuințe, instalații de apă, arheologii au scos la lumină vestigiile arhitectonice, de o absolută originalitate, legate de domeniul vieții religioase a daco-geților: sanctuarele.

STATUL. SOCIETATEA

Din prea puținele informații lăsate de autorii antici, precum și din datele furnizate de cercetările arheologice, rezultă că statul dac creat de Burebista era o monarhie cu un marcat caracter militar, asemănându-se în multe privințe monarhiilor elenistice.

Concluziile lui H. Daicoviciu sunt că acest stat nu putea – dată fiind marea sa întindere teritorială – să dispună de aparatul birocratic necesar pentru a se crea și o centralizare administrativă strictă. Din acest punct de vedere, ceea ce constituia norma principală, generală și inderogabilă, era tripla obligație impusă de statul dac populațiilor supuse din teritoriile componente sau anexate: de a nu duce o politică externă proprie și independentă, de a pune la dispoziția regelui dac un anumit număr de soldați în caz de război, și de a plăti un tribut. Este foarte verosimil ca regii daci să fi lăsat în continuare prerogativele de ordin administrativ căpeteniilor triburilor supuse, sau magistraților cetăților grecești, pontice, supuse. În schimb, după Burebista centralizarea politică a fost asigurată – chiar dacă nu la fel în toate perioadele – de regii daci pe toată durata existenței statului – de 175 de ani.

Societatea daco-getică era împărțită (desigur că încă înainte de Burebista) în clase și categorii sociale; dar, în lipsa informațiilor în acest sens, asupra proporțiilor numerice și a raporturilor (de natură socială și economică) dintre ele, nu se pot face decât supoziții pe bază de deducții și de analogii cu alte popoare din acele timpuri.

Nobilii, urmașii vechii aristocrații tribale getice (existente deja în sec. V î.e.n.) erau acei *tarabostes* (cuvânt autohton) sau *pileati*, din rândurile cărora se alegeau atât regele cât și sacerdoții – și în primul rând marele preot. Nobilii – șefi de triburi, de ginți, de mari familii – erau desigur și căpetenii militare și mari proprietari funciari. Fără îndoială că – rămânând aserviți regelui – beneficiau și de consistente privilegii; și este foarte probabil ca, după modelul sistemului roman, să fi avut și *clienții* lor – țărani pauperizați sau

debitori care nu-şi puteau plăti datoriile. Este de presupus că din rândurile acestor *tarabostes* își recruta regele și dregătorii însărcinați cu atribuții militare, politice sau de control asupra ordinei interne, cu strângerea dărilor în natură sau cu supravegherea lucrărilor publice ș.a.m.d. Curtea regală trebuie să fi fost organizată identic, sau măcar întrucâtva analog curților din regatele elenistice. Se știe că regii daci duceau tratative, ca orice suveran independent și recunoscut ca atare chiar de statul roman; și că trimiteau soli oficiali, încheiau tratate, alianțe, etc., – fapt care presupune existența unei cancelarii centrale a regatului. Iar în ce privește legislația, istoricul Iordanes ne asigură că geții aveau legi scrise[1].

Statul dac avea (cel puțin în timpul lui Burebista) un caracter aproape teocratic – în sensul că preoțimea juca un rol deosebit de important, având o mare influență morală și politică în stat.

Recrutați din rândurile aristocrației, preoții – care purtau și ei semnul distinctiv nobiliar *pileum* – dețineau monopolul activităților de ordin științific și religios: se ocupau de astronomie, de medicină, de interpretarea semnelor cerești, de probleme teologice și morale (cf. A. Bodor). În afară de atribuțiile lor specifice, sacerdotale, și de activitățile enumerate mai sus, preoții exercitau desigur și funcții judecătorești (ipoteză plauzibilă, putând fi susținută prin analogie cu atribuțiile druizilor celți contemporani. În această materie însă, marele judecător, forul suprem în ultimă instanță rămânea regele.

Marele preot era sfătuitorul cel mai de prestigiu și cel mai ascultat al regelui; el însuși era învestit efectiv cu o autoritate de adevărat vicerege. Marele preot putea urma chiar la tronul statului – cum a fost cazul lui Deceneu care, după moartea lui Burebista, a devenit *basileu* al statului dac intracarpatic (una din confederațiile de triburi în care s-a dezmembrat regatul lui Burebista). Marele preot era, prin urmare, fie asociat al puterii politice regale, fie un posibil succesor al regelui, fie „rege și mare preot" în același timp – cum se intitulează unul din precedesorii lui Decebal[2].

1. Legi care ar fi rămas în vigoare, cel puțin parțial, chiar până în sec. VI e.n. – Se știe însă că Iordanes făcea o confuzie între goți și geți, pe care îi socotea strămoșii celor dintâi.

2. În succesiunea lor cronologică probabilă regii daco-geți cunoscuți nominal până în prezent sunt: Burebista, Deceneu, Comosicus, Corylus, Scorilo, Duras-Diurpaneus, Decebal; iar la sud de Dunăre – Roles, Dapyx, Ziraxes. În timpul lui Augustus, la Buridava domnea „regele" Thiamarcus. Apoi – Dicomes, ș.a. (vd. H. Daicoviciu și D. Berciu).

Regalitatea la daco-geți era considerată de autorii antici ca având un caracter sacru. Cu toate că nici Burebista nici Decebal nu și-au asumat prerogative de ordin religios, totuși se credea - după cum nota Criton, medicul împăratului Traian - că marele preot îi transmitea regelui anumite puteri supranaturale (cf. D. Berciu).

A doua categorie sau clasă socială principală o formau oamenii de rând, *comati* sau *capillati*[1]; o clasă constituită din oameni liberi (cel puțin din punct de vedere legal) și având deci anumite drepturi. Era masa producătorilor de bunuri materiale, constituită din țărani[2], lucrători agricoli și în mine, păstori, meșteșugari și negustori; era clasa care „se afla într-o situație de dependență, de aservire față de nobilimea militară, muncind alături de sclavi pe pământurile și curțile fruntașilor" (C. Daicoviciu). Asupra acestei mase cădeau sarcinile dărilor și ale diferitelor prestații, îndeosebi pentru lucrările mari de interes public - și, firește, obligația de a presta serviciul militar.

Sclavii dețineau - până la data cuceririi Daciei de către romani - un rol cu totul neînsemnat în economia daco-geților. Erau folosiți mai puțin în mine (care erau, presupunem, proprietatea regelui, adică a statului, și în care era preferată - ca la romani - mâna de lucru liberă) și aproape numai pe pământurile nobililor sau în muncile gospodăriei. Mult prea puține indicații - și acestea foarte vag - confirmă existența sclaviei, dealtfel sporadică, în Dacia preromană (cu excepția, bineînțeles, a orașelor pontice grecești). La geto-daci sclavajul era de tip patriarhal: „sclavul era considerat ca făcând parte din familia stăpânului"; în această situație, firește că „nu exista în statul dac o veritabilă piață pentru sclavi" (H. Daicoviciu).

În concluzie - statul daco-get nu poate fi definit ca un stat sclavagist (chiar dacă îngloba și câteva vechi orașe-state sclavagiste), ci ca un stat caracterizat printr-o variantă a unui „mod de producție tributal", a cărui economie era constituită pe relația de tribut.

1. Termen indicând obiceiul acestora de a purta părul lung; așa după cum denumirea de *pileati* derivă de la tipul de bonetă de lână asemănătoare celei frigiene (*pileum*) - această căciulă fiind semnul distinctiv al nobililor.

2. După C. Daicoviciu - numai țărani lipsiți de pământ; țăranii total liberi și înstăriți „făcând mai curând parte din *pileati*".

ECONOMIA. MEȘTEȘUGURILE. CERAMICA

Formațiunea social-economică daco-getă era cea de tipul obștei sătești, a proprietății colective a pământurilor. Dar alături de proprietatea comună funciară exista și proprietatea privată a *comatilor*, precum și proprietatea privată a regelui, a nobililor și a preoților. Teoretic, pământul aparținea monarhului. *Comatilor* le rămânea tripla obligație față de stat – a plății dărilor, a participării la lucrările publice și a satisfacerii obligațiilor militare.

La prea puținele date transmise de autorii antici cu privire la economia daco-geților se adaugă mărturia istoricului got Iordanes (sec. VI e.n.) care în *Istoria și originea geților*, folosind și lucrarea (pierdută) a contemporanului său Cassiodor, scrie că „geții au fost totdeuna superiori aproape tuturor barbarilor și aproape egali cu grecii", și după cum relatează Dio[1], care a compus istoria și analele lor în limba greacă. – Oricum, atât textele sporadice ale autorilor antici cât și descoperirile arheologice conduc la concluzia că, sub raportul dezvoltării economice și sociale, civilizația daco-geților era mult mai înaintată decât cea, de pildă, a germanilor (vd. A. Bodor).

Asemenea celorlalte ramuri tracice, și daco-geții erau mari producători de cereale: orz, secară, linte, bob și mai multe varietăți de grâu. Baza economiei o formau agricultura și creșterea vitelor. Foloseau plugul cu brăzdar și cuțit de fier încă din sec. III î.e.n. Inventarul uneltelor agricole de fier însuma la acea dată: coase lungi (de tip celtic), seceri, sape, săpăligi, cosoare pentru tăiatul viței de vie, tămăcoape, securi, greble cu șase colți ș.a.

Daco-geții cultivau intensiv și vița de vie[2]. Practicau tot atât de intens albinăritul și, bineînțeles, pescuitul. Creșteau vite cornute, mici și mari; iar rasa de cai foarte iuți ai geților era renumită. Dacia era vestită și prin bogățiile ei naturale. Lemnul pădurilor transilvane era foarte căutat de greci pentru construcția corăbiilor. Din timpuri vechi, dacii foloseau desigur păcura – dar numai cea găsită la suprafață (căci dovezi privind extracția păcurii nu avem decât din epoca romană). Cu sarea gemă – mult folosită atât pentru conser-

1. Dio Chrysostomos, filosof și retor grec (cca 40–112) care, proscris de împăratul Domițian, a trăit printre geți, lăsând și câteva informații asupra lor.

2. Câțiva termeni dacici legați de această ocupație au rămas până azi în limba română (*butuc, strugure, curpen*).

varea peștelui și a cărnii, cât și la argăsitul pielilor – daco-geții făceau un comerț intens, mai ales cu grecii.

Pământul Daciei era foarte bogat în minereuri. Meșterii daco-geți lucrau fierul și arama, argintul și aurul. Reducând minereul de cupru la o temperatură de 1.085 °C și amestecându-l cu cositor obțineau bronzul din care făceau felurite unelte și podoabe. Exploatau aurul nu numai din aflorismente (locurile unde, prin eroziune, roca auriferă apare la suprafață), ci și din nisipul aurifer al râurilor de munte. O mare dezvoltare luase prelucrarea fierului; metalurgia fierului a început pe teritoriul României – după H. Daicoviciu – către anul 800 î.e.n. În timpul lui Decebal, se pare că la Sarmizegetusa și în împrejurimi existau cele mai mari ateliere de metalurgie din întregul teritoriu al Europei, rămas în afara Imperiului roman.

În aceste ateliere se confecționau, mai întâi, ustensilele; nicovale masive, ciocane de diferite forme și dimensiuni, baroase și ciocane de forjă, pile, clești, dălți. Apoi, unelte și obiecte de fier servind la prelucrarea lemnului sau în construcții: ferăstraie cu pânză lată sau îngustă, cuie și piroane, topoare, scoabe, cuțitoaie, burghii, tesle, ținte, zăvoare și balamale pentru uși. În altelierele daco-geților se fabricau și marile cantități de arme necesare unei armate atât de numeroase: lănci și sulițe, săbii drepte și curbate, pumnale, scuturi, vârfuri de sulițe, etc. Apoi, diferite alte articole: lanțuri, compase, sule, cârlige de undițe, foarfeci, lame de brici, frigări mari (cu suporturile respective) cu doi sau mai mulți dinți, cuțite, ș.a. Din fier se confecționau și podoabe sau accesorii pentru îmbrăcăminte – catarame, paftale, nasturi, fibule, brățări, etc.

Dar podoabele erau mai ales din argint. În atelierele argintarilor daci (în care s-au descoperit și uneltele meșterilor: nicovale mici, dălți, pile, ciocănașe) se lucrau coliere, brățări, inele, fibule, broșe, catarame; de asemenea, piese de harnașament. Existau adevărate centre meșteșugărești, grupând mai multe genuri de ateliere, printre care era și câte un atelier de orfevrerie; dar existau și meșteri argintari ambulanți care se stabileau temporar în diferite localități mai mici. Măiestria lor se arăta în piese lucrate cu o fantezie și deosebită finețe: cunoaștem încă din secolele IV și III î.e.n. podoabe reproducând prin tehnica ciocănitului imagini de ființe umane și animale, motive scito-iraniene vegetale sau fantastice, brățări spi-

ralice, lanţuri ornamentale obţinute prin împletire de fire sau îmbinări de inele, palmete şi capete de animale stilizate, brăţări cu capete de şarpe de tip elenistic[1]. „Pe întreg teritoriul geto-dac exista o artă dacică a argintului, generalizată, începând din sec. III î.e.n." (R. Tanţău).

Meşterii argintari daci practicau şi tehnica suflării cu aur. Obiectele de aur descoperite până acum sunt însă într-un număr foarte mic. Explicaţia – o explicaţie cel puţin parţială – ar putea fi dată de faptul că numai regele avea dreptul să posede obiecte de aur. Primul rege al marelui stat daco-getic – şi, probabil că, înaintea lui, şi şefii triburilor – instituise monopolul regal asupra aurului.

De-a dreptul impresionantă este cantitatea şi calitatea ceramicii daco-geţilor, fapt atestat de decoperirile arheologice.

Meşterii daci au început să folosească roata olarului din prima jumătate a sec. V î.e.n.[2]. Deşi ceramica lucrată cu mâna de daco-geţi datează dintr-o perioadă mai veche (vasele descoperite la Tariverde datează din sec. VI î.e.n.), o producţie locală caracteristică, de ceramică tipic daco-getică apare mai întâi în perioada secolelor V–IV î.e.n. După o perioadă considerată „medie" (sec. III–II î.e.n.) epoca de aur a acestei ceramici este atinsă între aproximativ 100 î.e.n. şi 106 e.n.; dată de la care, odată cu cucerirea

Monedă dacică de argint (din sec. III î.e.n.), imitând tetradrahmele macedonene ale lui Filip II.

1. Din tezaurele de la Pecica, Costeşti, Căpâlna, Stăncuţa în jud. Galaţi, ş.a.

2. După D. Berciu, C. Preda, ş.a. După alţi cercetători (Em. Condurachi, I. H. Crişan, etc.), roata olarului ar fi fost folosită pe teritoriul daco-geţilor începând din sec. III î.e.n. La geţii din Dobrogea şi din câmpia de sud a Olteniei şi Munteniei, tehnica lucrării ceramicii la roată se constată din secolele VI–V î.e.n. (cf. *Istoria României*, vol. I, 1960).

romană, ceramica daco-getică va fi mult influențată – și treptat înlocuită – de produsele lucrate cu tehnica de depurare a pastei folosită de romani.

Olarii geto-daci au preluat uneori de la meșterii străini unele procedee tehnice, sau anumite forme și motive ornamentale, imitând – de pildă – cupele grecești de tipul celor din Delos; dar formele vaselor daco-getice sunt în marea lor majoritate originale. Și dacă la aceasta se mai adaugă și faptul că ceramica fină, cerută de clienții bogați, mai era uneori și pictată cu motive animale sau vegetale (mai rar umane), se constată că meșterii olari din Dacia nu erau întru nimic inferiori meșterilor celorlalte popoare antice care la acea dată se aflau pe aceeași treaptă de civilizație.

Chiar din perioada secolelor V–IV î.e.n., când repertoriul de forme era încă sărac, apar[1], lucrate cu mâna, cele două forme caracteristice pentru ceramica daco-getică: ceașca cu toartă – așa-numita *ceașca dacică*[2] și farfuria cu picior înalt, „fructiera", cum i se spune de obicei, fiindcă seamănă într-adevăr cu o fructieră clasică. Ornamentația este încă simplă, reducându-se la linii incizate, alveole făcute cu degetul, precum și proeminențe în relief de brâie, butoane, uneori chiar reprezentări schematice de flori sau animale. – În secolele III–II î.e.n. vasele sunt lucrate mult mai îngrijit. Formele de bază rămân aceleași, dar cu un număr mare de variante și – fără a fi încă pictate – cu un mult mai bogat repertoriu ornamental: brâu în relief cu aleveole, torți (în cazul cănilor de lux) lucrate în torsadă, ornamente lustruite[3].

În perioada ei de apogeu (sec. I î.e.n.–sec. I e.n.) ceramica daco-getică era în general lucrată cu roata – această tehnică predominând cantitativ în sec. I e.n. Apar acum, sub influența ceramicii elenistice, vasele pictate; peste angoba (vopseaua) alb-gălbui, motive geometrice, mai simple sau mai complicate, elemente vegetale redate fie naturalist fie stilizat, reprezentări (niciodată umane) de păsări și de animale reale sau fantastice. Culorile folosite sunt de obicei roșul și brunul – în diferite nuanțe; mai rar, galbenul și negrul. Păsările și animalele sunt redate în mișcare sau în repaus, uneori

1. Într-o localitate daco-getică de lângă Zimnicea, apoi la Cluj-Mănăștur, Cetea-Aiud, etc.; și în special la Poiana (lângă Tecuci: – localitate identificată cu vechea Piroboridava), unde producția de ceramică dacică a continuat timp de șase secole – până la cucerirea romană.

2. După H. Daicoviciu, cea mai veche *ceașcă dacică* cunoscută – găsită la Schela Cladovei, lângă Turnu Severin – datează din sec. II î.e.n.

3. Nu este, firește, cazul chiupurilor, al vaselor mari servind la păstrarea proviziilor, îngropate în pământ și atingând chiar o dimensiune de 2,20 m.

Monedă dacică de argint, de acelaşi tip, dar de o formă degenerată. Sec. II–I î.e.n.

având probabil semnificaţii simbolice şi fiind, poate, angajate într-o compoziţie, într-o scenă; dar până în prezent nu s-a descoperit nici un vas întreg care să confirme această presupunere.

Remarcabile ca factură, elegante ca formă sunt cănile, vasele cu două torţi, străchinile cu picior şi cele cu capac. Cum am spus, forma cea mai caracteristică, răspândită pe tot teritoriul daco-geţilor (şi fără să fi fost apoi preluată de vreun alt popor) este „ceaşca dacică" – folosită ca opaiţ – cu una sau mai multe torţi, de formă tronconică şi de dimensiuni mici.

Printre obiectele de ceramică dacică descoperite, o importanţă deosebită prezintă vasul – probabil un vas de cult – înalt de un metru şi având diametrul de 1 ,25 m, purtând singura inscripţie dacică găsită deocamdată, scrisă cu caractere latine: *Decebalus per Scorilo* (= Decebal fiul lui Scorilo)[1]. În rest, ca obiecte de ceramică daco-getică mai importante din punct de vedere artistic se mai cunosc până acum un medalion de argilă arsă (10,3 cm diametru) cu o figură feminină lucrată în relief[2], precum şi două fragmente dintr-o statuetă masculină (care, întreagă, avea înălţimea de aproximativ 50 cm).

RELAŢII COMERCIALE

Daco-geţii au stabilit relaţii comerciale, în special cu lumea greacă, încă din sec. VII î.e.n. În secolele imediat următoare,

1. Ceea ce dovedeşte că în sec. I e.n. (când este datată inscripţia) în Dacia se folosea alfabetul latin, după ce până atunci se folosise cel grecesc.

2. Imitată, după o monedă purtând imaginea zeiţei Diana.

prezența negustorilor și a mărfurilor grecești a fost tot mai intensă – mai ales că în curând se va constitui și o negustorime autohtonă. Din sec. I î.e.n. exista deja o categorie specializată de negustori, care se ocupa exclusiv cu schimbul de produse. Schimburile intensive vor fi favorizate și de prezența cetăților-orașe grecești de pe litoralul Mării Negre, care întreținеau legături strânse cu geții încă înainte de a fi ajuns sub dependența statului dac.

De menționat faptul că, mai târziu, din orașele pontice veneau adesea să lucreze în Dacia (unde apoi își formau ucenici dintre localnici) și mulți meșteri greci, – de la constructorii cetăților din Munții Orăștiei, de pildă, până la maeștrii ceramiști sau argintari.

Din lumea grecească se importa untdelemn și vin, unelte și arme, articole de podoabă și obiecte de artă. Din Dacia se exportau grâne și vite, sare și miere, lemn și piei, ș.a. Direcția în care erau orientate, în primele secole, schimburile comerciale – îndeosebi spre Grecia continentală și în jurul Mării Egee, – se schimbă în mod prevalent spre ținuturile italice, începând din sec. II î.e.n., când pe teritoriul Daciei apar din ce în ce mai mulți negustori romani. Din atelierele din sudul Italiei vin produse de lux și articole de podoabă, frumoase obiecte de bronz și de sticlă. Se importa de asemenea vin și untdelemn, în cantități mari.

Firește că la această dată nu se mai practica demult schimbul în natură. Cel puțin din sec. V î.e.n. apăruse în Dacia moneda grecească; iar două secole mai târziu, daco-geții bat monedă proprie, imitată după cea grecească. Emisiunile monetare daco-getice au durat aproape trei secole; monede nu de aramă și nici de bronz, ci numai de argint (de o calitate inferioară, e adevărat). N-au lipsit totuși – deși foarte puține găsite – nici monede dacice de aur[1]. Odată cu domnia lui Burebista – care n-a bătut monedă cu efigia sa – moneda dacică își încetează existența în sensul că nu se vor mai bate decât denari romani. În locul ei, continuă să circule drahma grecească și, într-o măsură incomparabil mai mare (fapt care demonstrează volumul considerabil al respectivelor schimburi comerciale), denarul roman. Până în anul 106 e.n., daco-geții au bătut – cu o tehnică aproape perfectă, încât foarte greu poate fi deosebită de modelul ei – moneda „forte" a timpului, moneda romană.

1. După D. Berciu, „dacii n-au emis niciodată monede de aur", nici de bronz.

CUNOŞTINŢE ŞTIINŢIFICE. MEDICINA

O imagine (deşi exagerată, totuşi) a preocupărilor şi cunoştinţelor de natură filosofică şi ştiinţifică ale daco-geţilor o oferă, în lucrarea sa despre geţi, istoricul amintit, Iordanes - care, printre altele, scrie că marele preot Deceneu „i-a instruit [pe daci] în aproape toate ramurile filosofiei, căci el era în aceasta un maestru priceput. El i-a învăţat morala (...), i-a instruit în ştiinţele fizicii (...), i-a învăţat logica, făcându-i cu mintea superiori celorlalte popoare (...), demonstrându-le teoria celor douăsprezece semne ale zodiacului, le-a arătat mersul planetelor şi toate secretele astronomice, şi cum creşte şi scade orbita Lunii, şi cum globul de foc al Soarelui întrece măsura globului pământesc, şi le-a expus sub ce nume şi sub ce semne cele 346 de stele trec în drumul lor cel repede de la răsărit şi până la apus, spre a se aproia sau îndepărta de polul ceresc", etc. (*apud* H. D.).

În continuare, relatarea lui Iordanes devine mult prea idealizată, când istoricul generalizează aceste preocupări extinzându-le asupra aristocraţiei în general. Dar, în esenţă, informaţia acestui istoric rămâne valabilă - în sensul că exista într-adevăr şi la daco-geţi o categorie de învăţaţi (în marea lor majoritate - dacă nu în totalitate - preoţi), iniţiaţi într-ale astronomiei, medicinei şi filosofiei. La aceştia se referă şi istoricul antic Iosephus Flavius (sec. I e.n.) când vorbeşte de „aşa-numiţii *polistai* de la daci". Că aceştia trebuie să fi fost în general preoţi, ipoteza este admisibilă prin analogie cu druizii, dat fiind şi faptul că daco-geţii veniseră în contact direct cu celţii, cum s-a spus, încă din sec. IV î.e.n. Presupunem deci existenţa unui fel de corporaţie sacerdotală, cu preocupări ştiinţifice, formată (cum preciza acelaşi Iordanes) „dintre bărbaţii cei mai de seamă şi mai înţelepţi".

Detalii de pe coiful de aur descoperit la Poiana Coţofeneşti.

Cunoştinţele lor empirice în materie de medicină sunt atestate -

printre altele – și de descoperirea (de către I.H. Crișan, într-o locuință din Sarmizegetusa) a unei adevărate truse medicale, conținând o pensetă de bronz, un bisturiu de fier, cinci borcănașe de argilă – în care se păstraseră substanțele medicamentoase – și o placă formată din cenușă vulcanică (provenind dintr-un vulcan mediteranian), care, răzuită și aplicată pe răni sau ulcerații, servea ca absorbant și cicatrizant[1]. Piesele metalice ale trusei (datând din sec. I e.n.) erau desigur – la fel ca bucata de cenușă cicatrizantă – importate.

Pe de altă parte, medicul grec Dioscoride (sec. I e.n.) ne-a transmis o listă lungă de 42 de plante medicinale – cu numele lor în limba dacică – folosite de daco-geții care le cunoșteau proprietățile curative. – De asemenea, putem presupune că daco-geții practicau tratamentul balnear și cura cu ape minerale. La acestea, se adaugă (despre unele preocupări ale lor de igienă publică am vorbit mai sus) și complicatele operații chirurgicale, atestate arheologic (cel puțin, cazul acelui craniu din sec. II–I î.e.n. descoperit la Poiana, care poartă urma unei trepanații cicatrizate).

Dar dincolo de aceste practici empirice și situându-se deasupra lor, orizontul cunoștințelor medicale ale daco-geților se lărgește până la a afirma o concepție medicală: aceea potrivit căreia, în tratamentul unei afecțiuni care atinge un anumit organ, trebuie să se țină seama atât de starea organismului în întregul lui, cât și de rolul factorului psihic al bolnavului. În acest sens, este semnificativă mărturia lui Platon referitoare la getul Zamolxis, pe care îl consideră un personaj cu o existență istorică reală:

„Zalmoxis (...) ne spune că după cum nu trebuie să încercăm a îngriji ochii fără să ținem seama de cap, nici capul nu poate fi îngrijit neținându-se seama de corp, tot astfel trebuie să-i dăm îngrijire trupului dimpreună cu sufletul; și iată pentru ce medicii greci nu se pricep la cele mai multe boli: pentru că ei nu cunosc întregul pe care-l au de îngrijit. Dacă acest întreg este bolnav, partea nu poate fi sănătoasă"[2].

1. După informațiile lui Dioscoride, „medicii greci și romani din sec. I e.n. foloseau diferite mase minerale pulverulente compuse din silicați". Iar cum „și la Roma, până în sec. I e.n. medicina era practicată de greci", asemenea medici se poate să fi venit și în Dacia (I.H.C.).

2. *Charmide*, V, 156 d-e; *ap.* D.C.Giurescu. – Forma Zalmoxis se întâlnește la Herodot, Platon, Diodor, Apuleius, Iordanes, Porphirios, etc. Am adoptat însă forma *Zamolxis* (substituind-o și în textele lui Herodot, citate mai jos), întrucât tema *zamol* are valoarea semantică de „pământ", „puterea pământului" (*zemelō* în frigiană,

Preocupările de astronomie ale învăţaţilor daco-geţi sunt confirmate de marele sanctuar rotund – considerat de arheologi „sanctuar-calendar" – de la Sarmizegetusa, din incinta sacră a oraşului.

Sanctuarul constă din trei cercuri concentrice. Cercul exterior (cu diametrul de 29 m) este alcătuit din 104 blocuri de andezit (de 45 cm înălţime); al doilea, din 210 stâlpi paralelipipedici, de forme şi dimensiuni diferite, succedându-se în dispoziţia lor într-o ordine regulată de 6 stâlpi înguşti şi înalţi (iniţial de 120–135 cm), plus câte un stâlp lat şi scund de 55–65 cm. Cercul al treilea era format din 84 de stâlpi de lemn, probabil înalţi de 3 m, înveliţi în plăci de teracotă ornamentate, şi fiecare având înfipte un număr de piroane de fier cu un inel. În sfârşit, în exteriorul ansamblului, în mijloc 34 de stâlpi de lemn dispuşi în formă de potcoavă se afla vatra focului sacru. Se crede că „sanctuarul-calendar" n-avea acoperiş.

După felul în care sunt dispuse elementele ansamblului – în special după gruparea celor 180 de stâlpi de andezit, cu toate presupusele lor semnificaţii, simboluri şi implicaţii de calcule posibile – se crede că sanctuarul figurează calendarul dacic, un calendar de 360 de zile (180 ori 2). Acestui an de 360 de zile – asemenea celui, tot de 360 de zile, pe care l-au avut la început şi babilonienii, şi egiptenii, şi indienii, şi grecii, – învăţaţii daci i-au adus probabil o corecţie.

ARTA DACO-GETICĂ

Imaginea pe care o avem despre arta daco-geţilor în ansamblul ei este foarte săracă. Nu ştim nimic despre poezia, muzica şi dansurile lor, nimic despre legendele lor mitologice sau religioase, (în afara celor relatate de Herodot şi Strabon) şi nimic (sau aproape) despre pictura lor. Iar cât priveşte sculptura, inventarul operelor cunoscute până în prezent se reduce la câteva piese.

Sculptura este – prin ceea ce se cunoaşte până la această dată – foarte puţin concludentă[1]. Domeniile cele mai bine reprezentate sunt

zemelen sau *zamol* în limba tracă, *zam* în avestică, *zémé* în lituană, *zemlja* în slava veche). „Chiar etimologia numelui său [al lui Zamolxis – n.n.] pare să confirme funcţia sa chtonico-funerară" (M. Eliade). – Vd. *infra*, subcapitolul *Religia. Zamolxis.*

1. Pe lângă cele amintite mai sus un mic bust de bronz (de 15 cm), cu aspect de mască, cu un braţ rupt şi un antebraţ, reprezentând-o se pare pe zeiţa Bendis. În fine, câteva mici piese de lut ars, lucrate rudimentar, figurine de oameni şi de animale. Se presupune că dacii n-au avut o artă statuară în piatră.

cel al ceramicii, după cum s-a văzut, și cel al artelor decorative. Obiectele de podoabă curente, de obicei din bronz, sunt lucrate cu finețe și inspirate de modele de obicei elenistice; mai rar, iraniene și celtice. Adevărate obiecte de artă - la nivelul exemplarelor dintre cele mai frumoase ale genului lor, cunoscute la celelalte popoare din Europa timpului - sunt piesele de argint și aur, decorate prin tehnica *au repoussé* cu motive geometrice, sau vegetale, zoomorfe și umane, de influență fie scitică, fie mai ales persană ahemenidă (coifuri, cnemide, vase, aplice, ș.a.). Cu piese ca cele de argint ale tezaurului din Sâncrăieni (sec. I e.n.) și ale celor din Agighiol (sec. V î.e.n.) sau Surcea (sec. I î.e.n.); cu vasul de cult (*rhyton*) din argint aurit turnat și cizelat, descoperit la Poroina[1]; și cu coiful de aur de la Coțofenești (toate din sec. IV î.e.n.), arta iscusiților argintari daco-geți se situează la nivelul cel mai înalt al timpului lor.

RELIGIA. ZAMOLXIS

Asupra religiei daco-geților, informațiile cele mai ample le-a lăsat Herodot. Primul citat:

„Iată în ce fel se socot ei nemuritori: credința lor este că ei nu mor, ci că cel care piere se duce la Zamolxis - divinitatea lor - pe care unii îl cred același cu Gebeleisis[2]. Tot în al cincilea an aruncă sorții, și întotdeauna pe acel dintre ei pe care cade sorțul îl trimit ca solie la Zamolxis, încredințându-i de fiecare dată toate nevoile lor.

Trimiterea solului se face astfel: câțiva dintre ei, așezându-se la rând, țin cu vârful în sus trei sulițe, iar alții, apucându-l de mâini și de picioare pe cel trimis la Zamolxis, îl leagănă de câteva ori și apoi, făcându-i vânt, îl aruncă în sus peste vârfurile sulițelor. Dacă, în cădere, omul moare străpuns, rămân încredințați că zeul le este binevoitor; dacă nu moare, atunci îl învinuiesc pe sol, hulindu-l că este un om rău; după ce aruncă vina pe el, trimit pe un altul. Tot ce au de cerut îi spun solului cât mai e în viață. Când tună și fulgeră, tracii despre care este vorba trag cu săgețile în sus, spre cer, și își amenință zeul, căci ei nu recunosc vreun alt zeu afară de al lor"[3].

1. „Deși considerată de unii drept traco-getică, piesa poate fi produsul unui atelier grecesc la o comandă locală și de un tip preferat de traci" - remarcă H. Daicoviciu; care exprimă aceeași rezervă și cu privire la coiful de la Poiana Coțofenești.

2. În realitate, două divinități distincte.

3. *Istorii*, IV, 94 (trad. Felicia Vanț-Ștef).

Medalion de teracotă reprezentând-o pe zeiţa Bendis. (De la Grădiştea Muncelului).

După descrierea acestui sacrificiu ritual, Herodot vorbeşte despre Zamolxis:

„După câte am aflat de la elenii care locuiesc în Hellespont şi în Pont (în coloniile greceşti de pe litoralul Mării Negre – n.n.), acest Zamolxis, fiind om ca toţi oamenii, ar fi trăit în robie la Samos ca sclav al lui Pythagoras, fiul lui Mnesarhos. Apoi, câştigându-şi libertatea, ar fi dobândit avuţie multă şi, dobândind avere, s-a întors bogat printre ai lui. Cum tracii duceau o viaţă de sărăcie cruntă şi erau lipsiţi de învăţătură, Zamolxis acesta care cunoscuse felul de viaţă ionian şi moravuri mai alese decât cele din Tracia, ca unul ce trăise printre eleni şi mai ales alături de omul cel mai înţelept al Elladei, lângă Pythagoras, a pus să i se clădească o sală de primire unde-i găzduia şi îi ospăta pe cetăţenii de frunte; în timpul ospeţelor, îi învăţa că nici el, nici oaspeţii lui şi nici urmaşii lor în veac nu vor muri, ci se vor muta numai într-un loc unde, trăind de-a pururea, vor avea parte de toate bunătăţile. În tot timpul cât îşi ospăta oaspeţii şi le cuvânta astfel, pusese să i se facă o locuinţă sub pământ. Când locuinţa îi fu gata, se făcu nevăzut din mijlocul tracilor, coborând în adâncul încăperilor subpământene, unde stătu ascuns vreme de trei ani. Tracii fură cuprinşi de părere de rău după el şi-l jeliră ca pe un mort. În al patrulea an se ivi însă iarăşi în faţa tracilor şi aşa îi făcu Zamolxis să creadă în toate spusele lui“[1].

Descoperirile arheologice şi studiile recente au adus textului lui Herodot completări şi rectificări.

Că Zamolxis ar fi fost la origine întemeietorul unui cult iniţiatic şi mistic, un personaj istoric real, un taumaturg şi un reformator care ulterior a fost divinizat, este o ipoteză acceptabilă. Diodor din Sicilia

1. *Ibidem*, IV, 95.

îl situează alături de ceilalți doi mari întemeietori de religii ai omenirii, Zarathustra și Moise. Că ar fi fost un sclav al lui Pitagora – este însă o legendă naivă, repetată și de Strabon (VII, 3, 5) și respinsă chiar de Herodot, care era convins că „acest Zamolxis a trăit cu multă vreme mai înaintea lui Pythagoras" (IV, 96). Iar V. Pârvan, respingând această legendă, consideră total greșită ideea grecilor că daco-geții ar fi fost adepții teoriei pitagoreice a metempsihozei.

Dar o asemenea legendă s-a putut naște tocmai pentru că anticii greci credeau că au sesizat asemănarea dintre Pitagora și Zamolxis, atât în ce privește doctrina, cât și practicile cultului. Daco-geții credeau într-o existență fericită după moarte; nu, propriu-zis, în „nemurirea sufletului", căci nimic nu ne îndreptățește să presupunem că ar fi cunoscut ideea de „suflet", în sens spiritual. „Nu poate fi vorba de o concepție superioară de prelungire ori transformare a vieții, în formă spirituală, ca suflet absolut imaterial, ci numai de o trăire fără de sfârșit, deplin conștientă și identică celei pământești, cu deosebirea că se adăugau fericirile unei îndestulări desăvârșite, cu toate bunătățile" (I.I.Russu).

Privită sub raportul practicilor de cult, religia daco-geților era o religie inițiatică și misterică[1]. Pentru această religie, caracteristic era actul inițiatic al retragerii temporare în ceea ce semnifica „cealaltă lume", și anume, într-o locuință subterană sau într-o grotă.[2] De asemenea, semnificative pentru concepția religioasă și practicile cultice daco-getice – și din nou confirmate de Herodot – erau și banchetele rituale ale asociațiilor religioase secrete pe care le formau inițiații. Aceste practici de cult sunt atestate în lumea tracilor din sudul și nordul Dunării.

Așadar, daco-geții credeau că atât cei inițiați cât și urmașii lor chiar (cu alte cuvinte: oaspeții chemați de Zamolxis la ospățul ritual), „nu vor muri, ci se vor muta numai într-un loc unde, trăind

1. Asemenea celei din legenda relatată de Strabon – în care Zamolxis „s-a retras și a petrecut o bucată de vreme într-o peșteră". – „Cultul lui Zamolxis ne duce de-a dreptul la cultul dionysiac al traco-frigianului Sabazius" (Gr. G. Tocilescu, 1880). Daco-geții „nu puteau fi străini de entuziasmul și frenezia caracteristică vieții religioase a tracilor" (I. I. Russu).

2. Această retragere temporară era un echivalent ritual și simbolic al unei „coborâri în Infern", al unei „morți și renașteri" într-o nouă viață: act ritual de inițiere misterică atestat nu numai în cazul lui Pitagora, al legendarului Minos sau al lui Dionysos, ci și în alte religii, iraniene și asiatice. – Cf. M. Eliade, vd. bibliografia.

de-a pururea, vor avea parte de toate bunătăţile"[1]. Această credinţă într-o post-existenţă în forme materiale analoge vieţii terestre - credinţă pe care o întâlnim şi la egipteni, la perşi, la celţi sau la germani - dovedeşte nivelul superior al gândirii religioase a daco-geţilor.

Religia lor era politeistă, - la fel ca religia tuturor popoarelor indo-europene. Era adorat în Dacia şi un zeu al războiului (echivalent lui Ares[2] sau Marte), căruia - după mărturia lui Iordanes - geţii îi jertfeau prizonieri prinşi în război, „socotind că zeul războaielor trebuie împăcat prin vărsare de sânge omenesc". De asemenea, acestui zeu - întocmai ca la celţi - i se jertfeau primele prăzi de război: „lui i se atârnau pe trunchiurile arborilor prăzile de război cele dintâi" (armele şi echipamentul adversarilor ucişi - n.n.).

Ca divinităţi feminine, se pare că daco-geţii aveau şi o zeiţă a focului vetrei, a focului sacru, - deci învestită cu atribute asemănătoare celor ale Vestei la romani. Mai certă pare existenţa la daci a unei zeiţe Bendis (menţionată şi de Herodot şi de Strabon), zeiţa Lunii, a pădurilor şi a farmecelor, a vrăjilor, corespunzând deci Artemidei grecilor şi Dianei romanilor[3]; imaginea ei (presupusă) apare în mai multe reprezentări plastice descoperite până în prezent. Lexiconul grec dintr-o epocă târzie (*Suda*, sec. X e.n.) menţionează printre zeiţe şi pe soţia lui Zamolxis, cu nume identic celui al soţului ei.

O singură dată numit de autorii antici (şi anume, de Herodot) apare Gebeleizis, zeul furtunii şi al fulgerului. Probabil că la început Gebeleizis fusese un zeu al cerului. De cultul lui era legat şi ritul tragerii cu arcul în nori în timpul furtunii - dar nu pentru a-l „ameninţa" pe Gebeleizis, ci desigur că pentru a speria puterile

1. Herodot insistă asupra acestei credinţe a daco-geţilor pentru că grecilor din secolele V şi IV î.e.n. nu le era deloc familiară ideea nemuririi sufletului; drept care, şi Platon menţionează ca ceva neobişnuit pe „acei doctori ai regelui trac Zamolxis, despre care se zice că stăpânesc meşteşugul de a te face nemuritor" (*Charmide*, 156 d). Dar în privinţa aceasta, potrivit relatării geografului latin Pomponius Mela (sec. I e.n.), existau la traci trei credinţe: că după moarte sufletul se reîntoarce pe pământ; că nu revine, dar nici nu se stinge, ci începe o viaţă fericită; în fine, că „sufletele mor, dar este preferabil să mori decât să trăieşti" (cf. M. Eliade).

2. „Se presupune că însuşi numele Ares ar fi de origine traco-facică" (H.D.).

3. Cultul zeiţei Bendis, care îşi avea templul său la Pireu (vd. Strabon, VII, 3, 16), fusese introdus oficial la Atena în 429 î.e.n. - unde la sărbătoarea ei i se jertfea o scroafă, animalul său preferat. Bendis era „cea mai răspândită personificare tracă a Marnei Zeilor" (A. Fol şi I. Marazov).

demonice[1] – Până la urmă, printr-un proces de sincretism religios, Gebeleizis a ajuns să fie confundat (la o dată imprecizabilă) cu Zamolxis, contopindu-li-se atributele.

Zamolxis însă, divinitatea chtoniană[2], a rămas – cel puțin, începând din secolul lui Herodot – divinitatea supremă a daco-geților. După unii autori, „Gebeleizis îi disputa domnia asupra împărăției umbrelor. În virtutea anumitor schimbări survenite în religia lor, o parte dintre geto-daci începuseră să creadă că la Gebeleizis și nu la Zamolxis merg cei care părăsesc lumea pământească" (H. Daicoviciu). Alți autori admit că „cele două divinități, inițial distincte, să se fi contopit; dar nimic nu ne îndreptățește (...) să-l transformăm pe Zamolxis, zeu suprem, într-o divinitate urano-solară" (I.H.Crișan). Pentru M. Eliade, „Gebeleizis reprezintă vechiul zeu celest al geto-dacilor, patronul clasei aristocrate și militare, «tarabostes» (...) și Zamolxis, «zeul Misteriilor», maestrul inițierii, cel care conferă imortalitatea"[3].

Concluzia cea mai plauzibilă este bazată pe însăși etimologia (în general acceptată) numelui divinității: în limba tracă cuvântul *zamol* înseamnă „pământ". Zamolxis era izvorul vieții, zeul vegetației, al reînvierii naturii, atributele lui erau legate de creșterea vitelor și rodul ogoarelor. Ca zeu al roadelor pământului, domnia lui se extindea și asupra împărăției morților, rămânând totodată inițiatorul și divinitatea care patrona cultul inițiatic. „Din noțiunea de *pământ* dătător de viață și belșug a fost plăsmuită figura unei zeități cu trăsături și facultăți umane"[4].

1. Acest rit se întâlnește și la populațiile primitive, din Mallaca până în Bolivia; sau la chinezi, la popoarele iraniene, în India epocii vedice, etc. „Zeii furtunii joacă un rol considerabil atât la indo-europeni cât și în religiile asiatice și mediteraniene (...) Faptul că mitologia folclorică a profetului Ilie conține un mare număr de elemente proprii unui zeu al furtunii probează cel puțin că Gebeleizis era încă activ în momentul creștinării Daciei, oricare ar fi fost numele lui la acea epocă" (M. Eliade).

2. După alți autori, Zamolxis „își pierde probabil parțial sensul chtonic, așa încât se confundă cu divinitatea inițială a cerului, Gebeleizis" (R. Florescu). – G. I. Kazarov observa că Zamolxis are trăsături comune cu eroul trac Rhesos din mitologia greacă – care apare și la Homer (*Iliada*, X, 434 și urm.) și la Euripide, ca erou al tragediei omonime – și chiar cu „călărețul trac" din numeroasele reprezentări sculpturale antice de pe teritoriul țării noastre.

3. Vd. discuțiile purtate în ultimele trei secole în jurul lui Zamolxis și Gebeleizis, – *ap.* I. I. Russu, *Religia geto-dacilor*.

4. Cf. I. I. Russu; după opinia căruia, „Zamolxe n-a putut fi vreodată popă ori profet (...), misionar ori reformator național get, dar nici slugă și ucenic al lui Pitagora ori călător prin Egipt, precum n-a fost șaman, vrăjitor sau șarlatan". Nu este exclus, însă, să fi fost un preot sau un reformator, ulterior divinizat; asemenea cazuri se întâlnesc în istoria religiilor.

La aceste elemente ale religiei daco-geţilor se mai adaugă şi străvechi componente naturiste, atestate iconografic din ce în ce mai frecvent în noile descoperiri arheologice. Apar figurate pe diverse piese din tezaur imagini - asociate cu simboluri sacre - de şerpi, cerbi, ţapi de munte, un grifon în luptă cu un leu, cu un cerb, cu o pasăre , ş.a.m.d. - „imagini împrumutate poate, la origine, din iconografia şi mitologia iraniană". - Pornită de la un asemenea stadiu primitiv naturist, religia daco-geţilor a ajuns în scurt timp „la un nivel de spiritualizare mai înalt decât toate celelalte religii înrudite ale popoarelor învecinate, şi cu trăsături de o accentuată etică" (R. Florescu).

SACRIFICII. RITURI FUNERARE

Dacă religia daco-geţilor avea un caracter predominant chtonian sau, dimpotrivă, urano-solar, chestiunea este încă controversată. Dar posibilitatea existenţei la daco-geţi - ca la aproape toate popoarele indo-europene - a unui cult al soarelui este admisă de arheologi şi istorici. Rămâne în schimb în discuţie interpretarea dată acelui frumos pavaj rotund (cu diametrul de 7,10 m) lucrat din plăci de andezit - în centru cu un disc de 1,50 m diametru - din incinta sacră a Sarmizegetusei; şi pe care unii arheologi îl numesc „soarele de andezit", considerând că era destinat actelor de cult închinat soarelui, iar alţii, „altarul de andezit", socotindu-l ca fiind locul pe care se aduceau sacrificiile de animale şi, probabil, umane[1].

Sacrificiile umane - de tipul sacrificiului mesagerului, descris de Herodot - oferite divinităţii pentru diferite scopuri şi motive, erau obişnuite la multe popoare vechi. Dar „sacrificiul mesagerului", practicat în special în sud-estul Asiei (precum şi la greci sau romani) avea la geto-daci semnificaţia de a restabili periodic legăturile lor personale cu divinitatea supremă; motivul esenţial fiind asigurarea nemuririi şi a unei vieţi fericite a omului în lumea de dincolo.

Legate de credinţele religioase referitoare la moarte şi la post-existenţă erau şi riturile funerare.

Vorbind despre traci în general, Herodot ne informează:

„Înmormântările celor cu stare se fac astfel: ţin mortul la vedere

1. Tot în sfera credinţelor magico-religioase se înscriu şi practicile superstiţioase, atestate de numeroasele obiecte găsite, având o funcţie magică şi purtate fiind la gât: amulete de argint sau de bronz, de os, de sticlă, cochilii de moluşte marine, dinţi de animale, în special de mistreţ şi de urs.

timp de trei zile și, după ce jertfesc animale de tot soiul, benchetuiesc, jelindu-l mai întâi; apoi îl înmormântează arzându-l sau, în alt chip, îngropându-l în pământ; iar după ce înalță mormântul, rânduiesc întreceri de tot soiul, în care cele mai mari răsplăți sunt statornicite, pe bună dreptate, pentru lupta corp la corp"[1].

În parte, aceste obiceiuri sunt atestate arheologic și la daco-geți. Aceștia, după ospățul funerar, obișnuiau să spargă deasupra mormântului vasele folosite de defunct. Ridicau și ei tumuli deasupra mormântului, - dar pe teritoriul Daciei tumulii nu sunt într-un număr atât de mare ca la tracii sud-dunăreni. În schimb, la daco-geți sunt atestate „gropile de ofrandă" - în care unui defunct îi erau aduse ca ofrandă, în vase de lut ars îngrijit lucrate și decorate, grâne și oasele animalelor sacrificate.

La început daco-geții practicau în același timp și înhumarea și incinerația. Din sec. VI î.e.n. „incinerația - ritul purificator de esență spiritualistă - se generalizează pe teritoriul geto-dac. În sec. IV î.e.n. apare însă, în cadrul ritualurilor de înmormântare, o diferențiere semnificativă: șefii militari și politici sunt înhumați în morminte tumulare, cu inventare deosebit de bogate, abundând în elemente somptuare" - în timp ce „populația de rând este înmormântată prin incinerație" (Radu Florescu).

De obicei, în Antichitate incinerarea se făcea pe ruguri, în aer liber; dar la daco-geți morții erau uneori arși și în cuptoare speciale[2]. În afara acestui tip special de morminte „în cuptor", existau și alte două tipuri de morminte: primul (caz mai rar) era cel cu incinerația pe loc, după care, deasupra rămășițelor împrăștiate se ridica un tumul funerar; al doilea, consta în îngroparea -într-un alt loc decât cel în care se făcuse incinerarea - a rămășițelor care erau adunate într-o urnă (sau numai strânse grămadă) și depuse într-o groapă, de formă rotundă, rectangulară sau cilindrică.

Alături de rămășițele pământești ale defunctului, inventarul funerar - considerat necesar vieții de după moarte - consta din piese variate de podoabă corporală sau vestimentară, vase de ofrandă, alimente, tot felul de obiecte de muncă și de uz casnic, uneori arme

1. *Istorii*, V, 8.

2. Asemenea morminte „în cuptor" s-au găsut deocamdată numai două, la Poiana și la Zimnicea, datând din secolele IV-III î.e.n. și - judecând după inventarul funerar - aparținând unor luptători.

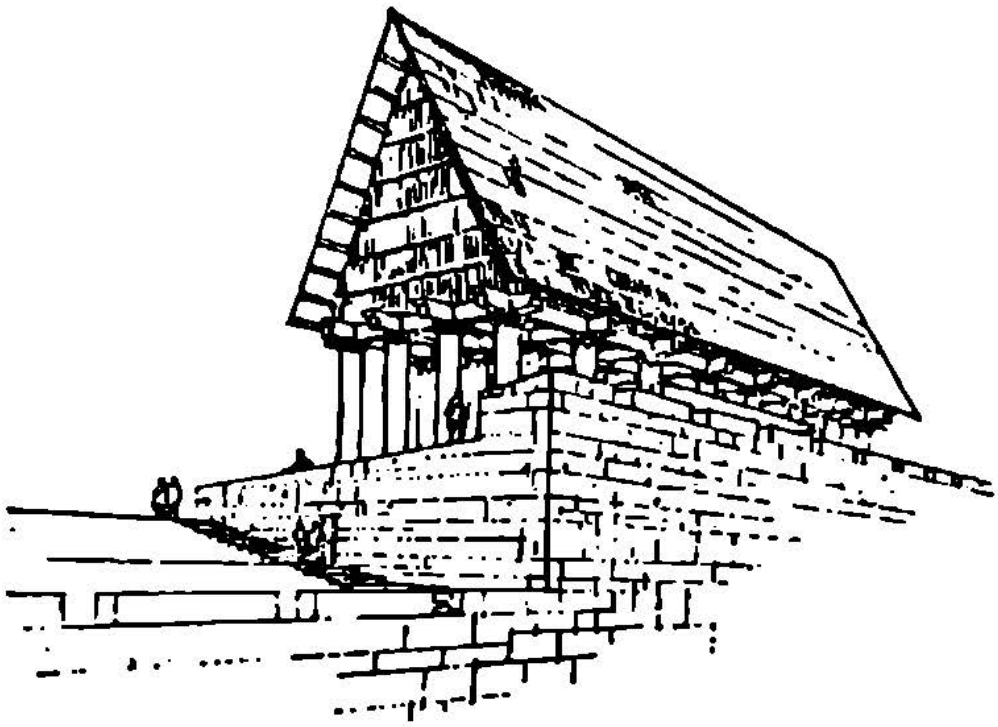

Sanctuar dac din Grădiştea Muncelului datând din timpul lui Burebista (reconstituire ideală).

şi monede[1]. Dar, în general vorbind, inventarul funerar din mormintele daco-geţilor era modest (vd. D. Protase).

SACERDOŢII. SANCTUARELE

Clasa sacerdotală se bucura de cea mai înaltă consideraţie, atât prin prestigiul funcţiei lor religioase, cât şi pentru ştiinţa şi înţelepciunea lor.

Nu cunoaştem organizarea lor ierarhică, nici categoriile în care erau împărţiţi în vederea administrării diferitelor acte de cult. Dar din relatările autorilor antici se ştie că exista – în cadrul, sau pe lângă marele corp sacerdotal – o categorie de asceţi şi contemplativi, abstineţi şi vegetarieni, celibatari care trăiau în singurătate, ducând un fel de viaţă monahală sau de sihăstrie. Aceşti anahoreţi – pe care autorii antici îi numesc *ktistai*, sau *polistai* – erau veneraţi de popor, pentru viaţa morală pe care o duceau[2].

1. Mormântul în tumul de la Agighiol (jud. Tulcea), datând din jurul anului 400 î.e.n., constă din trei încăperi, din piatră. Două din aceste încăperi, alăturate, erau destinate mormintelor şefului de trib şi cel al soţiei sale; încăperile conţineau şi un bogat inventar funerar (un coif, două cnemide, aplice, mărgele, vase de argint, ceramică grecească, etc.). A treia încăpere, izolată, conţinea resturile a trei cai

În centrul religios, la Sarmizegetusa[1] și în jur, în complexul de la Grădiștea Muncelului, s-au descoperit până în prezent resturile a zece sanctuare (opt sigure, două probabile)[2].

Ca plan, unele aveau o formă rectangulară, altele circulară. În ce privește însă amănuntele - natura materialelor folosite, concepția arhitectonică, aspectul edificiului, stilul construcției, - arheologii n-au ajuns la un consens. Unii, neagă posibilitatea ca daco-geții să-și fi construit templele asemenea celor grecești sau romane; alții, dimpotrivă, susțin că nu puteau fi decât asemănătoare templelor grecilor, cu care dealtminteri autohtonii întreținеau de secole raporturi strânse, fiind influențați de ei, inclusiv în domeniul artelor și al tehnicii construcțiilor[3].

Controversată, de asemenea, este problema dacă aceste temple aveau acoperiș sau nu. Opiniei potrivit căreia templele n-aveau acoperiș (ceea ce ar fi în concordanță cu postularea unui cult solar predominant la daco-geți, cult desfășurându-se în mod firesc sub cerul liber) i se aduc mai multe obiecții: că unele sanctuare pot lăsa impresia că ar fi fost concepute ca sanctuare deschise numai pentru că au rămas neterminate; că nu există urme de acoperiș pentru că acesta, fiind dintr-un material perisabil ca lemnul, nu puteau dăinui; că, la o altitudine de 1.200 m unde au fost construite, și în condițiile locale de precipitații abundente, este de neconceput un lăcaș de cult neacoperit; și că, în definitiv, însăși caracterul urano-solar al religiei daco-getice este foarte discutabil. - În felul acesta, problema rămâne deocamdată deschisă.

SCRIEREA

Că daco-geții cunoșteau și practicau scrisul, faptul este confirmat de Dio Cassius, care vorbește despre o scrisoare primită de

5. I.I. Russu interpretează apariția acestei „secte" ca o reacție contra traiului desfrânat al unora din daco-geți, eventual al unei clase suprapuse (vicii despre care vorbesc și Menandru, și Ovidiu, și Strabon).

1. Înainte de Burebista, capitala Daciei era Argidava. În traducere, cuvântul dacic *Samizegetusa* ar însemna: „(cetate de) palisade (construită) pe înălțime (sau pe stânci)". Cf. I.I. Russu.

2. S-a emis ipoteza că romanii „au distrus din temelie templele incintei sacre care reprezenta, foarte probabil, simbolul unității daco-getice, contrar obiceiului practicat în alte provincii cucerite" (I.H.C.).

3. *Apud* I.H.C. care, studiind sanctuarul vechi cu 60 de baze de piatră de pe terasa XI de la Grădiștea Muncelului, este de părere că avea dimensiunile de 35 pe 10,50 m, iar înălțimea coloanelor trebuie să fi fost în jur de 9 m.

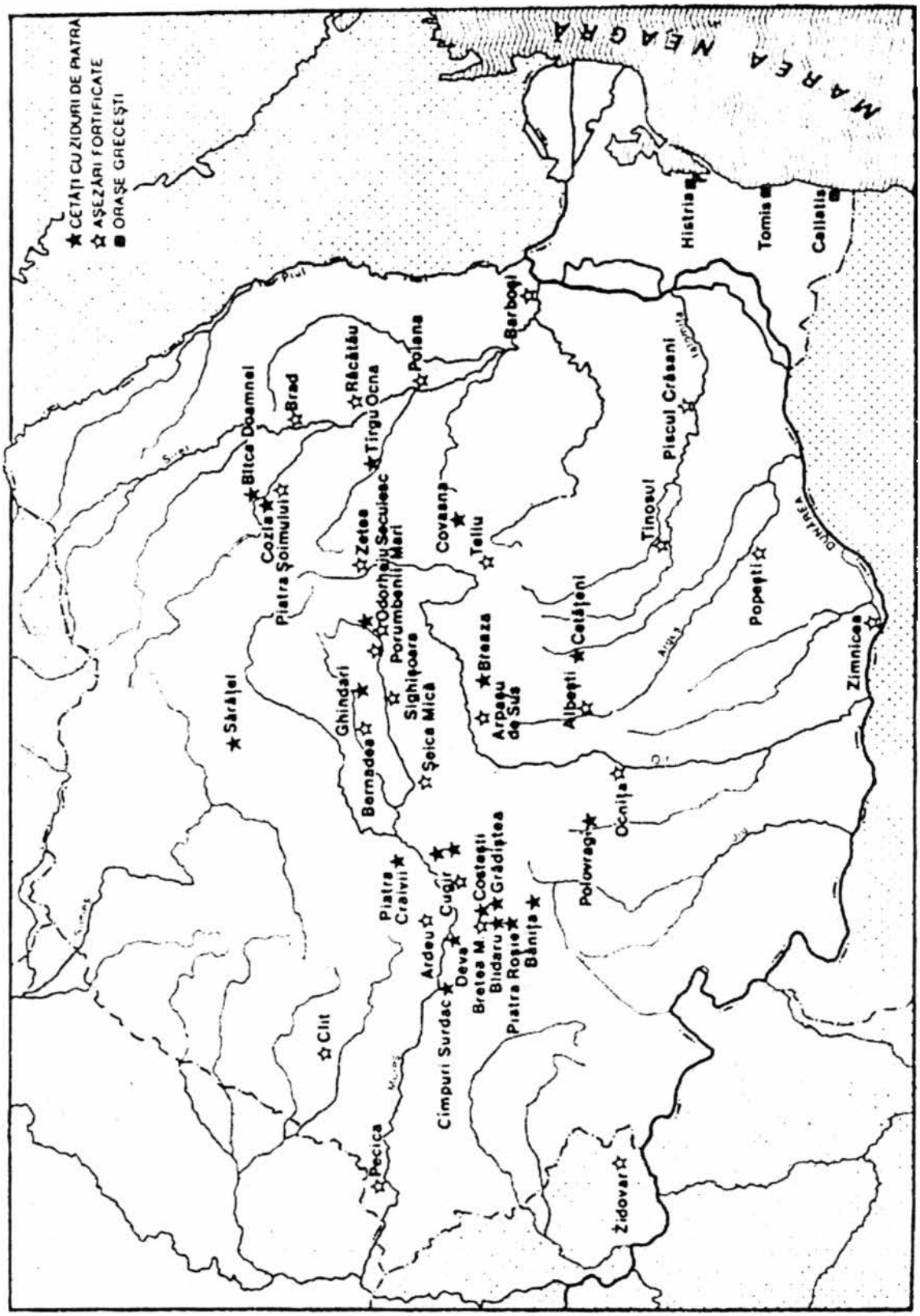

Cetăţi şi aşezări fortificate dacice.

împăratul Domiţian de la Decebal, precum şi despre cea scrisă pe o ciupercă mare, deci pe o iască, primită de Traian.

Până în sec. I. e.n. alfabetul folosit era cel grecesc, iar după această dată, mai mult cel latin. În afară de inscripţia amintită – *Decebalus per Scorilo* – se cunosc azi doar litere izolate (ori în grupuri de câte două sau trei), însemnate pe diferite unelte (mai des însă pe vase), sau săpate în blocuri incluse în zidul cetăţilor[1]. În cazul din urmă, literele serveau (după opinia lui C. Daicoviciu) pentru a consemna nume de persoane, de zei, de regi sau de preoţi, deşi n-a fost posibilă până în prezent reconstituirea nici unui nume.

Prin înşişi expeditorii şi destinatarii scrisorilor menţionate mai sus, ele pledează pentru existenţa – cum am spus – a unei cancelarii regale. În orice caz, date fiind raporturile strânse cu lumea greacească şi apoi romană, stadiul general de cultură al daco-geţilor şi importanţa politică a statului dac, trebuie să admitem că în Dacia scrierea era folosită – cum dealtminteri era folosită (se ştie cu certitudine) şi de celţii acelui timp. Probabil că folosirea scrierii era rezervată cancelariei regale şi a preoţimii; acelor preoţi învăţaţi care, asemenea druizilor – după mărturia lui Caesar – „nu permiteau consemnarea în scris a învăţăturii lor, deşi în celelalte treburi, de ordin public şi privat, se folosesc, în general, de alfabetul grecesc" (*ap.* I.H.C.).

DACO-GEŢII ÎN CONŞTIINŢA POSTERITĂŢII

Daco-geţii au intrat şi au rămas în conştiinţa lumii antice şi medievale prin tradiţia eroismului lor – consemnat cu admiraţie pentru întâia oară de Herodot, – precum şi prin alte calităţi, de ordin moral şi cultural.

Confuzia de nume (dar nu şi de popoare) „geţi = goţi" – confuzie instaurată pentru prima dată de Iulian Apostatul şi repetată de Iordanes (întrucât goţii erau foarte mândri că descind din geţi), precum şi de alţi autori antici – a contribuit la popularizarea în Occident a faimei daco-geţilor. Informaţiile asupra lor erau, firește, foarte sumare, neclare şi adeseori false: chiar şi în tradiţiile saşilor din Transilvania geţii erau omologaţi cu goţii. – Însăşi localizarea lor geografică era greşită: la începutul Evului Mediu, „dacii" sau

1. Până în 1975 se descoperiseră de blocuri purtând litere greceşti. În total, numărul literelor cunoscute – în 1975 – era de 169.

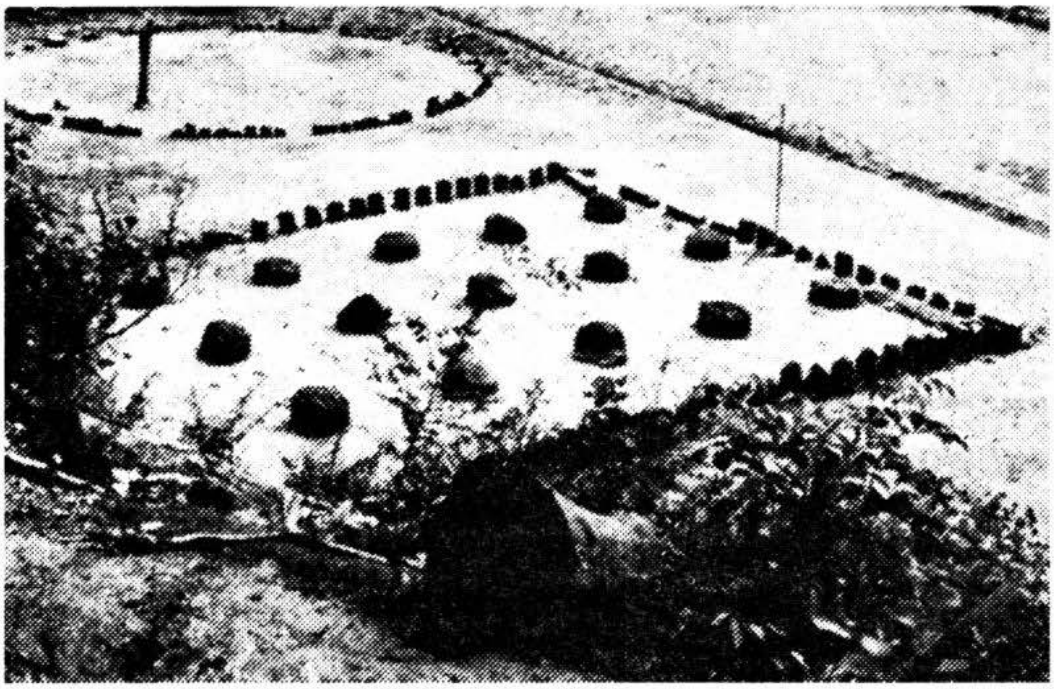

Sanctuarul mic patrulater cu 18 coloane de andezit de la Sarmizegetusa.

„danii" (= danezii) erau considerați unul și același lucru; Danemarca era numită fie „Gothia", fie „Getia"; iar pe hărțile vechi, Danemarca și Iutlanda figurau cu numele „Gothia", dar și „Dacia". În sec. XI, un cronicar normand vorbește despre „Dacia care se cheamă astăzi Danemarca"; și despre locuitorii ei „goți", care aveau „mulți regi înzestrați din abundență cu știința admirabilelor filosofii, mai ales Zeuta și Dichineus (= Deceneu), și la fel Zalmoxis și mulți alții" (pentru aceste date, vd. M. Eliade). Tradiția fundamentată pe această confuzie a devenit în Spania medievală o tradiție integrată istoriei naționale. Ilustrul Isidor din Sevilla vorbește de Spania „unde înflorea glorioasa fecunditate a geniului get". Iar eruditul rege Alfonso X el Sabio, scriind în a sa *Cronica general* despre „Dacia" sau „Gothia", despre „Zamolxis" care „era minunat de înțelept în filosofie", despre „Boruista" și „Dicineo", adaugă – repetându-l pe Iordanes, pe care-l citise: „Acest Dicineo i-a învățat pe toți goții (= geții) toată filosofia, fizica, și teoria, și practica, și logica, și rânduiala celor 12 semne, și traiectoriile planetelor, și creșterea și descreșterea Lunii, și traiectoria Soarelui, și astrologia, și astronomia, și științele naturale". Tot în opera lui Alfonso X el Sabio este menționat – pentru prima dată în Spania – și Traian în calitatea sa de cuceritor al Daciei.

Miron Costin, Dimitrie Cantemir, Stolnicul Cantacuzino vorbesc cu mândrie despre „neamul lăudat de Herodot". După epoca

cronicarilor, în conștiința românilor personalitatea istorică a daco-geților reapare în 1860, cu articolul *Pierit-au Dacii?* al lui B.P. Hasdeu. A urmat ilustrul precursor al studiilor dacice, Gr. G. Tocilescu, cu *Dacia înainte de romani* (1880). M. Eminescu formulează ambițiosul proiect la care ținea atât de mult de a scrie o epopee a dacilor (proiect în care urma să intre și *Rugăciunea unui dac* și un lung fragment din *Memento mori*). Din 1920 V. Pârvan își elaborează studiile fundamentale, începând cu *Getica* și continuând cu *Dacia*. Prin V. Pârvan și continuatorii lui – în primul rând cu C. Daicoviciu – arheologia dacică s-a impus atenției întregii lumi științifice. Prestigiul ei în lume a sporit și prin lucrările și manifestările științifice ocazionate de aniversarea a 2050 de ani de la întemeierea primului stat dac unitar și centralizat. Lucrări de mare valoare – istorice, literare, filosofice, – datorate unor personalități ca Lucian Blaga, Mircea Eliade, ș.a., au continuat să încerce restituirea și reconstituirea profilului marelui reformator Zamolxis, ca personificare a geniului dacic.

MOȘTENIRI DACO-GETICE ÎN CULTURA ROMÂNĂ

Rolul pe care l-au avut dacii în etnogeneza poporului român rămâne câmpul de investigații care își așteaptă mai mulți cercetători. Domeniile de cercetat sunt multiple. Mircea Eliade a studiat în acest sens originile și semnificațiile religioase, mitico-rituale, folclorice, ale unor tradiții populare românești.

Folclorul nostru păstrează neîndoielnic urme profunde daco-getice. În portul popular, aceste urme sunt evidente. Cămașa încrețită la gât a țăranilor, cămașa despicată lateral a bărbaților, cioarecii din stofă groasă albă de lână, strânși pe coapse și pulpe; apoi brâul lat de piele sau de pânză groasă, opincile, căciula țuguiată de blană, sunt atestate iconografic pe Columna lui Traian și pe metopele de la Adamclissi. În ornamentica îmbrăcămintei, a ceramicii, a obiectelor și uneltelor de lemn crestate de țărani unii cercetători înclină să creadă că s-au menținut anumite motive decorative daco-getice, ca bradul, soarele, spirala sau zigzagul.

Cercetările ar putea continua și în domeniul muzicii populare, al melosului, al instrumentelor (naiul, de exemplu, derivă din tracicul „flaut al lui Pan"). Întreprinderea ar fi cu atât mai justificată cu cât autorii antici vorbesc des despre aplicația pe care o aveau tracii spre

muzică. Aristotel spunea că tracii își versificau legile și le recitau cântându-le. Oratorul și istoricul grec Theopompos (sec. IV î.e.n.) afirma că solii traci își expuneau textul soliei cântându-l și acompaniindu-se cu un instrument cu coarde. Iordanes ne informează că preoții traci oficiau cântând, și acompaniindu-se cu un instrument asemănător citharei. Înaintea lui, Strabon scria: „Muzica în întregimea ei este socotită tracă și asiatică (...) Ba și cei care s-au ocupat de vechea muzică erau - se spune - tot traci, anume Orfeu, Musaios și Thamyris"[1].

În domeniul artelor plastice, nu pare exclus ca imaginea „călărețului trac" să fi sugerat - în iconografia noastră populară - imaginea Sf. Gheorghe omorând balaurul. (În ordinea credințelor religioase, M. Eliade remarcă, precum am văzut, elemente comune zeului furtunii Gebeleizis și profetului Ilie). Medievală, dar nu fără posibile influențe traco-dacice este și ceramica așa-zisă „dacică", neagră, lustruită, cu tipica ei ornamentație obținută prin procedeul inciziei.

Multe din credințele și obiceiurile populare românești provin fără îndoială dintr-un substrat traco-dacic. Exemple se găsesc în folclorul obiceiurilor, tradițiilor și ritualurilor agrare (măcar a unora din ele, firește) legate de diferite momente ale anului sau de fenomene ale naturii. Astfel sunt riturile magice pentru invocarea ploii, a fecundității vitelor, a fertilității ogoarelor, persistând până de curând în unele regiuni ale țării: *Sângeorzul, Plugarul, Boul înstrunat, Paparudele, Drăgaica*, ș.a. - În același substrat traco-dacic ar trebui căutată și originea unor dansuri populare, - a *horei*, și îndeosebi a spectaculosului dans al *călușarilor*, în care stăruie amintirea unor rituri de medicină magică, a unor rituri de inițiere, a unui străvechi cult al Soarelui, precum și simboluri mitice ale unor fenomene ale naturii.

Istoricul Pomponius Mela consemna obiceiul traco-dacilor (notat și de Herodot) de a-și cinsti funeraliile prin cântece și jocuri: sunt evidente analogiile cu obiceiul *priveghiului*, odinioară foarte răspândit la români, un adevărat „ospăț funerar" traco-dacic, însoțit și de portul unor măști comice, de veselie, glume și bufonerii.

Urme ale moștenirii dacice se pot bănui și în diverse producții de literatură populară. De pildă, în descântece, cimilituri sau unele colinde. Arhaicele rituri de construcție, documentate în neoliticul de

1. *Geografia*, X, 3, 17.

pe teritoriul României, au trebuit să străbată veacurile de cultură spirituală dacică pentru ca să ajungă până la noi sub forma legendei *Meșterului Manole*. Iar *Miorița* – „arhetipul spiritualității populare românești" – aparține „unui strat poetic anterior adaptării sufletului daco-roman la valorile creștine" – nota Mircea Eliade, încheind: „Este semnificativ faptul că aceste două creații ale geniului poetic românesc au ca motiv dramatic o *moarte violentă* senin acceptată. Se poate discuta la nesfârșit dacă această concepție derivă direct sau nu din faimoasa bucurie de a muri a geților".

Mai convingătoare sunt urmele lăsate de daci în limba română.

Din fondul lexical, de cuvinte considerate multă vreme ca fiind de origine „necunoscută", studiile prof. I.I. Russu aduc în discuție, susținând că ar putea fi de origine dacică un număr de aproximativ 160 de cuvinte[1], – totalizând peste 600–700 de derivate, inclusiv toponime și antroponime. În ansamblul său, acest fond de cuvinte de probabilă proveniență dacică – substantive, adjective, verbe, adverbe, – denumesc o mare diversitate de obiecte, stări, fapte, acțiuni, fenomene, etc.

Repartizate pe grupe semantice (vd. I.I. Russu), ele se referă la părțile corpului omenesc[2], la funcții fiziologice și la boli[3], la stări afective[4], la vârstă și la relații familiale[5]. Unele se referă la îmbrăcăminte și încălțăminte[6], sau la locuință și gospodărie[7]. Altele numesc unelte diferite și obiecte casnice[8]; sau forme și accidente de teren[9]; sau fenomene naturale și noțiuni de timp[10].

Un număr apreciabil de cuvinte rămase de la daci în limba

1. Exact, 161. Dar eruditul lingvist precizează: „Numărul a fost stabilit cu aproximație între 160 și 170. Ca o limită sigură de jos poate fi luată cifra 150 (...) Nu se poate spune că tot ce cuprinde acest repertoriu apare sigur". Pe de altă parte, „este probabil că și alte cuvinte românești discutate și controversate (dar necuprinse în acest repertoriu) sunt de proveniență autohtonă, neromană".
2. Buză, grumaz, gușă, burtă, rânză, șale.
3. Întremá, sugrumá, ameți, vătămá, urdoare, urcior.
4. Bucurá, răbdá, gudurá, dezmierdá, întărâtá, aprig.
5. Prunc, copil, băiat, mire, moș.
6. Pânză, căciulă, baier, carâmb.
7. Cătun, bordei, vatră, burlan, leagăn, gard, țarină, zestre.
8. Grapă, cursă, mătură, custură, caier, zgardă, gresie, dop, țăruș, cârlig, ghioagă.
9. Măgură, gruiu, mal, pârâu, baltă, groapă, genune, stâncă.
10. Amurg, boare, viscol, a adiá.

română sunt cele care se referă la floră și la faună[1]. Unele sunt legate de păstorit[2], în timp ce un alt grup de cuvinte sunt cele care indică forma, cantitatea și calitatea mateiei[3]. Apoi – adverbe[4] sau adjective[5]. În fine numeroase sunt mai ales verbele[6].

Pe lângă celelalte moșteniri daco-getice, cuvintele de origine dacică intrate definitiv în fondul lexical curent al limbii române[7] arată încă o dată că poporul român este continuatorul civilizației și culturii daco-geților. „Lexiconul românesc autohton dovedește – conclude I.I. Russu – că populația traco-dacică formează temelia și trunchiul principal pe care s-a grefat și prin care a putut să dăinuiască romanitatea în Balcani și în Carpați, fiind deci însăși baza etnică-socială a poporului român".

1. Mazăre, gorun, brad, curpen, brânduşe, brusture, măceş, copac, butuc, mugure, ghimpe, sâmbure, păstaie, strugure; și, în continuare: mânz, cârlan, ţap, viezure, barză, nutreţ, ghionoaie, şopârlă, melc, năpârcă, balaur, căpuşă, ghiară, baligă, murg, nechează, gălbează.

2. Baciu, ţarc, strungă, stână, sarbăd, zăr, brânză, urdă.

3. Abure, droaie, fărâmă, grunz, lespede, morman, şir, ţărână, scrum.

4. Gata, niţel.

5. Mare, creţ, murg, niţel, sarbăd, tare.

6. Acăţá, aniná, băgá, bucurá, cotropi, cruţá, curmá, dărâmá, dereticá, dezbără, descurcá, dezmierdá, deşelá, gudurá, încurcá, îndopá, înseilá, înşirá, întărâtá, întâmpiná, întâmplá, întremá, înţărcá, lepădá, leşiná, mişcá, nechezá, păstrá, răbdá, ridicá, rezemá, zburdá, scăpără, sculá, scurmá, zgâriá, uitá, urcá, vătămá, viscoli, ş.a.

7. B. P. Hasdeu afirma că de la daci au rămas în limba română 84 de termeni (plus câteva nume de localităţi, ca: Abrud, Argeş, Basarabi, Mehadia, ş.a.). – Pentru G. Reichenkron (1966) numărul cuvintelor românești de origine dacică trece de 100; în timp ce Gr. Brâncuş consideră 80 de cuvinte de origine dacică sigură, și alte 19 probabile. De aceeași origine se admite a fi și câteva hidronime (Argeş, Bârzava, Buzău, Cerna, Criş, Dunăre, Jiu, Lotru, Motru, Mureş, Olt, Prut, Someş, Siret, Timiş, Tisa, ş.a.) și nume de localităţi, ca: Abrud, Albac, Drobeta, Hârşova, Iaşi, Mehadia, Oituz, Turda, etc. – „Elementele de substrat din limba română variază între o sută și aproape o mie" (Ariton Vraciu).

BIBLIOGRAFIE

LUCRĂRI CONSULTATE
(Bibliografie selectivă)

CULTURA ȘI CIVILIZAȚIA GREACĂ

1. Vincent R. d'ARBA DESBOROUGH, *The last mycenaeans and their successors. An archeological survey c. 1200–c. 1000 B.C.* –Clarendon Press, Oxford, 1964.
2. Corrado BARBAGALLO, *Le déclin d'une civilisation, ou la fin de la Grèce Antique* (tr. fr.) – Payot, Paris, (f.a.).
3. N. I. BARBU, Adelina PIATKOWSKI, *Scriitori greci și latini.* Coordonatori –. Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1972.
4. Giovanni BECATTI, *Scultura greca, dalle origini al quinto secolo.* Mondadori, Milano, 1961.
5. Victor BÉRARD, *La résurrection d'Homère.* – Grasset, Paris, 1930.
6. R. BIANCHI BANDINELLI, *Archeologia e cultura.* – R. Riciardi Ed., Milano–Napoli, 1961.
7. John BOARDMAN, *L'art grec* (tr. fr.). – Larousse, Paris, 1965.
8. André BONNARD, *Civilizația greacă* (tr. rom.)., vol. I – III. – Ed. Științifică, București, 1967–1969.
9. C. M. BOWRA, *L'esperienza greca* (tr. it.). – Il Saggiatore, Mondadori, Milano, 1969[4].
10. J. CHARBONEAUX, *La sculpture grecque archaïque.* – La Guilde du Livre, Lausanne, 1938.
11. J. CHARBONNEAUX, *La sculpture grecque classique.* – La Guilde du Livre, Lausanne, 1942.
12. J. M. COOK, *I Greci dell'Asia Minore* (tr. it.). – Il Saggiatore, Milano, 1964.
13. Alfred CROISET, *La civilisation hellénique.* – Payot, Paris, 1921.
15. Pierre DEVAMBEZ, etc., *Enciclopedia civilizației grecești* (tr. rom.). – Ed. Meridiane, București, 1970.

16. G. Lowes DICKINSON, *The greek view of life*. – The University of Michigan Press, 1966[4].
17. Pericle DUCATI, *L'arte classica*. – UTET, Torino, 1967[3].
18. Will DURANT, *The life of Greece*. Simon and Schuster, New Schuster, New York, 1939.
19. V. EHRENBERG, *L'Atene di Aristofane* (tr. it.). – La Nuova Italia, Firenze, 1957.
20. J. FERGUSON, *The heritage of hellenism*. – Harcourt Brace, New York, 1973.
21. M. I. FINLEY, *Lumea lui Odiseu* (tr. rom.). – Ed. Științifică, București, 1968.
22. M. I. FINLEY, *Vechii greci* (tr. rom.). – Ed. Eminescu, București, 1974.
23. Robert FLACELIÈRE, *Viața de toate zilele în Grecia secolului lui Pericle* (tr. rom.). – Ed. Eminescu, București, 1976.
24. Robert FLACELIÈRE, *Istoria literară a Greciei antice* (tr. rom.). – Ed. Univers, București, 1970.
25. Kathleen FREEMAN, *Greek city–states*. – Norton, New York, 1963.
26. Italo GALLO, *La civiltà micenea*. – Ed. Barjes, Roma, 1971[2].
27. Ph. GAUTHIER, etc., *Athènes au temps de Périclès*. – Hachette, Paris, 1966.
28. Louis CERNET, *Droit et société dans la Grèce ancienne*. – Sirey, Paris, 1964.
29. Louis CERNET, André BOULANGER, *Le génie grec dans la religion*. – La Renaissance du Livre, Paris, 1932.
30. Gustave GLOTZ *Le travail dans la Grèce ancienne*. – F. Alcan, Paris, 1920.
31. Gustave GLOTZ, *La cité grecque*. – La Renaissance du Livre, Paris, 1928.
32. Mihai GRAMATOPOL, *Civilizația elenistică*. – Ed. Enciclopedică Română, București, 1974.
33. Pierre GRIMAL, *Dictionnaire de la mytologie grecque et romaine*. – Presses Univ. de France, Paris, 1963.
34. W. K. C. GUTHRIE, *Orpheus and greek religion*. – Methuen, London, 1952.
35. Werner JAEGER, *Paideia. Los ideales de la cultura griega*, vol. I – II (tr. sp.). – Inst. Cubano del Libro, La Habana, 1971.
36. Léon HEUZEY, *Histoire du costume antique*. – Champion, Paris, 1922.

37. A. JARDÉ, *La formation du peuple grec.* – La Ren. du Livre, Paris, 1923.
38. H.D.F. KITTO, *I Greci* (tr. it.). – Sansoni, Firenze, 1973.
39. H. D. F. KITTO, *Greek tragedy.* – Methuen, London, 1966[6].
40. K. M. KOLOBOVA, E. L. OZEREȚKAIA, *Cum trăiau vechii greci.* – Ed. Științifică, București, 1961.
41. N. A. KUN, *Legendele și miturile Greciei antice* (tr. rom.). – Ed. Științifică, București, 1964.
42. J. Gabriel LEROUX, *Les premières civilisations de la Méditerranée.* – Presses Univ. de France, Paris, 1974[9].
43. Pierre LÉVÉQUE, *La civiltà greca* (tr. it.). – Einaudi, Torino, 1970.
44. Mario LEVI, *La Grecia antica.* (Coll. „Società e costume"). – UTET, Torino, 1976.
45. Maria MARINESCU-HIMU, Adelina PIATKOWSKI, *Istoria literaturii eline.* Ed. Științifică, București, 1972.
46. Henri-Irénée MARROU, *Histoire de l'éducation dans l'Antiquité. I. Le monde grec.* – Éd. du Seuil, Paris, 1981[7].
47. Henry METZGER, *La céramique grecque.* – Presses Univ. de France, Paris, 1973[3].
48. Kazimierz MICHALOWSKI, *Cum și-au creat grecii arta* (tr. rom.). – Ed. Meridiane, București, 1975.
49. M. MICHAUX, P. HOUSSIAN, *L'antiquité. La Grèce.* – Casterman, Louvain, 1964[4].
50. Émile MIREAUX, *I Greci ai tempi di Omero* (tr. it.). – Il Saggiatore, Milano, 1961.
Lewis MUMFORD, *La cité à travers l'histoire* (tr. fr.). – Éd. du Seuil, Paris, 1964.
52. Gilbert MURRAY, *Euripides and his age.*Oxford Univ. Press, London, 1965[2].
53. Gilbert MURRAY, W. R. INGE, etc., *The legacy of Greece.* – Clarendon Press, Oxford, 1957.
54. George E. MYLONAS, *Ancient Mycenae.* – Routhledge, London, 1957.
55. George E. MYLONAS, *Eleusis and the eleusinian mysteries.* Princeton Univ. Press, Princeton, 1961.
56. Martin P. NILSSON, *Les croyances religieuses de la Grèce antique* (tr. fr.). – Payot, Paris, 1955.
57. Martin P. NILSSON, *Cults, myths, oracles and politics in ancient Greece.* – Cooper Square Publ., New York, 1972.

58. Martin P. NILSSON, *La religion populaire dans la Grèce antique* (tr. fr.). – Plon, Paris, 1954.
59. R. PETTAZZONI, *La religion dans la Grèce antique* (tr. fr.). – Payot, Paris, 1953.
60. Adelina PIATKOWSKI, Ion BANU, *Filosofia greacă până la Platon*,I, 1 – 2. Redactori coordonatori –. Studiu introd. de I. Banu. – Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1979.
61. Charles PICARD, *La vie privée dans la Grèce classique*. – Éd. Rieder, Paris, 1930.
62. Giulio PRETI, *Storia del pensiero scientifico*. – Mondadori, Milano, 1975.
63. A. B. RANOVICI, *Elenismul și rolul său istoric* (tr. rom.). –Ed. de Stat pt. Lit. Științifică, București, 1953.
64. Abel REY, *La jeunesse de la science grecque*. – La Renaissance du Livre, Paris, 1933.
65. Abel REY, *La maturité de la pensée scientifique en Grèce*. – A. Michel, Paris, 1939.
66. Arnold REYMOND, *Histoire des sciences exactes et naturelles dans l'Antiquité gréco–romaine*. – Presses Univ. de France, Paris, 1955[2].
67. A. de RIDDER, W. DEONNA, *L'art en Grèce*. – La Renaissance du Livre, Paris, 1924.
68. Erwin ROHDE, *Psyché. Le culte de l' âme chez les Grecs et leur croyance à l'immortalité*. – Payot, Paris, 1928.
69. Léon ROBIN, *La pensée grecque et les origines de l'esprit scientifique*. – La Renaissance du Livre, Paris, 1932.
70. Pierre ROUSSEL, *La Grèce et l'Orient*. – F. Alcan, Paris, 1928.
71. Heinrich SCHLIEMANN, *Pe urmele lui Homer*, vol. I – II (tr. rom.). – Ed. Meridiane, București, 1979.
72. V. S. SERGHEEV, *Istoria Greciei antice* (tr. rom.). – Ed. de Stat, București, 1951.
73. Bruno SNELL, *La cultura greca e le origini del pensiero europeo* (tr. it.). – Einaudi, Torino, 1982[10].
74. C. G. STARR, *Le origini della civiltá greca* (tr. it.). – Ateneo, Roma, 1964.
75. V. V. STRUVE, D. P. KALLISTOV, *Grecia antică*. Sub redacția –. (tr. rom.). – Ed. Științifică, București, 1958.
76. W. N. TARN, G. T. GRIFFITH, *Hellenistic civilization*.– Meridian, New York, 1961[3].
77. Miquel TARRADELL, *El arte griego y romano*. – Salvat, Madrid, 1972.

78. George THOMSON, *Studies in ancient greek society.* – Lawrence and Wishart, London, 1949.
79. Arnold Joseph TOYNBEE, *Il mondo ellenico.* – Einaudi, Torino, 1967.
80. Arnold Joseph TOYNBEE, *Some problems of greek history.* – Oxford Univ. Press, London, 1969.
81. Constantin TSATSOS, *Filosofia socială a grecilor* (tr. rom.). – Univers, București, 1979.
82. Mario UNTERSTEINER, *La fisiologia del mito.* – La Nuova Italia, Firenze, 1972[2].
83. Mario VEGETTI, *Filosofia e sapere della città antica* (vol. I din „Filosofie e societá"). – Zanichelli, Bologna, 1976.
84. Emily VERMEULE, *Greece in the Bronze Age.* – The Univ. of Chicago Press, Chicago and London, 1967[3].
85. T. B. L. WEBSTER, *From Mycenae to Homer.* – Methuen, London, 1960[2].
86. T. B. L. WEBSTER, *Athenian culture and society.* – Univ. of California Press, Berkeley, 1973.
87. T. B. L. WEBSTER, *Greek art and literature* (700–530 B. C.). – Methuen, London, 1959.
88. T. B. L. WEBSTER, *Hellenistic poetry and art.* – Methuen, London, 1964.
89. Arthur WEIGALL, *Alexandru cel Mare.* – Ed. Socec, București, 1948.
90. William L. WESTERMANN, *The slaves systems of greek and roman antiquity.* The Amer. Philosophical Society, Philadelphia, 1955.
91. Jean ZAFIROPULO, *Histoire de la Grèce à l'âge de bronze.* Les Belles Lettres, Paris, 1964.
92. Christian ZERVOS, *Naissance de la civilisation en Grèce.* – Vol. I – II. Éd. Cahiers d'Art, Paris, 1962–1963.
93. Th. ZIELINSKI, *Histoire de la civilisation antique* (tr. fr.). – Payot, Paris, 1931.

CULTURA ȘI CIVILIZAȚIA ROMANĂ

1. Cyril BAILEY, *The legacy of Rome.* Edited by –. Clarendon Press, Oxford, 1947.
2. Jean BAYET. *Croyances et rites dans la Rome antique.* – Payot, Paris, 1971.
3. Jean BAYET, *Literatura latină* (tr. rom.). – Univers, București, 1972.

4. Ranuccio BIANCHI BANDINELLI, *La pittura antica.* – Editori Riuniti, Roma, 1980.
5. Raymond BLOCH, *Les origines de Rome.* – Presses Univ. de France, Paris, 1971[6].
6. Raymond BLOCH, J. COUSIN, *Rome et son destin.* – A. Colin, Paris, 1960.
7. A. BOUCHÉ-LECLERCQ, *Manuel des institutions romaines.* – Leroux, Paris, 1931.
8. Jérôme CARCOPINO, *La vie quotidienne à l'apogée de l'Empire.* – Hachette, Paris, 1939.
9.Franz CUMONT, *Le religioni orientali nel paganesimo romano* (tr. it.). – Laterza, Bari, 1967.
10. Robert ETIENNE, *Viața cotidiană la Pompei* (tr. rom.). – Ed. Științifică, București, 1970.
11. G. FERRERO, *Grandeur et décadence de Rome*, vol. I – IV (tr. fr.). – Plon, Paris, 1903–1908.
12. Jean-Claude FRÉDOUILLE, *Enciclopedia civilizației și artei romane* (tr. rom.). – Ed. Meridiane, București, 1974.
13. Michael GRANT, *La civiltà di Roma.*133 a. C.–217 d.C. (tr. it.). – Il Saggiatore, Milano, 1969[4].
14. Albert GRENIER, *Le génie romain dans la religion, la pensée et l'art.* – La Renaiss du Livre, Paris, 1925.
15. Albert GRENIER, *Les religions étrusque et romaine.* – În: „Mana". Introd. à l'hist. des religions. III. – Presses Univ. de France, Paris, 1948.
16. Pierre GRIMAL, *La civilisation romaine.* Arhaud, Paris, 1965 (tr. rom.), 1973.
17. Pierre GRIMAL, *Le siècle d'Auguste.* – Presses Univ. de France, Paris, 1974[5].
18. Pierre GRIMAL, *La vie à Rome dans l'Antiquité.* – Presses Univ. de France, Paris, 1957[2].
19. W. G. HARDY, *The greek and roman world.* – Schenkman Publ. Comp. Cambridge, Mass, 1962.
20. J. HEURGON, *The rise of Rome* (tr. engl). – Univ. of California Press, Berkeley, 1973.
21. Léon HOMO, *L'Italie primitive et les débuts de l'impérialisme romain.* – La Renaiss. du Livre, Paris, 1925.
22. Léon HOMO, *Les institutions politiques romaines, de la cité à l'état.* – La Renaiss. du Livre, Paris, 1927.
23. N. LASCU, *Cum trăiau romanii.* – Ed. Științifică, București, 1965.

24. Mario Attilio LEVI, *L'Italia antica. Dalla preistoria alla fine dell'unità imperiale*. Ediz. aggiorn. – Mondadori, Milano, 1974.
25. Mario Attilio LEVI, *Roma antica* (coll. „Società e costume"). – UTET, Torino, 1976.
26. Guido A. MANSUELLI, *Civilizaţiile Europei vechi*. Vol. II (tr. rom.). – Ed. Meridiane, Bucureşti, 1978.
27. Concetto MARCHESI, *Storia della letteratura latina*. Vol. I – II. – Ed. Principato, Milano–Messina, 1964[8].
28. Henri-Irénée MARROU, *Histoire de l'éducation dans l'Antiquité*. II. *Le monde romain*. – Éd. du Seuil, Paris, 1981[7].
29. Jean-Pierre MARTIN, *La Rome ancienne*. – Presses Univ. de France, Paris, 1973.
30. Carlo Alberto MASCHI, *Storia del diritto romano*. – Vita e Pensiero, Milano, 1979.
31. P. LOUIS, *Le travail dans le monde romain*. – Paris, 1912.
32. N. A. MAŞKIN, *Istoria Romei antice* (tr. rom.). – Ed. de Stat, Bucureşti, 1951.
33. N. A. MAŞKIN, *Principatul lui August*. – Ed. pt. lit. Şt., Bucureşti, 1954.
34. Horia C. MATEI, *O istorie a Romei antice*. – Ed. Albatros, Bucureşti, 1979.
35. Horia C. MATEI, *Civilizaţia Romei Antice*. Ed. Eminescu, Bucureşti, 1980.
36. Claude NICOLET, *Il mestiere di cittadino nell'antica Roma*. – Editori Riuniti, Roma, 1982.
37. Ettore PARATORE, *La letteratura latina, dell'età repubblicana e augustea*. – Sansoni–Accademia, Milano, 1969.
38. G. PICARD, *Rome*. – Nagel, Genève–Paris–Münich, 1969.
39. André PIGANIOL, *La conquête romaine*. – Alcan, Paris, 1944[4].
40. André PIGANIOL, *Histoire de Rome*. – Presses Univ. de France, Paris, 1939.
41. Chester G. STARR, *Civilization and the Caesars*. – Norton, New York, 1965.
42. Th. ZIELINSKI, *Histoire de la civilisation antique* (tr. fr.). – Payot, Paris, 1931.

CULTURA ŞI CIVILIZAŢIA DACO-GETICĂ

1. *** *Istoria României*. Vol. I. – Ed. Academiei R. P. Române, Bucureşti, 1960.

2. Dumitru Berciu, *Arta traco–getică.* – Ed. Academiei R. S. România, București, 1969.
3. Dumitru BERCIU, *De la Burebista la Decebal.* – Ed. Politică, București, 1980[2].
4. Andrei BODOR, *Contribuții la problema agriculturii în Dacia înainte de cucerirea romană. Problema obștilor la daci.* – În: SCIV, VII (1956), 3 – 4 și VIII (1957), 1 – 4.
5. Ștefan BURDA, *Tezaure de aur din România.* – Ed. Meridiane, București, 1979.
6. Ion Horațiu CRIȘAN, *O trusă medicală descoperită la Grădiștea Muncelului.* – în: *Istoria medicinei*, Ed. Medicală, București, 1957.
7. Ion Horațiu CRIȘAN, *Ceramica geto–dacică.* – Ed. Meridiane, București, 1968.
8. Ion Horațiu CRIȘAN, *Burebista și epoca sa.* – Ed. Enciclopedică Română, București, 1975.
9. Ion Horațiu CRIȘAN, *Statul geto–dac.* – Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1977.
10. Constantin DAICOVICIU, *La Transylvanie dans l'antiquité.* – (f. ed.)., București, 1945.
11. Constantin DAICOVICIU, *Dacica.* –Bibl. Musei Napocensis, I. – Cluj, 1970.
12. Constantin DAICOVICIU și H. DAICOVICIU, *Sarmizegetusa.Cetățile și așezările dacice din Munții Orăștiei.* – Ed. Meridiane, 1962[2].
13. Hadrian DAICOVICIU, *Studiul traiului dacilor în Munții Orăștiei.* – În: SCIV, II (1951), 1.
14. Hadrian DAICOVICIU, *Dacii.* – Ed. Enciclopedică Română, București, 1972.
15. Hadrian DAICOVICIU, *Dacia, de la Burebista la cucerirea romană.* – Ed. Dacia, Cluj, 1972.
16. Hadrian DAICOVICIU și colab. – *Studii dacice.* Sub red. – Ed. Dacia, Cluj, 1981.
17. Mircea ELIADE, *De la Zalmoxis la Genghis–han.* – Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1980.
18. Radu Florescu, *L'art des daces.* – Ed. Meridiane, București, 1968.
19. Radu FLORESCU, Hadrian DAICOVICIU, Lucian ROȘU, *Dicționar enciclopedic de artă veche a României.* – Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1980.
20. Alexander FOL e Ivan MARAZOV, *I Traci. Splendore e barbarie di un'antica civiltà* (trad. ital.). – Newton Compton, Roma, 1982.

21. Ioan GLODARIU, Eugen IAROSLAVSCHI, *Civilizaţia fierului la daci.* – Ed. Dacia, Cluj–Napoca, 1979.
22. Mihai GRAMATOPOL, *Dacia antiqua.* – Ed. Albatros, Bucureşti, 1982.
23. Nicolae LUPU, *Civilizaţia dacică şi influenţele romane exercitate asupra ei în sec. I î.e.n. şi sec. I e.n.* – În: *Apullum*, 16 (1978).
24. Mihai MACREA, *De la Burebista la Dacia post–romană. Repere pentru o permanenţă istorică.* – Ed. Dacia, Cluj–Napoca, 1978.
25. Mihail MACREA, *Viaţa în Dacia romană.* – Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1969.
26. Liviu MARGHITAN, *Caracterul unitar şi avansat al culturii geto–dacilor.* În: „Era socialistă", 58, nr. 5.
27. Liviu MARGHITAN, *Tezaure de argint dacice.* – Muzeul de Ist. a R. S. România, Bucureşti, 1976.
28. Ion MICLEA, Radu FLORESCU, *Strămoşii românilor. Vestigii milenare de cultură şi artă.* – Ed. Meridiane, Bucureşti, 1980.
29. Mircea MUŞAT, *Izvoare şi mărturii străine despre strămoşii poporului român.* – Ed. Academiei R. S. România, Bucureşti, 1980.
30. Gh. MUŞU, *Din mitologia tracilor.* – Cartea Românească, Bucureşti, 1982.
31. Ştefan OLTEANU, *Aspecte ale civilizaţiei geto–dacice în lumina cercetărilor recente.* – În: „Revista Arhivelor" (1979), 56, nr. 2.
32. Vasile PÂRVAN, *Getica.* Ediţie îngrijită, note, comentarii şi postfaţă de Radu Florescu. – Ed. Meridiane, Bucureşti, 1982.
33. Vasile PÂRVAN, *Dacia, Civilizaţiile antice din ţările carpato–danubiene.* Trad. şi note de Radu Vulpe – Ed. Ştiinţifică, 1972[5].
34. Mircea PETRESCU–DÂMBOVIŢA. *Scurtă istorie a Daciei preromane.* – Ed. Junimea, Iaşi, 1978.
35. Const. PREDA, *Monedele geto–dacilor.* – Ed. Academiei R.S. România, Bucureşti, 1973.
36. Dumitru PROTASE, *Riturile funerare la daci şi daco–romani.* – Ed. Academiei R.S. România, Bucureşti, 1971.
37. I. I. RUSSU, *Religia geto–dacilor. Zei, credinţe, practici religioase.* Extr. din *Anuarul Inst. de Studii Clasice (Cluj), vol. V, 1947.*
38. I. I. RUSSU, *Sarmisegetuza, capitala daco–geţilor.* – Extr. din *Revista Istorică Română*, vol. XIV, fasc. III. – Imprimeria Naţională, Bucureşti, 1945.

39. I. I. RUSSU, *Limba traco–dacilor*. – Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1967[2].
40. I. I. RUSSU, *Etnogeneza românilor. Fondul autohton traco–dacic şi componenta latino–romanică*. –Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1981.
41. STRABON, *Geografia*, vol. II. Trad.. note şi indice de Felicia Vanţ–Ştef. – Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1974.
42. Rodica TANŢĂU, *Economia geto–dacilor* (teză de doctorat). – Bucureşti, 1971.
43. Rodica TANŢĂU, *Meşteşugurile la geto–daci*. – Ed. Meridiane, Bucureşti, 1972.
44. Răzvan THEODORESCU, *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos*. – Ed. Meridiane, Bucureşti, 1976.
45. Vasile VETIŞANU, *De la philosophie des Géto–Daces*. – În: *Ethnologica* 1978, nr. 2.
46. Ariton Vraciu, *Limba daco–geţilor*. – Ed. Facla, Timişoara, 1980.
47. Alexandru VULPE, *Nouveaux points de vue sur la civilisation géto–dace. L'apport de l'archéologie*. – În: *Dacia*, 1976, vol. 20.

INDICE

Adonis, 57
Aesculap (v. Asclepios), 123, 129. 155, 156, 322, 343
Acsan, Ion, 56
Aetion, 144
Afer, 330
Afrodita, 18, 44, 48, 49, 50, 123. 133, 136, 142, 221, 291, 302
Agamemnon, 10, 26
Agatocles, 345
Marcus Vipsanius Agrippa, 306. 308, 311, 322
Ahile, 20, 26, 48, 150
Aiax, 118
Alcamene, 45, 140
Alceu, 34, 43, 44, 177
Alcibiade, 82, 83
Alcman, 177
Alcmena, 228
Alcmeon din Crotona, 74, 155, 211
Alexandru Macedon, 143, 144, 171, 190, 192, 193, 194, 196, 199, 200, 205, 216, 220, 221, 225, 227, 228, 234, 317, 319, 345
Alfieri, Vittorio, 330
Alfonso X el Sabio, 380,
Ambrozie, 340
Amyot, Jacques, 226
Anacreon, 45, 177, 333
Anaxagora, 5, 97, 124, 150, 151, 154
Anaximandru, 70, 71, 73
Anaximene, 71, 72, 73
Andriţoiu, Al., 142, 167, 180, 334, 335
Livius Andronicus, 286, 328
Antifon, 153, 165
Antigonos, 194
Antiochus IV, 43
Antistene, 213, 214
Antonin cel Pios, 53
Antonius, 298
Annunzio, Gabriele d', 181
Apelles, 144, 221
Apollo, 18, 46, 48, 49, 50, 51, 75, 115, 122, 128, 133, 142, 190, 218
Apollonios (sculptor), 219
Apollonios din Perga, 207, 208, 209
Apollonios din Rodos, 201, 223
Apolodor (pictor), 144
Apolodor din Damasc, 265, 351
Appianus, 257
Apuleius, 338, 367

Aratos, 223, 321
Arcadius, 239
Architas, 153, 203, 310
Ares, 18, 49, 50, 372
Arethaios, 322
Arhimede, 179, 203, 208, 209, 320
Arion, 46
Aristarh din Samos, 207
Aristide, 87
Aristip din Cirene, 214
Aristofan, 6, 110, 114, 123, 131,161, 188, 189, 190, 227
Aristotel, 6, 27, 41, 46, 68, 74, 77, 97, 100, 106, 115, 154, 161, 171-176, 178, 181, 185, 187, 200, 201, 203, 204, 211, 213
Aristoxenos, 179
Arrianus, 325
Artemis, 18, 48, 49, 128, 129, 218
Asclepiade din Samos, 223
Asclepiade din Prusa, 322
Asclepios (Aesculap), 123, 129, 155, 156, 200, 322
Atargatis, 299
Athena, 18, 36, 41, 48, 49, 81, 105, 123, 124, 127, 129, 131, 132, 133, 134, 138, 139, 140, 291, 302
Athenodoros, 219
Atreu, 16
Atreya,
Attis, 57, 199
Augustin, 340
Augustus (v. Octavianus Augustus), 235, 243, 249, 253, 262, 284, 287, 299, 305, 308, 311, 312, 318, 331, 332, 334, 337, 341, 358
Aurelian, 298

Baal, 299
Bachilide, 6, 46, 47, 177, 179, 180, 181
Bayle, 217
Bendis, 368, 371, 372
Berkeley, G., 163
Bezdechi, Șt., 30
Bias din Priene, 67
Blaga, L., 380
Boccaccio, G., 226, 330
Boismortier, J. B., 226
Bólyai, J., 208
Botta, Oan, 187
Boutes, 134
Brutus, L. Iunius, 309
Brygos, 147, 343
Bryson, 153
Burebista, 342, 347, 348, 349, 350, 353, 356, 357, 358, 365, 376

Caesar, C. Iulius, 234, 235, 255, 256, 262, 285, 287, 288, 298, 304, 321, 322, 331, 333, 336, 344, 350, 378
Calderón, de la Barca Pedro, 330
Caligula, 298
Caliope, 127
Callicrates, 130
Callimachos (sculptor), 140
Callimachos din Cirene, 6, 201, 222, 223, 224

Callippos, 154
Callistene, 225
Cantacuzino, Stolnicul, 380
Cantemir,D., 380
Caracalla, 238, 281, 282, 287, 306, 307, 308, 311
Carducci, 181
Carneade, 217
Cassiodor, 360
Catilina, 337
Cato, 312, 322
Catul, 180, 224, 331, 334
Cecrops, 134
Celsus, Aulus Cornelius, 323
Cerber, 120
Chares din Lindos, 220
Charon, 120
Chilon din Sparta, 67
Choirilos, 185
Chrysippos, 214
Cicero, 53, 179, 181, 214, 223, 246, 247, 250, 267, 321, 327, 328, 330
Cimon, 81, 87
Cimon din Cleonai, 144
Claudius, 284, 285, 330
Cleantes, 214
Cleobulos din Lindos, 67
Cleopatra, 190
Clio, 127
Clistene, 86, 89
Clitemnestra, 16
Coelius Aurelianus, 322
Coelius Isidorus, 257
Commodus, 289
Comosicus, 358
Constantin cel Mare, 239, 258, 287, 300, 308, 312
Copernic, 154, 207
Corneille, P., 330
Cornelius Fuscus, 351
Corribos, 130
Corylus, 358
Cosma, 300
Miron Costin, 380
Crassus, 255
Crates, 188
Cratinos, 188
Cresilas, 140
Cresus, 31
Cristofor Columb, 206
Critasiros, 348
Critias, 165
Criton, 168, 358
Cronos, 48
Ctesibios, 203
Cybele, 57, 199, 299

Dafnis, 224, 225
Damian, 300
Danae, 180
Dapyx, 358
Darius I, 79, 80, 221, 344
Darius III, 192
Darwin, 70
Decebal, 342, 348, 350, 351, 352, 353, 358, 361, 363, 377
Deceneu, 348, 349, 358, 365, 380
Demeter, 18, 36, 48, 49, 53

Democrit, 5, 150, 151, 152, 153, 154
Demostene, 191
Demostene Filaletul, 213
Diana, 363, 372
Dicineu, (v. Deceneu), 348, 349, 358
Dichineus, (v. Deceneu), 348, 349, 358
Dicomes, 358
Dio Cassius, 351, 377
Diocles din Caristos, 156
Diocleţian, 306
Dio Chrysostomos, 352, 360
Diodor din Sicilia, 367
Diofantes, 209
Diogene din Sinope, 214
Dionysos, 18
Dionysios I, 39, 46, 53, 54, 84, 109, 133, 149, 167, 177, 183, 188, 199, 221, 343, 371
Dioscoride, 210, 322, 366
Diwia, 18
Doidalses, 343
Domiţian, 281, 298, 308, 350, 351, 353, 360, 377
Domitius Ahenobarbus, 312
Donatello, 314
Dopota, 18
Douris, 147
Drakon, 37
Dromichaites, 345
Duras-Diurpaneus, 350, 358

Eakos, 121
Efialte, 82, 87
Elagabal, 299
Elena, 10
Eliade, Mircea, 53, 344, 367, 371, 372, 373, 380, 381, 382
Eminescu, M., 380
Empedocle, 5, 56, 74, 78, 150, 151, 154
Eneas, 333
Enialios, 18
Ennius, 329, 332, 340
Epaminonda, 84
Epictet, 214, 324, 325, 326
Epicur, 6, 215, 226
Epiharm, 47, 188
Erasistratos, 202, 210, 211, 212, 213
Erato, 127
Eratostene, 10, 201, 202, 205, 206
Erechteus, 134
Eros, 49, 143, 221
Eschil, 6, 39, 45, 47, 80, 124, 185, 187
Esop, 34
Euclid, 154, 202, 204, 208
Eudem din Rodos, 176
Eudoxos din Cnidos, 153, 154
Euphronios, 66, 147
Euridice, 54
Euripide, 6, 124, 143, 147, 163, 185, 187
Euterpe, 127
Exechias, 66

Falaris, 38
Ferdousi, 229

Fidias, 5, 105, 124, 128, 130, 131, 132, 133, 135, 137, 139, 140, 147
Filip II, 191
Filip Arabul, 311
Filoxenos, 221
Fortuna, 56, 199

Galenos, 69, 211, 212, 323, 324
Galilei, Galileo, 171
Gassendi, P., 216
Gebeleizis, 369, 372, 373, 382
Gelon, 39, 84
Gessner, 226
Sf. Gheorghe, 382
Gluck, Ch. W., 226
Goethe, J. W., v., 181
Gorgias, 162, 163, 164, 165, 167, 168
Gracchus Caius, 255
Gracchus Tiberius, 255

Hades, 49, 53, 120, 121
Hadrian, 16, 53, 268, 270, 303, 308, 311
Hagesandros, 219
Hamilcar, 234
Hannibal, 234, 258
Hapi, 199
Harvey, W., 211, 212
Hasdeu, B. P., 380, 384
Hecateu din Milet, 158, 159
Hector, 20, 27
Hefaistos, 18, 48, 49, 50, 133
Hegel, G. W. F., 148, 187
Helios, 220
Hera, 18, 36, 41, 48, 49, 60, 129, 133, 138
Heracleitos din Pont, 154
Heraclit, 5, 147, 148, 149, 151, 154, 168
Hercule, 190, 205
Hermes, 18, 48, 49, 142, 228
Herodot, 6, 10, 34, 80, 97, 158, 159, 160, 179, 344, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 378, 380
Heron, 202, 203, 204, 209
Hrondas, 223, 227,
Herophilos, 211, 212
Hesiod, 23, 29, 30, 31, 36, 43, 48, 69, 113, 124, 202, 332
Hestia, 48, 49
Hiparchos, 202, 205, 206, 207, 208
Hipocrat din Chios, 6, 47, 153, 155, 157, 158, 211, 212, 323
Hipodamos, 47, 129
Hippias, 163, 165, 168
Homer, 9, 10, 17, 19, 20, 25, 27, 31, 43, 45, 54, 67, 68, 69, 113, 124, 202, 333, 336, 373
Honorius, 239
Horaţiu, 181, 182, 271, 328, 333, 334
Hristos (v. Iisus), 56
Hume, D., 328
Hyeron, 39

Ianus, Bifrons, 290, 291
Iason, 223
Ictinos, 45, 61, 130

Ieronim, 340
Ilie (profetul), 382
Ilitia, 18
Iisus Hristos, 56
Iordanes, 366, 367, 380
Iosephus Flavius, 366
Iphimedia, 18
Isis, 57, 199, 299
Isocrate, 114, 191
Iucundus, 311
Iugurtha, 235, 337
Iulian Apostatul, 378
Iupiter, 290, 294, 298, 305
Iustinian, 249, 252
Iuvenal, 339

Kepler, J., 154

La Bruyère, J., 176
Lactanţiu, 340
Lari, 293
Leochares, 219
Leonida, 80
Leucip din Milet, 151
Leucoteea, 56
Lisimach, 345
Livia, 298
Lobacevski, N.I., 208
Longos, 226
Lope de Vega, 226
Lotto, L., 317
Lucanus, 333
Lucian din Samosata, 110, 226
Lucilius, 329, 339
Lucreţiu, 216, 321, 322, 326
Lusitanus, 287
Lycophron, 223
Lysip. 5, 135, 141, 143, 219, 220

Makron, 147
Manasa, 18
Marcellus, 285
Marcus Aurelius, 214, 260, 301, 303, 310, 314, 322, 326
Mardonius, 79, 80
Marius Caius, 235, 253
Marsias, 138, 139
Marte, 77, 290, 291, 294, 372
Marţial, 279, 289, 340
Mastarna, 233
Mausolos, 129, 218
Măinescu, T., 340
Mecena, 331
Melpomene, 127
Menandru, 190, 227, 228, 330, 376
Menelaos (geometru), 209
Menelaos (sculptor), 310
Micon, 144
Miltiade, 79
Mimnermos, 44
Minerva, 291, 298
Minos, 121, 371
Mithra, 57, 299, 300
Mithridate, 235
Mnemosine, 127
Mnesarhos, 369
Mnesicles, 130, 132, 134
Moise, 370

Molière, 330
Montaigne. M. E., de, 216, 217, 330
Mumu,G., 27, 28
Musaios, 382
Myron, 5, 82, 135, 137, 138, 139

Naevius, 328, 329, 332, 340
Naum, T.A., 335, 336
Nemesis, 56
Neptun, 290
Nero, 220, 284, 298, 299, 303, 305, 325, 330, 333, 338
Newton, I., 163, 205
Nicandru din Colofon, 223
Nicias, 82
Niobe, 220
Nizami, 229
Noica, S., 45, 181, 182, 224, 225

Octavianus Augustus, 235, 243, 256, 244, 269, 279, 284, 285, 287, 290, 297, 298, 310, 313, 322
Odiseu, 25, 27
Odoacru, 239
Oedip,, 186
Offenbach, 226
Oppius Sabinus, 350
Orfeu, 54, 382
Ortagoras, 38
Osiris, 199
Ovidiu, 223, 224, 296, 298, 328, 335, 336, 353, 376

Panaetios din Rodos, 324
Pandrosos, 134
Pan, 179, 381
Parasios, 144
Parmenide. 5, 147, 148, 149, 152, 168
Pârvan, V., 380
Pasiteles, 310
Passio, 104
Patrocle, 26
Pausanias, 65
Pelopida, 84
Penelopa, 27, 28, 103
Pentesilea, 48
Periandros, 38, 67
Pericle, 41, 42, 53, 82, 85, 87, 89, 93, 94, 105, 123, 124, 129, 130, 151, 163, 188
Persefona, 18, 36, 49, 120
Perseu, 180
Persius, 339
Petronius, 275, 338
Sf. Petru, 314
Pherecrates, 188
Philetas, 223
Philolaos, 154
Phrynichos, 185
Pindar, 6, 39, 45, 47, 56, 59, 177, 179, 180, 181, 182, 183, 202, 333
Pipituna, 18
Pisistrate, 38, 46, 53, 54, 105, 106, 123, 130
Pitagora, 5, 34, 73, 76, 77, 78, 113, 138, 151, 153, 168, 169, 176, 183, 296, 370

Pitagora din Rhegion, 135, 140
Pitocritos, 219
Pittakos Mitilene, 37
Platon, 6, 34, 41, 43, 56, 69, 71, 73, 75, 78, 80, 96, 99, 100, 106, 113, 115, 121, 124, 142, 153, 154, 161, 164, 165, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 175, 176, 178, 201, 213, 367, 371
Plaut, 286, 329, 330
Plinius cel Bătrân, 210, 258, 259, 309, 316, 320, 321
Plinius cel Tânăr, 267, 284, 285
Plutarh, 67, 94, 179, 181, 255
Polibiu, 205, 223
Policlet, 5, 78, 128, 135, 137, 138, 139, 219
Polihymnia, 127
Polydoros, 219
Polygnot, 97, 144, 147
Pompeius, 214, 255, 256, 285, 305, 335, 350
Pomponius Mela, 371, 382
Poros, 192
Porphirios, 367
Poseidon, 18, 48, 49, 60, 123, 128, 129, 133, 134, 139
Poseidonios, 206, 207, 210
Pratinas, 185
Praxitele, 5, 135, 141, 142, 159, 219, 302
Priam, 20, 27
Proclos, 153
Prodicos, 163, 165
Propertius, 334, 335
Protagoras, 97, 114, 124, 126, 162, 163, 164, 167, 168
Prudenţiu, 340
Pseudo-Callistenes, 194
Ptolemaios Soter (Ptolemeu I), 199
Ptolemaios Filadelful, 194, 206, 224
Ptolemeu, 202, 206, 208, 209, 322, 355
Pyrrhon din Elis, 216, 217
Pyrrhos, 234
Pytheas, 205

Quirinus, 291, 294

Rabelais, 226
Racine, 330
Radamanthys, 121
Rafael, 309, 317
Ravel, M., 226
Riemann, B., 208
Roles, 358
Rousseau, J.-J., 226
Rubobostes, 345
Rufus din Efes, 322

Sabazios, 343
Sallustius, 337
Sangallo, Ant. de, 314
Sannazaro,226
Sappho, 44, 45, 46, 177, 329, 333,
Saturn, 77, 290
Scaevula, Quintus Mucius, 248
Scipio, Publius Cornelius („Africanul"), 234, 298, 309

Scopas, 141, 142, 143, 218, 219, 220
Scopas, 5, 135
Scorilo, 358, 363, 377
Sebastian L., 332
Seirenes, 342
Seleucos I, 194, 197
Semele, 342
Seneca, 214, 300, 321, 325, 326, 330
Septimius Severus, 238, 288, 308
Serapis, 199
Servius Tullius, 233, 241
Shakespeare, W., 190, 330
Sidney, Ph., 226
Silenus, 342
Simonide, 6, 47, 177, 179, 180
Socrate, 6, 124, 141, 147, 165-168, 213, 214
Sofocle, 6, 118, 126, 183, 185, 186, 187
Solon, 31, 34, 37, 67, 85, 86, 113, 119, 120
Soranos, 322
Spartacus, 257
Stephanos, 310
Stesichoros, 44, 177, 224
Strabon,205, 348, 349, 368, 370, 372, 376, 381
Straton din Lampsakos,
Stuart Mill, J., 163
Suetonius, 284, 338
Swift, J., 226
Sylla, 256
Tacitus, 337, 338
Tales, 34, 67, 68, 69, 70, 71, 72
Taletas, 177
Tarchu (Tarquinius), 233
Tarquinius Priscus (cel Bătrân), 233, 287
Tarquinius Superbus (cel Tânăr), 233
Tauriscos, 219
Telemac, 27
Temistocle, 79, 80, 81, 87
Teodoric, 239
Teodosie, 60
Teofrast, 71, 176, 210
Teognis, 43
Teon, 221
Terenţiu, 228, 286, 330
Terpandru, 177
Terpsichora, 127
Terrulian, 340
Tezeu, 21
Thalia, 127
Thamyris, 382
Thanatos, 56
Themis, 56
Theocrit, 6, 222, 223, 224, 225, 332
Theopompos, 381
Thespis, 46, 183
Thiamarcus, 358
Tiberius, 298, 313, 320, 330
Tibul, 334
Tintoretto, J. R., 317
Tirteu, 44
Titus, 289, 306, 308

Titus Livius, 223, 231, 296, 337
Tocilescu, Gr. G., 380
Toma din Aquino, 176
Traian, 237, 265, 280, 287, 290, 304, 308, 313, 314, 318, 349, 351, 352, 353, 358, 377, 380, 381
Trasimachos, 165
Trimalchio, 275, 339
Tucidide, 6, 10, 124, 158, 160, 161, 179, 337, 342
Tyché, 199

Ulisse, 25, 27, 103, 328
Urania, 127
Urban VIII, 309

Valentinianus I, 312
Varro, 223, 321, 330
Vasco da Gama, 206
Venus, 77, 291, 298
Vergiliu, 223, 225, 328, 329, 332, 333, 334
Veronese, 317
Vespasian, 306, 311
Vesta, 290, 291, 292, 294, 307, 372
Vitellius, 298, 311
Vitruvius, 64

Xenofan, 73, 74, 110, 124, 148
Xenofon, 96, 118, 165
Xerxes, 80

Zamolxis (v. Zamolxis), 342, 348, 367, 369, 370, 371, 372, 373, 380
Zamolxis, 342, 348, 367, 369, 370, 371, 372, 373, 380
Zarathustra, 370
Zenon din Elea, 5, 147, 148, 149, 150
Zenon din Kition, 214, 215
Zeus, 18, 48, 49, 58, 122, 127, 129, 133, 134, 139, 185, 199, 220
Zeuxis, 97, 144, 228
Ziraxes, 358
Zopyrion, 345

CUPRINS

CULTURA ȘI CIVILIZAȚIA GREACĂ

Grecia preistorică (7). – *Epoca micenianã* (9). – Organizarea economică, administrativă, socială și militară (10). – Arta micenianã (15). – Religia (18). – Invazia dorienilor. „*Epoca obscurã*". Apariția „*polis*"-ului (20). – Poemele homerice. Hesiod (24). – *Epoca arhaicã*. Colonizările (30). – Regimul politic, social și juridic. Tiraniile (36). – *Polis*: orașul-stat (40). – Literatura. Teatrul. Nașterea tragediei (42). – Credințele religioase. Zeii. Misteriile (47). – Jocurile Olimpice (57). – Arta. Arhitectura. Templul (60). – Sculptura (64). – Gândirea științifică și filosofică. Școala ioniană (67). – Pitagora și pitagorismul (în știință, religie și filosofie) (75). – *Epoca clasicã*. Războaiele medice (78). – Constituția politică, socială și administrativă (85). – Justiția (90). – Constituția spartană (94). – Metecii și sclavii (96). – Economia. Agricultura. Meșteșugurile. Comerțul (100). – Cadrul urbanistic. Atena. Locuințele (104). – Alimentația. Ospețele (108). – Îmbrăcămintea. Igiena. Podoabele (110). – Educația. Învățământul (111). – Palestre. Gimnazii. Sporturi (114). – Căsătoria. Situația femeii (117). – Practici funerare. Conceptul de „pângărire" (120). – Viața religioasă. Forme de cult. Religia de stat (122). – Sensurile artei clasice grecești (126). – Templele. Partenonul (129). – Sculptura (135). – Policlet. Myron. Fidias (137). – Praxitele. Scopas, Lysip (141). – Pictura. Ceramica (144). – Gândirea științifică și filosofică.

Heraclit. Parmenide. Zenon din Elea (147). – Empedocle. Anaxagora. Democrit (150). – Matematica. Astronomia. Fizica (153). – Medicina. Școlile medicale. Hipocrat (155). – Istoriografia. Herodot. Tucidide (158). – Filosofia . Sofiștii (161). – Socrate (165). – Platon (167). – Aristotel (171). – Muzica (176). – Poezia. Simonide. Bachilide. Pindar (179). – Tragedia. Reprezentațiile teatrale (183). – Eschil. Sofocle. Euripide (185). – Comedia. Aristofan (188). – *Epoca elenistică* (190). – Organizarea politică, socială și economică (194). – Viața culturală. Activitatea intelectuală (198). – Progresele tehnicii (202). – Științele. Geografia (204). – Astronomia. Matematica. Fizica (206). – Științele naturii. Medicina (210). – Mișcarea filosofică. Cinicii. Stoicismul (213). – Epicur. Scepticismul (215). – Arhitectura (217). – Sculptura. Pictura. Arta miniaturală (219). – Poezia. Theocrit. Callimachos (222). – „Romanul grec". Comedia (225). – Modernitatea culturii elenistice (229).

CIVILIZAȚIA ȘI CULTURA ROMANĂ

Începuturile Romei (232). – Epopeea militară (234). Instituțiile și magistraturile (240). Dreptul și justiția (246). – Armata (253). – Clase, pături sociale și conflicte de clasă (255). – Agricultura (259). – Meșteșugurile (260). – Activitatea comercială (264). – Locuințele (266). – Aspectul Romei (269). – Alimentația (272). – Îmbrăcămintea (277). – Familia (279). – Programul unei zile (282). – Educația tineretului (283). – Divertismente. Spectacole (285). – Viața religioasă (292). – Cultele (297). – Arta romană (302). – Arhitectura (304). Sculptura (310). – Pictura (316). – Tehnologia romanilor (319). – Științele, Medicina (322). – Filosofia (325). – Evoluția literaturii latine (330). – Concluzii (341).

CIVILIZAȚIA ȘI CULTURA DACO-GETICĂ

Traci și daco-geți (344). – Burebista și Decebal (350). – Armata. Cetăți și puncte fortificate (354). – Așezări de tip proto-urban (356). – Statul. Societatea (358). – Economia.

Meșteșugurile. Ceramica (361). – Relații comerciale (365). – Cunoștințele științifice. Medicina (367). – Arta daco–getică (369). – Religia. Zamolxis (370). – Sacrificii. Rituri funerare (375). – Sacerdoții. Sanctuarele (377). – Scrierea (378). – Daco–geții în cunoștința posterității (380). – Moșteniri daco–getice în cultura română (382).

Bibliografie (386).

Indice (397).

TABLE DES MATIÈRES

CIVILISATION ET CULTURE GRECQUE

La Grèce préhistorique (7). – *Période mycénienne* (9). – Organisation économique et administrative, sociale et militaire (10). – L'art mycénien (15). – Religion (18). – L'invasion des doriens. „*Période obscure*". L'apparition du *polis* (20). – Les poèmes homériques. Hésiode (24). – *Période archaïque*. Les colonisations (30). – Le régime politique, social et juridique. Les tyrannies (36). – *Polis:* la cité-état (40). – Littérature. Théâtre. Naissance de la tragédie (42). – Croyances religieuses. Les dieux. Les mystères (47). – Les Jeux Olympiques (57). – L'art. Architecture. Le temple grec (60). – La sculpture (64). – La pensée scientifique et philosophique. L'École ionienne (67). – Pythagore et le pythagoréisme (dans les sciences, la religion et la philosophie) (75). – *Période classique*. Les guerres médiques (78). – La constitution athénienne. Organisation politique, sociale et administrative (85). – Droit et Justice (90). – La constitution de Sparte (94). – Métèques et esclaves (96). – Économie. Agriculture. Métiers. Commerce (100). – Urbanisme. Rues et quartiers d'Athènes. La maison (104). – Alimentation. Les banquets (108). – Habillement. Hygiène. Parures (110). – L'éducation et l'enseignement (111). – Palèstres, Gymnases. Sports (114). – Le mariage. Condition de la femme grecque (117). – Pratiques funéraires. Le concept de „souillure" (120). – Vie religieuse. Les formes du culte. La religion

d'État (122). – Le sens de l'art grec classique (126). – Les temples. Le Parthénon (129). – La sculpture (135). – Polyclète. Myron. Phidias (137). – Praxitèle. Scopas. Lysippe (141). – Peinture. La céramique (144). – La pensée scientifique et philosophique. Héraclite. Parménide. Zénon d'Élée (147). – Empédocle. Anaxagore. Démocrite (150). – Mathématique. Astronomie. Physique (153). – La médecine. Écoles médicales. Hippocrate (155). – L'historiographie. Hérodote. Thucydide (158). – Philosophie. Les sophistes (161). – Socrate (165). – Platon (167). – Aristote (171). – La musique (176). – La poésie. Simonide. Bacchylide. Pindare (179). – La tragédie. Représentations théâtrales (183).– Eschyle. Sophocle. Euripide (185). – La comédie. Aristophane (188). – *L'époque hellénistique* (190). – Organisation politique, sociale et économique (194). – Vie culturelle. Activité intellectuelle (198). – Progrès de la technique (202). – Les sciences. La géographie (204). – Astronomie.– Mathématiques. Physique (206). – Sciences naturelles. La médecine (210). – Le mouvement philosophique. Les cyniques. Le stoïcisme (213). – Épicure. Le scepticisme (215). – L'architecture (217). – Sculpture. Peinture. Arts mineurs (219). – La poésie. Théocrite. Callimaque (222). – „Le roman grec". La comédie (225). – La modernité de la culture hellénistique (229).

CIVILISATION ET CULTURE ROMAINE

Les débuts de Rome (232). – L'épopée militaire (234). – Les institutions, les magistratures (240). Droit et justice (246). – L'armée (253). – Classes sociales et lutte de classe (255). – Agriculture (259). – Métiers (260). – Activité commerciale (264). – L'habitation (266). – Aspect général de Rome (269). – Alimentation (272). – Habillement (277). – La famille (279). – Le programme d'une journée (282). L'éducation des jeunes (283). – Divertissements. Spectacles (285). – Vie religieuse (292). – Les cultes (297). – L'art romain (302). – Architecture (304). – Sculpture (310). – Peinture (316). – Technologie

(319). – Les sciences. Médecine (322). – La philosophie (325). – Évolution de la littérature latine (330). – Conclusions (341).

CIVILISATION ET CULTURE DACO-GÉTIQUE

Thraces et daco-gètes (344). – Burebista et Décébale (350). – L'armée. Cités et lieux fortifiés (354). – Établissements proto-urbains (356). – L'état. La société (358). – Économie. Métiers. La céramique (361). – Relations commerciales (365). – Connaissances scientifiques. Médecine (367). – L'art (369). – La religion. Zamolxis (370). – Sacrifices. Rites funéraires (375). – Les sacerdotes. Sanctuaires (377). – L'écriture (378). – Les Daco-Gètes dans la conscience de la postérité (380). L'héritage daco-gète dans la culture roumaine (382).

Bibliographie (386).

Index (397).

CONTENTS

THE GREEK CULTURE AND CIVILIZATION

Prehistoric Greece (7). – *The Mycenaean Period* (9). – Economic and Administrative, Social and Military Organization (10). – The Mycenaean Art (15). – Religion (18). – The Dorian Invasion. „*The Dark Age*". Apparition of the Polis (20). – The Homeric Poems. Hesiod (24). – *The Archaic Period*. The Colonizations (30). – Political, Social and Judicial System. The Tyranny (36). – *Polis*: the Town–State (40). – Literature, Theatre. The Birth of Tragedy (42). – The Religious Faiths. The Gods. The Mysteries (47). – The Olympic Games (57). – Arts. Architecture. The Temples (60). – Sculpture (64). – The Scientific and Philosophical Thought. The Ionian School (67). – Pythagora and Pythagorean Thought in Science, Religion and Philosophy (75). – *The Classic Period*. The Persian Wars (78). – The Athenian Constitution. Political, Social and Administrative Organization (85). – Law and Justice (90). – The Spartan Constitution (94). – Metecs and Slaves (96). – Economy. Agriculture. Trades. Commerce (100). – Town–planning. Athena. The Dwelling (104). – Food. Banquets (108). – Clothes. Hygiene. Adornments (110). – Education of the Children. Tuition (111). – Palestra. Gymnasiums. Sports (114). – Marriage. Woman's Condition (117). – Funeral Practices. The Concept of „Profanation" (120). – The Religious Life. Forms of Cult. The State Religion (122). – The Significances of the Classic

Greek Art (126). – The Temples. The Parthenon (129). – Sculpture (135). – Polycletus. Myron. Phidias (137). – Praxiteles. Scopas. Lysippus (141). – Painting. Ceramics (144). – The Scientific and Philosophical Thought. Heraclitus. Parmenides and Zeno of Elea (147). – Empedocles, Anaxagoras and Democritus (150). – Mathematics. Astronomy. Physics (153). – Medicine. Medical School. Hippocrates (155). – The Historiography. Herodotus. Tukydides (158). – Philosophy. The Sophists (161). – Socrates (165). – Plato (167). – Aristotle (171). – The Music (176). – Poetry. Simonides. Bakylides. Pindar (179). – The Tragedy. The Theatrical Performance (183). – Aeschylus. Sophocles. Euripides (185). – The Comedy. Aristophanes (188). – *The Hellenistic Period* (190). – Political, Economic and Social Organization (194). – The Cultural Life. The Intellectual Activity (198). – The Progress of Technology (202). Sciences. Geography (204). – Astronomy. Mathematics. Physics (206). – Natural Scieces. Medicine (210). – Philosophy. The Cynics. Stoicism (213). – Epicurus. The Scepticism (215). – Architecture (217). – Sculpture. Painting. Miniatural Art (219). – Poetry. Theocritus, Callimachus (222). – „*The Greek Novel*". The Comedy (225). – The Modernity of the Hellenistic Culture (229).

THE ROMAN CIVILIZATION AND CULTURE

The Beginnings of Rome (232). – The Military Epos (234). – Institutions, Magistratures (240). – Law and Justice (246). – The Army (253). – Social Classes, Strata and Class Conflicts (255). – Agriculture (259). – Trades (260). – The Commercial Activity (264). – The Dwelling (266). – The General Aspect of Rome (269). – Food (272). – Clothes (277). – The Family (279). – A Day's Programme (282). – The Youth's Education and Instruction (283). – Entertainments. Performances (285). – Religious Life (292). – Cultes (297). – The Roman Art (302). – Architecture (304). – Sculpture (310). – Painting

(316). – Technology (319). – Sciences. Medicine (322). – Philosophy (325). – Literature (330). – Conclusions (341).

THE DACO-GETIC CIVILIZATION AND CULTURE

Thracians and Dacians (344). – Burebista and Decebalus (350). – The Army. Walled Cities and Strongholds (354). – Pre-Urban Settlements (356). – The State and Society (358). – Economy. Trades. Ceramics (361). – Trade Relations (365). – Scientific Knowledge. Medicine (367). – Art (369). – Religion. Zamolxis (370). – Sacrifices. Funeral Rituals (375). – Priests. Sanctuaries (377). – Writing (378). – The Dacians in the Conscience of the Posterity (380). – Dacian Heritage in the Romanian Culture (382).

Bibliography (386).

Index (397).